

UDK 902/904

ISSN 0570-8958

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

ACTA ET DISSERTATIONES
ARCHAEOLOGICAE

16

ARR	Br. Nr. 16	God. Year 2009.	S. P. 1-356, Zagreb 2009.

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM CROATICA
Classis scientiarum socialium

**ACTA ET DISSERTATIONES
ARCHAEOLOGICAE**

XVI

ZAGRABIAE MMIX

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Razred za društvene znanosti

**ARHEOLOŠKI RADOVI
I RASPRAVE**

16

ZAGREB 2009.

Nakladnički savjet
Članovi Razreda za društvene znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Urednički odbor
Marin Zaninović (Zagreb)
Branka Migotti (Zagreb)
Alka Domić-Kunić (Zagreb)
Ljubica Perinić-Muratović (Zagreb)

Glavni i odgovorni urednik
Nenad Cambi

Izvršna urednica
Branka Migotti

Adresa uredništva:
Ulica Ante Kovačića 5
10000 Zagreb

KAZALO - SUMMARIUM

PREGLEDNI I ZNANSTVENI RADOVI / PAPERS

Marin Zaninović

Grga Novak (1888.-1978.)

Stodvadeseta obljetnica njegovog rođenja, trideseta obljetnica smrti i pedeseta obljetnica od pokretanja časopisa *Arheološki radovi i rasprave* 7

Grga Novak (1888-1978) 15

Nenad Cambi

Rimska glava iz zbirke Grčić 17

A Roman Head from the Grčić Collection 23

Danijel Džino

The Bellum Batonianum in Contemporary Historiographical Narratives in a Search for the Post-Modern Bato the Daesitiate 29

Bellum Batonianum u suvremenim historiografskim raspravama - u potrazi za postmodernim Batonom Dezidijatskim 40

Radoslav Dodig

Rimski spomenici iz Delminijskog municipija 47

Roman Stones from the Municipium Delminensium 58

Alka Domić Kunić, Ivan Radman-Livaja

Urna iz Danila u kontekstu društvene elite municipija Ridera 67

Urn from Danilo in the context of the social elite of the municipium Rider 94

Branka Migotti

Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova - iskopavanja u 2004. i 2005. 107

The Late Roman Cemetery at the site of Štrbinci near Đakovo (NE Croatia) - Excavations in 2004 and 2005 172

Darko Periša

Rimski Delminij kao sjedište starokršćanske biskupije 225

Roman Delminium as an early Christian bishopric 242

Željka Bedić, Mario Novak, Mario Šlaus

Dentalna oboljenja s tri kasnoantička nalazišta u sjeveroistočnoj Hrvatskoj .. 247

Dental pathologies in three Late Antique series from Northeastern Croatia 259

<i>Mario Novak, Zrinka Premužić, Vlasta Vyroubal, Mario Šlaus</i>	
Bioarchaeology of the late Antique population from Štrbinci.....	265
<i>Bioarheologija kasnoantičke populacije sa Štrbinaca</i>	316

PRIKAZI / REVIEWS

Steven Willis, Richard Hingley, Roman finds: Context and theory (<i>Tino Leleković</i>).....	329
Severan culture, Edited by Simon Swain, Stephen Harrison, Jaś Elsner (<i>Branka Migotti</i>)	337
Branka Migotti, Lukovičaste fibule s portretima na području Rimskog carstva (<i>Marija Buzov</i>).....	344
Krešimir Filipec, Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke božje Gorske u Loboru (<i>Ljubica Perinić Muratović</i>)	349

MARIN ZANINović

GRGA NOVAK (1888.-1978.) STODVADESETA OBLJETNICA NJEGOVOG ROĐENJA, TRIDESETA OBLJETNICA SMRTI I PEDESETA OBLJETNICA OD POKRETANJA ČASOPISA *ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE*

Prof. dr. sc. Marin Zaninović
Odsjek za arheologiju
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb

UDK 902-05 Novak, G.
Pregledni rad
Primljeno: 3. XI. 2008.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

Vrijeme neumitno teče i nosi sjećanja na ljude i događaje, pa su, eto, protekla tri desetljeća od smrti nezaboravnog velikana naše povijesti i arheologije, profesora i akademika Grge Novaka. Ove retke posvećujemo toj obljetnici, tim više što je prošlo i pedeset godina od prvoga broja našeg časopisa što ga je on bio zamislio i pokrenuo 1958./1959., zbog čega mu svi mi, njegovi nasljednici i suradnici, dugujemo ljudsku i profesionalnu zahvalnost.

Grga Novak rođen je u Hvaru, u gradu i na otoku koji su puni davnih tradicija i spomenika ljudske prošlosti. Njegovi su roditelji i pretci bili vrsni vinogradari i ribari, čime se uvijek ponosio. Oni su ga odgojili u duhu napornog ali poštenog rada kao temelja ljudskog življenja. Iz svoje kuće gledao je more, udaljeni Vis i lađe koje su uvijek plovile hvarskim vodama, i nema sumnje da je i to oblikovalo njegov trajni interes za more i njegovu ulogu od najranijih ljudskih početaka.

Tu je završio osnovno i dio srednjeg školovanja, pa je pošao u Travnik, u čuvenu isusovačku gimnaziju koju su smatrali najboljom gimnazijom između Zagreba i Atene. Njeni su profesori bili vrhunski stručnjaci, većinom s doktoratima, pa je Grga Novak često isticao svoje obrazovanje u toj uglednoj školi, u kojoj je 1906. položio ispit zrelosti.

Studij povijesti, arheologije i zemljopisa upisao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a nastavio ga na Karlovom univerzitetu u Pragu i na Filozofskom fakultetu u Beču. Po završetku studija slušao je predavanja iz opće povijesti u Münchenu, Berlinu i Jeni. Tako je upoznao vodeća europska sveučilišta i slušao glasovite profesore ondašnje struke i znanosti.

Godine 1912. postao je profesor na Velikoj realci u Splitu, a k tome ga je don Frane Bulić izabrao za svog asistenta u Arheološkom muzeju. Tamo je tijekom osam godina (do 1920.) upoznao odlične muzejske zbirke i bogatu knjižnicu pod patronatom europske veličine, znanstvenika Bulića.

Još kao student kretao se u krugu oko Matoša i svoje prve literarne radove objavio u *Mladoj Hrvatskoj* i *Hrvatskom pravu*. Znanost je, međutim, prevagnula, ali mnogi su njegovi tekstovi sačuvali nešto od literarnog izražavanja. Rodni otok bio je njegova trajna preokupacija, pa ne čudi što mu je prvi rad, tiskan u obliku knjižice, bio *Otok Hvar u starome vijeku* (Split, 1914.). Nešto prije toga, u Programu svoje Realke za godinu 1912.-1913. objavio je svoju disertaciju *Slaveni i Venecija*, obranjenu u Zagrebu 1913. Već je, dakle, tim svojim prvim stručnim tekstovima postavio smjernice svojeg životnog djela, koje je najvećim dijelom bilo posvećeno Jadranskom moru i njegovoj obali, kao i bogatoj i burnoj prošlosti njegovih stanovnika od najranijih početaka pa, na svoj način, do naših dana. Piše niz rasprava i članaka povijesne i zemljopisne tematike, među kojima valja izdvojiti Topografiju i etnografiju rimske provincije Dalmacije (*Nastavni vjesnik*, 27, Zagreb, 1918.-1919.), koja i danas ima svoju vrijednost.

U svome poslu Grga Novak nije bio prvi Hvaranin. Mogao se osloniti na radove svojih prethodnika iz 19. stoljeća – zaslužnog Petra Nizitea, po ženskoj liniji nasljednika obitelji Hektorović u Starome Gradu, kojemu je Mommsen bio odao priznanje za prikupljanje antičkih natpisa. Niziteo je prvi utvrdio postojanje novaca hvarske Herakleje i bio je mentor mladom Šimi Ljubiću, također Starograđaninu i svojevršnom Novakovom prethodniku. Don Jakov Boglić, ravnatelj zadarske gimnazije, u Hvaru je bio napisao prvu povijest Hvara, *Studi storici sull'isola di Lesina* (Zadar, 1873. te drugo izdanje: Split, 1910., 203 str.). Za svoje vrijeme to je bila izvrsna studija o povijesti grada i otoka do 15. stoljeća, a i danas je korisna zbog svojih podataka. Auktor je bio najavio i drugi dio, ali ga nažalost nije stigao dovršiti. Tu je zatim i jedinstvena osobnost još jednog znamenitog Hvaranina, Grgura Bučića, poznatog po svojim prirodoslovnim istraživanjima, zbog kojega je u Hvar došao i veliki biolog E. Haeckel. Svoje je interese Bučić, obilazeći otok, proširio na arheologiju te je prvi obavljao pokusna istraživanja pretpovijesnih kamenih gomila, što je i u onovremenoj Europi bio pionirski posao. Bučić je istraživao u nizu otočkih špilja, od Grapčeve na istoku do Markove na zapadu, i u njima otkrio arheološke ostatke koje je za svoje vrijeme dobro objašnjavao. Ti su njegovi radovi zaintrigirali mladoga Novaka, koji bi nam kasnije znao reći kako je nastavio istraživati „tragovima Grgura Bučića“. Novak ga je pamtio kako šeće hvarskom rivom u svom obvezatnom polucilindru, dok su ga sugrađani smatrali pomalo čudakom zbog njegovih višestраниh interesa. Ostatak Bučićeve građe danas se čuva u Muzejskom centru u Hvaru, ali najveći je dio arheoloških predmeta, koje je prikupio, nažalost davno nestao.

Svoju sveučilišnu karijeru Novak je započeo nakon završetka Prvog svjetskog rata kao docent povijesti srednjeg vijeka u Skopju. U lipnju 1924. izabran je za redovitog profesora opće povijesti staroga vijeka na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Promotor mu je bio tada vodeći historik Ferdo Šišić. Na svojoj je katedri Novak ostao do odlaska u mirovinu ujesen 1959., ali je predavanje držao sve do listopada 1962.

Sl. 1. Grga Novak (1888.-1978.)

Dopisni član ondašnje Jugoslavenske (danas Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti postao je 1936., a redoviti član 1947. Bio je predsjednik Akademije od 1958. do 1978., dakle punih 20 godina, pa je dostigao i njenog prvog predsjednika Franju Račkoga. Nakon isteka mandata bio je izabran za doživotnog počasnog predsjednika. Njegova su znanstvena dostignuća priznavale brojne inozemne akademije i društva iz Berlina, Frankfurta, Heidelberga, Beča, Rima, Venecije, Palerma, Praga, Budimpešte, Bukurešta, Sofije i drugih europskih gradova. Sveučilište u Grazu 1961. dodijelilo mu je *pro meritis* zlatnu medalju, a bečko ga je 1965. počastilo doktoratom *honoris causa*.

Grga Novak je u bivšoj federaciji bio član svih republičkih akademija. Bio je predsjednik Hrvatskog starinarskog društva u Kninu, Društva „Bihać“ u Splitu i drugih ondašnjih strukovnih udruga. Bio je i jedan od glavnih inicijatora obnove Hrvatskog arheološkog društva, godine 1968. Bilo je to vrijeme tzv. „genitiva“, kada se hrvatsko ime forsiralo u genitivnom obliku i kada je sve bilo u znaku toga genitiva – *Hrvatske*, a nikako pridjeva – *hrvatski*, što bi bilo prirodno našem jeziku. Na osnivačkoj skupštini za obnovu Društva u Kninu, u raspravi oko naziva Društva i odabira između partij-

skog genitiva i normalnog naziva, Novak je predložio da se vrati izvorno ime Društva, što je aklamacijom bilo prihvaćeno. Bilo je to jedno od ranijih probijanja partijsko-ideoloških zidova. Danas je teško to shvatiti i uživiti se u jedno takvo vrijeme svih mogućih ideoloških zabrana. Koliko god to čudno zvučalo, tadašnji su arheolozi dali za ono vrijeme važan doprinos tome procesu. Bilo je i drugih zabrana koje su nam bili nametnuli ondašnji kninski partijski i etnički „šefovi“, ali o tome drugom prilikom. Spomenuti prijedlog Grga Novaka bio je njegov izraziti patriotski čin u tome vremenu, čime je on potvrdio naš kontinuitet, mnogo stariji i ljudskiji od tada vrijedećih i često opasno neugodnih partijskih pravila koja su vladala cjelokupnim javnim životom, sve do sloma komunizma. Novak je čitavog svog života bio hrvatski domoljub, iako se to nekome tko ga nije poznao ponekad nije činilo tako. Od svojih mladih dana, za Matoševim stolom u kavani, pa do kraja svog života bio je uronjen u prošlost i korijene svoga naroda, čemu je posvetio tisuće stranica svoga neumrlog djela. Te stranice najbolja su potvrda njegove ljubavi prema domovini – svi koji su ga dobro poznavali, a među njih se s ponosom ubrajam i ja, to znaju.

Nakon što je ispisao na desetke tekstova o staroj povijesti i arheologiji te o drugim temama koje su mu se nametale okolnostima ili interesima, Novak je napisao povijest svoga grada i otoka Hvara, objavljenu u Beogradu 1914. u izdanju Historijske biblioteke. U tome je djelu prvi put, u početnom poglavlju, prikazao prethistoriju otoka i glavnih nalazišta koje je tada poznao. Knjiga je u dva navrata bila pre-tiskana, dopunjena i osuvremenjena (1960. i 1972.). Bila je to prva u nizu njegovih povijesti naših gradova. Napisao je tako i povijest Epidaura, t. j. Dubrovnika (1972.), povijest Visa (1961.), povijest Splita u tri sveska na blizu dvije tisuće stranica, u izdanju Matice hrvatske u Splitu (1957., 1961., 1965.; drugo izdanje u četiri sveska: Čakavski sabor, Split, 1978., 2.510 str.). Napisao je zatim i *Presjek kroz povijest Zadra* (1965.) te *Šibenik u razdoblju mletačke vladavine* (1976.), a potom i opsežnu knjigu *Naše more. Razvitak moći i plovidbe na Jadranu*, u izdanju Jadranske straže (Split, 1928., 352 str.; drugo izdanje: Zagreb, 1932.).

Kao još mlad profesor, „idući Bučićevim tragovima“, 1912. sondirao je Grapčevu i Markovu špilju, pa je nakon sažetog prikaza hvarske pretpovijesti odlučio nastaviti svoje sondiranje iz mladih dana. Tako je nakon odgovarajućih priprema 1936. sa svojim studentima pošao u Grapčevu špilju. Ta se špilja nalazi u središnjem, južnom dijelu otoka Hvara, istočno od zaselka Gromin Dolac, oko pola sata hoda od nje-ga; sjeverno, na otočkom hrptu, nalazi se zaselak Humac. Od mora je udaljena oko pola sata hoda brdskom stazom u makiji. Nasuprot špilje istočni je završetak otoka Šćedra; odatle se dobro vidi dobar dio Jadranskog mora s otocima Korčulom, Lastovom, Svecem, Visom i drugima. U ono je vrijeme lokalitet bio teže dostupan nego danas, jer nije bilo ceste koja danas prolazi hrptom otoka. Trebalo je, dakle, doploviti brodom, a zatim nastaviti pješice spomenutom stazom.

Na obali ispod špilje nalazi se renesansni ljetnikovac obitelji Budića, od kojeg su danas ostali samo zidovi. Mala uvala Virak mogla je poslužiti kao lučica. Ime je dobila po vodenom *vrilu* koje u moru, na dubini od nekoliko metara, s morskom vodom stvara snažan vir. Nema sumnje da je ovo vrelo u neolitičko doba privuklo ljude k špilji i oni su se nastanili u njoj i oko nje. Kako se naša obala spušta oko 1 mm godišnje, ovo je vrelo u to vrijeme bilo iznad morske površine i zacijelo su ga koristili i ondašnji moreplovci koji su ovamo zalazili. O tome, uostalom, svjedoče nalazi keramike podrijetlom iz udaljenih krajeva, od Grčke do Italije, kako su to iznenađujuće pokazala već ta prva istraživanja u Grapčevoj špilji. Valja se prisjetiti kako su do tih otkrića o jadranskoj prethistoriji postojale neke elementarne spoznaje bez odgovarajućih znanstvenih tumačenja. Upravo je Novak tim svojim istraživanjima pomaknuo našu prošlost više tisuća godina unatrag, otvorivši potpuno nova poglavlja prošlosti Jadrana i ovog dijela Europe, dakako na razini svoga vremena. Podsjetimo i na to da je istraživanja provodio uzimajući od vlastite plaće, jer je monarhistička Jugoslavija bila reducirala sva istraživanja, pogotovo ona u našim krajevima. Bilo je, doduše, nekih istraživanja koja su financirale strane zemlje za one rijetke stručnjake koji su imali interesa za našu arheologiju (Dyggveova istraživanja u Solinu, Schmidtova u Vučedolu).

Prirodno, otkriće u Grapčevoj špilji imalo je velikog odjeka, pa su zagrebačke *Novosti* već iste godine, u broju objavljenom na Badnjak 1936., objavile udarni članak: „Senzacionalnim nalazima u Grapčevoj špilji na Hvaru prof. univ. dr. Grga Novak konstatirao je, da su odnosi između našeg primorja i kulturnog svijeta postojali već između 2500-1800 god. prije Krista“. Bila je to prva najava njegovih znanstvenih interesa koji će mu, uz tolike druge poslove i preokupacije, od tih otkrića ostati trajno, do kraja života. On je svojim otkrićima u Grapčevoj špilji, koja je kasnije proširio na Markovu špilju u zapadnom dijelu otoka, kao i na špilje srednjojadranskih otoka Korčule, Lastova i drugih, otvorio čitav jedan novi svijet, od početaka mlađeg kamenog doba (neolitika). Grga Novak pokretač je istraživanja tih drevnih vremena, koja je prvi i otkrio na jadranskim otocima. Imao je sreću što je istraživao lokalitete s bogatim arheološkim slojevima – oni su mu omogućili da postavi kronološki raspon od ranog neolitika pa dalje.

Uvijek je, međutim, u našim razgovorima isticao zasluge svog prethodnika, sugrađanina i imenjaka Grgura Bučića, čijim je pionirskim stazama nastavio i čijih je radova dokazao zaslugu. Sjećam se da je pripovijedao kako je sa sobom na arheološki kongres u Bruxellesu 1938. bio ponio lijepe primjerke hvarske keramike, oslikane crvenim spiralama i drugim motivima. Nitko od onih kojima ih je pokazao nije poznao ništa sličnoga. Među njima je bio i tada vodeći njemački arheolog prethistoričar Paul Reinecke, koji je zaslužan za izradu usporednih kronoloških tablica njemačke i europske prethistorije. I on je bio zadivljen ljepotom tih ulomaka.

Kako hvarsku keramiku nisu mogli pripisati nijednoj tada poznatoj neolitičkoj kulturi, Novak ju je nazvao *hvarskom neolitičkom kulturom obojene keramike*.

Europski znanstveni svijet Grga Novak o tome je obavijestio svojom raspravom *Caverna con ceramica dipinta dell'età della pietra nell'isola di Lesina nell'Adriatico* (*Bullettino di paleontologia italiana*, n. s. 4, Roma, 1940., 29-37). Već je trajao Drugi svjetski rat, pa je domet te rasprave bio ograničen, ali činjenica što ju je objavio jedan od najuglednijih europskih časopisa za tu tematiku svjedoči o njenoj važnosti koju su urednici prepoznali. Tijekom rata napisao je i članak za *Spremnost*, poznati zagrebački tjednik za politiku i kulturu. Taj je članak bio objavljen u predbožićnom broju (br. 43, Zagreb, 20. XII. 1942., 9-10, s dvije slike) pod naslovom „Pred 5000 godina u Hrvatskoj naša je obala bila žarište visoke neolitske kulture 3000-2000 godina prije Krista“.

Njemački vojnici, koji su 1944. bili zauzeli fakultetske prostorije na Kazališnom trgu, nažalost su ispreturali keramičke nalaze koji su se ondje čuvali. Stoga je Novak od 1951. do 1954. istražio jedan novi dio Grapčeve špilje, na taj način provjerivši svoje ranije radove i ponovno uspostavivši slijed slojeva. Prišao je konačnoj objavi svojih istraživanja te napisao monumentalno djelo *Prethistorijski Hvar. Grapčeva špilja* (JAZU, Zagreb, 1955., 390 dvostupačnih stranica, 246 tablica). Knjiga sadržava izvrsno opsežno poglavlje o poznavanju naše obale u predgrčko i grčko doba, koje je i danas zadržalo jednaku vrijednost. Tako je Hvar sa svojim neolitikom ušao u svjetsku znanost i postao polaznom točkom za nova istraživanja i promišljanja, s Novakom kao pokretačem; hrvatski neolitik postao je temom širokih interesa i naših i inozemnih istraživača.

Novak je uvijek znao okupiti dobre suradnike. Moram na ovome mjestu spomenuti dragog čovjeka i kolegu Vladimira Miroslavljevića, koji je bio doživotni Novakov suradnik i koji je vodio brigu o likovnoj i grafičkoj opremi tekstova o prethistoriji. Sâm je otkrio rani neolitik na sjevernom Jadranu (Cres i Lošinj), a zajedno s Dujom Rendićem Miočevićem i Matom Suićem bio je pokretač i urednik opsežnog zbornika *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata* (Zagreb, 1970., 745 str.), koji su Grgi Novaku o 80. obljetnici života posvetili kolege i suradnici, njih 64 na broju, iz Europe i Sjedinjenih Američkih Država. Vrijedan suradnik i pomoćnik tijekom punih 30 godina, sve do kraja Novakova života, bio je i kolega Božidar Čečuk, osobito u istraživanjima Markove špilje. Čečuk je sâm otkrio hvarsku kulturu u Veljoj špilji kod Vele Luke na otoku Korčuli.

Markovu špilju na Hvaru Novak je počeo sustavno istraživati u kolovozu 1956. Taj lokalitet dubokih i bogatih slojeva dao je nove spoznaje o ranom neolitiku naše obale i o tadašnjim vezama sa svijetom Sredozemlja. Ovdje su se potvrdile veze utvrđene u Grapčevoj špilji i proširile na nove veze s Italijom i Sicilijom, kao i sa

susjednim kopnom. Zajedno s kolegama Miroslavljevićem i Čečukom (te s drugim povremenim suradnicima) bio sam sudionik tih iskopavanja, od samih početaka. Bilo je nezaboravno iskustvo pratiti Novaka u njegovom radu i biti svjedokom njegovog suverenog znanja o nalazima, stečenog tijekom mnogih godina proučavanja kod kuće i u inozemstvu.

Sustavna istraživanja Markove špilje rezultirala su još jednim Novakovim ostvarenjem. To je ovaj naš časopis, *Arheološki radovi i rasprave*, u kojem se upravo spominjemo tih dostignuća i koji je, eto, ispunio pola stoljeća svog objavljivanja. Naime, Akademija do ovoga časopisa nije imala nijedne publikacije koja bi se bavila cjelovitom arheološkom problematikom. Postojali su (i još uvijek postoje) ugledni stari časopisi *Rad* i *Starine*, ali oni su bili namijenjeni povijesnim i drugim srodnim raspravama. Problem je bio u tome što te publikacije nisu mogle sadržavati opsežnije arheološke studije, koje nisu mogle biti objavljene bez odgovarajuće dokumentacije (snimci, crteži, karte, grafikoni i slično). Grga Novak je 50-ih godina prošloga stoljeća objavio nekoliko svojih izvješća s istraživanja, i to u Akademijinom *Ljetopisu*, također poznatoj ediciji, no i ona je mogla obuhvatiti samo kraća izvješća, također bez nužne popratne dokumentacije. To je bilo daleko od potrebnog suvremenog pristupa stručnoj i znanstvenoj objavi rezultata istraživanja. Novak je taj nedostatak već otprije uviđao, ali ga je mogao ispraviti tek nakon što je postao predsjednikom Akademije, godine 1958. Nekoliko godina prije toga bio je objavio kapitalnu raspravu o Grapčevoj špilji, a istraživanja Markove špilje dala su rezultate koji su nužno zahtijevali odgovarajuće predstavljanje domaćim i inozemnim stručnjacima koje je zanimala naša tematika. U tome su svojstvu u Hrvatskoj gostovala najuglednija imena tadašnje europske arheologije, kao što su to Gordon Childe, Bernabò Brea, Massimo Pallottino, Vladimir Milošević i drugi stručnjaci, koji su u Akademiji držali predavanja. Prirodno je da je Grga Novak, preuzevši novu dužnost, kao novi predsjednik Akademije podržavao svoju struku, uz, dakako, i druge vidove razvoja te ugledne ustanove čije su mu vodstvo bili povjerili. Nastojao je proširiti Akademijin rad u mnogim hrvatskim gradovima, dajući snažnu podršku postojećim institutima u Zadru, Splitu, Dubrovniku i drugdje te podržavajući osnivanje novih odjela i suradnju s inozemnim i domaćim akademijama. Tijekom njegova predsjedavanja Akademijom, u njegovom Razredu za društvene znanosti, čiji je bio višegodišnji tajnik (1948.-1957.) te glavni tajnik Akademije (1957.), bila su tri arheologa, redovita Akademijina člana: Mihovil Abramić, Stjepan Gunjača te on sâm.

Nakon što su, dakle, tijekom 1957.-1958. bile provedene sve formalnosti vezane uz objavljivanje novog časopisa, godine 1959. svjetlo dana ugledao je prvi svezak *Arheoloških radova i rasprava* s latinskim podnaslovom *Acta et dissertationes archaeologicae*. Od tog je vremena prošlo točno pola stoljeća. Valja spomenuti da je arheološka

struka u okvirima Akademije tada bila formalizirana kao Studijski kabinet za arheologiju, u kojem je Grga Novak bio ostvario suradnju stručnjaka i drugih ljudi povezanih s već spomenutim istraživanjima. Tijekom permanentnih revolucionarnih promjena, koje je ministarska birokracija bivše države stalno izmišljala, Studijski kabinet je u svoje vrijeme bio promijenio ime u Arheološki zavod, da bi prije nekoliko desetljeća dobio današnje ime Odsjek za arheologiju.

Časopis je bio dobro prihvaćen u domaćoj i inozemnoj javnosti, a putem razmjene omogućio je i priljev čitavog niza publikacija do kojih bi inače bilo teško doći. Moram, naime, podsjetiti na to da su arheološke knjige uvijek skuplje od drugih publikacija, jer nužna dokumentacija u vidu snimaka, crteža i tlorisa ima svoju cijenu. U vrijeme pojavljivanja našeg časopisa taj je problem bio naglašen, pa su stoga publikacije ove vrste redovito bile objavljivane sa zakašnjenjem, dok se ne bi prikupila potrebna novčana sredstva. Tek u ovoj našoj vlastitoj državi taj je problem unekoliko olakšan zahvaljujući daleko boljem razumijevanju odgovarajućih nadležnih struktura. Znade se, naime, da su neki ministri u socijalističko doba vraćali u saveznu blagajnu novac ušteđen na znanosti i kulturi – po tome je osobito bila poznata Anka Berus.

Već u prvom svesku *Arheoloških radova i rasprava* Novak je objavio opsežno izvješće o svojim istraživanjima u Markovoj špilji, koje je brojilo 60 stranica teksta te sadržavalo 30 tablica snimaka nalaza i tri tablice u boji oslikanih ulomaka hvarske keramike. Već je to prvo izvješće pokazalo da je riječ o lokalitetu prvorazredne važnosti, i po svojim nalazima i po svojem položaju nadzorne točke nad plovnim putovima srednjega Jadrana. U istome je broju bio objavljen i Novakov pionirski rad Prethistorijske gomile na Paklenim otocima, kao rezultat istraživanja osam gomila s ukopima u rasponu od kraja brončanog pa do helenističkog doba; u tim istraživanjima i osobno sam sudjelovao. Prvi svezak *Arheoloških radova i rasprava* osim toga je sadržavao i priloge poznatih stručnjaka Josipa Korošca, Miodraga Grbića, Vladimira Mirosavljevića, Milutina Garašanina, Zdenka Vinskoga, Ružice Bižić-Drechsler, Ksenije Vinski-Gasparini i Branimira Gabričevića.

Do sedmog broja našega časopisa Novak je bio ispisao preko šest stotina stranica, objelodanivši na desetke tablica vezanih uz svoja istraživanja koja su otvorila nove stranice jadranskog neolitika. Posljednje izvješće, u osmom svesku *Arheoloških radova i rasprava*, objavio je Božidar Čečuk, napisavši i tekst o kamenim i koštanim rukotvorinama iz špilje.

Grga Novak namjeravao je napisati knjigu *Prethistorijski Hvar II. Markova špilja*, ali ga je u tome, nažalost, prekinula smrt. No, i u ovom obliku rad je na svoj način konačan, a njegovi zaključci i otkrića vrijede i danas. Novija su otkrića potvrdila Novakove kronološke postavke i relacije među srodnim sredozemnim kulturama, pokazavši koliko je znanje posjedovao taj čovjek i kako je pronicavo umio zaključivati.

Od osmoga sveska *Arheoloških radova i rasprava* dalje urednik je bio akad. Duje Rendić Miočević, od dvanaestoga akad. Mate Suić, a od četrnaestoga do danas to je akad. Nenad Cambi. Djelo kojemu je temelje postavio neumorni radnik i stvaralac Grga Novak nastavljaju njegovi nasljednici, trudeći se slijediti njegov teško dostižan primjer. Novak je ostavio neizbrisiv trag u svom jedinstvenom opusu koji moramo trajno proučavati i u njemu tražiti poticaje. To je i zaslužio pisac povijesti naših gradova, našega mora, našeg ribarstva i desetaka drugih tema, a posebice pionir naše znanstvene prapovijesti, koji je ispisao na tisuće stranica koje obuhvaćaju razdoblja od početaka ljudske pojave na hrvatskoj obali i otocima, preko Egipta i antike do vremena borbi Hrvata za ujedinjenje svojih narodnih dijelova. Iskazujući mu ovim skromnim retcima zahvalnost što je utemeljio naš Odsjek i naš časopis, kao i toliko drugih stvari, klanjamo se časnoj uspomeni jednog ponajprije dobrog Čovjeka i velikog humanista, te velikog radnika i znanstvenika čije će djelo živjeti dok bude naših arheologa i povjesničara. Neka mu je slava i hvala!

Summary

Grga Novak (1888-1978)

It has been 120 years since the birth and 30 years since the death of Grga Novak, a deserving archaeologist, historian, university professor and academician. During his unique curriculum he founded, among many other things, the journal *Arheološki radovi i rasprave* (*Acta et dissertationes archaeologicae*). Given also the 50th anniversary of our journal, I found it suitable to commemorate these important dates in the history of the Croatian Academy of Science and Arts and its Archaeological Division in particular. Grga Novak left a monumental opus of archaeological discoveries and thousands of written pages in books and other publications. The discovery of a unique Hvar Neolithic culture of painted pottery, which he found in the Grapčeva Cave in 1936, counts among his everlasting merits. He additionally substantiated this find through excavations in the Markova Cave on the west end of the island of Hvar. Its stratigraphy corroborated the chronological sequences of the Grapčeva Cave and yielded the oldest finds of Mediterranean pottery, known as *impresso* ceramics. With these discoveries Grga Novak pushed back in time the Neolithic of the eastern Adriatic coast for several thousand years and devised its scientifically founded chronology and its overall understanding. Due to that, the eastern Adriatic Neolithic came to be an unavoidable link in the chain of prehistoric Mediterranean cultures.

Grga Novak used to inform the international academic community about his finds regularly. For this he was honoured as a member of many leading Academies and other academic institutions, not least the Croatian (former Yugoslav) Academy of Sciences and Arts, whose president he was from 1958 to 1978. During that period he did a lot for the prosperity of the Academy, a leading scientific institution in Croatia, and for Croatian archaeology in general.

As he was also the founder of this journal, I am very pleased and most honoured to use its pages for writing these lines of memory and gratitude to a good man and an accomplished teacher and scholar, whose work remains in spite of the passage of time.

Translation: *Branka Migotti*

LITERATURA / LITERATURE

- Aa. vv. (razni autori)   Grga Novak 1888.-1978., *Spomenica posvećena preminulim akademikima*, sv. 1, Zagreb, 1979, 98 str. (bibliografija: 66-98).
- Božidar Čečuk   Akademik Grga Novak, pionir prethistorijskih istraživanja naše jadranske obale, *Arheološki radovi i rasprave*, 8-9, Zagreb, 1982, 259-261.
- Marin Zaninović   Grgi Novaku na čast i sjećanje, *Vijesti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 22, Zagreb, 1989, 19-20.
- Marin Zaninović   *Grga Novak, 1888.-1978.*, Hrvatska znanost u 20. stoljeću, Matica hrvatska, Zagreb, 2009, 28 str. (u tisku).

NENAD CAMBI

RIMSKA GLAVA IZ ZBIRKE GRČIĆ

Akademik Nenad Cambi
Zoranićeva 4
21000 Split
nenad.cambi@unizd.hr

UDK 904:73.041.5m
73.032.7
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 12. X. 2008.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

Tema ovoga rada jest neobjavljeni mramoran portret starijeg čovjeka iz privatne zbirke Ante Grčića iz Makarske koji navodno potječe sa šireg prostora antičke Panonije. Riječ je o portretu manjih dimenzija, kakvih je velik broj na području Rimskog Carstva. Sudeći prema karakteristikama portret je iz druge polovice 3. st. (točnije, između 270. i 280.). Nije pouzdano pripada li nekom caru ili privatnoj osobi. Po frizuri, obliku brade i nekim detaljima fizionomije blizak je liku cara Proba, ali moguća pripadnost tome caru, ne može se dokazati.

Ključne riječi: mramorna glava, portret cara Proba, Panonija, zbirka Grčić (*Key words:* marble head, portrait of the emperor Probus, Pannonia, the Grčić Collection)

U privatnoj zbirci Ante Grčića, moga nekadašnjeg studenta a danas profesora likovnog odgoja u osnovnoj školi u Makarskoj, čuva se mramorna glava bradatog i brkatog čovjeka srednjih godina (T. I, sl. 1-4, T. II, sl. 5). Glava je nabavljena na tržištu antikviteta. Vlasnik me je zamolio za mišljenje o tome je li riječ o originalu ili falsifikatu. Nakon što sam nekoliko dana imao prigodu glavu uživo promatrati i proučavati fotografije, smatram da nije riječ o falsifikatu nego o veoma zanimljivom i autentičnom portretu. Stoga sam nagovorio današnjeg vlasnika da je kupi, strahujući da ne otiđe u nepoznato i da više nikada ne bude dostupna znanstvenom proučavanju. Za to sam se tim više zalagao kad sam čuo da navodno potječe iz Panonije, što je nažalost samo okvirno podrijetlo, jer je panonsko područje pregolemo i ne pripada samo Hrvatskoj, nego i susjednim državama. Sada se barem zna gdje se glava čuva.

Glava je visoka 9,5 cm i na prelazu vrata u ramena odlomljena je. Lom je star, što se vidi po patini i kalcifikatu (T. I, sl. 2). Osim jednog udarca na vratu, nema drugih težih oštećenja. Vrstu mramora ne mogu makroskopski odrediti, ali on je sasvim bijel i sitnog je zrna. Analiza nije načinjena, jer bi valjalo uzeti nešto materijala. Mramor ima finu žućkasto-smeđu patinu. Nije jasno je li posrijedi bista ili glava jedne manje statue, jer se lom nalazi na vratu, točno na prijelazu u rame, što se vidi na desnoj strani glave. Glava je lagano nakrivljena na svoju desnu stranu, a nakrivljenje prati nategnuta vratna tetiva, čime je naglašen energičan pokret i patetičan stav.

Portretirani čovjek ima razmjerno kratku kosu koja se od zatiljka zvjezdoliko razvija prema naprijed i bočno (T. I, sl. 3). Pramenovi su na čelu veoma kvalitetno izrađeni – neznatno su zavijeni i plastični, a pri vrhu su malo zakrivljeni, poput kukica. Čeonci se pramenovi iznad lijevog oka razdvajaju: dio ide lijevo, a dio desno, stvarajući neku vrstu klijesta.¹ Kosa seže približno do sredine čela, gdje su dvije duboko uparane bore (T. I, sl. 4). Straga i s obje strane kosa seže do vrata. I tu su pramenovi reljefni, ali su na desnoj strani prema ušima samo uparani. Straga su manje plastični nego naprijed. Između pramenova zapažaju se urezi koji ih omeđuju (T. I, sl. 2). Brada je puna, iako nije duga, i pred ušima se bez prekida povezuje s kosom, a dopire gotovo do jagodičnih kostiju i tvori kompaktnu masu vlasi povezanu s brkovima koji sežu do samih nosnih rupica; brada je toliko gusta da se ne vide labionazalne bore. Pramenovi su joj izrađeni na isti način kao i na kosi. I tu se zapaža kombinacija plastičnih i uparanih pramenova (T. II, sl. 5). Brada seže i do ispod mandibule (vidi se pri vrhu vrata), što je prikazano sitnim urezima (T. I, sl. 2). Na samoj sredini tjemena zapažaju se udarci šiljatim dljetom koji su oštetili veći dio površine lubanje (T. I, sl. 3). Nije jasno čemu je to služilo. To nije namjerno uništavanje, kao što je često slučaj. Moguće je, ali ne pouzdano, da je trebalo doći do preklesavanja, tako da izvorna glava posluži kao palimpsest, što je poznati fenomen, ali iz nekog razloga ta namjera ipak nije izvedena do kraja. Obrve su plastično izrađene, bez naznake dlačica. Oči su veoma krupne i gotovo oble. Ispod očiju zapažaju se podočnjaci. Donji kapak od bjeloočnice je odvojen dubokim urezom. Nad gornjim kopcima zapaža se lagano opuštena koža. Unutar bjeloočnica naznačena je šarenica koja se nalazi oko jedne četvrtine ispod gornjeg kapka, dok je ostali dio otkriven. Zjenica je izdubljena poput zrna leće. Na taj su način oči dobile ukočen, ikonički izraz (T. I, sl. 4). Od svih fizionomijskih pojedinosti najkarakterističniji je nos koji se s čelom povezuje gotovo bez nosnog sedla, a na sredini je kukasto zakrivljen i spljošten prema gornjoj usnici (T. I, sl. 1, 2; T. II, sl. 5). Nos izgleda pomalo neprirodno, kao da je boksterski deformiran, no bez obzira na mogućnost nasilnog oštećenja (rat ili sl.), to je izrazita fizionomijska karakteristika osobe.

Na temelju opisa očito je da je riječ o fizionomijski realnom, a ne idealnom portretu, što odaju posebnosti izgleda i modne karakteristike. Da bi se portret obradio uredno i po zahtjevima struke, potrebno je najprije utvrditi vrijeme u kojem je nastao, a zatim po mogućnosti identificirati osobu i konačno odrediti mjesto skulpture u kulturnom prostoru regije.

Datacija ne predstavlja veći problem, jer se već na prvi pogled vidi da portret pri-

¹ Termin je načinjen za opisivanje figura na čelu Augustovih portreta (*die Zange i die Gabel*). Za važnost proučavanja rasporeda čeonih pramenova usp. Boschung 1993, 8 i d. Navedene njemačke termine u svojim raspravama nazivam *klijesta* i *lastavičji rep*; potonje mi se činilo boljim nego *viljuška*. Usp. i Boschung 2002, 5 i d.; Cambi 2000, 31 i d.; Zanker 1978, 9 i d.; Kreilinger 2003, 30 i d.

pada drugoj polovici 3. st. To se razdoblje može vremenski suziti i dobro obrazložiti pomoću paralela. Ono što portret поближе određuje jest nešto duža kosa, pa i brada. Glava bi se donekle mogla usporediti s Galijenovim i poslijegalijenskim karakteristikama, primjerice s carevim portretom iz Lagosa (Portugal),² ali ne i što se tiče drugih dijelova frizure i brade koji su kovrčavi i izrazitije koloristički formulirani. Isto tako, ovaj portret nije stilski daleko od onoga iz Liebighausa u Frankfurtu³ koji prikazuje nepoznatu osobu i koji se obično uspoređuje s Plotinom.⁴ Kosa je pak dosta slična i portretu iz Rima (Museo Nazionale Romano).⁵ Ni jedan od tih portreta nema identičan raspored pramenova na čelu. Međutim, prema široko rastvorenim očima koje su ukočene i ne iskazuju tjeskobu kakva se zapaža na portretima iz nešto ranijeg doba,⁶ jasno je da je naš portret nešto kasniji, jer je ekspresivniji.⁷ Spomenuti portreti na neki su način zapravo samo *terminus post quem*.

Portret o kojem je ovdje riječ ipak je najsvrhovitije usporediti s carskim glavama na novcu iz razdoblja između 270. i 280. Nažalost, nema ni jednog pouzdanog primjerka tih portreta u velikoj plastici. Od prikaza na novcu prvi je lik Klaudija Gotika (268.-270.). Osobito je važan prikaz na jednom primjerku iz rimske kovnice. I ovdje je kosa nešto bogatija na čelu odnosno sa strana – taj je oblik kose u upotrebi malo nakon Galijena. Frizura, naime, više nije kratka kao u vojničkim vladara, a ni bujna kao u Galijena. Drugi je pak profil cara Proba (276.-282.) na aureusu kovanom u Ticinu (T. II, sl. 6), na kojem je kosa sprijeda također dosta visoka, a sa strana bogata, slično kao na još jednom zlatniku iz iste kovnice (T. II, sl. 7). Ne dolaze u obzir frizure iz doba Karove dinastije, a još manje one Dioklecijana i tetrarha, jer su znatno različite. Skulpturalni portreti od bronce ili mramora iznimno su rijetki, a praktički se niti jedan ne može pouzdano atribuirati nekom caru. Probu se ponekad pripisuju nadnaravno velika glava iz Rima i brončana glava iz Brescije.⁸ Međutim, to je zapravo tip portreta s izduženom glavom, tankim nosom i uskim očima koji teško nalazi zore na novcu, jedinom mjerodavnom ikonografskom izvoru. Na temelju svega iznesenoga, glava iz zbirke Grčić pouzdano pripada vremenu između 270. i 285.

Drugo je pitanje može li se portret pripisati nekoj osobi iz navedenoga razdob-

² Wegner, Bracker, Real 1979, 110, 113, T. 47.

³ Wood 1986, 103, T. LII, sl. 68.

⁴ Wood 1986, 102, T. XXXVII, sl. 50.

⁵ Wood 1986, 106, T. LV, sl. 72 a.

⁶ To je izraz očiju kojih pogled luta u neodredivoj daljini prolazeći mimo promatrača. Izraz istodobno iskazuje tugu i tjeskobu. Taj pogled najbolje je opisao B. Bianchi Bandinelli kao *dolor di vivere* (bol života) (Bianchi Bandinelli 1976, 1 i d.).

⁷ O stilskim kretanjima portreta 3. st. usp. Bergmann 1977, 5 i d.

⁸ Bergmann 1977, 105 i d., T. 33 i 34. U profilu te su glave gotovo identične. Prije bih rekao da prikazuju jednu osobu, nego careve Aurelijana i Proba.

lja. Na to je svakako znatno teže odgovoriti. Pregled spomenutih portreta na novcu careva Klaudija Gotika, Proba kao i nekih drugih vladara, budući da su glave na novcu redovito prikazane u profilu, daje samo ograničene mogućnosti komparacije. U drugoj polovici 3. st., osobito nakon Galijena, veoma je teško utvrditi pojedine tipove carskih portreta, jer su tadašnji carevi često kratko vladali. Osim toga, oni nisu imali obiteljske propagande za populariziranje dinastije i promidžbu nasljednika na tronu, što je možda bila i najvažnija uloga portreta. K tome, to doba iziskivalo je iznimno velike količine novca za potrebe vojske, pa se osnivaju i nove kovnice iz kojih se novac izravno distribuira duž dugačke linije limesa. Od Valerijana i Galijena, zadnjih izdanaka senatske klase na carskom tronu, nema više izravnog nasljeđivanja dinastijskog karaktera. Valerijanov poziv sinu Galijenu da mu bude suaugust zapravo je pokušaj ponovnog uvođenja neke vrste dinastije. Postoje Galijenovi tipovi portreta i iz doba dok je bio suaugust i kad je postao samodržac.⁹ U vremenu o kojem govorimo nema dugih razdoblja vladanja, pa stoga ni proslava *decennalia*, *vicennalia*, trijumfa, rođenja djece i slično. To bi, naime, bili povodi za izradu velikih portretnih kipova po carskoj narudžbi, koje kao uzor zatim preuzimaju kovnice novca i prenose ih u mali format. Kako izvorni portreti u velikoj skulpturi nisu očuvani, novci su jedini podsjetnik na njih. Jednako tako nema ni potencijalnih nasljednika trona. Vojnički carevi nisu bili sigurni ni koliko će sami vladati, a kamo li mogu li utirati put svojoj djeci. Stoga se tipovi frizura nisu imitirali ili neznatno varirali, da bi se znalo u kojoj se nasljednoj liniji nalazi dotična osoba. Očito je da carevi koji su uglavnom boravili na granicama, a tek povremeno ili nikako dolazili u Rim, nisu naručivali ni službene kipove koji bi bili izrađeni prema njihovom realnom izgledu. Tek Dioklecijan ponovno uvodi dinastijsku, ali specifičnu tetrarhijsku politiku nasljeđivanja. Tada se opet slave decenalije¹⁰ i vicalije,¹¹ šalju se portreti drugim suvladarima radi priznavanja¹² i sl., ali nažalost ništa ne znamo o tome kakvi su ti portreti bili i koliko su se tipološki mijenjali.¹³ Očito je da su tetrarhijski portreti kratko doba slijedili umjetničke tendencije druge polovice 4. st., a potom je uslijedila stilska promjena koja je sa sobom donijela ikoničnost i gubitak realističkih karakteristika fizionomije.¹⁴

⁹ Usp. Wegner, Bracker, Real 1979, 106 i d., T. 40-43 i T. 44-47.

¹⁰ Dioklecijan je proslavio *decennalia* u Nikomediji 20. studenoga 294; usp. Kienast 1996, 266.

¹¹ *Vicennalia* je Dioklecijan proslavio u Rimu 20 studenoga 303, zajedno s Maksimijanom; usp. Kienast 1996, 267.

¹² Usp. kao primjer kako Konstantin šalje Galeriju svoj lovorom ovjenčani lik. Iako nevoljko, ovaj ga prima i šalje Konstantinu grimiz (Laktancije, *De mortibus persecutorum*, 25). To, naravno, nije i jedini primjer.

¹³ Usp. Kreilinger 2003, 148 i d.

¹⁴ Osim rada spomenutog u prethodnoj bilješci usp. još Bergmann 1977, 138 i d.; von Sydow 1969, 5 i d.; L'Orange 1984, 3 i d.; Meischner 2001, 69 i d.

Kad se usporede profili Klaudija Gotika i našega portreta, ne mogu se uočiti ni najmanje sličnosti. Carevi profili pokazuju homogenost i jasne fizionomijske karakteristike. Naš portret ima izrazito savinut nos, a taj se oblik ne pojavljuje među portretima Klaudija Gotika čiji je nos izdužen, s laganom kvrgom na sredini.¹⁵ S druge strane, Probov profil ima izduženo lice, kratko čelo i u većini slučajeva, upravo poput našeg portreta, savinut i spljošten nos.¹⁶ To se osobito dobro zapaža na profilu s novca iz ticinske kovnice (T. II, sl. 6, 7),¹⁷ ali i na onome s kacigom te na nekim drugim profilima gdje je nos oblikovan slično, samo što je zakrivljenost nešto ublažena (T. II, sl. 8).¹⁸ Za razliku od Gotikovog portreta, Probovi portreti ne pokazuju fizionomijsku homogenost. Ostaje dojam kao da se u nekim slučajevima željelo ublažiti tu njegovu osobnu karakteristiku.¹⁹ Spljošten nos ima i portret na novcu cara Tacita koji je vladao samo nekoliko mjeseci, ali je njegova glava gojazna, za razliku od one iz zbirke Grčić.²⁰ K tomu, car je imao više od sedamdeset godina kad je bio izabran za cara,²¹ što se ne bi moglo reći za potonjega. Tacit je k tomu bio veoma bogat i senatorskog podrijetla.²²

Je li onda moguće ovaj portret identificirati kao Proba? Na to pitanje nije moguće dati nedvosmislen odgovor. Naša glava nema carskih insignija koje krase sve Probove glave. Naime, taj je car-ratnik, koji je nepravedno bio umoren,²³ na novcu najčešće prikazan s lovorovim vijencem²⁴ ili radijalnom krunom, kao i mnogi prije i poslije njega. Valja, međutim, naglasiti da se skulpturalni portreti careva često ne prikazuju s carskim znakovima. Nijedna od pouzdanih carskih glava od vremena severske dinastije do Dioklecijana nema insignija, osim jedne jedine – brončane glave Trebonijana Gala ovjenčane lovorovim vijencem.²⁵ Valja naglasiti da se carski portreti rijetko prikazuju s bilo kakvim oznakama carske vlasti kad je riječ o neslužbenim primjercima. Istina, pojava barem jedne od insignija riješila bi problem identifikacije, ali one

¹⁵ Usp. Wegner, Bracker, Real 1979, T. 41, 42, 43, 45, 47 i 61.

¹⁶ Usp. Wegner, Bracker, Real 1979, T. 56 i 57.

¹⁷ Wegner, Bracker, Real 1979, T. 56 e.

¹⁸ Wegner, Bracker, Real 1979, T. 57 d.

¹⁹ Usp. profil na novcu gdje se, doduše rijetko, pojavljuje i dugi nos s izduženim vrhom – sasvim suprotno od prikaza spomenutim u bilj. 18.

²⁰ Usp. Wegner, Bracker, Real 1979, T. 56. Naprotiv, naš portret prikazuje čovjeka upalih obraza kakve ima upravo Proba.

²¹ Kienast 1996, 250. Vladao je oko pola godine (od kraja 275. do sredine 275.). Te godine su svakako prelazile tzv. srednje životno razdoblje. O tome što je starost usp. H. Brandt, 2002. On je vjerojatno bio najstariji car na rimskom tronu.

²² *Historia Augusta*, Tacit, 10, 3.

²³ *Historia Augusta*, Proba, 20-21.

²⁴ Wegner, Bracker, Real 1979, T. 56-57.

²⁵ Wegner, Bracker, Real 1979, T. 34, iako postoji i jedna bez insignija, *ibidem*, T. 35.

ipak nisu nužne da bi se neki portret pripisao caru. Stoga se mogućnost da portret prikazuje Proba ne smije odbaciti, ali se to ne može ni pouzdano ustvrditi.

Glava u posjedu A. Grčića prikazuje osobu između 40 i 50 godina starosti. To su godine koje približno imaju i Klaudije Gotik (rođen 214.)²⁶ i Prob (rođen 232.).²⁷ Klaudije Gotik imao je preko 50 godina, a Prob 41 kad je stupio na prijestolje. Prema tome, godine bi odgovarale i jednom i drugom caru. Prob je rođen u Sirmiju, ali to nije od presudne važnosti. Činjenica da je glava podrijetlom iz Panonije može biti samo neznatna indicija u prilog identifikacije, jer je car mogao biti popularan osobito u rodnoj Panoniji, gdje mu je po svoj prilici bio i grob.²⁸ U kolektivnoj memoriji bio je zapamćen kao doba vladarr, jer je izgledalo da će uspostaviti red na granicama i srediti prilike u Carstvu. Pao je od svojih vlastitih ljudi kada se to najmanje očekivalo.²⁹

Glava iz zbirke A. Grčića pripada skupini portreta malih dimenzija, među kojima je i velik broj onih carskih.³⁰ Portreta manjih dimenzija ima i na području Hrvatske.³¹ Čak i iznimno sitni portreti mogu biti carski, samo je u takvim slučajevima identifikacija još teža zbog minijaturnosti. Ni male dimenzije stoga nisu prepreka da se portret pripiše caru.

Ovaj portret je, dakle, mogući prikaz cara Proba, ali nije isključeno ni da pripada nekoj osobi koja se željela prikazati tako da nalikuje caru, i to modnim i fizionomijskim karakteristikama. Taj fenomen zapažen je ne tako davno, a u njemačkoj se terminologiji naziva *Zeitgesicht*.³² Ljudi su jednostavno oponašali careve, njihov izgled i njihov izraz, a i sami umjetnici sugerirali su poznate uzorke koji su kružili među ateljeima. To, naravno, još više otežava prepoznavanje, a neke starije identifikacije često se odbacuju. Istini za volju, to se ponekad radi i neopravdano na temelju spomenutog fenomena.

Naš je portet veoma dobre kvalitete. Iako se ne može mjeriti s najboljim primjercima carske portretistike kao što su to primjerice Karinov portret iz Rima³³ ili

²⁶ Kienast 1996, 231. Godina pak nije pouzdana.

²⁷ Kienast 1996, 253. Godina je pouzdana.

²⁸ *Historia Augusta*, Prob, 21, 4.

²⁹ Konsekrirao ga je tek Dioklecijan; usp. Kienast 1996, 253.

³⁰ Usp. Dahmen 2001, 15 i d. te T. 1-104 koje pripadaju carevima ili prinčevima. Ni jednu glavu autor, s razlogom, ne pripisuje Probu. Brončanu glavicu s lovorovim vijencem iz Pariza (Bibliothèque Nationale) autor pripisuje Aurelijanu. Ta je glava stilski bliska onoj iz zbirke Grčić, ali ne prikazuje istu osobu.

³¹ Cambi 2000, 39, T. 32-33, br. 31 (Kijevo) – po svoj prilici, lik nekog princa iz julijevsko-klaudijevske dinastije; Cambi 2004, 250, sl. 11-13 – vjerojatno Domicijan.

³² Usp. Zanker 1982, 307 i d.

³³ Wegner, Bracker, Real 1979, 158, T. 61.

već spomenuti navodni Dioklecijanov portret iz Nikomedije u Istanbulu,³⁴ on ipak predstavlja solidan zanatski rad, a takvih primjera nema baš mnogo u Panoniji.³⁵ Tehnička izvedba portreta veoma je zanimljiva, jer se s reljefom kombiniraju crte uparane dlijetom, čime se pojačavaju plastični efekti, a površina je i dobro uglačana. Takav pristup pojačava dinamiku ploha i koloristički efekt.

Očito je da je crno tržište antikviteta i dalje u cvatu. Kako tome stati na kraj, nikome nije jasno. Dok bude interesenata za antikvite, i ilegalna će djelatnost biti opća pojava. Samo prosvijećeni sakupljači, koji poznaju načela muzejske djelatnosti, koji kupuju a da ne preprodaju dalje i koji surađuju s muzejima, mogu biti od koristi. Jedan je od njih i Ante Grčić. Muzeji će moći konkurirati na tržištu samo ako budu brzo i odgovarajuće otkupljivali starine. Spašavanju pokretnih spomenika vjerojatno bi pomoglo i uspostavljanje antikvarijata koji bi izdavao certifikate i prave podatke o nalazu, nalazištu, okolnostima nalaza i dr. Sve je to, međutim, dvosjekli mač koji će jedanput biti od koristi, a drugi put naškoditi.

Summary

A Roman Head from the Grčić Collection

A marble head of a bearded and moustached middle-aged man has been kept in the collection of Ante Grčić, an art teacher in the Makarska primary school. The head allegedly stems from Pannonia and was acquired on the antiquity art market. It is 9,5 cm high and is broken off at the joint of neck and shoulder. The crack is old, as is clear from its patina and calcite deposit. The marble cannot be determined by microscopic examination, but it is small-grained and completely white.

The portrait in question can be compared to imperial portraits on AD 270-280 coinage. The crop of hair on the foreheads and sides of the faces on Claudius Gothicus' (268-270) coins is fairly thick. It therefore reveals a hair style typical of the period immediately postdating the emperor Gallienus, when the hair is neither so short as in soldier emperors nor so thick as in Gallienus. The profiles of the emperor Probus (276-282) on the *aurei* from *Ticinum* also feature a fairly thick crop of hair on the forehead and sides of the face. Coiffures from the period of the house of Carus are too different to be used as close analogies, and those from the period of Diocletian and the Tetrarchy even less so. Otherwise, imperial portrait heads in monumental sculpture in the round are rare in the given period. Some authors have tentatively ascribed to Probus the larger-than-life head from Rome, as well as the bronze one from Brescia. However, elongated faces and narrow noses and eyes in these two heads are features that do not match

---

³⁴ Usp. Meischner 2001, 65, sl. 183. Protiv te interpretacije, međutim, govore netipična duga kosa, kovrčava brada i široko lice. Jedina mogućnost jest da lik potječe iz najranijeg doba Dioklecijanove vlasti, dok je još bila živa galijenska tradicija.

³⁵ Usp. Popović 2006, 9 i d. Autorica donosi ukupno 12 portreta, ali samo je onaj pod br. 2 iz kasne antike (navodno Dioklecijan) i pouzdano je carski, jer ima lovorov vijenac.

any portraits in the coinage of the period. Based on the above, the head from the Grčić collection can with certainty be dated to the years 270-285.

It is, however, more difficult to establish whether this portrait belongs to a private or a public person from the end of the 3rd century. The above mentioned coin portraits of Claudius Gothicus, Probus and some other less significant rulers can serve as only a limited source of comparison. The profiles of Claudius Gothicus feature homogenous and consistent physiognomic traits. On the other hand, the portrait under discussion shows a conspicuously crooked nose, unparalleled in Claudius Gothicus' portraits, whose nose was elongated and with a minor lump in the middle. On the other hand, Probus' profile reveals an elongated face, low forehead and in most cases also a crooked and flattened nose, exactly as the portrait from the Grčić collection. Contrary to Gothicus' portraits, those of Probus are not homogenous. It seems that in some examples the unpleasing appearance of the latter's nose was tentatively softened. Yet another emperor, Tacitus, features a flattened nose, but his face is plump, contrary to the one from the Grčić collection. Furthermore, the latter does not seem to be showing an aged man, while Tacitus was over seventy when he ascended the throne.

Is it, then, possible to ascribe the portrait under discussion to the emperor Probus? In making such a judgement it should be kept in mind that monumental private imperial portraits seldom feature insignia. On balance, a proposition for Probus remains a plausible guess, though not a final conclusion.

High quality pieces such as the one described here are not quite common in Pannonia. On the other hand, the head from the Grčić collection does not match up the best items of imperial portraiture such as Carinus' portrait from Rome or allegedly Diocletian's portrait from Nicomedia, now in Istanbul.

Technically, the portrait is interesting for combining relief and chiselled lines to enhance the effects of plasticity, while the surface is well polished. In sum, the overall artistic effect to this piece is one of dynamics of the surface and an interplay of light and shade.

Translation: Branka Migotti

LITERATURA / LITERATURE

Bergmann 1977	M. Bergmann, <i>Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.</i> , Bonn.
Bianchi Bandinelli 1976	B. Bianchi Bandinelli, <i>Roma la fine dell' arte antica</i> , Milano (ed. ital.).
Boschung 1993	D. Boschung, <i>Die Bildnisse des Augustus. Das römische Herrscherbild</i> , 1, 2.
Boschung 2002	D. Boschung, <i>Gens Augusta. Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudischen Kaiserhauses</i> , Mainz.
Brandt 2002	H. Brandt, <i>Wird auch silbern mein Haar. Eine Geschichte des Alters in der Antikeuppen</i> , München, 9 i d.
Cambi 2000	N. Cambi, <i>Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj</i> , Split.
Cambi 2004	N. Cambi, <i>Kiparstvo na Braču u antičko doba</i> , <i>Brački zbornik</i> , 2, 239-272.

- Dahmen 2001 K. Dahmen, *Untersuchungen zu Form und Funktion kleinformatiger Porträts der römischen Kaiserzeit*, Münster.
- Kreilinger 2003 U. Kreilinger (ed.) *Im Antlitz der Macht* Erlangen.
- Kienast 1996 D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt. (sec. ed.).
- Meischner 2001 J. Meischner, *Bildnisse der Spätantike 193-500. Problemfelder. Die Privatporträts*, Berlin.
- L'Orange 1984 H. P. L'Orange (unter Mithilfe von R. Unger), *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr.*, Berlin.
- Popović 2006 I. Popović, *Roma Aeterna inter Savum et Danubium. Works of Art from Petrović-Vesić Collection*, Belgrade.
- von Sydow 1969 W. von Sydow, *Zur Kunstgeschichte des spätantiken Porträts im 4. Jahrhundert n. Chr.*, Bonn.
- Wegner, Bracker, Real 1979 M. Wegner, J. Bracker, W. Real, *Gordianus III. bis Carinus. Das römische Herrscherbild, III, 3*, Berlin.
- Wood 1986 S. Wood, *Roman Portrait Sculpture 217-260 A. D. The Transformation of an Artistic Tradition*, Leiden.
- Zanker 1978 P. Zanker, *Studien zu den Augustus-Porträts, I. Der Actium-Typus*, Göttingen.
- Zanker 1982 P. Zanker, *Herrscher und Zeitgesicht*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 2/3, Römisches Porträt. Wege zur Erforschung eines Phänomens, *Wissenschaftliche Konferenz* 12.-15. Mai 1981.

POPIS ILUSTRACIJA / LIST OF ILLUSTRATIONS

- Sl. 1. Mramorna portretna glava iz zbirke Grčić (foto: A. Grčić) / Fig. 1. Marble portrait head from the Grčić Collection (photo: A. Grčić).
- Sl. 2. Glava u profilu (foto: A. Grčić) / Fig. 2. Side view of the head (photo: A. Grčić).
- Sl. 3. Stražnji dio glave (foto: A. Grčić) / Fig. 3. Back view of the head (photo: A. Grčić).
- Sl. 4. Gornji dio lica (foto: A. Grčić) / Fig. 4. Upper part of the face (photo: A. Grčić).
- Sl. 5. Donji dio lica (foto: A. Grčić) / Fig. 5. Lower part of the face (photo: A. Grčić).
- Sl. 6. Aureus cara Proba iz kovnice Ticinum (prema Wegner, Bracker, Real 1979) / Fig. 6. Aureus of the emperor Probus from the mint of Ticinum (after Wegner, Bracker, Real 1979).
- Sl. 7. Aureus cara Proba iz kovnice Ticinum (prema Wegner, Bracker, Real 1979) / Fig. 7. Aureus of the emperor Probus from the mint of Ticinum (after Wegner, Bracker, Real 1979).
- Sl. 8. Aureus cara Proba iz kovnice Ticinum (prema Wegner, Bracker, Real 1979) / Fig. 8. Aureus of the emperor Probus from the mint of Ticinum (after Wegner, Bracker, Real 1979).

Sl. 1. Mramorna portretna glava iz zbirke Grčić (foto: A. Grčić) / Fig. 1. Marble portrait head from the Grčić Collection (photo: A. Grčić).

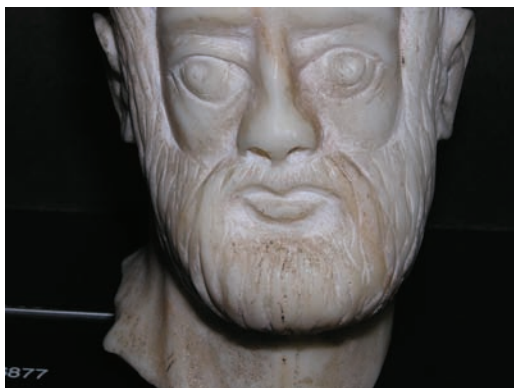
Sl. 2. Glava u profilu (foto: A. Grčić) / Fig. 2. Side view of the head (photo: A. Grčić).

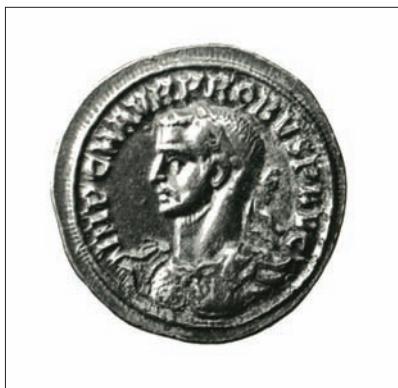
Sl. 3. Stražnji dio glave (foto: A. Grčić) / Fig. 3. Back view of the head (photo: A. Grčić).

Sl. 4. Gornji dio lica (foto: A. Grčić) / Fig. 4. Upper part of the face (photo: A. Grčić).

Sl. 5. Donji dio lica (foto: A. Grčić) / Fig. 5. Lower part of the face (photo: A. Grčić).

Sl. 6. Aureus cara Proba iz kovnice Ticinum (prema Wegner, Bracker, Real 1979) / Fig. 6. Aureus of the emperor Probus from the mint of Ticinum (after Wegner, Bracker, Real 1979).

Sl. 7. Aureus cara Proba iz kovnice Ticinum (prema Wegner, Bracker, Real 1979) / Fig. 7. Aureus of the emperor Probus from the mint of Ticinum (after Wegner, Bracker, Real 1979).

Sl. 8. Aureus cara Proba iz kovnice Ticinum (prema Wegner, Bracker, Real 1979) / Fig. 8. Aureus of the emperor Probus from the mint of Ticinum (after Wegner, Bracker, Real 1979).

DANIJEL DŽINO

THE *BELLUM BATONIANUM* IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHICAL NARRATIVES IN A SEARCH FOR THE POST-MODERN BATO THE DAESITIAE

Dr. sc. Danijel Džino
Classics, School of Humanities
University of Adelaide
SA 5005 Australia
danijel.dzino@adelaide.edu.au

UDK 930.85(398):930.1
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 30. VI. 2008.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

This work examines small but significant aspects of the *Bellum Batonianum*. In particular it focuses on the perception of the war in the more recent historiography; also, it analyses impositions of modern constructions and perspectives on the past. Furthermore, it discusses the identity of Bato the Daesitiae in light of the most recent studies of identity of non-Mediterranean elite members from his times in the early Principate. This study attempts to contribute to the better understanding of the early stages of the process of so-called "Romanization" in the hinterland of Roman Dalmatia and southern Pannonia.

Key words: Bato the Daesitiae, the Pannonii, the Daesitiae, historiography, acculturation, early principate, ancient identities (*Ključne riječi:* *Baton Dezitijatski, Pannonci, Dezitijati, historiografija, akulturacija, rani principat, antički identiteti*)

The *Bellum Batonianum*, AD 6-9, never achieved prominence in the classical scholarship as were some other, more famous uprisings against Rome, such as that of Boudicca, Arminius, the Batavians, etc. There are only a few modern (the term modern is used as "contemporary", rather than "modernistic") works in non-South-Slavic languages in the 20th and 21st century, which focus solely on the uprising.¹ Scholarship in the south Slavic languages gives it a somewhat more prominent

¹ The narratives: Hirschfeld 1890; Bauer 1894; Gardthausen 1904a, 1171-1193; 1904b, 772-789; Rau 1925; Köstermann 1953; Anamali 1987 – should be added also Mócsy 1962, 506-510; Wilkes 1969, 67-77 and Gruen 1996, 176-178. Different aspects: Alföldy 1962; Wilkes 1965b; Nagy 1970; Sordi 2004; Džino 2006. Sources: Šašel Kos 1986, 182-191 (Cassius Dio). The paper will focus only on the more recent works.

place, but it is still lacking more substantial focus, especially in the last few decades.² This study will focus on one small, but important part of this significant event – on the perception of the uprising in modern historiography, searching for and going beyond the existing constructions imposed by different modern narratives. In addition, this paper will try to examine the identity of Bato the Daesitiate outside of the existing historiographical constructions and in the context of similar recent historical and archaeological assessments of Bato's contemporaries from the non-Mediterranean world.

Until the last generation or two, modern historiography attempted to reconstruct the "historical truth", to recognize the "right" narratives of the events, to see the "good" and "evil" historical personalities and "explain" the past. The modern historian and archaeologist critically examined the narratives of the ancient written sources and the archaeological evidence in order to construct his/her narrative of the events. These modern narratives tell us many things about the past, but they also reflect culturally, politically and/or ideologically and nationally pre-determined discourses of the authors, their life experiences and acquired knowledge. They disregard the complexity of the different narratives, which really existed in the past and which are only partially and selectively presented in the existing written and material evidence, the historian and archaeologist of the ancient world has at his/her disposal. Amongst many, good examples of the *zeitgeist* in historiography is the so-called "defensive expansionism", of Maurice Holleaux, which imposes the European colonial framework of his times onto Roman Republican foreign policy, and Edward Luttwak's "Grand strategy" of the Roman Empire, which to a significant degree imposes Cold War strategic thinking into the Roman imperial times. In archaeology, the examples of superimposing modern, often nationalistic frameworks over the past are even more abundant.³

Today it is evident that the sources for the *Bellum Batonianum* are concerned with and display only the Roman narrative of power, and do not inform us much about other narratives besides it, as in fact all the other historical sources from this period are doing.⁴ In other words, Velleius Paterculus and Cassius Dio, our chief narrative sources for these events, are concerned only with military matters, focusing exclusively on the narrative elements related to Roman power: political power, fighting, conquest, control and domination. The sources of secondary importance such as Strabo or Suetonius also exist in their genres – Strabo in ancient "ethnography", Suetonius – biography. In essence, the sources tell us more about the authors and

---

² Vulić 1911, 200-247; 1926, 55-72; Pašalić 1956; Imamović 1978; Suić 1991/92; Mesihović 2007.

³ Post-modern historiography: Marincola 2007a. Holleaux: Linderski 1984, Luttwak: Isaac 1994, 372-418. Archaeology: Kohl/Faccett 1995; Diaz-Andreu/Champion 1996; Dyson 2006.

⁴ Damon 2006.

their perceptions of the events; not the actual events. The most significant problem is that preserved primary sources were all written by members of the Mediterranean elite. They were written for a specific audience in order to fulfil their expectations and to fit in certain literary genres of their period. Thus, we can say that the primary sources reflect views, stereotypes, cultural discourses and the morality of their authors and their audience. Historical “truth” and “lie” are the categories that imply our contemporary understanding, rather than the original message of these authors, or the understanding of their audience.⁵

In an attempt to see how historiographical constructions of the *Bellum Batonianum* were developed in more recent times, I shall limit this discussion to just a few of the most prominent key narrative portrayals of the uprising in both south-Slavic and non south-Slavic language scholarship.⁶ Nikola Vulić, a Serbian scholar born in Scodra – modern day Albania, gave the first important narrative account on the war in the south Slavic languages.⁷ His account is in essence anti-colonial, drawing inspiration from his personal positive identification with the Pannonii, whom he perceives as the underdogs, and strong condemnation of the Romans as *the enemies*.⁸ He does see the rebellion as a “just” liberation movement against the “unjust” occupation by the colonial power, and the Pannonian defeat as their ultimate “victimhood” – taking at face value Dio’s dramatic depictions of their resistance to the Roman army.⁹ We can see Vulić’s narrative directly stemming from existing historical anti-colonial narratives of his times, in particular the Serbian uprisings against the Ottomans, and Serbian collective experiences in World War I.¹⁰

More recent scholarship of Imamović, Bojanovski and Stipčević reflect the communist and Yugoslav federal discourse arising after 1945, which was applied to ancient history, superimposing the framework of “Illyrianness” over the Yugoslav frontiers, especially before the 1970s.¹¹ Drawing heavily on the same sources of Vulić’s anti-colonial sentiment, but living in a significantly different ideological *zeitgeist*, they all saw the Pannonii as freedom-loving resistance-fighters, who fought the “occupiers” trying to achieve freedom. The construction of the contexts such as *heroic resistance, in-born heroics, desperate fighting, treachery* of Bato the Breucian,

⁵ Marincola 1997; 2007a; Shuttleworth-Craus 1999 – *inter alii*.

⁶ Only Mesihović 2007, 316-318 very recently develops a more consistent criticism of earlier historiographic constructions of the *bellum Batonianum*.

⁷ Vulić 1911, 200-247; 1926, 55-72.

⁸ Vulić uses frequently the word *dušmanin* – a much stronger word for the “enemy” than *neprijatelj*.

⁹ E. g. Vulić 1911, 207-210; 1926, 65-68.

¹⁰ This narrative had a long life span, see Wilkes 1992, 21 for the comparison of Montenegrin-Turkish battles with Pannonian rebels. See also Babić 2001 for the general perceptions of the classical past in Serbia.

¹¹ Džino, forthcoming.

and the perception of the Romans as a *hateful/villainous enemy* (*mrski dušmani*) signifies this point clearly.¹² Aleksandar Stipčević in his synthetic work on the “Illyrians” strongly reflects federal Yugoslav communist “Brotherhood-and-Unity” discourse in his statement that *only united Illyrians can stand against a more numerous enemy*.¹³ The perception of the Pannonii by Ivo Bojanovski on the other hand associates colonial perceptions of the indigenous population as “noble savages”, freedom-loving but uncomfortable with (the colonial version of) civilisation: *Illyrians as: freedom loving people not used to political power of the state-organisation*.¹⁴ Esad Pašalić gave a much more balanced account of the Batonian war than all the other ex-Yugoslav scholars who were writing in the federal Yugoslav context 1945-1990. However, he is not completely free from ideological discourse either. Pašalić rightly rebuffed Köstermann, for superimposing his narrative as the officer of the Wermacht (see below), but also imposed his own modernistic exclusivity of the narratives, as either “right” or “wrong”. For him Köstermann is wrong for his: *lack of sympathy for an ethical justification of people’s liberation wars, which are just*. Pašalić’s work is also interesting when looked at the *zeitgeist* context for his strong emphasises of the war narrative in the framework of modern frontiers of Bosnia-Herzegovina, at the same time significantly underplaying the role of the Pannonii from southern Pannonia in the uprising, who are predominantly located in modern Croatia and only a very small portion of the most northern parts of Bosnia.¹⁵

The post-Yugoslav approach just starts to appear in the scholarship. Mate Suić in one of his later scholarly studies, decisively shows that the Liburni and Iapodes did not take part in the rebellion. They did not join the rebellion for a different political position and major historical, cultural and identity differences with the peoples which were opposing Rome. Their differences with the rebelling Pannonii were significant, not minor. The last years of federal Yugoslavia, when his paper was written, probably affected this fresh insight into the problem.¹⁶ Suić also imposes modern stereotypes on the peoples taking part in the war. He sees the Breuci as the *agriculturalists* because they lived on the plains and the Daesitiates as the *shepherds* because they lived in mountainous areas. These impositions directly affect his pre-

---

¹² Stipčević 1989, 48-51; Imamović 1978, 337-340, 346; much less intensive and less ideologically charged, but still present in Bojanovski 1988, 48-53. All translations are mine.

¹³ Stipčević 1989, 51. Stipčević is “the last Croatian panillyrist”, Periša 2002, 161-162.

¹⁴ Bojanovski 1988, 48.

¹⁵ Pašalić 1956, esp. 269-270 n. 40 criticising Köstermann 1953. Bosnia: 271 ff., esp. 295 *the position of Bosnia before the beginning of the war*. The development of decentralization in c. 1970s, brought the rise of works dealing with the regional pre-histories of the Yugoslav federal republics – see Kaiser 1995, 109.

¹⁶ Suić 1991/92. Earlier scholarship regarded these at best as *suddenly separated* from the rebellion, where they should belong for their cultural similarities, e. g. Pašalić 1956, 284-286.

mise that the Daesitiates were by *their spiritual constitution against any power and paying of taxes* and more used to rapid military movements – for their nomadic (?) background.¹⁷ The post-Yugoslav perspectives also appear in the most recent dissertation of Mesihović. In an otherwise fresh insight into the matter, it is significant to note his melancholic notion of the lack of unity amongst the Pannonian communities, their *damnation of disunity*.¹⁸

In the non-South Slavic scholarship, the studies most obviously influenced by the *zeitgeist* and author's personal experiences are the accounts of Ernest Köstermann and Skender Anamali. Köstermann's experience as an officer of the German Wehrmacht during the World War II fighting against the Yugoslav partisans, influenced him to see the Pannonian uprising essentially as guerrilla fighting, and success of the rebels as due to the impassable terrain of Dalmatian hinterland. He was strongly criticized by Pašalić for that view, though from a different ideological discourse.¹⁹ There is also a more recent narrative by Anamali, which reflects Albanian "Illyrian" discourse, which perceives Albanians as the "rightful Illyrian successors". He was rightly criticized by Benac for his view that the communities in southeastern Illyricum, which corresponds with modern Albania, joined the rebellion.²⁰ There is also a fascinating absence and underestimation of the conflict in Hungarian scholarship until recently, especially underplaying the importance of the events occurring south of the Pannonian plains, as Mesihović rightly warns.²¹

The other modern narratives are more balanced and less ideologically biased, attempting to construct an "objective" narrative of the events, deriving material for the narrative from the colonial perspective of written sources: Velleius Paterculus and Cassius Dio. The narrative of John Wilkes, for example, is the narrative of military events, army movements and battles. The words deriving from the narrative of power, such as the words */force-forces-forcing-reinforcements/* or */strongpoints-strongholds/* dominate his Romanocentric narrative in his *Dalmatia*.²² For Wilkes, the *Bellum Batonianum* is the last stage in the establishment of Roman control over the area. He sees it in the context of the Augustan "grand strategy" and "geopolitics", assuming that the Romans had the same perception of the space we have today with

¹⁷ Suić 1991/92, 56. The archaeology of the Daesitiate communities, although still very poorly explored, shows around 120 known hilltop settlements (*gradine*), a significant portion of which was used for permanent settlements cf. Čović 1987, 481-482, 506-510; Mesihović 2007, 773-782, 917 ff.

¹⁸ Mesihović 2007, 320.

¹⁹ Köstermann 1953, 346-347, see n. 15 above. Köstermann's perception was still alive in Wilkes 1992, 21.

²⁰ Anamali 1987 esp. n. 2; Benac 1991.

²¹ Mesihović 2007, 316-317 n. 5. More prominence the *Bellum Batonianum* achieves in Mócsy 1962, 544-548.

²² Wilkes 1965b; 1969, 67-77.

satellite pictures and precise geographical maps.²³ Wilkes also falls under the spell of the modernistic Yugoslav discursive ideological constructions of “Brotherhood-and-Unity”, and the Second World War parallels between the Yugoslav partisans and the Pannonii in his later work *The Illyrians*.²⁴ The account of Erich Gruen in the *Cambridge Ancient History* reimposes “Illyrian” colonial stereotype over the indigenous population rebelling against Rome at AD 6. For Gruen, *national pride* was one of the reasons for the uprising of the *fierce spirit of a new generation of Illyrian warriors*, assuming colonial stereotypes of the “Balkan” population as warlike, rebellious, nationalistic, not to mention the implications of his use of the cognitive pseudo-ethnic stereotype of “Illyrians”.²⁵ Another example of the colonial approach is the study of Marta Sordi, which also emphasises the Romanocentric notion of “pacifying” Illyricum in AD 6-9.²⁶

Different treatment of the problems begins with Dyson’s article published in the *Historia* Wiesbaden. He argues that the frustration with sudden social change approaching with the Roman conquest is the reason for the other indigenous uprisings against Rome. Dyson’s studies show the significance of exploring narratives different from the Roman narrative of power, although it is worthy to note that his accounts are to a certain degree influenced by his experience of living through the struggle of ex-colonial African and Asian countries against European colonialism in the 1950s and 1960s.²⁷ Mesihović and Džino recently attempted to infuse the discourse of globalisation into the view on the *Bellum Batonianum*. However, they are both in danger of losing a balanced perspective with their obvious emphasis on globalisation and the frustrations of the indigenous population – both identifying their views too much with the most recent experiences of eastern European countries in the transition after 1989.²⁸

Therefore, we can see that the modern narratives of the uprising exist on their own as their own construction of the events, frequently imposing their own perspective on the past. Sometimes they are narratives deriving from the colonial per-

---

²³ Wilkes 1969, 46 ff.; 1965a. For the Roman distorted perception of space see Moynihan 1985; Riggsby 2006, 24-45; Nicolet 1991, 57-74 etc.

²⁴ Wilkes 1992, 25 superimposing Illyricum over the map of former Yugoslavia. Cf. criticism of Periša 2002, 155-156.

²⁵ Gruen 1996, 176-178, the quote from 176. He does discuss “The Balkans” imposing another colonial, western stereotype created in the 19th century, Todorova 1997. Mesihović 2007, 361-362, cf. 333 is also not immune from this colonial stereotype, visible in his attribution of the “Dinaric mentality” to Bato.

²⁶ Sordi 2004.

²⁷ Dyson 1971, 260-263 – complementary to this study is Dyson 1975, which does not discuss the *bellum Batonianum*. Anti-colonial struggle: Dyson 1975, 138-139.

²⁸ Džino 2006, 147-148; Mesihović 2007, 319 ff.

spective of the sources, but some accounts also derive from the perspective of the colonized, both of them focusing only on a part of the narrative, mostly determined by the Roman colonial narrative of power, which is reflected in available sources. The earlier assessments of these events are thus to a significant degree affected by the historical, geographical, ideological discourses in which modern authors were making their research. The reasons for the Batonian war still wait for more insightful approaches in future scholarship.

The perception of the role and identity of Bato the Daesitiatae is strongly affected by modern historiographical narratives and construction discussed earlier. Bato is either presented as a resistance hero, or the “noble savage”, fighting the invasion of colonial power to recover imaginary primordial innocence and the freedom of his people.²⁹ As Mesihović rightly notices, specific historical circumstances in the region prevented the establishment of a coherent romantic nationalistic discourse which would appropriate Bato as a “national hero”, to the same degree as the personalities of Arminius, Vercingetorix or Boudicca have been used in the past.³⁰ We do not know much about him from the sources, apart from his direct role in the narrative of the events as leader of the Daesitiatae, and one of the key leaders of the Pannonii in the uprising. After the final defeat, Bato’s life was spared and he was exiled to Italy in Ravenna by Tiberius.³¹ Modern scholarship without exception observed his identity only in the indigenous context, regardless whether he was seen from the coloniser or colonised perspective. However, I would like here to explore the other narratives of his identity, which were overlooked by earlier scholarship, in particular the notion of Bato’s Romaness, through his social status, military experience and comparative historical context. The issue of the early stages of the process of so-called “Romanization” in southern Pannonia is gaining visible attention in some recent archaeological works, and this short discussion might help shed more light on this issue, exploring the issues beyond the interpretation of material evidence.³²

The recent approaches enables us to treat the terms “Roman” and “indigenous” not as separate and exclusive categories in which one can belong either/or, but rather

---

²⁹ “Noble savage” was a complex and changing construction that has significant impact in the western thought for a few centuries, Ellingson 2001.

³⁰ Mesihović 2007, 316-318. For the perceptions of Arminius see Benarius 2004; Vercingetorix – Simon 1996; Civilis and the Batavians Hessing 2001; Boudicca – Hingley/Unwin 2006, 123 ff. (all with extensive bibliographies on the subjects).

³¹ Suet. *Tib.* 20.

³² E. g. Majnarić-Pandžić 1996; Dizdar *et al.* 2003; Dizdar/Radman-Livaja 2004.

as inclusive and overlapping categories which can be recombined in different ways in personal identity as both/and. The scholarship successfully broke the notions of "Roman" or "Greek" as homogenous blocks of cultural and ethnic identity in different period of antiquity into a patchwork of different identities.³³ In the same way, we can see the categories of "Roman" and "indigenous" as overlapping and interacting notions of identity in the western provinces of the Roman empire, going far beyond oversimplified divisions of the Romans and "natives", which dominated earlier scholarship.³⁴

The lack of written sources for the events of AD 6-9 left us with patchy evidence of Bato's personality. Even his literary identity constructed in the sources is not plentiful, apart from his brief "speech" in the narrative of Cassius Dio.³⁵ There is only a single fact we can deduct with certainty from the written sources: Bato was the leader of the Daesitiae auxiliaries summoned for the approaching conflict with Maroboduus in AD 6, the group which started the conflict. From this, we can conclude, without need for further evidence, that he was a member of the indigenous elite and that he already had Roman military training and earlier experience in the Roman military.³⁶ Whether Bato had Roman citizenship or not, is impossible to know from the sources, which note only his indigenous name. The sources mention Arminius (Irmin) by the Latinized version of his indigenous name, although he held Roman citizenship, and even equestrian rank.³⁷

Bato's social status and military experience brings him into the position of having close links with the Romans, and exposes him to the prevalent Roman ideological discourses of his era. As a member of the indigenous hereditary elite, Bato and his peers were more inclined to use Roman elite imperial ideology to justify and re-define power-holding and status in their own community in new circumstances arising with its inclusion in the Roman world.³⁸ The Daesitiae were not living isolated from the global processes in the ancient world. Archaeology shows the inhabitants of the area ascribed by written sources as being the "Daesitiae" negotiating their own identity between the influences of the La Tène and the Mediterranean world,

---

³³ There is a flood of books on the topic, so this is a very selective and perhaps subjectively chosen bibliography. Romans: Dench 2005; Farney 2007; Greeks: Hall 1997; Whitmarsh 2001, 1-38 etc.

³⁴ Woolf 1997; Webster 2001 etc. in ancient literature.

³⁵ Marincola 2007b on speeches in ancient literature; Adler 2008 on speeches in Dio and Tacitus. *Dio's Boudicca oration seems trapped between a condemnation of Roman society tied to romanticizing a "primitive" Celtic culture and a denigration of non-Romans*, Adler 2008, 194 on comparable but longer Dio's "speech" of Boudicca.

³⁶ Vell. Pat.2.110.4; Dio, 55.29.2-3; Wilkes 1969, 69.

³⁷ Vell. Pat. 2.118.2

³⁸ Hingley 2005, 50-51, 68-70. See the good study of the Batavians in this context in Roymans 2004, 227-250.

as in fact did all the other indigenous communities in the Dalmatian hinterland.³⁹ The Daesitiates came into the sphere of Roman power in the context of the last Delmataean war of 34-33 BC, most certainly without actually fighting Octavian.⁴⁰ It was the custom that numerous members of the indigenous elite were sent to Rome as hostages, where through education they were exposed to Roman imperial discourse, which affected the construction of their personal identities in-between Roman and indigenous. It is reasonable to assume that whole generations of elite youth from the region, were brought up in Rome as hostages, some after the end of Octavian's wars in 33 BC, some after the *Bellum Pannonicum* 12-9 BC, which was probably Bato's own generation.⁴¹

In the same context we can note the statement of Velleius Paterculus. He mentions knowledge of the Latin language amongst the Pannonii, which was the Roman common term for the indigenous communities of future southern Pannonia and northern Dalmatia, implying that they became accustomed to Roman ways, in particular the Roman military knowledge. The sentence should be read in context, as Woodman implies, showing intellectual attainment, specific cultural characteristics and some knowledge of Roman language and military craft, especially and mostly amongst the indigenous elites, in what will become southern Pannonia and northern Dalmatia.⁴² Knowledge of the Latin language and culture did not come only through the army, it may have also been the result of something resembling the program of education of the indigenous elites in the Roman west.⁴³ Strabo calls Bato ἡγεμών of the Daesitiates, which in Strabo's terms sounds culturally positive, as he does not use words such as, τύραννος, σκηπτοῦχος or φίλαρχος, these are reserved for those leaders whom he perceives as more "barbarian" and therefore culturally negative.⁴⁴

Bato reveals his Romanness through his military strategy. As shown above, the earlier scholarship frequently imposed guerrilla fighting discourse on the *bellum Batonianum*, indicating that the Pannonii used guerrilla strategy against the Romans. However, the sources show a different picture. They represent the army of the Pannonii using the conventional military strategy of the times, similar, if not identical to the Romans. The finds of weaponry from central Bosnia are not available, however,

³⁹ Paškvalin 2002; Perić 2002. Cf. the comparable study for the Iapodes between the Mediterranean and La Tène in Olujić 2007, 177-194. *Daesitiates* is the name that the Romans gave to the peregrine *ciuitas* in modern-day central Bosnia. Its relationship with pre-Roman indigenous institutions and their political structures remain unknown and insufficiently explored in scholarship.

⁴⁰ App. III. 17. Šašel Kos 2005, 458-459.

⁴¹ See Šašel Kos 2005, 455-458 on hostage taking in Illyricum, and recently Allen 2006 on hostages in general.

⁴² Vell. Pat. 2.110.4. Woodman 1983, 158-159; Mócsy 1983.

⁴³ Roman education of indigenous elites Woolf 1998, 72-73; Hingley 2005, 68 n. 214.

⁴⁴ Van der Vliet 2002, 264-265.

the Roman and La Tène weapons and their recombination (*some kind of bastard of late Republic, Early Principate and La Tène*) show the degree of exposure of southern Pannonia to the most developed military equipment of the time.⁴⁵ Bato is capable of besieging a large settlement such as Salona.⁴⁶ He and his namesake Bato of the Breuci were not afraid to fight regular pitched battles against Messalinus, the commander of legio XX, and Aulus Caecina and Silvanus Plautius in the Volcaean marshes.⁴⁷ Bato manages to maintain significant numbers of soldiers in one place, up to 20,000 men at once, which was impossible without knowledge of logistics.⁴⁸ The fighting in the first year occurred in the Pannonian plains, where it was difficult for the rebels to wage guerrilla war. Guerrilla fighting occurs only in Dalmatia, in the last phases of the war, after the Pannonians (i. e. the rebels from the future Pannonia) surrendered.⁴⁹

Bato can also be placed in the historical context with some other indigenous leaders of his times we know more about. Some very recent studies emphasized the Romaness of Bato's contemporary, the "German" leader Arminius, for whom we have much more evidence, seeing him as a client prince, who belonged to both worlds at the same time: indigenous and Roman.⁵⁰ Arminius is indeed very convenient for comparison with Bato, not only because of the time they both lived in, and their non-Mediterranean cultural background, but also in the ways they recombined their identities and used knowledge of Roman war-craft to fight the Romans. There is a whole pattern of indigenous military leaders such as Arminius or Civilis in Batavia, who were serving as auxiliaries and used Roman military experience to fight the Romans.⁵¹ Iulius Civilis, for example, was a member of the Batavian elite; he was labelled "German" by the Romans, he was a Roman army officer and a Roman citizen. His identity was situational, shifting depending on the circumstances he found himself in, as a Batavian, "German" or Roman.⁵²

There are other indications of Bato's links with the Romans, which might be added to the things previously stated. Bato's exile in Italy and spared life after his defeat does remind one in many ways of the destiny of Maroboduus, who had nu-

---

⁴⁵ Dizdar/Radman-Livaja 2004. I disagree with the authors that styles of weapons determined the "Celtness" or "Romaness" of those who used them.

⁴⁶ Dio, 55.29.4.

⁴⁷ Dio, 55.30.2 (Bato wins an open conflict, but Messalinus defeats him in an ambush), cf. Vell. Pat. 2.112.2; Dio 55.33.3-4; Vell. Pat. 2.112.4-6 (Volcaean marshes); cf. also (uncertainly dated) the evidence of Frontinus, *Strat.* 2.1.15 that the Pannonii are capable of fighting open battle with Tiberius.

⁴⁸ Vell. Pat. 2.112.2.

⁴⁹ Dio 55.34.6 (the withdrawal into Dalmatia).

⁵⁰ Wells 1999, 230-232.

⁵¹ Wells 1999.

⁵² Slofstra 2002, 29.

merous links with the Roman world, and who spent the remainder of his life at the same place as Bato did – at Ravenna.⁵³

This article attempts to analyse earlier approaches to the *bellum Batonianum* of AD 6-9, and discusses the identity of Bato, the leader of the Daesitiates, and one of the key figures in the war. The earlier assessments of the war, and consequently, the personality of Bato, were constructed through different ideological discourses, especially in scholarship written in south-Slavic languages. Roman narratives of the conflict reflect the Roman perception of events and thus over-exaggerate Bato's indigeness, as he is a leader of the opposition to the Romans. Bato and the indigenous elites of the Dalmatian hinterland and southern Pannonia of the early principate in general could not be observed exclusively through their indigeness, so this discussion is concerned with turning the attention to their links with the Roman world, and the elements of their Romaness. Our sources are scant, sorely scant, but the narrative of Bato's Romaness does not contradict them. His position as an indigenous elite-member and officer of the Roman auxiliary troops place him in a highly comparable position to the other indigenous leaders of the Roman West in this period, such as Civilis, Arminius, and Maroboduus; all of them lived in both worlds – indigenous and Roman, shifting their identities according to the situations in which they were.

The *Bellum Batonianum* is underrated and still insufficiently explored by the most recent scholarship, whether general studies of Roman history, or regional historical studies. This is mostly due to the primary sources, which reflect the Roman narrative of power and do not leave much space for modern scholars to interpret other narratives. Modern scholarship is either caught in the *zeitgeist*, or represented colonial or anti-colonial narratives. Examining Bato of the Daesitiates from a different perspective and in comparison with other indigenous leaders, shows us that this uprising was not a simple modernistically perceived rebellion of the indigenous population against the "foreign aggressor", in order to regain their ancestral "freedom", or an uprising of "natives" in Roman Illyricum against Rome. It shows us Roman Illyricum as a region in transition, a region of interaction, and a region of overlapped narratives and complex identities.

---

⁵³ Vell. Pat. 2.129. 3; Tac. *Ann.* 2.62 – 63; 3.11.

Sažetak

***Bellum Batonianum* u suvremenim historiografskim raspravama – u potrazi za postmodernim Batonom Dezidijatskim**

Batonov rat 6.-9. po Kr. nikada nije postigao veću važnost u historiografiji niti u nacionalnim/nacionalističkim romantičarskim diskursima, poput nekih drugih pobuna protiv Rima kao što su Budikina, Arminijeva, Civilisova itd. Vrlo je skroman broj znanstvenih radova 20. i 21. stoljeća koji se fokusiraju na taj događaj. Ovaj rad bavi se malim, ali znakovitim aspektima tog sukoba, kao što su percepcija Batonova rata u modernoj historiografiji, odnosno diskusija o aspektima osobnoga identiteta Batona Dezidijatskog, jednog od panonskih vojskovođa.

Raniji znanstveni radovi o tom sukobu konstruirani su kroz različite ideološke diskurse, posebice radovi pisani na južnoslavenskim jezicima. Moderni narativi konflikta pokazuju se kao autorske konstrukcije događaja koje nameću vlastite perspektive autorâ na zbivanja u prošlosti. U nejužnoslavenskoj historiografiji neki od narativa stvaraju se kao odraz kolonijalne perspektive rimskih pisanih vrela (Wilkes, Gruen), nacionalnim diskursima projiciranim na prošlost (Anamali), odnosno vlastitim povijesnim iskustvima znanstvenika (Köstermann). U južnoslavenskoj historiografiji primjetna je identifikacija s perspektivom koloniziranoga, tj. s Panoncima, i narativi su uglavnom antikolonijalni (Vulić). Politički korektno preklapanje jugoslavenskoga i ilirskoga prostora te ideološki okvir federalne jugoslavenske države nakon 1945. utječe na gledanje tih događaja iz “panilirske” perspektive (Stipčević, Imamović, nešto manje Bojanovski), odnosno kroz regionalne i ideološke projekcije (Pašalić). Noviji radovi snažno su prožeti iskustvina postkolonijalnog svijeta (Dyson) i počinju reflektirati fragmentaciju jugoslavenskog prostora (Suić), odnosno nameću projekciju vlastitih iskustava suvremenih globalističkih procesa (Mesihović, Džino).

Rimski narativi konflikta odražavaju rimsku percepciju zbivanja i shodno tome preuveličavaju perspektivu Batona kao “drugoga”, koji je vođa opozicije Rimu. No, Baton i indigena elita dalmatinskoga zaleđa, odnosno južne Panonije ranoga principata, u cijelosti ne može se gledati isključivo kroz indigeni okvir, tako da se diskusija bavi aspektima Batonova rimstva, koje se može samo nazrijeti kroz sačuvana opskurna vrela. Njegova pozicija kao pripadnika indigene elite i časnika rimskih auxilijarnih trupa u isto ga vrijeme postavlja u poziciju usporedivu Civilisu, Arminiju i Marobodu, koji su svi pripadali obama svjetovima, indigenom i rimskom, manipulirajući svoje identitete shodno situacijama u kojima su se nalazili, bilo kroz indigeno podrijetlo bilo kroz rimski identitet. Batonov rat još je uvijek potcijenjen i nedovoljno istražen aspekt ranoga principata i s gledišta općih studija rimske povijesti i s gledišta regionalne povijesti rimskih provincija Dalmacije i Panonije. Razlog tomu ponajviše je taj što pisana vrela odražavaju rimski narativ političke moći

i ne ostavljaju mnogo mjesta današnjim znanstvenicima za interpretiranje drugih narativa. Promatrajući dezidijatskog vođu Batona u usporedbi s ostalim indigenim vođama njegova vremena, vidimo da ovaj sukob nije samo modernistički "ustanak" indigenog pučanstva protiv "stranog agresora" za vraćanje svojih "vjekovnih sloboda". Taj sukob nije niti "pobuna urođenika" iz rimskog Ilirika koje je Rim trebao pacificirati. Novi pogledi otvaraju nove perspektive koje rimski Ilirik ranog principata pokazuju kao regiju koja prolazi kroz ubrzani i temeljni društveni preobražaj, regiju snažnog međudjelovanja različitih kultura, regiju isprepletenih narativa i složenih identiteta.

Prijevod: Danijel Džino

LITERATURE

- Adler 2008 E. Adler, Boudica's speeches in Tacitus and Dio, *CW*, 101/2, 173-195.
- Alföldy 1962 G. Alföldy, ΣΠΛΑΥΝΟΝ – Splonum, *AAntH*, 10/1-2, 3-12.
- Allen 2006 J. Allen, *Hostages and hostage-taking in the Roman Empire*, Cambridge.
- Anamali 1987 S. Anamali, L'insurrection illyrienne des années 6-9 de n. ere, *Illiria*, 17/1, 5-23.
- Babić 2001 S. Babić, Janus on the bridge: a Balkan attitude towards ancient Rome, in: Hingley 2001, 167-182.
- Bauer 1894 A. Bauer, Zum dalmatisch-pannonischen Kriege 6-9 n. Chr., *AEM*, 17, 135-148.
- Benac 1991 A. Benac, Review of Anamali 1987, *GodCBI*, XXIX/27, 213-215.
- Benario 2004 H. W. Benario, Arminius into Hermann: History into Legend, *Greece and Rome*, 51/1, 83-94.
- Bojanovski 1988 I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, *DjANUBiH*, LXVI/6.
- Čović 1987 B. Čović, Srednjobosanska grupa, in: A. Benac (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Vol. 5: *Željezno doba*, Sarajevo, 481-528.
- Damon 2006 C. Damon, Constructing a Narrative, in: D. S. Potter (ed.), *A Companion to the Roman Empire*, Malden, Oxford, Carlton, 23-34.
- Dench 2005 E. Dench, *Romulus Asylum: Roman identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*, Oxford.
- Díaz-Andreu, Champion 1996 M. Díaz-Andreu, T. Champion (eds), *Nationalism and archaeology in Europe*, London.
- Dizdar et alii 2003 M. Dizdar, R. Šoštarić, K. Jelinčić, Ranorimski grob iz Iloka, *PrilArh*, 20, 57-77.
- Dizdar, Radman-Livaja 2004 M. Dizdar, I. Radman-Livaja, Nalaz naoružanja iz Vrtne ulice u Vinkovcima kao prilog poznavanju rane romanizacije istočne Slavonije, *PrilArh*, 21, 37-53.

- Dyson 1971 S. L. Dyson, Native Revolts in the Roman Empire, *Historia*, 20/2-3, 239-274.
- Dyson 1975 S. L. Dyson, Native Revolt Patterns in the Roman Empire, in: *ANRW*, II.3, 138-175.
- Dyson 2006 S. L. Dyson, *In Pursuit of Ancient Pasts: a history of classical archaeology in the nineteenth and twentieth century*, New Heaven.
- Džino 2006 D. Džino Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the numbers, *GodCBI*, XXXV/33, 145-159.
- Džino forthcoming D. Džino, Deconstructing 'Illyrians': Zeitgeist, changing perceptions and the identity of peoples from ancient Illyricum, *Croatian Studies Review: Journal and Bulletin of the Croatian Studies Centre*, 5-6, Sydney.
- Ellingson 2001 T. Ellingson, *The Myth of the Noble Savage*, Berkeley, Los Angeles.
- Farney 2007 G. D. Farney, *Ethnic Identity and Aristocratic Competition in Republican Rome*, Cambridge.
- Gardthausen 1904a V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, Vol. III/1, Leipzig.
- Gardthausen 1904b V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, Vol. III/ 2, Leipzig.
- Gruen 1996 E. S. Gruen, The expansion of the empire under Augustus, in: *CAH* (second edition) X, 147-197.
- Hall 1997 J. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge, New York.
- Hessing 2001 W. Hessing, Foreign oppressor versus civiliser: the Batavian myth as the source for contrasting associations of Rome in Dutch historiography and archaeology, in: Hingley 2001, 126-144.
- Hingley 2001 R. Hingley (ed.), *Images of Rome: Perceptions of Ancient Rome in Europe and the United States in the modern age*, Journal of Roman Archaeology Supplementary series 44, Portsmouth RI.
- Hingley 2005 R. Hingley, *Globalizing Roman Culture: Unity, Diversity and Empire*, London, New York.
- Hingley, Unwin 2005 R. Hingley, C. Unwin, *Boudica: Iron Age Warrior Queen*, London.
- Hirschfeld 1890 O. Hirschfeld, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatinischen Kriegeres, *Hermes*, 35, 351-362.
- Imamović 1978 E. Imamović, Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni?, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, 14-15, 337-347.
- Isaac 1994 B. H. Isaac, *The Limits of Empire* (revised edition), Oxford.
- Kaiser 1995 T. Kaiser, Archaeology and ideology in southern Europe, in: Kohl, Fawcett 1995, 99-119.
- Kohl, Fawcett 1995 P. L. Kohl, C. Fawcett (eds), *Nationalism, politics and the practice of archaeology*, Cambridge.
- Köstermann 1953 E. Köstermann, Der pannonisch-dalmatische Krieg 6-9 n. Chr., *Hermes*, 81, 345-378.

- Linderski 1984 J. Linderski, *Si vis pacem para bellum: concepts of defensive imperialism*, in: W. V. Harris (ed.), *The Imperialism in Republican Rome, Papers and Monographs of the American Academy at Rome*, 29, Rome, 133-164.
- Majnarić-Pandžić 1996 N. Majnarić-Pandžić, CORNACUM (Sotin) and CIBALAE (Vinkovci) as Examples of the Early Romanization of the La Tène Communities in Southern Pannonia, in: Z. Woźniak (ed.), *Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebiet) in der Zeitum Christi Geburt*, Krakow, 23-33.
- Marincola 1997 J. M. Marincola, *Authority and Tradition in Ancient Historiography*, Cambridge.
- Marincola 2007a J. M. Marincola, Introduction, in: *Idem* (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Oxford.
- Marincola 2007b J. M. Marincola, Speeches in Classical Historiography in: *Idem* (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Oxford, 118-132.
- Mesihović 2007 S. Mesihović, *Dezitijski: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, PhD thesis, University of Zagreb.
- Mocsy 1962 A. Mócsy, s. v. Pannonia, *PWRE*, Suppl. IX, coll. 516-776.
- Mocsy 1974 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London, Boston.
- Mocsy 1983 A. Mócsy, The Civilized Pannonians of Velleius, in: B. Hartley, J. Watcher (eds.), *Rome and Her Northern Provinces*, Oxford, 169-178.
- Moynihan 1985 R. Moynihan, Geographical Mythology and Roman Imperial Ideology, in: R. Winkes (ed.), *The Age of Augustus: Interdisciplinary Conference held at Brown University Providence Rhode Island 1982*, Louvain-la-Neuve, RI, 149-162.
- Nagy 1970 T. Nagy, Der Aufstand der pannonisch-dalmatinischen Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums, in: V. Miroslavljević, D. Rendić-Miočević, M. Suić (eds.), *Adriatica praehistorica et antiqua: miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, 459-466.
- Nicolet 1991 C. Nicolet, *Space, Geography and Politics in the Early Roman Empire*, Ann Arbor.
- Olujčić 2007 B. Olujčić, *Povijest Japoda. Pristup*, Zagreb.
- Pašalić 1956 E. Pašalić, *Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque, Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine*, 8, 245-300.
- Paškvalin 2002 V. Paškvalin, Inhumirani grob žene na Kamenjači u Brezi nekropoli predrimskih Dezidijata, *GodCBI*, XXXII/30, 329-348.

- Perić 2002 S. Perić, O problemu načina sahranjivanja u gornjem toku reke Bosne, *GodCBI*, XXXII/30, 179-198.
- Periša 2002 D. Periša, Review of the Croatian translation of Wilkes 1992, *Obavijesti HAD-a*, 34/3, 154-163.
- Rau 1925 R. Rau, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Kriegeres der Jahre 6-9 n. Chr., *Klio*, 19, 313-346.
- Riggsby 2006 A. M. Riggsby, *Caesar in Gaul and Rome: War in Words*, Austin.
- Roymans 2004 N. Roymans, *Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire*, Amsterdam Archaeological Studies 10, Amsterdam.
- Shuttleworth 1999 C. Shuttleworth Kraus (ed.), *The limits of Historiography*, Mnemosyne, Suppl. 191, Leiden.
- Simon 1996 A. Simon, *Vercingétorix héros républicain*, Paris.
- Slofstra 2002 J. Slofstra, Batavians and Romans on the Lower Rhine. The Romanisation of the frontier, *Archaeological Dialogues*, 9, 16-38.
- Sordi 2004 M. Sordi, La pacificazione dell'Ilirico e Tiberio, in: G. Urso (ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana*, I convegni della fondazione Niccolò Canussio 3, Pisa, 221-228.
- Stipčević 1989 A. Stipčević, *Iliri* (2nd edition), Zagreb.
- Suić 1991/92 M. Suić, Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL V.3346), *VAMZ*, XXIV-XXV, 55-66.
- Šašel Kos 1986 M. Šašel Kos, *A Historical Outline of the Region Between Aquileia, the Adriatic and Sirmium in Cassius Dio and Herodian*, Ljubljana.
- Šašel Kos 2005 M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, *Situla*, 43, Ljubljana.
- Todorova 1997 M. Todorova, *Imagining Balkans*, Oxford.
- Van der Vliet 2002 E. Ch. L. Van der Vliet, The Romans and Us: Strabo's Geography and the Construction of Ethnicity, *Mnemosyne*, 56/3, 257-272.
- Vulić 1911 N. Vulić, Nekoliko pitanja iz rimske starine (Cyrilics), *Glas SKA*, 88/52, 159-266.
- Vulić 1926 N. Vulić, Nekoliko pitanja iz antičke prošlosti naše zemlje (Cyrilics), *Glas SKA*, 121/66, 1-90.
- Webster 2001 J. Webster, Creolizing the Roman provinces, *AJA*, 105/2, 209-225.
- Wells 1999 P. S. Wells, *The Barbarians Speak: How the conquered peoples shaped Roman Europe*, Princeton.
- Whitmarsh 2001 T. Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire*, Oxford.
- Wilkes 1965a J. J. Wilkes, The military achievement of Augustus in Europe; with special reference to Illyricum, *University of Birmingham Historical Journal*, 10, 1-27.
- Wilkes 1965b J. J. Wilkes, Σπλουν – Splonum again, *AAnth*, 13, 111-125.
- Wilkes 1969 J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London.

- Wilkes 1992 J. J. Wilkes, *The Illyrians*, Oxford, Cambridge.
- Woodman 1977 A. J. Woodman, *Velleius Paterculus: The Tiberian Narrative* (2.94-131), Cambridge.
- Woolf 1997 G. Woolf: Beyond Romans and natives, *World Archaeology*, 28, 339-350.
- Woolf 1998 G. Woolf, *Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge.

RADOSLAV DODIG

RIMSKI SPOMENICI IZ DELMINIJSKOGA MUNICIPIJA

Mr. sc. Radoslav Dodig
Kralja Zvonimira 13
HR – 20350 Metković
rdodig@gmail.com

UDK 904(497.6-37Tomislavgrad)“652“:801.31
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. X. 2008.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

Delminijski municipij (*Municipium Delminiensium*), današnji duvanjski kraj u planinskoj Hercegovini, obiluje ostacima rimske prošlosti, posebice epigrafičkim spomenicima, usprkos skromnog opsega sustavnih arheoloških istraživanja. Dva dosad neobjavljena natpisa (cipus iz Duvna i žrtvenik iz Sarajlija), ali i revizija čitanja dvaju poznatih natpisa (žrtvenika iz Crvenica i ulomka cipusa iz Borčana), govore o kultovima i onomastici na delmatskom teritoriju. Na Karauli su nađeni i novi građevinski ulomci (kapiteli pilastra i akroterij), a na Crkvini ostaci termalnog objekta. Time se potvrđuje stara Patschova pretpostavka da je rimski Delminij bio u Duvnu (Tomislavgradu), a da se forum nalazio na Crkvini. Sukladno tome, postaju Bistue Vetus (Tabula Peutingeriana, VI, 5) ne treba smještati u Duvno.

Ključne riječi: natpisi, onomastika, Delminij, forum, Bistue Vetus (*Key words:* inscriptions, onomastics, Delminium, forum, Bistue Vetus)

Toponim Duvno u zemljopisnom smislu označuje Duvanjsko polje, planine koje ga okružuju, veći dio Buškoga blata te Šuičko i Roško polje.¹ Ime Duvno odnosi se također na grad, katoličku župu i općinu koja se danas zove Tomislavgrad.² U antičko doba to je područje pripadalo delminijskom municipiju – *Municipium Delminiensium*.³ Prvi opisivač hercegovačkih starina fra Petar Bakula zapisao je 1867.: “Današnje Duvno, uzeto u tom opsegu, bilo je od najstarijih vremena slavno i u svakom smislu moćno”.⁴ Ipak, bez obzira na tako slavnu prošlost više se istraživalo perom nego pijukom. Od prvih arheoloških iskopavanja 1896.-1898.⁵ do zadnjih zaštitnih istraživanja

¹ Bagarić 1989, 34.

² Dodig 2000, 58. Premda se od 1990. grad i općina službeno zovu Tomislavgrad, u tekstu ćemo rabiti pojam Duvno, koji je u povijesnom i etnografskom smislu *nomen designatum*.

³ Bojanovski 1988, 216-220.

⁴ Bakula 1970, 123.

⁵ Pač 1897, 227-243 = Patsch 1899, 220-234; Patsch 1904, 307-365 = Patsch 1904a, 171-209.

krajem 20. st.,⁶ na području delminijskoga municipija zabilježeno je dvanaest naselja, četrnaest fortifikacija, šest bazilika, dvadeset lokaliteta s numizmatičkim nalazima i deset lokaliteta s natpisima.⁷ Što se epigrafičkih potvrda tiče, dosad je bilo poznato 55 duvanjskih natpisa iz deset mjesta: Duvno 20, Borčani 12, Crvenice 7, Prisoje 5, Letka 5, Stipančići⁸ te po jedan iz Mokronoga, Šuice, Bogdašića i Donjeg Brišnika,⁹ uz pet miljokaza iz Renića, uz rimsku cestu na jugoistočnom rubu Buškoga blata (CIL III, 13320-13324).¹⁰ Tom epigrafičkom korpusu dodat ćemo dva neobjavljena natpisa, uz reviziju čitanja i fotografije dvaju otprije poznatih natpisa.¹¹

Žrtvenik iz Crvenica

Votivna ara od domaćega vapnenca (39 x 22 x 20 cm), koju je 1971. izorao Veselko Radoš na čestici Latice u Crvenicama (T. I, sl. 1). Obradena je s prednje i s bočnih strana, očuvan je završni dio s profilacijom koji se blago širi od natpisnog polja, ali je odlomljeno podnožje i dio natpisa zadnjih (dvaju?) redaka. U natpisnom polju (21 x 21 cm), ponegdje oštećenom, vidljiva su četiri retka s neujednačenim slovima rustične kapitale visine 2,8 cm u prvim trima recima i 2,6 cm u četvrtome. Spomenik se datira u 2. st. i nalazi se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Humcu.

SILVANO	<i>Silvano</i>
CONSERV	<i>Conserv(atori)</i>
AVG SAC	<i>Aug(usto) sac(rum)</i>
AEL[I	<i>Ael(ius) [- - -</i>
[I	<i>- - - V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)?]</i>

Dosadašnja čitanja: *Silvano / Conserva(tori) / Aug(usto) sa[cru]/m*, bez fotografije i naznake dimenzija.

Literatura: Bojanovski 1974, 239, bilj. 26; Bojanovski 1988, 221, bilj. 27, br. 2; 223, bilj. 36; Gotovac 1992, 63, br. 8; Škegro 2000, 531; Jolić 2002, 78.

Čitanje dvaju prvih redaka nije problematično. U drugome retku početno C oštećeno je, u trećem retku u kratici AVG slovo V ima proširenu i produljenu lijevu hastu i ispred nje još jednu kosu usporednu crtu. Čini se da nije u pitanju klesarova

⁶ Kovačić 2000, 115-123.

⁷ Pašalić 1990, 36-38; *ALBiH*, 260-279; Šarić 2000, 613-618; Škegro 2000, 79-81; Jolić 2002, 65-89.

⁸ Čuje se i inačica *Stipanjići*, Kovačević 2000, 509.

⁹ Škegro 2000a, 531-539.

¹⁰ Duvanjski natpisi nalaze se i u internetskim bazama podataka: *EDH*, 22 natpisa i *EDCS*, 54 natpisa (25. IX. 2008.).

¹¹ Zahvaljujem ak. kiparu Boži Krištiću i arheologu Darku Periši, koji su me obavijestili o spomenicima i čijom su zaslugom spomenici smješteni u lapidarij franjevačkog samostana u Humcu.

pogreška, već naknadno oštećenje. U trećem retku na kraju, u kratici SAC slovo A, koje klesar rabi bez vodoravne haste, malo je oštećeno, a u udubini iza njega ima mjesta za slovo C koje je gotovo u cijelosti oštećeno. U četvrtom retku prvo slovo je A, ali nije spojeno sa slovom E koje ima jasno vidljivu okomitu hastu, plitko uklesanu gornju vodoravnu hastu te rudimente srednje i donje haste. Od slova L teškom se mukom nazire samo dio gornje okomite crte. Zasigurno je riječ o gentiliciju *AEL(ius)* koji često susrećemo na području Duvna, Livna i Glamoča.¹² Nakon njega slijedio je nepoznati kognomen i u zadnjem retku vjerojatno završna formula *VSLM*.

Žrtvenik je posvećen bogu Silvanu koji se uvelike štovao na obje jadranske obale,¹³ a u unutrašnjosti na delmatskom području.¹⁴ Uz posvetu bogu Silvanu nalazi se uobičajeni epitet *Augustus*, vrlo raširen po cijelome Carstvu,¹⁵ a u Dalmaciji zabilježen na 32 spomenika.¹⁶ Drugi njegov epitet, *Conservator* (Čuvar), potvrđen u Italiji, Panoniji, Meziji, Germaniji i Aziji,¹⁷ rijedak je u Dalmaciji. Uz ovaj spomen u Crvenicama, zabilježena je još jedna potvrda, u Saloni.¹⁸ S druge strane, premda se uz Silvana može naći više dvojnih epiteta (*Augustus Deus*, *Augustus Numen*, *Augustus Silvester*),¹⁹ kombinaciju *Conservator Augustus* susrećemo samo još u Gornjoj Meziji (Guberevac, IMS/1, 108). U svakom slučaju, natpis iz Crvenica svjedoči o iznimnoj popularnosti Silvanova kulta, bilo samoga Silvana ili u zajednici s Dijanom, na delmatskom matičnom području. Pojedini istraživači niječu pretpostavku da je Silvan ilirsko božanstvo, jer su svi Silvanovi epiteti u Dalmaciji latinski (*Augustus*, *Communis*, *Cohortalis*, *Domesticus*, *Messor*, *Sanctus*, *Silvester*),²⁰ dok drugi smatraju da je u pitanju indigeno božanstvo koje je u Delmata doba doživjelo preobrazbu u rimsko.²¹ Uz epigrafičke spomenike sačuvano je i više reljefnih prikaza na kojima se Silvan ponekad izjednačava s Panom,²² ali prikaz Silvana s nimfama i Dijanom delmatska je specifičnost.²³ N. Cambi piše da je iz Italije stigla *interpretatio Romana*, ali samo u

¹² Bojanovski 1988, 221; Gotovac 1990, 197-204. Za provinciju Dalmaciju vidjeti Alföldy 1968, Karte 3, 390.

¹³ Matijašić, Tassaux 2000, 78.

¹⁴ Paškvalin 1963, 128; Imamović 1977, 312-331; Gotovac 1992, 61-64.

¹⁵ Dorcey 1992, 28-29, 189.

¹⁶ Matijašić, Tassaux 2000, 85.

¹⁷ Dorcey 1992, 30, 179. U njegovu korpusu (169-171) nema spomena *Conservator* u Dalmaciji. Epitetu *Conservator* vrlo je sličan *Custos* u Rimu (Dorcey 1992, 30), djelomice i *Domesticus* i *Viator*, što podsjeća na anđela čuvara u kršćanstvu.

¹⁸ Matijašić, Tassaux 2000, 85.

¹⁹ Dorcey 1992, 166-172.

²⁰ Dorcey 1992, 68-69.

²¹ Matijašić, Tassaux 2000, 89.

²² Dorcey 1992, 70.

²³ Matijašić, Tassaux 2000, 90.

predaji imena, a antropomorfna vizija Silvanova lika više je *interpretatio Graeca* (bog Pan) u ikonografskom smislu.²⁴ Naravno, treba imati na umu da je u toj religijskoj akulturaciji Salona bila posrednik.

Crvenice su vrlo markantno arheološko predrimsko i rimsko nalazište na površini od gotovo dvadeset hektara.²⁵ Preko Crvenica vodila je rimska regionalna cesta iz Rakitna.²⁶ Bojanovski je sedamdesetih godina prošloga stoljeća u gradinskom sustavu u Crvenicama tražio predrimski Delminij.²⁷

Ulomak cipusa iz Borčana

Spomenik s lokaliteta Seline u Borčanima (59 x 52 x 27 cm), koji predstavlja donji dio cipusa, našao je na svojoj njivi još krajem 19. st. Filip Majić iz Borčana (T. I, sl. 2). Udubljeno natpisno polje (27 x 12 cm) obrubljeno je s lijeve i desne strane profiliranim okvirom u kojemu su pri dnu reljefno uklesani rozeta i hrastov list. Bočne strane obrađene su pomnivo, a stražnja grubo. Očuvana su samo dva završna retka natpisa, s plitkim rustičnim i neujednačenim slovima, od kojih neka imaju serife, visine 3 cm u prvom i 2,5 cm u drugom retku. Klesar je dosta nevješto uredio natpis, sa znatno većim razmacima među slovima u predzadnjem retku, dok je u zadnjemu znatno zgusnuo slova i izveo pokraćivanje teksta.

Ulomak spomenika iz Borčana imao je burnu sudbinu. Prvo je ležao pred kućom Filipa Majića, pa je početkom 20. st., zajedno s još jednim sarkofagom, bio prevezen u Kotarski ured u Županju, jer nije bilo novaca za prijevoz u Sarajevo. Nakon Prvog svjetskog rata ulomak je bio ugrađen u kuću Filipova sina Mate Matića zvanog Matića u Borčanima. Tamo je ležao zaboravljen, prekriven naslagama vapna. U ljeto 2008. izvađen je iz zida Matićeve kuće i očišćen. Sada se nalazi u lapidariju Franjevačkog samostana u Humcu. Datira se u 2. st.

[ ]   [- - - - Vict?]
ORI • ME   ori me(renti?)
F • PIENISSI   f(ilio) pientissi(mo)

Literatura (bez fotografije): CIL III, 12811, p. 2328,122; Patsch 1893, 61; Radimský 1894, 311; Radimský 1896, 162; Patsch 1904, 349-350, sl. 71; Patsch 1904a, 211-212, fig. 72; Jolić 2002, 78; EDCS (25. IX. 2008).

U prvom navratu, godine 1893. Patsch je natpis pročitao kao ...*Vict|ori [mat(er?)]* *f(ilio) pientissi(mo)*,²⁸ da bi 1904. objavio ispravak: ...*sor|ori/ me(a)/ e pientissi(mae)*.²⁹

²⁴ Cambi 2005, 40-42.

²⁵ Bojanovski 1965, 135-140; Bojanovski 1967, 181-186; Bojanovski 1974, 240; Kovačić 2000, 115-123.

²⁶ Radimský 1894, 309.

²⁷ Bojanovski 1974, 239-240.

²⁸ Patsch 1893, 61.

²⁹ Patsch 1904, 349-350.

M. Clauss ga čita: *]/ori M[3]/f(ilio?)pientissi(mo?)*.³⁰ Na prvi pogled reklo bi se da je uvjerljivije Patschovo čitanje iz 1893. Nevolja je, međutim, što je oštećen upravo završetak predzadnjega retka, nakon slova *ORI*, i po dubini i po širini. Prvo slovo najvjerojatnije je *M* kojemu nedostaje desna okomita hasta, od koje se nazire trag donjeg serifa. Slovo *N* trebalo bi isključiti, jer postoje izvjesne razlike u oblicima od slova *N* u zadnjem retku. Nakon slova *M*, ondje gdje se nalazi oštećenje u obliku trokutaste udubine, slijedi slovo koje može biti *L* ili *E*. Ako pretpostavimo slovo *L*, nastaje kratica *ML* – *M(arci) l(iberta), m(iles) l(egionis), m(emoriae L(uci)* i sl.³¹ Ako pak restituiramo slovo *E* (istina, nisu mu vidljive dvije gornje vodoravne haste, ali srednju hastu klesar je oblikovao znatno bliže gornjoj), tada ostaje kratica *ME*, koja je vjerojatnija na ovome mjestu gdje treba tražiti izraz iz završne grobne formule *ME(renti)*.³² Površnim promatranjem početka zadnjeg retka čini se da je u pitanju slovo *E*. Ipak, njegova donja hasta znatno je kraća i plicija, što znači da je naknadno uklesana.³³ Kad bi se u obzir uzela Patschova lekcija *ME(A)/E*, klesar bi posljednje *E* vjerojatno uklesao u gornji redak, gdje ima mjesta. Dakle, čitanje *f(ilio) pientissi(mo)* u zadnjem retku pretpostavlja vrlo čestu nadgrobnu formulu. Dopuna kognomena *Victori* (ili možda *Platori*?) u predzadnjem retku najbliža je srednjodalmatinskom imenskom sustavu (*mitteldalmatische Namensgebiet*).³⁴ Ne samo u delminijskom municipiju, već i u Dalmaciji i u drugim provincijama, kognomen *Victor* dosta je raširen.³⁵

Borčani, prema Patschu „drugo, najveće nalazište u županjačkom polju“, prostire se na deset hektara površine podno planine Lib, na kompleksima zemljišnih čestica Seline, Kamenice, Podvornice i Podputnice.³⁶ Kroz Borčane su, sudeći prema Ballifovim istraživanjima, prolazile rimske vicinalne ceste. Jedna je išla smjerom Seonica – Borčani – Rašćani – Oplećani – Letka – Šuica, a drugi, poprečan krak, vodio je od Borčana do Brišnika.³⁷ I. Bojanovski se, nakon dvojbi oko ubikacije Delminija,³⁸ priklonio pretpostavci da se predrimski Delminij nalazio na Libu iznad Borčana, pače pokušao je i rimski Delminij smjestiti u Borčane.³⁹

³⁰ EDCS (25.5.2008).

³¹ Elliott 1998, letter M.

³² Elliott 1998, letter M; Fehér 1997, 134.

³³ Možda je Majić, čuvši prvu lekciju Patschova čitanja *MAT(er) F(ilio)*, uklesao hastu da bi izgledalo kao oblik *MATE*?

³⁴ Katičić 1963, 271-273, Katičić 1964, 17.

³⁵ Bojanovski 1988, 222; Alföldy 1968, 326-327; *OPEL* IV, 167-168.

³⁶ Bojanovski 1988, 225-226; Čović 1988, 275.

³⁷ Ballif 1893, Karte: *sichere, aber bisher nicht aufgedeckte*.

³⁸ Škegro 1999-2000, 398.

³⁹ Bojanovski 1988, 228.

Žrtvenik iz Sarajlija

Votivna ara od domaćega vapnenca (76 x 35 x 38 cm), obrađena s prednje i s bočnih strana, s većim oštećenjem gornjeg dijela i manjim na lijevoj strani (T. I, sl. 3). Spomenik je pronađen 2004. na lokalitetu Lanišće u Sarajlijama, u suhozidu, uz rub mjesne ceste. Natpisno polje između dviju profilacija (38 x 38 cm) sadržava pet redaka, plitko uklesanih i prilično loše očuvanih slova, u prvom retku visine 5 cm, u drugom i trećem 4 cm, a u dvama zadnjima 3,5 cm. Spomenik je u vlasništvu Joze Mamića iz Sarajlija. Datira se u početak 3. st.

<i>I · O · M</i>	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo)</i>
<i>AVR · SERGIA M F</i>	<i>Aur(elia) Sergia M(arci) f(ilia)</i>
<i>[ ] MAXIMA</i>	<i>[Aur(elia)?] Maxima</i>
<i>[ ] MELLI [ ] LL</i>	<i>[Ge?]melli[na?] L(uci) l(iberta?)</i>
<i>[ ] SL [ ]</i>	<i>[V(otum)] s(olverunt) l(ibentes) [m(erito)]</i>

Ligature: na početku drugog retka slova A i V.

Literatura: neobjavljen.

Ako je interpretacija spomenika iz Sarajlija u izvjesnoj mjeri točna, on se u imenskoj formuli djelomično razlikuje od drugih duvanjskih spomenika, koji vrlo često sadrže autohtonu onomastiku. U drugome retku pojavljuje se dvočlana imenska formula *Aur(elia) Sergia*, što znači da se carski gentilicij *Aurelius* može odnositi na razdoblje 2. i 3. st., dakle više od 50 godina.⁴⁰ Budući da ispred imena nema prenomena *M(arcus)* ili *T(itus)*, može se pretpostaviti da se ono odnosi na razdoblje nakon *Constitutio Antoniana* iz godine 212. *Aurelii* se pojavljuju u Duvnu u manjem broju nego *Aelii*,⁴¹ a tako je i na susjednim poljima, Livanjskom i Glamočkom.⁴² *Sergius/Sergia* u najvećem je broju *nomen gentile*.⁴³ Kognomen *Sergia* dosta je rijedak – korpusi bilježe tri potvrde, od kojih jednu u Dalmaciji (CIL III, 1730).⁴⁴ *Maxima* spada među najčešće kognomene – između ostaloga, ima 76 potvrda u Italiji i 65 u Dalmaciji,⁴⁵ među kojima osam *Aurelia Maxima* (pet iz Salone, te po jedna iz Krka, Garduna, Uzdolja, Gornjeg Muća i Klisa). Četvrti redak natpisa zadaje prilično muke za pravilno tumačenje. Na prvi pogled oštećenja sugeriraju čitanje *MHNS* – *[H(ic)] m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*. Kako je riječ o žrtveniku, takva bi nadgrobna formula bila vrlo neobična. Pozornijom provjerom uočava se ipak da je vodoravna hasta nakon slova

⁴⁰ Phang 2001, 150, bilj. 37.

⁴¹ AE 1994, 01362, *ILJug* 1763, AE 1987, 00815, Bojanovski 1988, 221, bilj. 27.

⁴² Bojanovski 1988, 241.

⁴³ OPEL IV, 71-72., s najbrojnijim potvrđama u Hispaniji (39).

⁴⁴ OPEL IV, 71.

⁴⁵ OPEL III, 70-76.

M zapravo oštećenje, slično kao i ono nakon toga u obliku udubine, koje se doima kao slovo S. Čini se da je riječ o trećem imenu na natpisu, s vidljivim slovima *MELLI*. Najbliže moguće rješenje jest kognomen *Gemel(l)inus/Gemel(l)ina*, s pet potvrda u ženskome rodu u Dalmaciji,⁴⁶ među kojima je jedna iz Salone (*V(ibia?) Gemellina*, CIL III, 2568) i jedna iz Narone (*Lusia Gemellina*, CIL III, 8426). Na kraju retka naziru se dvije usporedne okomite haste, od kojih je druga najbliža slovu *L*, pa se mogu razriješiti kao kratica *LL*. I konačno, u zadnjem retku vrlo se parcijalno naziru ostaci slova *S* i *L*, što je dostatno za uobičajenu završnu formula na takvim natpisima – *VSLM*. Dosad u Sarajlijama nije bilo arheoloških ostataka iz rimskoga doba. Jedna sporedna rimska cesta Raščani – Oplećani – Letka – Kuk prolazila je preko Sarajlija.⁴⁷ Zabilježene su dvije gradine⁴⁸ i pedesetak stećaka na četirima lokalitetima.⁴⁹

Cipus iz Duvna

Spomenik u obliku cipusa (98 x 55 x 76 cm), od domaćeg vapnenca, obrađen sa svih strana, s velikim oštećenjima na natpisu, lijevoj bočnoj strani i na vrhu, izoran 2007. nedaleko od groblja Karaule na imanju Petra Perića Peše (T. I, sl. 4). Uz desni rub spomenika nazire se vegetabilna profilacija (stilizacija bora?), otučena s lijeve strane. Sa stražnje strane nalazi se uglačano dvostruko profilirano polje. Na vrhu natpisa naknadno je uklesana kamenica (42 x 31 cm, duboka 20 cm). Tom prigodom odbijen je prednji natpisni dio, 15 cm po dubini natpisa. Natpisno polje (70 x 50 cm) sadržava devet redaka natpisa, dok je vjerojatno prvi redak otučen. Nažalost, natpis je već prije pretrpio velika oštećenja s desne strane, a prigodom vađenja natpisa bagerom stradala su i tri zadnja retka. Slova u prvom retku visoka su 6 cm i postupno se smanjuju do 3 cm u zadnjem retku. Spomenik se nalazi u privremenom lapidariju Franjevačkog samostana Tomislavgrad u Duvnu. Datacija: početak 3. st.

[ ]	[D(is) M(anibus)?]
AVR [ ]RO	Aur(elius) [Var?]ro
DEF [ ]O	def(unctus) [ann]o(rum)
XVII [ ] AVR	XVII[II?] Aur(elius)
CAND[ ] 5	Cand[idus?]
ET A A[ ]	et A(urelia) A[- - -]
O PAR[ ]	o par[entes?]
[ ]LIO [ ]A[ ]	[fi]lio [c]a[riss]
[ ]MO ET [ ]	[i]mo et [opt?]

⁴⁶ OPEL II, 163; Alföldy 1969, 210

⁴⁷ Balliff 1893, Karte; Pašalić 1960, 35.

⁴⁸ Šarić 2000, 617.

⁴⁹ Milić 2000, 623.

[ ] VVFT   10   [imo?] v(ivi) v(ivis) f(ecerunt) t(itulum)?

Ligature: u petom retku u imenu CAND slova N i D.

Literatura: neobjavljen.

Na natpisu s tipičnom nadgrobnom formulom, kada roditelji podižu spomenik najdražem sinu – ukoliko su naše interpolacije djelomično točne – pojavljuje se gentilicij *Aurelius*, češće u kombinaciji s epihorskim nego s rimskim imenima. Slična pojava uočena je na Glamočkom i Livanjskom polju.⁵⁰ Imenska formula u unutrašnjosti Dalmacije dugo je ostala konzervativna, unatoč sveobuhvatnim romanizacijskim procesima. U oštećenju u drugom retku ima prostora za tri slova, pa je moguća nadopuna *VARRO*, a taj je kognomen prilično zastupljen u Dalmaciji: 12 je sigurnih potvrda oblika *Varro*, dvije su potvrde oblika *Varo* i jedna pretpostavljena *[Va]rro*.⁵¹ Peti redak ima jasan početak kognomena *CAND* koji se može nadopuniti kao *Candidus* (kalkiran autohtoni oblik?), a taj kognomen u Dalmaciji ima 11 potvrda.⁵² U šestom retku, nakon veznika *ET*, sigurno je početno *A*, ali nakon njega nema kose haste slova *V* očekivanog oblika *AVR(elia)*. Nazire se, međutim, trag kose haste slova *A*, pa se može pretpostaviti kratica *A(urelia)* i žensko indigeno ime s početnim *A*, prostor za mogućih četiri ili pet slova i završetak na *-O*, kojim počinje sedmi redak. Teško je pretpostaviti o kojem je kognomenu riječ, jer su dosad poznata imena prilično kratka i nijedno ne počinje s *A* (*Buo*, *Dasto*, *Masso*, *Paio*, *Prevo*, *Seio* i dr.). Formula *VVFT* iz posljednjeg retka u dostupnim korpusima nije zabilježena, za 3. st. bila bi rijetka, ali se nameće kao jedno od mogućih rješenja. Novonađeni cipus iz Karaule načinjen je u istoj radionici gdje i spomenik Publija Elija Dasija, koji je Petar Perić našao na istom lokalitetu godine 2004.⁵³ I taj spomenik na vrhu ima izdubljenu kamenicu, sličnog oblika i nešto manjih dimenzija. Očito su obje naknadno isklesane, posluživši možda u srednjovjekovnoj crkvi za sakralne potrebe.

Vrlo blizu cipusa vlasnik imanja našao je i dva kamena ulomka. Prvi od njih kapital je pilastra dimenzija 82 x 78 cm sa šire strane, 60 x 60 cm s uže, debljine 35 cm (**T. II, sl. 5**). Dobro je uglačan, ali bez ikakvih ukrasa. Drugi je ulomak akroterij gljivastog oblika i vrlo elegantne izrade, visok 46 cm, širok 25 cm, s promjerom kružnog dijela na dnu 14 cm (**T. II, sl. 6**). U bazi i trupu ukrašen je stiliziranim izduljenim laticama, a na stožastom vrhu vegetabilnim motivima vrlo sličnima kao i na kapitelu pilastra nađenom na istome mjestu godine 2004.⁵⁴ Oba ulomka u vlasništvu su Petra Perića iz

⁵⁰ Bojanovski 1988, 240-241.

⁵¹ *OPEL* IV, 148; Alföldy 1969, 321-322: „In Dalmatia kommt der Name nur bei Einheimischen vor und ist zweifellos illyrisch“.

⁵² *OPEL* II, 30.

⁵³ Dodig 2005, 339-340, sl. 2.

⁵⁴ Dodig 2005, 350, sl.3.

Duvna. Od 2004. do 2007. na istome su mjestu nađena dva epigrafička cipusa, jedan anepigrafički žrtvenik, pet kapitela pilastara, jedan akroterij i jedna kamena ploča, obrađena s dviju strana. Nalazište Karaula stoga zaslužuje svekoliku pozornost iz arheološkog kuta gledanja. Ono je odavno poznato u stručnoj literaturi.⁵⁵ Još krajem 19. st. Carl Patsch iskopao je ondje 12 žrtvenika, od čega je pet epigrafičkih (sedam Dijaninih, dva Armatova, jedan Dijanin i Silvanov te po jedan Silvanov i Liberov), 22 ulomka grobnih žara (od kojih osam epigrafičkih), pet ulomaka stupova i šest drugih kamenih ulomaka.⁵⁶ Istražujući Karaulu Patsch piše da se ne može odrediti „da li su te građevine sastavljale jednu ovelu zgradu, ili da je tu bilo više na gusto poredanih kuća“.⁵⁷ U novije doba pojedini istraživači skloni su pretpostavci da se na Karauli nalazilo svetište *sub divo* i možda Armatov hram.⁵⁸ Dodavši tome nove nalaze, posebice kapitela pilastra, postojanje rimskoga svetišta (i hrama?) ima sigurnije uporište. Tako je na Karauli posvjedočen kontinuitet pokapanja od antike i srednjega vijeka (grobnište stećaka),⁵⁹ pa do novijega doba, s obzirom na to da se na njemu nalazi današnje katoličko groblje.

Drugo nalazište, nedaleko od Karaule u Duvnu, također zaslužuje našu pozornost. Riječ je o Crkvini, lokalitetu na mjestu današnjega franjevačkog samostana i crkve. Poznato je da je krajem 19. st. Carl Patsch i ondje obavio arheološka iskopavanja, utvrdivši da je riječ o rimskom forumu.⁶⁰ Mnogi su skloni prihvatiti Patschove zaključke, iako, dakako, ima i onih skeptičnijih.⁶¹ Patsch je na Crkvini našao više kapitela pilastara, sličnih dimenzija kao oni na Karauli. Na temelju njih on je izračunao da su stupovi na forumu u Crkvini bili visoki oko 7 m. U vrijeme obilaska terena i iskopavanja na Crkvini i Karauli Patsch je zabilježio da je središte Županjca „posuto ostacima starinskih zgrada“ te da se uz potok Seget (tada Arnautovića i Lučića kuće) pronašlo „nekoliko komada cigle od stupova hypocausta“, čime je posvjedočeno da je tu „postojala kuća za stanovanje ili kupališna zgrada“.⁶² Stotinjak metara od foruma godine 1979. otkriveni su ostaci podnog mozaika i vodovodne cijevi od crvenkaste opeke, ali su nalazi, nažalost, zatrpani.⁶³ Na tome tragu provelo se arheološko istraživanje manjega opsega uz desnu obalu potoka Segeta, nasuprot franjevačkog

---

⁵⁵ Paškvalin, Miletić 1988, 268.

⁵⁶ Patsch 1897, 227-243 = Patsch 1899, 220-243; Patsch 1904, 340-347 = Patsch 1904a, 190-195.

⁵⁷ Patsch 1904, 340.

⁵⁸ Paškvalin, Miletić 1988, 268.

⁵⁹ Bešlagić 1971, 287.

⁶⁰ Patsch 1904, 313, sl. 4; Paškvalin 1988, 261; Bojanovski 1988, 224-225.

⁶¹ Škegro 1999-2000, 396.

⁶² Patsch 1904, 310.

⁶³ Bagarić 1989, 60.

samostana, gdje su otkopani ostaci jednog termalnog objekta (T. II, sl. 7).⁶⁴ Sve to govori o velikoj urbanizaciji predjela oko Crkvine i Karaule u Duvnu (T. III, sl. 8), čiji je areal zahvaćao oko 15 hektara.⁶⁵ Tako je stara Patschova pretpostavka o forumu rimskog Delminija s novim nalazima dobila pravu vrijednost.

S druge strane, vrstan poznavatelj duvanjskih starina I. Bojanovski u Patschovu forumu vidio je putnu postaju *Bistue Vetus*.⁶⁶ Ubikacija *mansio Bistue Vetus* ipak nije tako jednostavna. Navode je dva dokumenta: *Tabula Peutingeriana* kao segment ceste *A Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum: IN MONTE BULSINIO VI BISTUE VETUS XXV AD MATRICEM*,⁶⁷ i *Ravennatis anonymi Cosmographia: Bistue betus*, nakon koje se navodi *Monte Bulsi*.⁶⁸ Bojanovski je bio uvjeren da su podaci koje donosi *Tabula* vjerodostojni i da se *Bistue Vetus* nalazi *VI milia passuum* (8,8 km) od Privale, gdje je smjestio postaju *In monte Bulsinio*. Drugi istraživači (Patsch, Pašalić, Alföldy, Pavan i Wilkes) smještaju je u *Varvaru* (Rama),⁶⁹ dok V. Paškvalin tvrdi da je Bugojno (lokalitet Grudina) mjesto gdje treba tražiti postaje *Bistue Vetus* i *Bistue Nova*.⁷⁰ Ipak, topografija na *Tabuli* nije tako jednostavna, ne samo zbog pogrešaka prepisivača, već i stoga što se ne zna jesu li *In monte Bulsinio* i *Bistue Vetus* bili *mansio*, *mutatio*, *statio*, *oppidum*, *civitas* ili *vicus*.⁷¹ *Mansiones* (postaje s prenočištem za putnike) najčešće su se nalazile na udaljenosti između 20 i 24 milja, a *mutationes* (postaje za promjenu konja) između 7 i 12 milja.⁷² *Tabula* katkada navodi i mjesta poput gostionica: *Flacci taberna* (TP VI,3, Libija) i *Ad taberna frigida* (TP III,1, Etrurija). Zbog kratke udaljenosti od točke *In monte Bulsinio* prije bi se pomišljalo da je riječ o mjestu za izmjenu konja, koje se moglo nalaziti izvan naselja. Slično zaključuje i S. Čače koji piše: „Delminij se nalazio na istočnoj strani Duvanjskoga polja, a cesta je prolazila zapadnom stranom (ignoriraju ga i *Tabula* i *Ravenat* i *Itinerarium*)“.⁷³ Arheološka istraživanja rimskih putnih postaja (Italija, Galija, Švicarska i Alpe) pokazuju da su mnoge bile od drveta, a da kamene imaju konstrukciju različitu od one kakvu je istražio C. Patsch

⁶⁴ Istraživanje je tijekom 2000. vodio Konzervatorski odjel iz Splita, ali o tome, nažalost, ništa do danas nije objelodanjeno. Ni auktorovo uporno nastojanje da dobije ma kakvu obavijest, fotografiju ili crtež, nije urodilo plodom.

⁶⁵ Bojanovski 1988, 224.

⁶⁶ Bojanovski 1974, 163-165; Bojanovski 1988, 224.

⁶⁷ Miller 1988, 474; Miller 1962, *Segmentum* VI, 5.

⁶⁸ Schnetz 1990, 55.

⁶⁹ Pašalić 1960, 39; Bojanovski 1988, 163, bilj. 50.

⁷⁰ Paškvalin 2003, 57-59.

⁷¹ O dvojama i nejasnoćama u *Tabuli* vidjeti Levi 1967, 23-32; Bosio 1983, 101-105.

⁷² Chevallier 1997, 283.

⁷³ Čače 1993, 391. Najnovija monografija o Antoninovu itineraru smješta *Bistue vetus* blizu Šuice, a cestu vodi poljem istočno od Delminija, Löhberg 2006, karta Salona 20.4.

u Duvnu.⁷⁴ Jedna od rijetkih istraženih rimskih postaja na Balkanu, *mansio Idimum* između Svilajнца i Despotovca u Srbiji, iz 4. st., bila je složen sustav s termama i zidinama, ali s nacrtom i nalazima koji potpuno odudaraju od duvanjskih postaja. Imala je zgradu za smještaj zapovjednika postaje, sobe za noćenje, zgrade za smještaj posluge, štale, skladišta za namirnice, spremišta za stočnu hranu, *horreum* i dr.⁷⁵

Epigrafička i jezična analiza toponima *Bistue* ne govore u prilog njegove ubikacije u Duvno. Epigrafički spomenici, njih šest iz 2. st., na kojima se cjelovito ili fragmen-tirano spominje *Mun. Bist.*, nađeni su izvan delminijskog municipija – tri u Varvari, dva u Zenici i jedan u Travniku,⁷⁶ a uz njih s Grudina u Bugojnu potječe i podna opeka s pečatom *Bistues*.⁷⁷ P. Skok piše da izvorni oblik toponima ima dočetak *-ua*, dakle *Bistua*, a stanovnici bi stoga bili **Bistuates*; *Tabula* i Ravenat pišu u lokativu: *Bistue*. S njima treba povezati i vulgarnolatinske oblike *Bestoensis* i *Bestuensis* (Salonitanski sabori iz 530. i 533.), ali i *Biston* (Ravenat, IV, 16) koji živi u toponimima Bast i Baška Voda.⁷⁸ H. Krahe uvrstio je u ilirski korpus imena *Bistue Nova*, *Bistue Vetus*, *Bestoensis* i *Biston*,⁷⁹ o čemu slično pišu A. Mayer⁸⁰ i P. Šimunović.⁸¹ Daljnjom etimološkom analizom topografija postaje još nejasnija. Primjerice, postaja *Ad Matricem*, 25 milja od *Bistue Vetus* (koju I. Bojanovski ubicira u Otinovce na Kupresu),⁸² koja ima vrlo neobičnu vinjetu u obliku kompleksa s trima kulama i zidom (možda srednjovjekovna interpolacija),⁸³ za neke je keltski toponim blizak skupini *Matrica*, *Matrix* i *Mediomatrici*, čija je osnova *matr-*, „drvo, šuma“.⁸⁴ Ako pretpostavimo da se *municipium Bist[uensium]* može odnositi na *Ecclesia Bestoensis* s početka 6. st., tada je logičnije *Bistue Vetus* i *Bistue Nova* tražiti izvan delminijskog municipija.

Novi nalazi s područja delminijskog municipija samo potvrđuju pretpostavku da je Duvanjsko polje s okolicom bio ipak napučen i prosperitetan kraj, imajući u vidu, naravno, da se nalazi podalje od jadranskih kolonija – današnjim rječnikom rečeno: provincija u zaleđu (T. IV, sl. 9). Stoga Patschovi zaključci o predrimskom i rimskom Delminiju, nasuprot zaključcima Mommsena, Kieperta i Glavinića „da u Duvanjs-

---

⁷⁴ Chevallier 1997, 284-291, Fig. 183, 185 i 189.

⁷⁵ Vasić, Milošević, 2000, 85-88.

⁷⁶ Bojanovski 1988, 161.

⁷⁷ Paškvalin 2003, 318, sl. 32.

⁷⁸ Skok 1920, 36.

⁷⁹ Krahe 1925, 83.

⁸⁰ Mayer 1959, 134.

⁸¹ Šimunović 1986, 40.

⁸² Bojanovski 1974, 170.

⁸³ Levi 1967, 160.

⁸⁴ Anreiter 2001, 169-170; Sims-Williams 2006, 209-210.

kom polju nema baš nikakvih tragova kakvog ovećeg, starodavnog mjesta“,⁸⁵ danas samo dobivaju na aktualnosti.

Summary

Roman Stones from the *Municipium Delminensium*

The surroundings of the town of Tomislavgrad (the former Duvno in Bosnia and Herzegovina) were in antiquity part of the territory of the *Municipium Delminensium*. Archaeological excavations and field surveys have yielded a few settlements, fortifications, basilicas and cemeteries, as well as a number of numismatic finds and epigraphic monuments. This paper addresses four inscriptions: two already published, but now supplied with photographs and a revised reading, and two recently recovered pieces. The first inscription is a 2nd-century altar from the site of Crvenica, published by I. Bojanovski in 1974 and now in the private collection of the sculptor Božo Krištić from the village of Borčani. It reads: *Silvano/Conserva(tori)/Aug(usto) sac(rum)/Ae[l(ius)- - - pos(uit)?]*. The second inscription (CIL III, 12811) is a 2nd-century fragment of a funerary stone from the site of Seline in the village of Borčani, now in the collection of B. Krištić. It reads: *[- - - Vict?]/ori mat(er)/f(ilio) pientissi(mo)*. The third inscription is a so far unpublished funerary altar from the site of Lanišće in the village of Sarajlije, now in the possession of Jozo Mamić from Sarajlije. The piece dates from the 2nd-3rd centuries, and its quite damaged inscription reads: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ Aur(elia) Sergia M(arci) f(ilia)/ [- - -] Maxima(?)/h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*. The fourth inscription is a 2nd/3rd-century funerary stone found at the site of Karaula (the cemetery of Tomislavgrad), so far unpublished, now in the temporary stone collection of the Franciscan monastery in Tomislavgrad. Its very damaged inscription reads: *[D(is) M(anibus)]/ Aur(elius) [Var?]/ro/ def(unctus) [ann]o(rum)/ XVI[- -] Aur(elius)/ Cand[idus?]/ et A[ur(elia)? Bu?]/o par[entes?]/[f]ilio [c]a[riss/ im]o et [opt/imo?] v(ivi) v(ivis) fe(cerunt?)*. The above inscriptions make a very important source for the study of Roman religious and funerary cults and onomastic formulae of the 2nd- and 3rd-centuries *Municipium Delminensium*.

The inscription from Karaula was found in tandem with a pilaster capital and an *acrotererium*. The site of Karaula has been long known in archaeological literature. In C. Patsch's excavations there at the end of the 19th century a number of cult and votive stones, as well as fragments of architectural sculpture, were recovered. Another well-known near-by archaeological site is that of Crkvina, situated on the place of the Franciscan monastery of Tomislavgrad. It was also C. Patsch who recovered a wealth of archaeological material there. The finds at both these sites testify

---

⁸⁵ Patsch 1904, 308.

to a massive Romanisation of the area of Tomislavgrad, covering some 15 hectares. They also bring to the fore and bolster Patsch's assumption that the forum of Roman Delminium was situated at the centre of modern Tomislavgrad.

Translation: *Branka Migotti*

POPIS ILUSTRACIJA / LIST OF ILLUSTRATIONS

- T. I, sl. 1.   Žrtvenik posvećen Silvanu, Crvenice, Duvno (foto: R. Dodig) / T. I, Fig. 1. Altar dedicated to *Silvanus*, *Crvenice*, *Duvno* (photo: R. Dodig).
- T. I, sl. 2.   Ulomak cipusa, Borčani, Duvno (foto: R. Dodig) / T. I, Fig. 2. Fragment of cippus, *Borčani*, *Duvno* (photo: R. Dodig).
- T. I, sl. 3.   Natpis Aurelije Sergije, Sarajlije, Duvno (foto: R. Dodig) / T. I, Fig. 3. Inscription mentioning *Aurelia Sergia*, *Sarajlije*, *Duvno* (photo: R. Dodig).
- T. I, sl. 4.   Cipus, Karaula, Duvno (foto: R. Dodig) / T. I, Fig. 4. Cippus, *Karaula*, *Duvno* (photo: R. Dodig).
- T. II, sl. 5.   Kapitel pilastra, Karaula, Duvno (foto: R. Dodig) / T. II, Fig. 5. Pilaster capital, *Karaula*, *Duvno* (photo: R. Dodig).
- T. II, sl. 6.   Akroterij, Karaula, Duvno (foto: R. Dodig) / T. II, Fig. 6. Acroterium, *Karaula*, *Duvno* (photo: R. Dodig).
- T. II, sl. 7.   Iskopine konzerviranoga rimskog termalnog objekta, Crkvina, Duvno (foto: R. Dodig) / T. II, Fig. 7. Excavated and conserved thermal baths, *Crkvina*, *Duvno* (photo: R. Dodig).
- T. III, sl. 8.   Opseg rimskoga Delminija s forumom (crtež: R. Dodig, prema Patsch 1904, 310) / T. III, Fig. 8. Area of Roman Delminium, with its forum (drawing: R. Dodig, according to Patsch 1904, 310).
- T. IV, sl. 9.   Topografija delminijskoga municipija s obilježenim epigrafičkim lokalitetima (crtež: R. Dodig) / T. III, Fig. 9. Topography of the Municipium Delminiensium, with its epigraphical find-places (drawing: R. Dodig).

LITERATURA / LITERATURE

- Alföldy 1969   Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- Anreiter 2001   Peter Anreiter, *Die vorrömischen Namen Pannoniens*, Budapest.
- Arheološki leksikon BiH   *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 3 (ur. Borivoj Čović), Sarajevo 1988.
- Bagarić 1989   Ivo Bagarić, *Duvno: Povijest župa duvanjskog samostana*, Duvno.
- Bakula 1970   Petar Bakula, *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule*, prijevod fra V. Kosir, Mostar.
- Ballif 1893   Philipp Ballif, *Römische Straßen in Bosnien und der Herzegowina*, I, Wien.
- Bešlagić 1971   Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Sarajevo.
- Bojanovski 1965   Ivo Bojanovski, *Crkvina, Crvenica, Duvno: kasnoantička bazilika, praistorijski i antički nalazi*, AP, 7, 135-140.

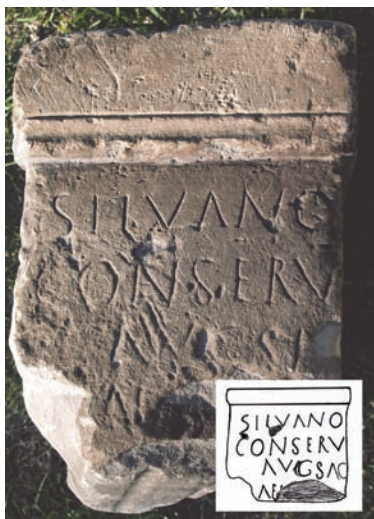
- Bojanovski 1967 Ivo Bojanovski, Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice, *Naše starine*, 11, Sarajevo, 181-185.
- Bojanovski 1974 Ivo Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *DjANUBiH*, XLVII/2, Sarajevo.
- Bojanovski 1988 Ivo Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *DjANUBiH*, LXVI/6.
- Bosio 1983 Luciano Bosio, *La Tabula Peutingeriana: una descrizione pittorica del mondo antico*, Rimini.
- Cambi 2005 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split.
- Chevallier 1997 Raymond Chevallier, *Les voies romaines*, Paris.
- Čače 1993 Slobodan Čače, Civitates Dalmatiae u „Kozmografiji Anonima Ravenjanina“, *Diadora*, 15, 347-440.
- Čović 1988 Borivoj Čović, Seline, Borčani, Duvno, u: *Arheološki leksikon BiH*, 275.
- Dodig 2000 Radoslav Dodig, Iz duvanjske onomastike, u: *Duvanjski zbornik*, 53-63.
- Dodig 2005 Radoslav Dodig, Rimski nadgrobni spomenik iz Tomislavgrada, *VAHD*, 97, 339-351.
- Dorcey 1992 Peter F. Dorcey, *The cult of Silvanus: a study in Roman folk religion*, Leiden.
- Duvanjski zbornik* Jure Krišto (ur.), *Duvanjski zbornik*, Zagreb – Tomislavgrad, 2000.
- EDCS *Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby* (http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_de).
- EDH *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (<http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/>).
- Elliot 1998 Tom Elliott, *Latin Abbreviations* (www.case.edu/artsci/clsc/asgle/ab-brev/latin/, 1. IX. 2008.)
- Fehér 1997 Bence Fehér, *Lexicon epigraphicum Pannonicum*, Budapest.
- Gotovac 1990 Vedrana Gotovac, Autohtona onomastika na klasičnom delmatskom području, *RFFZd*, 16 (1989/1990), 195-206.
- Gotovac 1992 Vedrana Gotovac, Silvanov žrtvenik iz Vašarovina, *RFFZd*, 17 (1990/1991), 51-64.
- Imamović 1977 Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo.
- IMS/1 Miroslava Mirković i Slobodan Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Vol. 1, Singidunum et le nord-ouest de la province*, Beograd, 1976.
- Jolić 2002 Robert Jolić, *Duvno kroz stoljeća*, Tomislavgrad – Zagreb.
- Katičić 1963 Radoslav Katičić, Das mitteldalmatische Namensgebiet, *ŽA*, XII/2, 255-292.
- Katičić 1964 Radoslav Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, u: Alojz Benac (ur.), *Simpozijum o teritorijalnom i*

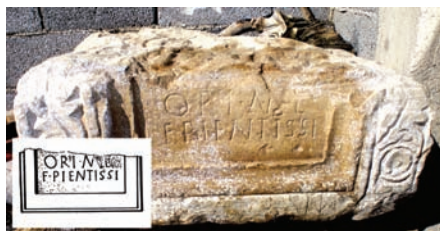
- hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, GodCBI, 1, 9-58.*
- Klaić 1906 Vjekoslav Klaić, Duvanjsko polje, u: *Hrvatsko kolo: Naučno-književni zbornik, knj. III*, Zagreb, 47-90.
- Kovačević 2000 Marko Kovačević, Duvanjski govor i njegove posebnosti, u: *Duvanjski zbornik*, 493-511.
- Kovačić 2000 Vanja Kovačić, Najnoviji arheološki nalazi u Crvenicama, u: *Duvanjski zbornik*, 115-123.
- Krahe 1925 Hans Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg.
- Levi 1967 Annalina e Mario Levi, *Itineraria picta: Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*, Roma.
- Löhberg 2006 Bernd Löhberg, *Das Itinerarium provinciarum Antonini Augusti*, Berlin.
- Matijašić, Tassaux 2000 Robert Matijašić, Francis Tassaux, Liber et Silvanus, u: *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, Bordeaux, 65-117.
- Milić 2000 Angelika Milić, Popis nekropola duvanjskog područja, u: *Duvanjski zbornik*, 619-624.
- Miller 1962 Konrad Miller, *Die Peutingersche Tafel*, Stuttgart.
- Miller 1988 Konrad Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, Nachdruck Bregenz.
- OPEL *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum, Vol. I (ABA – BYSANVS)*, composuit et correxit Barnabás Lörincz et Ferenc Redő, Budapest, 1994; *Vol. II (CABALICIVS – IXVS)*, comp. B. Lörincz, Wien, 1999; *vol. III (LABAREVS – PYTHEA)*, comp. B. Lörincz, Wien, 2000; *Vol. IV (QVADRATIA – ZVRES)*, comp. B. Lörincz, Wien, 2002.
- Pač 1897 Karl Pač, Novi spomenici iz Županjca-Delminiuma, *GZM, IX*, 227-243.
- Pašalić 1960 Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- Paškvalin 1963 Veljko Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, *GZM, XVIII*, 127-153.
- Paškvalin 2003 Veljko Paškvalin, Pojava kršćanstva u srednjoj Bosni i njegova hijerarhija u svjetlu novijih arheoloških iskopavanja, u: *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone* (ur. M. Josipović), Sarajevo, 40-61.
- Paškvalin, Miletić 1988 Veljko Paškvalin, Nada Miletić, Karaula, Duvno: rimska svetišta, kasnoantička bazilika s grobovima, srednjovjekovna nekropola, u: *Arheološki leksikon BiH*, 268.
- Patsch 1893 Carl Patsch, Die epigraphischen Denkmäler der römischen Strassen in Bosnien und der Hercegovina, u: Ballif 1893, 52-70.
- Patsch 1899 Carl Patsch, Neue Denkmale aus Županjac-Delminium, u: *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, III Teil, WMBH, VI*, 220-235.
- Patsch 1904 Karl Patsch, Prilog topografiji i povijesti Županjca-Delminiuma, *GZM, XVI*, 307-365.

- Patsch 1904a Carl Patsch, Zur Topographie und Geschichte von Županjac-Delminium, u: *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, VI Teil, WMBH, IX*, 171-226.
- Patsch 1914 K. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, *GZM XXVI*, 141-219.
- Phang 2001 Sara Elise Phang, *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C.-A.D. 235): Law and Family in the Imperial Army*, Leiden.
- Radimský 1894 Vaclav Radimský, Starine kotara županjačkog u Bosni, *GZM, VI*, 283-319.
- Radimský 1896 Vaclav Radimský, Die vorgeschichtlichen und römischen Alterthümer de Bezirkes Županjac in Bosnien, *WMBH, IV*, 135-169.
- Schnetz 1990 Joseph Schnetz, *Itineraria Romana, volumen alterum, Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Stuttgart (ed. stereotypa MCMXL).
- Sims-Williams 2006 Patrick Sims-Williams, *Ancient Celtic Place-Names in Europe and Asia Minor*, Oxford.
- Skok 1920 Petar Skok, Studije iz ilirske toponomastike, *GZM, XXXII*, 29-46.
- Šarić 2000 Ivan Šarić, Arheološka topografija duvanjskoga kraja, u: *Duvanjski zbornik*, 613-618.
- Šimunović 1986 Petar Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Split.
- Škegro 1999-2000 Ante Škegro, Dalmion/Delmion – kontroverze i činjenice, *OA*, 23-24, 395-403.
- Škegro 2000 Ante Škegro, Duvanjski prostor u antici, u: *Duvanjski zbornik*, 79-113.
- Škegro 2000a Ante Škegro, Epigraphica latina Delminensia, u: *Duvanjski zbornik*, 531-539.
- Vasić, Milošević 2000 Miloje Vasić, Gordana Milošević, *Mansio Idimum: Rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe*, Arheološki institut, Narodni muzej, Beograd.

Sl. 1. Žrtvenik posvećen Silvanu, Crvenice, Duvno (foto: R. Dodig) / T. I, Fig. 1. Altar dedicated to Silvanus, Crvenice, Duvno (photo: R. Dodig).

Sl. 2. Ulomak cipusa, Borčani, Duvno (foto: R. Dodig) / T. I, Fig. 2. Fragment of cippus, Borčani, Duvno (photo: R. Dodig).

Sl. 3. Natpis Aurelije Sergije, Sarajlije, Duvno (foto: R. Dodig) / T. I, Fig. 3. Inscription mentioning Aurelia Sergia, Sarajlije, Duvno (photo: R. Dodig).

Sl. 4. Cipus, Karaula, Duvno (foto: R. Dodig) / T. I, Fig. 4. Cippus, Karaula, Duvno (photo: R. Dodig).

Sl. 5. Kapitel pilastra, Karaula, Duvno (foto: R. Dodig) / T. II, Fig. 5. *Pilaster capital, Karaula, Duvno (photo: R. Dodig).*

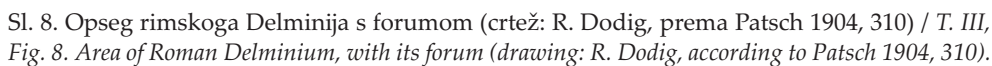

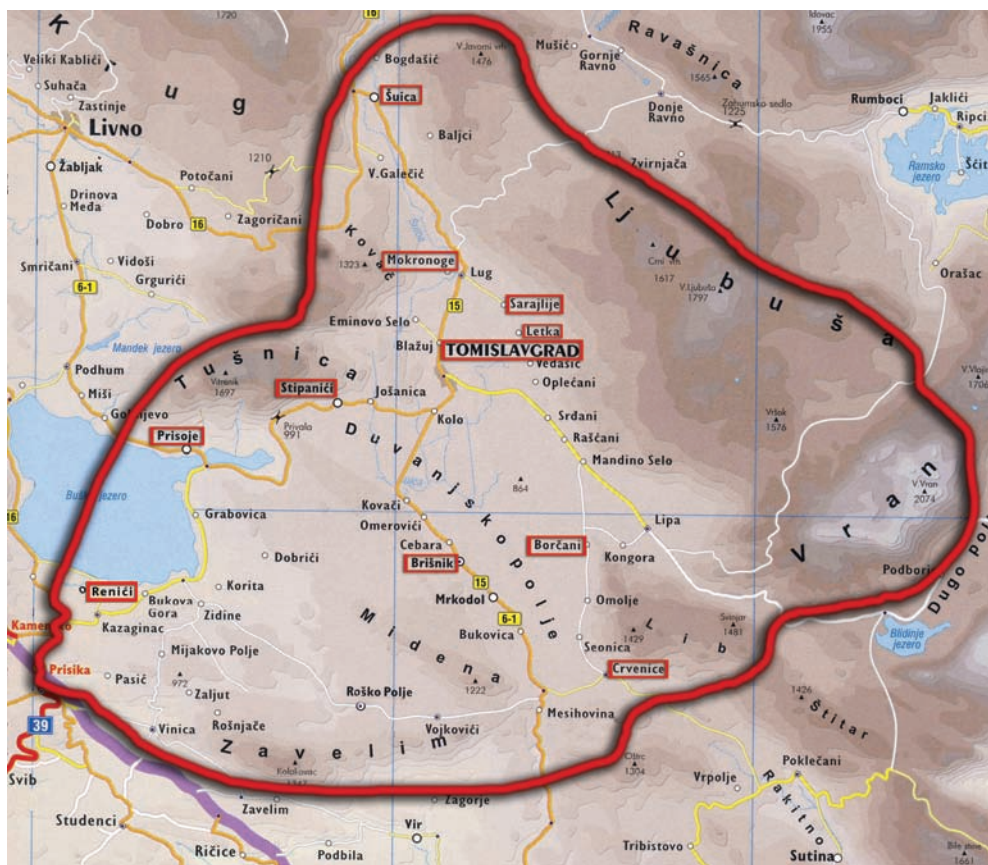
Sl. 6. Akroterij, Karaula, Duvno (foto: R. Dodig) / T. II, Fig. 6. *Acroterium, Karaula, Duvno (photo: R. Dodig).*

Sl. 7. Iskopine konzerviranoga rimskog termalnog objekta, Crkvina, Duvno (foto: R. Dodig) / T. II, Fig. 7. *Excavated and conserved thermal baths, Crkvina, Duvno (photo: R. Dodig).*

Sl. 9. Topografija delminijskoga municipija s obilježenim epigrafičkim lokalitetima (crtež: R. Dodig) / T. III, Fig. 9. Topography of the Municipium Delminiensium, with its epigraphical find-places (drawing: R. Dodig).

ALKA DOMIĆ KUNIĆ – IVAN RADMAN-LIVAJA

URNA IZ DANILA U KONTEKSTU DRUŠTVENE ELITE MUNICIPIJA RIDERA*

Dr. sc. Alka Domić Kunić
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb
adomic@hazu.hr

UDK 903.23(497.5Rider)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. XII. 2008.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

Mr. sc. Ivan Radman-Livaja
Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 Zagreb
iradman@amz.hr

Autori se osvrću na urnu iz Ridera, prvi put objavljenu u prošleme broju *Arheoloških radova i rasprava*. Pružaju dodatne informacije o mjestu nalaza i samoj urni te predlažu novo tumačenje društvenog i vremenskog konteksta unutar kojega se našao taj riditski nadgrobni spomenik.

Ključne riječi: urna, vojnički tribun, elita, Rider, Novo groblje (*Key words:* urn, military tribune, elite, Rider, Novo groblje)

U prošleme broju *Arheoloških radova i rasprava* M. Zaninović i I. Pedišić upoznali su nas s jednom urnom, slučajno nađenom 2002. u Danilu Gornjem kod Šibenika.¹ Podsjetimo se: riječ je o fragmentarno očuvanoj četvrtastoj urni od kvalitetnog bijelog mramora. Nedostaju joj desni prednji dio, dobar komad lijeve bočne strane, čitava desna bočna i stražnja strana te čitav gornji dio, zajedno s poklopcem. Na prednjoj strani urne dva su vojnika, no budući da je urna odlomljena reljefni prikaz nije potpun, na što su upozorili i autori prve objave pretpostavivši da se uz te dvije nalazila i treća osoba. Na lijevoj bočnoj strani prikazan je genij, odnosno erot, a može se samo nagađati da se jedan genij nalazio i na desnoj bočnoj strani te da je i stražnja strana urne možda sadržavala neki reljefni prikaz (ratnu scenu?). Iznad dva vojnika na

* Zahvaljujemo svima koji su podacima, savjetima ili primjedbama pomogli u pisanju ovoga rada: akad. Nenadu Cambiju, dr. Branki Migotti (Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti), dr. Zsoltu Mrávu (Magyar Nemzeti Múzeum u Budimpešti), kao i kolegama Emilu Podrugu i Toniju Brajkoviću (Muzej grada Šibenika).

¹ Pedišić, Zaninović 2007.

pročelju urne teče natpis od kojeg su djelomično očuvana posljednja tri retka – razabire se tek da je riječ o vojniku kojeg je pokopala supruga.

Danilo Gornje glasovit je i važan lokalitet koji zahvaljujući ponajprije dugogodišnjim istraživanjima D. Rendić-Miočevića zauzima istaknuto mjesto u hrvatskoj antičkoj arheologiji. Revizijska istraživanja koja je u novije vrijeme proveo I. Pedišić potpomogla su daljnjem upoznavanju tog vrijednog lokaliteta i produbljivanju spoznaja o rimskodobnom životu na tome mjestu.²

Danilo Gornje samo je jedno od sela koja su zaposjela rubove Danilskog polja, plodnog komada zemlje podno krajnjih jugoistočnih obronaka Trtra. Danilsko polje još je uvijek topografski organizirano kao i u rimsko doba: uokolo plodne doline razasuti su zaseoci koji su u starini pripadali pojedinim rodovima, a danas predstavljaju bogate arheološke lokalitete.³ Od naseobinskih nalazišta to su Danilo Bitinij (poznat po neolitičkim nalazima), Gradina (s nalazima iz željeznog doba) i Danilo Gornje (rimskodobni nalazi), a uz njih tu je i nekoliko grobljanskih lokaliteta s rasponom pokapanja od rane antike do u srednji vijek. Čitav taj prostor pripadao je delmatskoj zajednici Reditâ čije je središte u predrimsko doba bilo na Gradini iznad zaselka Klisović, a u rimsko doba spustilo se u podnožje gorskog lanca, na sam rub polja koje je tom novom rimskodobnom naselju pružalo solidnu gospodarsku osnovicu.

Građevinski ostaci, među kojima ima i ulomaka monumentalne arhitekture, upućuju na pomisao da je Rider bio tipični municipij u kome je, sudeći prema epigrafičkim vrelima, prevladavala autohtona populacija. Osim plodnoj zemlji, grad je svoj prosperitet dugovao i strateškom položaju na frekventnoj prometnici Salona – Skardona (utrtoj još u pretpovijesno doba), na kojoj je igrao ulogu prirodne postaje, odmorišta i nadzorne točke.⁴

Središte municipija traži se ispod crkvice sv. Danijela i tamošnjeg groblja, na lokalitetu Stari Šematorij – odatle potječu brojni ostaci rimskodobne arhitekture među kojima ima i već spomenutih ostataka monumentalnih zdanja, karakterističnih za rimsku urbanu cjelinu.⁵ Sudeći po sporadičnim nalazima, grad je zauzimao veliku

² D. Rendić-Miočević 1988; 1989e; 1989f; 1989g; 1989h; Pedišić 1994; 1997a; 1997b; 1998; 1999-2000; 2003; 2004; 2006.

³ Faber, Zaninović 1963; D. Rendić-Miočević 1988, 64-65.

⁴ Zaninović 1996, 318. Prema anonimnom geografu iz Ravenne (7. st.), Rider je pretposljednja postaja na prometnici *Salona – Scardona* (*Salona – Siclis – Tragurion – Praetorium Caesaris – Praetorium magnum – Aurasione – Tambia – Rider – Scardona*, V.14,11-19); usp. Čače 1995, 36.

⁵ Faber, Zaninović 1963, 103; D. Rendić-Miočević 1988, 65; 1989g, 857; 1989f, 850; Zaninović 1996, 308; Mendušić 1997, 55. Središte grada traži se upravo na tome mjestu, jer su ispod crkvice otkriveni ulomci arhitekture prepoznate kao arhitektura hrama (Pedišić 1999-2000, 523).

površinu koja nažalost nije čitava istražena (otkriven je tek mali dio), jer leži pod vinogradima.⁶ Gradska periferija, obilježena rustičkim vilama, počinjala je u području selâ Danilo Kraljice i Danilo Biranj, a odatle dalje prostirali su se *vici* i *pagi*, sela i zaselci koji su administrativno i gospodarstveno pripadali riditskom municipiju.⁷ Tu uvriježenu sliku urbane strukture rimskodobnog Ridera, njegovog prostornog rasporeda i veličine ipak bi trebalo uzeti s rezervom, tim više što počiva na zasad još nedovoljno čvrstim temeljima. Valjalo bi preispitati i dosadašnje tvrdnje o položaju strogog središta grada ispod crkvice sv. Danijela, s obzirom na mogućnost da su spomenuti ulomci monumentalne arhitekture onamo bili doneseni s drugog (zasad nepoznatog) mjesta i sekundarno upotrijebljeni. Ako je tome tako, središte municipija u Rideru valja tek pronaći! Valjani zaključci moći će se donijeti tek nakon neophodnih daljnjih arheoloških istraživanja i revizije otprije nađene građe⁸ – tek tada će biti jasno u kojoj je mjeri riditski municipij bio urbaniziran, odnosno je li više nalikovao na aglomeraciju koju smatramo tipičnim rimskim gradom, ili na „rastresitu“ cjelinu sastavljenu od raštrkanih posjeda. Po svemu sudeći, municipij u Rideru izgledom je ipak bio bliži ovome drugome, a današnji prostorni raspored danilskih zaselaka mogao bi nam biti prilično zoran pokazatelj. Ne niječemo, dakako, postojanje gradskog središta, no ono nije moralo biti uklopljeno u visokourbanizirani gradski raster (uličnom rasteru, uostalom, zasad nema ni traga), nego se moglo prilagoditi i polururalnoj cjelini koja je na administrativnoj razini funkcionirala kao grad.

Iznad rimskog naselja koje se prostiralo u podnožju gorskog lanca, na lokalitetu Gradina nalazilo se staro utvrđeno domaće naselje, središte delmatske zajednice Ridita. U tom naselju, koje je nadgledalo Danilsko polje i dominiralo nad čitavim krajem od Labina do Skradina, život nije prestao niti u vrijeme prosperiteta rimskodobnog Ridera – naprotiv, postoje epigrafička svjedočanstva o pripadnicima višeg društvenog staleža koji su stanovali na Gradini, a svoja građanska prava ostvarivali u municipalnom središtu u dolini.⁹

Jezgru municipija u Rideru, kome je administrativno pripadalo i staro naselje na Gradini, činilo je domaće, delmatsko stanovništvo. Epigrafička vrela pokazuju jednu izrazitu značajku Ridita – sustavno čuvanje domaćih zaklada u vrijeme kada

⁶ Zaninović 1996, 308.

⁷ Usp. Pedišić 1999-2000, 523.

⁸ Neobično je, naime, što se u neposrednom susjedstvu pretpostavljenog strogog središta grada (ispod crkvice sv. Danijela), samo nekoliko metara zapadnije, nalazi arhitektura koja bi po svom karakteru prije pripadala gradskoj periferiji. Riječ je o urbanoj vili na položaju Stari šematorij, datiranoj u 1./2. st., dakle u doba nastajanja i postojanja municipija. U neposrednom susjedstvu (nešto jugoistočnije) nalazi se i gradska nekropola (zasad još neistražena), o kojoj će malo kasnije biti riječi.

⁹ O Gradini: Zaninović 1995a, 125; 1996, 309. O interakciji između domaćeg i rimskodobnog Ridera: D. Rendić-Miočević 1989h, 876-877; gradinsko naselje je „posebna ‘satelitska’ aglomeracija u sklopu riditskog municipija“, D. Rendić-Miočević 1989h, 882.

je romanizacija već poprilično uzela maha. Riječ je o domaćim osobnim imenima, dokumentiranima na brojnim natpisnim pločama, koja su resila ne samo običan puk, već i pojedine pripadnike domaće elite koji su u svome gradu ili u široj okolici obnašali funkcije prvaka zajednice, odnosno gradskih vijećnika.¹⁰ Riditski su natpisi „u ogromnom postotku sačuvali toliko epihorskih, ilirskih (delmatskih, riditskih) imena“,¹¹ da se samo na temelju njih može steći prilično dobar uvid u antroponimiju čitavog delmatskog prostora. Većina natpisnih ploča doživjela je sudbinu spolijâ – bila je odnesena s izvornog mjesta i poslužila kao građevni materijal.¹² Mnoge su uzete s Gradine, odnosno gradinske nekropole (odatle su i neki nadgrobni natpisi pojedinih principa i dekuriona),¹³ ali mnogo ih je i s nekropole rimskodobnog „donjeg grada“; pojedine pak nadgrobne ploče izvorno potječu s neke „nama nedohvatljive starije nekropole, kakvih postojanje moramo pretpostaviti uz manje naseobinske cjeline, rodovske zajednice i slično“. ¹⁴ Riječ je o manjim perifernim nekropolama „u blizini stambenih sklopova smještenih izvan grada“.¹⁵

Rider je municipijem postao najkasnije za vladavine Flavijevaca, mada postoji mogućnost da je proces municipalizacije bio dovršen već tridesetak godina prije, u Klaudijevo doba; njegovo postojanje epigrafički je potvrđeno na nekoliko spomenika.¹⁶ S uspostavom gradske uprave i života općenito po rimskom modelu, pripadnici domaćeg višeg staleža „podlegli“ su romanizaciji koja im je omogućila

¹⁰ Riditske je natpise sustavno obrađivao D. Rendić-Miočević u brojnim svojim radovima. Zahvaljujući mnoštvu epigrafičkih svjedočanstava, Danilo Gornje okarakterizirano je kao „najbogatije nalazište epigrafičkih ilirsko-rimskih spomenika“ (D. Rendić-Miočević 1989a, 590) – do 1977., kada je objavljen spomenuti rad, bilo je poznato više od 200 natpisa s tog lokaliteta (D. Rendić-Miočević 1989f, 846).

¹¹ D. Rendić-Miočević 1988, 65. O riditskim natpisima općenito: Faber, Zaninović 1963, 103; D. Rendić-Miočević 1989h, 882.

¹² O spomenicima s riditske nekropole: D. Rendić-Miočević 1989f, 851. Pojedine nadgrobne ploče bile su upotrijebljene za konstrukciju kasnijih grobova ili grobnica, ili kao građevni materijal – uzidane u pročelja ili u unutrašnjost starih kamenih kuća, ili pak u vanjska stubišta („balature“). Neke su ploče s vremenom bespovratno propale (malo njih je prethodno bilo prepisano), a ima ih mnogo koje, još uvijek uzidane, čekaju prvu objavu (D. Rendić-Miočević 1989e, 818). Mnogo epigrafičkih spomenika nalazi se uzidano i u južni ogradni zid oko lokve Munjače (Muljače), žive vode koja je bila jedan od osnovnih preduvjeta razvoja naselja na ovome mjestu (Zaninović 1995a, 125; 1996, 308).

¹³ D. Rendić-Miočević 1989h, 871-872; Zaninović 1996, 317.

¹⁴ D. Rendić-Miočević 1988, 67.

¹⁵ D. Rendić-Miočević 1989f, 851. O grobljanskim lokalitetima: Faber, Zaninović 1963, 103-104; D. Rendić-Miočević 1988, 64-65; Pedišić 1994, 51. O nekropoli municipija: D. Rendić-Miočević 1989f, 851 (u to doba još nije bio poznat njezin smještaj).

¹⁶ O riditskom municipijetu općenito: Rendić-Miočević 1989h, 876, 881. Za dataciju municipija u Klaudijevo doba: D. Rendić-Miočević 1989h, 880-881; usp. 1989g, 868, bilj. 33. Za dataciju u doba Flavijevaca (vezano uz flavijevsku politiku urbanizacije i municipalizacije iliričkih provincija): Zaninović 1995a, 126; Pedišić, Zaninović 2007, 10; usp. Alföldy 1968, 1212. Epigrafička potvrda iz Domicijanovog doba: CIL III 2026.

zadržavanje vodećeg položaja u zajednici. To se stanje ogleda u činjenici da se, iako je u municipiju bilo i došljaka iz neposredne okolice (salonitanskog agera) i onih iz drugih dijelova Carstva, riditsko gradsko vijeće popunjavalo većinom iz redova domaće elite. Kako ćemo to uskoro vidjeti, i bezimeni je časnik, čiji su spaljeni ostaci pohranjeni u urni iz Ridera, zacijelo također pripadao riditskoj eliti – o njegovom povlaštenom položaju u društvu svjedoči njegova vojna služba, to jest časnički rang unutar nje.

Od do danas poznatih četrnaest riditskih principa i/ili dekuriona, njih šestorica imaju posve domaća imena, trojica dobiveni civitet dokazuju latiniziranim imenom, trojica imaju posve rimsku onomastičku formulu, a imena preostale dvojice nepovratno su izgubljena pa ih ne možemo svrstati.¹⁷ Osobe iz prve kategorije sigurno su domaći ljudi, dok za pojedince iz ostalih kategorija to nije sigurno. Aplud Statik, Skenobarb Tizije, Trit Germulije Germanov sin, Pinso te Verzo Balierije Platov sin i Plator Balierije Platov sin (dvojica braće) svi su odreda riditski dekurioni čija imena ne ostavljaju mjesta dvojbi oko domaćeg podrijetla. Činjenica da su obnašali dekurionsku dužnost u jednom rimskom municipiju obilježava ih kao osobe koje je rimska vlast doživljavala kao utjecajni društveni stalež, pa makar još bili u peregrin-skom statusu – naime, iz njihovih posve autohtonih imena civitet se ne može iščitati.

Od trojice nositelja latiniziranih imena dvojica pripadaju upravnom aparatu municipija u Rideru, a treći je svoju dužnost obavljao u koloniji Saloni. Aurelije Ver riditski je dekurion naizgled posve romaniziranog imena, no iz imena oca (*Aurelius Varro*) daje se razabrati da je riječ o domaćem čovjeku. Ne možemo se oteti dojmu da je kognomen *Verus* odabran zato da zvuči više rimski, ali da ipak podsjeća na izvorno ime (*Varro*).¹⁸ Drugi dekurion municipija u Rideru, koji je osim toga bio i duumvir (prethodne službe nisu poznate jer je natpis fragmentaran), bio je Flor kojemu potpuno ime ne znamo, jer mu nedostaje početak. Zgodna je podudarnost da oba ta nadgrobna spomenika potječu iz Poljičâ – Verov iz Jesenica, a Florov iz Srinjina; o vremenskoj podudarnosti ne usuđujemo se govoriti, jer nedostaju podaci za točniju dataciju Florovog spomenika. Činjenica da su dvojica riditskih dekuriona bila pokopana u poljičkom kraju osnažuje pretpostavku da su u gradskom vijeću municipija

¹⁷ O autohtonoj većini u riditskom gradskom vijeću: D. Rendić-Miočević 1989h, 875-876; o doseljenicima: D. Rendić-Miočević 1989h, 882. Osobe s posve domaćim imenima: *Apludus Staticus* (CIL III 2773), *Scenobarbus Tizius* (CIL III 2775), *Tritus Germullius Germani filius* (CIL III 6411), *Pinsus* (D. Rendić-Miočević 1989g, 855), *Verzo Balierius Plati filius* (D. Rendić-Miočević 1989h, 872), *Plator Balierius Plati filius* (D. Rendić-Miočević 1989h, 872). Osobe s latiniziranim imenom: *Aurelius Verus* (CIL III 12815a), *Decimus Antonius Proculus* (CIL III 2770), [...] *Florus* (BD 38, 1915., 45). Osobe s rimskom onomastičkom formulom: *T. Flavius T. f. Agricola* (CIL III 2026), *Q. Rutilius Q. f. Titianus* (CIL III 2774), *Q. Rutilius Q. f. Proculus* (CIL III 2774). Osobe nepoznatog imena: *decurio et princeps municipi Riditarum* (D. Rendić-Miočević 1989g, 855), *princeps Delmatarum* (CIL III 2776).

¹⁸ O Aureliju Veru i problemu datacije njegovog nadgrobnog spomenika usp. D. Rendić-Miočević 1989g, 856-857; 1989h, 875, 886 (bilj. 33).

u Rideru, uz lokalne vijećnike, sjedili i oni iz bliže (a možda i dalje?) okolice. Izgleda da je bilo i obrnutih slučajeva, odnosno da su pojedini stanovnici Ridera službovali u drugim dalmatinskim gradovima. Jedan takav primjer jest Decim Antonije Prokul, dekurion u Saloni, koji je u (rodnome?) Rideru, zajedno sa ženom Koponijom, postavio zavjetni spomenik Veneri u spomen na umrlu kćer Antoniju Paulu. Prokulovo ime posve je neprozirno i ne omogućuje nam da mu sa sigurnošću utvrdimo etničku pripadnost. Činjenica da je živio u Rideru ne mora ujedno značiti i da je rodom odatle, pa u obzir moramo uzeti i mogućnost da se u Rider doselio iz bliže ili dalje okolice ili pak iz nekog drugog dijela Carstva.

Sljedeća trojica riditskih dužnosnika imaju *tria nomina*, posve rimsku onomastičku formulu koja dokazuje posjedovanje civiteta barem u drugoj generaciji. Riječ je o Titu Flaviju Agrikoli, Titovom sinu, pripadniku Tromentinskog kotara, čiji nadgrobni natpis koji potječe iz Salone otkriva bogat *cursus honorum*.¹⁹ On je, između ostaloga, u tri dalmatinska grada sukcesivno obnašao visoke upravne dužnosti: u municipiju Rideru bio je *dispunctor* (financijski kontrolor), u koloniji Ekvumu bio je edil, duumvir i dekurion, a u koloniji Saloni, kao vrhunac svoje karijere, obavljao je dužnost dekuriona. Kao i u prethodnom slučaju, niti ovdje ne možemo utvrditi njegovo etničko podrijetlo – možemo samo nagađati je li riječ o domaćem čovjeku ili o došljaku. S druge strane, duumvir Kvint Rutilije Titijan i njegov sin Kvint Rutilije Prokul, duumvir i *princeps municipii Riditarum*, domaći su ljudi (Delmati) s rimskim civitetom stečenim barem u prethodnoj generaciji. Otac, naime, već ima posve rimski patronimik (*Quinti filius*), a njegov premen (također *Quintus*) dio je sinovljevog patronimika.²⁰ Sudeći prema tome, kao i s obzirom na njihov nadgrobni cipus, bogato urešen biljnim motivima te životinjskim i ljudskim likovima, obitelj Rutilijâ pripadala je samom društvenom vrhu municipija Ridera.²¹

Posljednja kategorija visokih riditskih dužnosnika (osobe nepoznatog imena) obuhvaća dvojicu principa. Sama činjenica da je riječ o prvacima daje tim osobama povlašteno mjesto unutar riditske zajednice, bez obzira na to jesu li već imali rim-

¹⁹ *T(ito) Flavio / T(iti) f(ilio) Tro(mentina) / Agricolae / decur(ioni) col(oniae) Sal(onitanae) / aedili (duum)vir(o) iure / dic(undo) dec(urioni) col(oniae) Aquil(tatis) (duum)vir(o) q(uin)q(uennali) disp(unctori) / municipi Riditar(um) / praef(ecto) et patron(o) coll(egii) / fabr(um) ob merita eius coll(egium) / fabr(um) ex aere conlato / curatori rei publicae Splonis(tarum) trib(un)o leg(ionis) X G(eminiae) p(iae) f(idelis)* (CIL III 2026 Salona). O njemu usp. D. Rendić-Miočević 1989g, 857, 860.

²⁰ O tome natpisu i o etničkoj pripadnosti dvojice Rutilija: D. Rendić-Miočević 1989d, 696; 1989f, 849; 1989g. Postoji ipak i mogućnost da je riječ o „doseljenoj (naturaliziranoj) italskoj obitelji“ (D. Rendić-Miočević 1989h, 880). Natpis glasi: *D(is) M(anibus) / Q(uinto) Rutilio / Q(uinti) f(ilio) Titiano / (duum)vir(o) q(uin)q(uennali) / et / Q(uinto) Rutilio Q(uinti) f(ilio) Procuro / (duum)vir(o) q(uin)q(uennali) / filio eius / principi mu(nicipi) Ri(ditarum)* (CIL III 2774, Rider).

²¹ O obitelji Rutilijâ: D. Rendić-Miočević 1989g, 864. O cipusu, koji „smijemo uvrstiti među najljepše egzemplare tog tipa nadgrobnog spomenika koji nam se sačuvao u području Ilirika“: D. Rendić-Miočević 1989g, 853.

sko građansko pravo ili ne. To nažalost nećemo nikada doznati, zbog fragmentarnosti njihovih nadgrobničkih spomenika. Jedan od njih je *decurio et princeps municipi Riditarum*, čijeg smo brata (*Pinsus*) već spomenuli među riditskim dekurionima s posve domaćim imenom (dvojica braće, naime, dijele isti grob). Možemo samo pretpostaviti da je i prvi od njih bio sačuvao domaće, delmatsko ime.²² Za razliku od njih, *princeps Delmatarum* kojemu je nadgrobni spomenik u Rideru podigla *Claudia Tiberi filia* vjerojatno je već imao rimsko građansko pravo.²³ Na temelju pokojnikove dobi (umro je sa 22 godine) pretpostavlja se da bi Klaudija mogla biti njegova žena, majka ili sestra, nikako kći. Budući da ona već ima civitet (o tome svjedoče njeno rimsko ime, rimski prenamen njezinog oca, kao i prisutnost patronimika), sva je vjerojatnost da je rimskim građaninom bio i ovaj delmatski prvak. Ukoliko je riječ o rodbinskoj vezi sestra – brat, on je, kao i sestra mu, pripadao obitelji Klaudijâ, no ako je spomenik podignula majka ili žena, podatak o obiteljskoj pripadnosti (gentiliciju) pokojnika izgubljen je.

Osim visokih dužnosnika municipija Ridera, koji su zahvaljujući bilo svojoj službi bilo posjedovanju rimskog građanskog prava pripadali vodećem staležu riditske zajednice, u riditsku elitu valja ubrojiti i (zasad) malobrojne pojedince čija se rimska imena ističu u mnoštvu posve domaćih imena stanovnika Ridera. To su troje Klaudija i petoro Aurelija. Malo prije govorili smo o Klaudiji, Tiberijevoj kćeri, koja je podignula spomenik delmatskom princepsu nepoznatog imena. Druga dvojica Klaudija dokumentirana su na nadgrobnom spomeniku koji je sedmogodišnjem sinu Tiberiju Klaudiju Firmu postavio otac Tiberije Klaudije Trit.²⁴ Formalni nedostatak patronimika u dječakovom imenu (zamjenjuje ga puno očevo ime), neobična („postkognominalna“) filijacija i dvaput naveden dječakov kognomen naveli su D. Rendić-Miočevića na zaključak da je riječ o nesnalaženju u komponiranju imenske formule na rimski način, kao i o želji da se kroz puno ime oca naglasi da dotična obitelj već posjeduje civitet. To su karakteristike ranijeg razdoblja, dok posjedovanje rimskog građanskog prava još nije bilo raširena pojava, već je imalo pojedinačni karakter; Tiberije Klaudije Trit rimski je civitet mogao steći službovanjem u vojnoj jedinici, adopcijom, manumisijom ili nekom osobitom zaslugom. Oba ta nadgrobna spomenika datirana su u Klaudijevo ili (najkasnije) Neronovo doba,²⁵ što nas ohrabruje na pretpostavku da je krajem vladavine Julio-Klaudijevaca, odnosno početkom vla-

²² O tome natpisu: D. Rendić-Miočević 1989g, 855, 858, 861.

²³ Za taj natpis (CIL III 2776) usp. i D. Rendić-Miočević 1989g, 860-862, 864; 1989h, 879-880.

²⁴ *Ti(berius) Claudius Firmu/s Ti(berii) Cl(a)udi Triti f(ilius) / Firmus ann(or)um / h(ic) s(itus) e(st)* (Ratković 1962, 233, br. 9). O tome natpisu: D. Rendić-Miočević 1989h, 877-879.

²⁵ O dataciji CIL III 2776: D. Rendić-Miočević 1989g, 868, bilj. 33. O dataciji natpisa objavljenog u Ratković 1962, 233, br. 9: D. Rendić-Miočević 1989h, 878. O riditskim Klaudijima općenito: D. Rendić-Miočević, 1989h, 877-880.

davine Flavijevaca u Rideru živjelo barem nekoliko obitelji s klaudijevskim civitetom – možda prva generacija posjednika rimskog građanskog prava u Rideru koji je odnedavno stekao i status municipija. Zajedno s pripadnicima domaće elite koji su iz nama nepoznatih razloga još čuvali autohtona imena (a s njima vjerojatno i domaće običaje), ti ljudi zauzimali su vrh društvene hijerarhijske ljestvice u gradu, nasuprot mnoštvu „običnih“ ljudi u dnu te ljestvice koji su nam namrijeli čitavo bogatstvo autohtonih imena.

Aureliji iz Ridera nisu nužno povezani s Karakalinom masovnom dodjelom civiteta (*Constitutio Antoniniana*), iako još nema zadovoljavajućeg objašnjenja kako se taj kognomen pojavio u dalmatinskom municipiju Rideru možda već tijekom 1. st. Znakovit je u tome smislu već spomenuti titulus riditskog dekuriona Aurelija Vera, u čijoj je obitelji kognomen *Aurelius* prisutan barem već od prethodne generacije. Na temelju nekih elemenata iz natpisa spomenik je prilično precizno datiran između 42. i 69. (najkasnije 70.) godine.²⁶ Osim ovog Aurelija, čiji nadgrobni spomenik potječe iz Jesenica u Poljicama (nemojmo smetnuti s uma činjenicu da je i njegov otac bio Aurelije), u samome Rideru dokumentirano je još četvoro Aurelijâ: Aurelija Tritano (CIL III 2780), Aurelije Plator (CIL III 9866), oboje domaći ljudi koji su uz novi, latinski gentilicij svoje autohtono ime očuvali na mjestu kognomena, Tit Aurelije Dasijs, dedikant žrtvenika posvećenog Domaćem Silvanu (*Silvano Domestico*) te Aurelije Tit Galijan koji je sebi i supruzi Ursi dao načiniti *arcam* (mrtvački sanduk, odnosno sarkofag). Spomenici Aurelije Tritano i Aurelija Platona nisu nažalost datirani (u taj nezahvalan posao ne bismo se ovom prilikom upuštali), žrtvenik posvećen Silvanu datira se u 3. st., a i Galijanov spomenik po svoj prilici potječe iz kasnijeg vremena, u svakom slučaju nakon 2. st., s obzirom na karakterističan izraz *arca* koji nije posvjedočen prije i koji je svojstven ranokršćanskim nadgrobnim natpisima.²⁷

Među pripadnike višeg društvenog staleža u Rideru svakako valja ubrojiti i osobe koje su taj položaj mogle steći služenjem u rimskoj vojsci, odnosno preuzimanjem nekih istaknutih dužnosti u gradskoj upravi nakon *honestae missionis* ili pak još tijekom svoje vojne službe. Pri tome treba razlikovati pojedince viteškog staleža kojima je službovanje u vojsci bilo samo jedna od niza dužnosti tijekom života od ljudi koji su odabrali vojnu karijeru i koji su tek nakon odsluženja i povratka u civilni život preuzeli upravne dužnosti.

Raspoložemo s dvama primjerima osoba koje su nakon vojnikanja svoj *cursum honorum* upotpunili civilnom karijerom u upravi municipija u Rideru. O Titu

²⁶ O dataciji CIL III 12815a: D. Rendić-Miočević 1989g, 856-857, 866-867 (bilj. 20); 1989h, 886, bilj. 33. O gentiliciju *Aurelius* usp. i D. Rendić-Miočević 1989h, 877.

²⁷ O Silvanovom žrtveniku: A. Rendić-Miočević, Pedišić, 2005, 419-421. O Galijenovom nadgrobnom spomeniku: D. Rendić-Miočević 1951, 55, bilj. 11. Arkom se, primjerice, naziva sarkofag kršćanke Severile koju je pokopao muž Marcelijan – usp. Migotti 1994, 82, br. 39.

Flaviju Agrikoli (CIL III 2026 Salona) već je bilo riječi; prije preuzimanja službi vezanih uz kontrolu financija, a potom duumvirata, ediliteta odnosno dekurionata u čak tri dalmatinska grada (Saloni, Ekvumu i Rideru) on je bio legijski tribun, dakle viši časnik u rimskoj vojsci. Ta služba ujedno predstavlja početak njegovog bogatog *cursus honorum* kojem je na vrhu (vjerojatno i kronološki posljednji) dekurionat u Saloni.²⁸ S obzirom na dužnost koju je obavljao u vojsci, nema nikakve sumnje da je riječ o pripadniku viteškog staleža koji je svoju profesionalnu karijeru započeo legijskim tribunatom. Zanimljivo je da je odradio samo jednu vojničku službu i da je zatim cijelu karijeru proveo obnašajući civilne dužnosti. Njegovo ime posve je rimsko, sasvim neprozirno za rekonstrukciju stvarnog podrijetla – mogao bi biti Italac, ali i domaći čovjek s punim rimskim civitetom. Druga osoba koja je svoju istaknutu karijeru izgradila na vojnoj službi bio je također već spomenuti Aurelije Ver (CIL III 12815a Jesenice, Poljica). U njegovom slučaju, međutim, nije riječ o pripadniku viteškog staleža već o rimskom građaninu koji je izabrao vojnu karijeru. Tek nakon 25 godina vojničke službe, odnosno nakon časnog otpusta koji je dočekao kao pripadnik legije *XI Claudiae piae fidelis*, Ver je preuzeo civilnu službu u gradskoj upravi. Nismo sigurni je li to odmah bio dekurionat u municipiju Rideru – na njegovom nadgrobnom spomeniku možda su pribilježeni samo početak (*miles legionis*) i kraj njegove karijere (*decurio*). Činjenica da su spomenik podigli njegovi roditelji ohrabruje nas na pomisao da je riječ o domaćem čovjeku, Delmati.²⁹ Ukoliko je točno dobro argumentirano i prihvatljivo datiranje D. Rendić-Miočevića, Verov spomenik datira se u drugu polovicu 1. st. (točnije, između 42. i 69., najkasnije 70.), a Agrikolin tek nešto malo poslije, u Domicijanovo doba.³⁰

Kao što rekosmo, delmatski je Rider municipalni status najvjerojatnije stekao tijekom Klaudijeve ili Neronove vladavine – na taj zaključak navodi prisutnost barem troje Klaudijâ u gradu. To su, prisjetimo se, Klaudija, Tiberijeva kći te Tiberije Klaudije Trit i njegov sin Tiberije Klaudije Firmo, svo troje iz Klaudijeva ili Neronova

²⁸ Agrikolin *cursus honorum* teče ovako: *tribunus legionis X Geminae piae fidelis; curator rei publicae Splonistarum; praefectus et patronus collegii fabrum; dispunctor municipi Riditarum; duumvir quinquennalis (municipi Riditarum?); decurio coloniae Aequitatis; duumvir iure dicundo (coloniae Aequitatis?); aedilis (coloniae Aequitatis?); decurio coloniae Salonitanae*. Neke od nabrojanih službi nastavljale su se sukcesivno jedna na drugu, no pretpostavljamo da su se neke od njih i preklapale (primjerice, Agrikola je mogao biti *praefectus et patronus collegii fabrum* istodobno dok je bio dispunktor u Rideru ili, što nam se čini vjerojatnijim, dok je bio kurator u Splonumu). Službe vezane uz kontrolu financija su *curator rei publicae* (nadzornik ukupnih gradskih financija) i *dispunctor* (financijski kontrolor). Za službu *curatoris rei publicae* usp. Kornemann 1901, 1806-1811; za službu dispunktora usp. Liebenam 1903. Tekst nadgrobnog natpisa Tita Flavija Agrikole naveden je u bilj. 19.

²⁹ *[D(is)] M(anibus) / Aurelio / Vero dec(urioni) / municipi / Rideri mil(iti) leg(ionis) / XI Cl(audiae) p(iae) f(idelis) milit(avit) / ann(os) XXV Aur[el]li Varro et Can(dida) parent(es)* (CIL III 12815a Jesenice, Poljica). O domaćem podrijetlu Aurelija Vera usp. i Zaninović 2007, 242.

³⁰ O dataciji CIL III 12815a usp. ovdje, bilj. 26. O dataciji CIL III 2026: D. Rendić-Miočević 1989g, 866-867, bilj. 20.

vremena, odnedavni posjednici rimskog građanskog prava. Datacija municipaliteta u doba Flavijevaca manje je vjerojatna, jer je s Riderom povezan samo jedan Flavije (Tit Flavije Agrikola, pripadnik Tromentinskog kotara), kojemu je služba u riditskom municipiju bila tek jedna stuba u karijeri okrunjenoj dekurionatom u Saloni; osim toga, ništa ne navodi na zaključak da je bio podrijetlom iz Ridera, pa čak niti da je ondje živio.³¹ Klaudijevski municipalitet Ridera utoliko je vjerojatniji ako se u obzir uzme činjenica da je Klaudije svoju zahvalnost (i zainteresiranost za Dalmaciju) zbog vjernosti dalmatinskih legija tijekom Skribonijanove urote između ostaloga izrazio i kolonizatorskom djelatnošću u Dalmaciji – podizanjem Ekvuma na rang *coloniae Claudiae* i dedukcijom veterana u Sikule, naselje u salonitanskom ageru.

Osim troje Klaudijâ i ovog Flavija (koji je u Rideru možda živio samo onoliko koliko mu je trajao mandat duumvira i dispunktora), posvjedočeno je i šestoro Aurelijâ³² od kojih su Aurelije Ver i njegov otac Aurelije Varon po svoj prilici živjeli u doba Flavijevaca, Tit Aurelije Dasije vjerojatno potječe iz 3. st., Aurelije Tit Galijan vjerojatno je također iz kasnijeg principata, dok za Aureliju Tritano i Aurelija Platora vrijeme ne možemo odrediti. Upada u oči što trojica Aurelijâ (*Aurelius Verus*, *Aurelius Varro* i *Aurelius Plator*) imaju dvočlanu imensku formulu, za razliku od dvojice Klaudijâ (*Tiberius Claudius Tritus* i *Tiberius Claudius Firmus*) čija se imena posve uklapaju u rimsku tročlanu formulu – štoviše, Firmo ima i filijaciju, izraženu na malo neobičan način: *Tiberi Claudii Triti filius*. Izgleda da je njegov otac Tiberije Klaudije Trit prvi posjednik rimskog građanskog prava u toj obitelji, jer je domaće ime (*Tritus*) premjestio na mjesto kognomena, a nedostaje mu i filijacija koja bi dokazivala da je i njegov otac bio rimski građanin. Dvočlano ime naših Aurelija vjerojatno bi moglo upućivati na kasnije doba, kada je već bila napuštena praksa korištenja *tria nomina Romana*,³³ no Aurelije Ver u nju se ne uklapa zbog već spomenute činjenice da je pripadao legiji *XI Claudiae piaae fidelis* koja je Dalmaciju napustila uoči nastupa flavijevske dinastije na vlast.³⁴

Osim carskih gentilicija, u Rideru su prisutna i neka druga imena koja svjedoče o posjedovanju rimskog građanskog prava, bilo da je riječ o došljacima ili o domaćim ljudima. Iz samoga Ridera potječu nadgrobni spomenici Decima Antonija Prokula

³¹ Njegov nadgrobni spomenik (CIL III 2026) nađen je u Saloni. Iz Ridera, doduše, potječe zavjetni spomenik jednoga Flavija – Flavija Julija Rufina Sarmentija (CIL III 2771), no on pripada mnogo kasnijem vremenu, jer je posvećen caru Konstantinu (4. st.) (usp. Zaninović 2007, 241).

³² O Aurelijima: D. Rendić-Miočević 1989b, 656-658.

³³ D. Rendić-Miočević misli da bi mogla biti riječ o „simbiozi jednoimenih ilirskih formula i već dijelom degeneriranog rimskog troimenog sistema“, ili pak o razvijenijem tipu domaće „ad hoc reducirane“ formule (D. Rendić-Miočević 1989c, 678).

³⁴ Zacijelo su postojale barem dvije garniture posjednika gentilicija *Aurelius* – ona starija, koja je civitet stekla u vrijeme između Antonina Pija (138.-161.) i Komoda (180.-192.) i ona mlađa, iz vremena Karakale (211.-217.) odnosno njegove *Constitutionis Antoniniana*e iz 212.

(CIL III 2770) koji je u Saloni obavljao službu dekuriona, zatim duumvira Kvinta Rutilija Titijana i njegova sina Kvinta Rutilija Prokula, duumvira i prvaka riditskog municipija (CIL III 2774) te Kvinta Petronija Valensa (CIL III 2772). Sva četvorica datiraju se najkasnije do početka 2. st., a njima se pridružuje i riditski dekurion Flor, pokopan u poljičkim Srinjinama (BD, 38, 1915., 45), čiji kognomen (*Florus*) daje naslutiti tročlanu onomastičku formulu i unutar nje neki nama nažalost nepoznati italjski gentilicij.³⁵

Bezimeni časnik sahranjen u urni iz Ridera također je pripadao gradskoj eliti. Nažalost, ne možemo niti nagađati kako se zvao, iako pretpostavljamo da je, kao i ostali pripadnici povlaštenog društvenog sloja, imao latinsko/latinizirano ime. Ne-zahvalno bi bilo govoriti i o njegovom podrijetlu (domaćem ili stranom) – autori prve objave smatraju da bi mogao biti stranac, a iskrsnula je i pretpostavka da je riječ o „Dalmatu koji je bio unovačen od strane Rimljana“.³⁶ No, bez i najmanjeg traga njegovog imena to će pitanje vjerojatno zauvijek ostati otvoreno.

Koliko znademo, nalaz te urne prvi se put spominje u novinskom članku od 10. kolovoza 2003.,³⁷ a sljedeći put u radu objavljenom u prošlome broju *Arheoloških radova i rasprava*, koji stoga i smatramo prvom stručnom objavom toga spomenika. Urna je slučajno nađena početkom 2002. prilikom iskopa zemlje za novu grobnicu na današnjem danilskom groblju i dan-dva nakon toga predana I. Pedišiću, tadašnjem muzejskom savjetniku i kustosu antičke zbirke u Muzeju grada Šibenika. Ondje je zavedena pod inventarskim brojem 11710 uz koji je kao mjesto nalaza navedeno „grobље Sv. Danijela“. Riječ je o položaju Novo groblje, južno od crkvice sv. Danijela, koji s lokalitetom Stari Šematorij (udaljenim tek nekoliko metara sjeverozapadnije) čini nedjeljivu cjelinu (sl. 1). Novo groblje današnje je seosko groblje s kontinuitetom pokapanja još od antičkog doba. Cjeloviti kontekst nalaza urne nije poznat jer njenom otkrivanju nisu prisustvovali arheolozi, pa se treba oslanjati na iskaz mještanina Ive Vukšića koji je urnu slučajno iskopao. Jasno je ipak da urna potječe s gradske nekropole, odnosno da se nekropola municipija u Rideru nalazila upravo

³⁵ Prokulov je spomenik Th. Mommsen datirao u 1. desetljeće 2. st. (usp. CIL III 2770), nadgrobni cipus oca i sina Rutilija datiran je u početak 2. st. (D. Rendić-Miočević 1989h, 880), a Valensova je nadgrobna ploča iz vremena dok je VII. Klaudijeva legija (čiji je bio aktivni član) boravila u Dalmaciji (do oko 60.); za Florov spomenik nema pouzdane datacije.

³⁶ Stranac: Pedišić, Zaninović 2007, 10; Delmata: Klisović 2003, 18 („Mladi tribun najvjerojatnije je bio rimski građanin koji je kao kadet išao u vojsku, oženio se, a kad je poginuo, žena mu je podigla spomenik“).

³⁷ „Drugi spomenik koji je također nedavno pronađen u Danilu ulomak je rimske mramorne urne koja se nalazi na obradi što je obavlja Marin Zaninović iz Zagreba“, Klisović 2003, 18.

na tome mjestu.³⁸ Toj tvrdnji u prilog ide činjenica da svako toliko, prilikom iskopa jama za nove grobnice, iz zemlje izranjaju nalazi koji nedvojbeno pripadaju grobljanskom horizontu antičkog naselja.³⁹ Smještaj gradske nekropole izravno proturiječi dosadašnjoj pretpostavci da se ispod crkvice sv. Danijela, doslovce nekoliko koraka sjevernije, nalazilo gradsko središte – forum s pripadajućom arhitekturom stoga treba potražiti drugdje.⁴⁰

Na Novome groblju pokapa se, dakle, neprekidno od rimskog doba do danas, što neizbježno vodi k uništavanju prethodnog, starijeg horizonta ukapanja. Tijekom vremena na svjetlost dana izašli su (i još uvijek izlaze) brojni nadgrobni spomenici koji su se izvorno nalazili na nekropoli riditskog municipija, a već u kasnoj antici poslužili su kao materijal za gradnju novih grobnica i grobova; ta se praksa nastavila i tijekom sljedećih razdoblja.⁴¹ Sudbinu spolija nisu doživjeli samo nadgrobni spomenici, već i druge (zavjetne) kamene ploče i dijelovi starijih zdanja, koji su se odnosili s izvorne lokacije i ugrađivali ne samo u grobnu arhitekturu nego i u seoske kuće razasute po Danilskom polju.⁴² Neki nadgrobni spomenici poslužili su pak za ozidavanje kasnoantičkih grobova na Verušama (riječ je o manjoj nekropoli koja je vjerojatno pripadala nekoj rustičkoj vili), a drugi su u najnovije doba (sredinom 20. st.) bili uzidani u Zagorski vodovod koji je na tome mjestu presjekao Danilsko polje.⁴³

Zanimljiv je podatak da je u istom iskupu iz kojeg potječe naša urna nađen (samo nešto kasnije) i žrtvenik posvećen Silvanu Domestiku.⁴⁴ Dedikant je Tit Aurelije Da-

³⁸ Time se razrješuje nedoumica o smještaju riditske nekropole koja je mučila našeg doajena antičke arheologije, D. Rendić-Miočevića. On je, naime, bio ustvrdio kako izvornoj riditskoj nekropoli „nikada nismo uspjeli ući u trag iako su i takvi grobovi, pa i same, vjerojatno manje, nekropole morale postojati negdje neposredno uz ondašnje gradsko područje“ (D. Rendić-Miočević 1988, 65).

³⁹ T. Brajković, usmeni podatak.

⁴⁰ Prije dvadesetak godina smatralo se da se središte grada (koje se tražilo ispod Sv. Danijela) tijekom kasne antike premjestilo jugoistočnije, u urbanistički dotad netaknutu zonu, prepustivši svoju lokaciju pokapanju mrtvih uokolo kršćanskog svetišta koje je niknulo na mjestu termalnog kompleksa urbane vile (D. Rendić-Miočević 1988, 65; 1989e, 850-851).

⁴¹ O kasnoantičkom i srednjovjekovnom horizontu pokapanja na Novome groblju: Faber, Zaninović 1963, 104; D. Rendić-Miočević 1988, 65; 1989d, 850-851.

⁴² Zaštitna istraživanja na svjetlost su dana iznijela dva kasnoantička groba u kojima su kao spolija bili upotrijebljeni dijelovi arhitekture i titulusa ili stele; prema kazivanju I. Pedišića, u blizini je bilo još kasnoantičkih grobova (usmeni podatak T. Brajkovića).

⁴³ O lokalitetu Veruše: Ratković 1962, 226; Faber, Zaninović 1963, 103-104; Zaninović 2007, 174. O Zagorskom vodovodu: Faber, Zaninović 1963, 103; D. Rendić-Miočević 1989d, 818, 820.

⁴⁴ T. Brajković, usmeni podatak. Žrtvenik su objavili A. Rendić-Miočević i I. Pedišić, datiravši ga u 3. st. (A. Rendić-Miočević, Pedišić, 2005): *S(ilvano) D(omestico) s(acrum) / T(itus) Aur(elius) Da(sius) / l(ibens) v(otum) s(olvit)*. To je dvanaesta posveta Silvanu iz samoga Ridera. S čitavog delmatskog teritorija poznato ih je četrdesetak, pa riditski nalazi čine čak četvrtinu od ukupnog broja Silvanovih spomenika u Dalmaciji. Ovo je drugi primjer povezivanja Silvanovog kulta s kultom mrtvih u samome Danilu – jedan Silvanov zavjetni natpis nađen je prije više od četrdeset godina zajedno s ulomcima nadgrobničkih spomenika, u blizini ranokršćanske crkve (Faber, Zaninović 1963).

sije, domaći čovjek. Taj žrtvenik osnažuje vrlo uvjerljivu pretpostavku o preklapanju kulne i zagrobne sfere čovjekova života, odnosno o supostojanju svetišta i groblja na istome mjestu – u suburbiju, rezerviranom za gospodarska imanja, obrtničke radionice i putna svratišta, kao i za pokapanje mrtvih i štovanje božanstava, osobito onih misterijskog karaktera.⁴⁵ Silvanov kult istodobno pokriva i gospodarsku i svekoliku obiteljsku sferu ljudskog života (*Silvanus Domesticus*, Domaći Silvan, zaštitnik je doma i svih koji u njemu prebivaju⁴⁶), a njegova učestala prisutnost osobito u provinciji Dalmaciji ide u prilog tvrdnji da je riječ o glavnom delmatskom božanstvu koje se uspješno inkorporiralo u italški religijski sustav i u ovim prostorima zadržalo svoje dominantno mjesto.⁴⁷ Praksa podizanja svetišta uz groblje dokazana je brojnim zavjetnim spomenicima te ukrasnim ili građevinskim ostacima svetišta nađenima uz bok s nadgrobni spomenicima, ne samo u provinciji Dalmaciji nego i drugdje u Carstvu.⁴⁸ Ne možemo se oteti dojmu da su i ulomci monumentalne arhitekture iz Danila Gornjeg, nađeni u arealu župne crkvice sv. Danijela i prepoznati kao hramska arhitektura, zapravo pripadali jednom takvom svetištu (ne nužno Silvanovom) koje se nalazilo u neposrednoj blizini gradske nekropole.

Sjeverozapadno od Novoga groblja otkriveni su i konzervirani ostaci arhitekture koja je u stručnoj literaturi okarakterizirana kao „urbana vila“. Riječ je o ovcem zdanju s vidljivim tragovima nekadašnje raskoši (oslikani zidovi, podni mozaici, mramorni ulomci, ostaci privatnih termi) koja navodi na pomisao da je tu bio dom nekog istaknutog građanina riditskog municipija. Sudeći prema tehnici gradnje, urbana vila i njoj pripadajući termalni kompleks datiraju se u 1. ili 2. st., najvjerojatnije u flavijevsko doba.⁴⁹ Tijekom kasne antike terme su bile prenamjenovane u ranokršćansku ceterijalnu građevinu uokolo koje se formiralo groblje, a poka-

⁴⁵ Usp. Migotti 1993. Za „suživot“ svetišta i groblja autorica daje pregršt primjera iz Dalmacije, od kojih smo odabrali samo one koji se tiču štovanja Silvana unutar grobljanskog areala: istočna i zapadna salonitanska nekropola (str. 210 i 212), Bijaći kod Trogira (str. 213), Galovac kod Zadra (str. 214), Mijovilovac u Pridrazi južno od Novigrada, Brnaze kod Sinja i Podstrana kod Omiša (str. 216) te Klapavice kod Solina (str. 217).

⁴⁶ Među članove obitelji ubrajaju se i pokojnici, pa bi tu trebalo tražiti izravnu vezu između štovanja Domaćeg Silvana i kulta mrtvih.

⁴⁷ Ovdje su uspješno pomirene dvije pojavnosti: upravo spomenuta dominantna uloga Silvana u delmatskom panteonu, kao i međusobno ispreplitanje kulta povezanog s ciklusom rađanja i umiranja (Silvanov kult) s kultom mrtvih (nekropola), izraženo već u predrimskom delmatskom svjetonazoru (usp. Migotti 1993, 208-209).

⁴⁸ Migotti 1993, 208-209, 210.

⁴⁹ Vlasnik urbane vile „bio je u vrhu gradske uprave“ (Pedišić 2003, 45), ili je pak ona pripadala nekoj imućnoj salonitanskoj obitelji (D. Rendić-Miočević 1989f, 851). O tijeku istraživanja urbane vile: Faber, Zaninović 1963; Pedišić 1997a; 1999-2000, 521; 2003, 44. O tijeku istraživanja termalnog kompleksa: Pedišić 1997b; 1998; 2004. Još o urbanoj vili: D. Rendić-Miočević 1989f, 851; Zaninović 2007, 264. Datacija vile: Pedišić 1997a, 54; datacija termalnog kompleksa: Pedišić 2004, 48, bilj. 3.

panje na tome mjestu nastavilo se do duboko u srednji vijek.⁵⁰ Južno od urbane vile nešto kasnije je sagrađen prostrani kompleks čije su podrumske prostorije sadržavale pokretne nalaze s kraja 2. i početka 3. st. Izgleda da su se u tom podrumu spremale namirnice (ulje, žito, vino), pa je čitav taj kompleks stoga nazvan rustičkom vilom.⁵¹ Osim urbane vile iz 1. ili 2. st. i rustičke vile iz 2./3. st., na širem prostoru Starog Šematorija otkriveni su i ostaci nekoliko manjih rustičkih vila uokolo kojih su se formirala mala obiteljska groblja, sva odreda kasnoantička.⁵² Jugoistočno pak od crkvice sv. Danijela slučajno su otkriveni (ali još nisu istraženi) ostaci kasnoantičke arhitekture i bazena za ulje, koji upućuju na još jedan (pri)gradski posjed. Odatle potječe i ulomak miljokaza, odnedavni slučajan nalaz.⁵³ Znanstvena obrada tih najnovijih nalaza tek se očekuje, pa se na ovome mjestu nećemo upuštati u raspravu o naravi te arhitekture (rustička vila? ranokršćanski kompleks?) niti o razlogu prisutnosti miljokaza baš na tome mjestu (miljokaz na cesti? spolij u kasnoantičkom grobu?). Sve spomenute građevine nalaze se u krugu od kojih desetak metara, a u središnjem prostoru između njih riditska je nekropola, danas preslojena modernim grobljem i zbog toga nedostupna za sustavna arheološka istraživanja.

Naša je urna, dakle, nađena na mjestu prepoznatom kao lokacija antičke nekropole municipija u Rideru. No, nedostatak arheološkog konteksta ne daje nam mogućnosti da ustvrdimo je li ona nađena *in situ*, ili je možda u neko kasnije doba bila uzeta s grobnog mjesta i sekundarno upotrijebljena kao građevni materijal za gradnju mlađeg groba ili grobnice. Ova druga pretpostavka pod dodatnim je znakom pitanja, jer joj je trodimenzionalni oblik priječio da posluži kao građevinska ploča. Moramo zatim pretpostaviti i da se prvotno možda nije nalazila na nekropoli, nego na privatnom posjedu u vlasništvu pokojnikove obitelji (pa je ovamo bila naknadno donesena i sekundarno upotrijebljena).⁵⁴ Čini nam se ipak najlogičnijim da je urna nađena na mjestu (ili blizu njega) gdje je bila i položena, čime se zatvara ovaj naš *circulus vitiosus* mogućih odgovora. Ukoliko smo u pravu, želimo vjerovati da će tijekom nekog od budućih iskopavanja zemlje za novu grobnicu na svjetlost dana izići i drugi ulomak urne, koji sada nedostaje.

Kako su to autori prve objave s pravom pretpostavili, urna je načinjena od prokoneškog mramora, materijala koji je u Dalmaciju bio uvezen, a zatim obrađen

⁵⁰ Za kasnoantičku prenamjenu termi i za groblje, koje je istraživao D. Rendić-Miočević, usp. Pedišić 1997b, 92; 2004, 122. Za srednjovjekovne pregradnje usp. Pedišić 1997a, 54; 2006, 329.

⁵¹ O rustičkoj vili: Pedišić 1994; 1999-2000, 522.

⁵² D. Rendić-Miočević 1989f, 851; Pedišić 1994, 50-51; 2006, 329.

⁵³ T. Brajković, usmeni podaci.

⁵⁴ Analogije ne nedostaju. Evo samo jednog primjera, vrlo indikativnog s obzirom na našu urnu: na Mijovilovcu u Pridrazi južno od Novigrada, u kontekstu gospodarskog imanja nađeni su, između ostaloga, ulomci urni i reljefna slika Silvana-Atisa (Migotti 1993, 216).

(ili umjetnički dorađen) u nekoj od lokalnih radionica, najvjerojatnije salonitanskoj.⁵⁵ Iako je u prilično fragmentarnom stanju, nije dvojbeno da je izvorno bila zatvorena poklopcem u obliku krova na dvije vode. Nešto je većih dimenzija (izvorna visina: oko 25,5 cm, sačuvana širina: oko 17 cm, sačuvana dubina: oko 17 cm), pa time asocira na mali sarkofag iako to, dakako, nije. Riječ je o jednom od oblika urni kakvi su svojstveni sjevernim provincijama, osobito Noriku i Panoniji, iako se te urne od naše razlikuju trodijelnom podjelom prednje strane.⁵⁶ Naša se urna, dakle, niti oblikom niti ikonografskim detaljima ne uklapa u tipološku sliku urni kakve poznajemo iz Rima, pa čak ni iz Dalmacije.⁵⁷ Ona nema ništa zajedničkog ni s tzv. delmatskim urnama, lokalnom varijantom (nad)grobnog spomenika koji je tipološki odredio i raščlanio D. Rendić-Miočević.⁵⁸ Četvrtasta delmatska (lokalna) urna, u većini slučajeva načinjena od domaćeg vapnenca, uz sepulkralni titulus najpopularnija je vrsta riditskih nadgrobnih spomenika, a vrlo je rasprostranjena i po čitavom delmatskom području.⁵⁹ Zahvaljujući imenima pokojnikâ i članova njihovih obitelji, znade se i tko je koristio takve urne – mahom onaj dio domaće populacije koji je prigrlio tekovine rimske kulture, za razliku od običnog puka, ali i nekih „nacionalno osviještenih“ pripadnika više klase, koji su se opredijelili za skromniji i jednostavniji domaći titulus.⁶⁰ U vrijeme dok se D. Rendić-Miočević bavio riditskom antroponimijom, iz Ridera je bilo poznato stotinjak urni i titulusa, a na gotovo svima bila su uklesana domaća imena. Nasuprot tome, na drugim vrstama nadgrobnih spomenika – stelama i cipusima (kojih je u Rideru nađen mnogo manji broj) – autohtona imena

⁵⁵ Zaninović, Pedišić 2007, 7. O mramoru i radioničkom podrijetlu naše urne: N. Cambi, usmeni podatak. O uvozu mramora kao materijala za daljnju doradu: Cambi 2005, 138 (u tamošnjoj bilj. 509 glavna je bibliografija o toj temi).

⁵⁶ O tzv. urnama tipa sarkofaga u sjevernim provincijama: Migotti 2005, 370; takve urne sa sarkofazima dijele srodan oblik, građu i ornamentaciju. O terminologiji kamenih grobnih recipijenata: Migotti 2005, 370-371 (prema čemu urnu iz Ridera treba okarakterizirati kao *urnam cinerariam*, odnosno *ash-chest* ili *Aschenkiste* – „pepelnicu“).

⁵⁷ Usp. Koch, Sichtermann 1982.

⁵⁸ Usp. D. Rendić-Miočević 1988, 78. Delmatske urne imaju dva podtipa: to su „minisarkofag“ (u tom se tipu ogleda snažan utjecaj romanizacije na domaće poimanje pokapanja i obilježavanja groba) i četvrtasta urna (koja oponaša titulus, nadgrobnni spomenik karakterističan upravo za Rider) (D. Rendić-Miočević 1989a, 590).

⁵⁹ „I urna kod Delmata vjerojatno je viši stupanj grobnog spomenika, koji je prihvaćen pod rimskim utjecajem, pošto je napušteno nasipanje grobnih humaka iznad kamenog sanduka, a on zadržan u monolitnoj formi urne“ (Zaninović 2007, 172). Popularnost četvrtastih delmatskih urni posvjedočena je i u okolici Promone te uz izvorište i gornji tok rijeke Cetine, no izrazita je upravo u Rideru. D. Rendić-Miočević taj oblik (nad)grobnog spomenika stoga naziva „sepulkralna urna riditskog tipa“ (D. Rendić-Miočević 1989a, 591).

⁶⁰ Sepulkralni titulus, mala vapnenačka ploča, standardni je tip riditskog nadgrobnog spomenika, u gradinskom (domaćem) naselju gotovo i jedini u toj funkciji (D. Rendić-Miočević 1989a, 590). O karakteristikama riditskog sepulkralnog titulusa: D. Rendić-Miočević 1989e, 872.

skoro posve izostaju, pa je očito da su ih odabirali u prvome redu doseljenici.⁶¹ Od pripadnika višeg društvenog staleža u Rideru za domaći su se titulus opredijelili dekurioni Aplud Statik (CIL III 2773), Skenobarb Tizije (CIL III 2775), braća Verzo Balierije i Plator Balierije, Platovi sinovi (D. Rendić-Miočević 1989h, 872), Pinso (koji dijeli isti grob s bratom nepoznatog imena, prvakom riditskog municipija) (D. Rendić-Miočević 1989g, 855) i Trit Germulije Germanov sin (CIL III 6411), svi redom domaći ljudi. Tiberije Klaudije Tritov sin za svog je sina Tiberija Klaudija Firma (Ratković 1962, 233, br. 9) odabrao titulus koji više nalikuje na stelu, tipičan italaski nadgrobni spomenik, čime je možda želio istaknuti svoje prijanjanje uz rimstvo, dokazano i posjedovanjem civiteta. S druge strane, otac i sin Rutiliji (CIL III 2774), obojica riditski duumviri (sin je, uz to, bio i prvak municipija u Rideru), iako najvjerojatnije domaćeg podrijetla, priklonili su se posve italaskom načinu obilježavanja groba i za svoj nadgrobni spomenik odabrali cipus. Bogata dekoracija tog cipusa svjedoči o njihovom materijalnom položaju i visokom ugledu koji su uživali u svojoj zajednici.⁶²

Časnik sahranjen u našoj urni očito je pripadao ovoj posljednjoj kategoriji građana Ridera, kategoriji koja je sebe doživljavala kao Rimljane, pa bio on podrijetlom domaći čovjek (Delmata), ili stranac (Italac?). Njegovo je rimstvo po svoj prilici bilo presudno u odabiru vrste grobnog spomenika: njegova *ossa et cinera* počivala su u urni, iako zbunjuje činjenica što je izbor pao na tip karakterističan za sjeverne pogranične provincije Rimskoga Carstva, a ne za Dalmaciju ili Rim. Bilo bi nezahvalno nagađati što je tome bio razlog, no smijemo se zapitati je li na taj odabir možda utjecalo područje u kome je časnik služio, a koje se, lako moguće, moglo nalaziti negdje duž rajnskog ili dunavskog limesa.

Spomeniku nedostaje otprilike između trećine i polovice prednje strane, lijevi gornji dio lijeve bočne strane, čitava desna bočna strana i čitava stražnja ploča (T. II, sl. 2, 3, 4 i 5). Na lijevoj bočnoj strani (T. II, sl. 3 i T. V, sl. 9) u plitkoj se niši nalazi većim dijelom sačuvan prikaz nalog mladika ili dječaka, odnosno genija zagrobnog života,⁶³ a sličan ili isti takav lik vjerojatno se nalazio i na izgubljenoj desnoj bočnoj strani spomenika. Na prednjoj strani (T. III, sl. 6 i T. IV, sl. 8) figuralna je kom-

⁶¹ D. Rendić-Miočević 1989a, 590.

⁶² O cipusu dvojice Rutilija: D. Rendić-Miočević 1989g, 853. Nemamo, nažalost, podataka o tipovima nadgrobničkih spomenika ostalih istaknutijih ljudi u Rideru. Riječ je o Decimu Antoniju Prokulu, salnitskom dekurionu sahranjenom u Rideru (CIL III 2770); Floru, riditskom dekurionu sahranjenom u Srinjinama (Poljica) (BD 38, 1915., 45); Aureliju Veru, riditskom dekurionu i prethodno pripadniku XI. Klaudijeve legije, sahranjenom u Jesenicama (Poljica) (CIL III 12815a); delmatskom prvaku nepoznatog imena, možda s klaudijevskim civitetom (CIL III 2776); Kvintu Petroniju Valensu, pripadniku VII. Klaudijeve legije (CIL III 2772) te bezimenom pripadniku pretorijanske kohorte (CIL III 9870).

⁶³ Prema mišljenju N. Cambija, nije riječ o geniju nego o erotu s girlandom, iako je vrlo teško opredijeliti se za jednoga od njih; usp. Migotti 2005, 378, bilj. 21.

pozicija, izvorno sastavljena od barem tri lika od kojih su se dobro sačuvali prikazi dva vojnika. Od konja (možda sa slugom koji ga vodi ili s konjanikom) na desnoj (nesaćuvanoj) strani ostao je samo rep u visini bedra nama lijevog, a u stvarnosti središnjeg lika. Taj je lik nedvojbeno vojnik – štovije, po nekim se detaljima može pretpostaviti da je riječ o časniku, moguće o samom pokojniku, kako ćemo to vidjeti iz natpisa. U desnoj ruci on drži koplje, a u lijevoj manji ovalni štit. S obzirom na dimenzije štita, možda je riječ o ravnom konjaničkom štitu (*clipeus*) – sam oblik nije toliko važan, jer su konjanički štitovi mogli biti ovalni ili heksagonalni.⁶⁴ Stopala su mu previše oštećena da bismo mogli utvrditi kakvu je obuću nosio. Gotovo je pak sigurno da je nosio oklop ispod kojeg se nazire kratka tunika. Možda je to prsni, odnosno puni metalni oklop, tipičan za časnike,⁶⁵ no to se ne može sa sigurnošću ustvrditi. Pterige na ramenima (točnije na desnom ramenu, jer je lijevo većinom prekriveno štitom) jasno su uočljive, no one se nisu nosile samo uz prsne oklope, već ponekad i uz ljuskaste i karičaste. Ljuskaste su oklope časnici vrlo često nosili u borbenim uvjetima, jer su bili daleko udobniji.⁶⁶ Teško je ipak sa sigurnošću ustvrditi o kojem je oklopu riječ, premda se prsni i ljuskasti čine kao najvjerojatnije mogućnosti. Sasvim je izgledno da je figuralni prikaz izvorno bio obojan, pa se klesar nije zamario izradom detalja kojima bi jasnije odredio vrstu oklopa budući da je to ionako bilo naznačeno kistom. Isto je tako nemoguće ustanoviti je li remen kojim je lik na reljefu opasan časnički platneni opasač (*cinctorium*)⁶⁷; čini se, naime, da je klesar obojici vojnika opasač prikazao na isti način, pa možemo pretpostaviti da je to stilizirani prikaz standardnog vojničkog opasača. Dva detalja upućuju na zaključak da je lijevi vojnik imao viši status od desnoga (trubača). Čini se da mu je plašt na desnom ramenu pričvršćen okruglom pločastom fibulom, pa podsjeća na časnički ogrtač (*paludamentum* ili *chlamys*) za koji inače nije baš jasno po čemu se bitno razlikovao od običnog vojničkog saguma.⁶⁸ Drugi pak razlikovni detalj jest kaciga s obrazinama i raskošnom perjanicom koja bi također mogla upućivati na viši rang.

Desni lik nedvojbeno je trubač. U lijevoj ruci drži rog, a na glavi mu je pokrivalo od životinjske kože, točnije rečeno preko kacige prebačena mu je koža s glave neke životinje koju ne možemo sa sigurnošću prepoznati. S obzirom na poznate analogije vjerojatno je posrijedi vučja ili medvjeda koža ili pak možda lavlja. To je *cornicen*, vojnik zadužen da rogom (*cornu*) daje zvučne signale namijenjene stjegonošama (*sig-*

⁶⁴ Dixon, Southern 1992, 43-46.

⁶⁵ Robinson 1975, 147-152.

⁶⁶ Robinson 1975, 157-161; Feugère 1995, 118; Gilbert 2006, 64.

⁶⁷ TLL, III, 1060-1061, s. v. *cinctorium*; OLD, 315, s. v. *cinctorium*; Feugère 1995, 118.

⁶⁸ TLL, III, 1011-1013, s. v. *chlamys*, X.1, 168-169, s. v. *paludamentum*; DAGR, I.2, 1115-1116, s. v. *chlamys*, IV.1, 295, s. v. *paludamentum*; OLD, 310, s. v. *chlamys*, 331, s. v. *chlamis*, 1287, s. v. *paludamentum*; Feugère 1995, 118; Croom 2000, 51.

niferi). Iako slična, zadaća im se donekle razlikovala od zadaće trubača (*tubicines*) jer su ovi potonji sviranjem u trubu (*tuba*) vojnicima prenosili časničke zapovijedi, odnosno davali signal za napad i za povlačenje.⁶⁹ Ubacivši trubača u figuralnu kompoziciju klesar je vjerojatno želio naglasiti važnost časnika, to jest njegovu zapovjednu ulogu. Iako nisu sve civilne osobe nužno bile upoznate s različitim namjenama pojedinih instrumenata u rimskoj vojsci, pa tako niti s točnom ulogom tubicena i kornicena u bojnom redu, svakome je bilo jasno da se zapovijedi u borbi prenose zvučnim signalima.

Kao što je već spomenuto, teško je pretpostaviti kakav je oklop mogao nositi naš kornicen, jer su pojediniosti vjerojatno bile izvedene bojom, no kako se na ramenima ne vide pterige, čini se da trubač nije bio jednako opremljen kao i lijevi lik, nego da je nosio drugačiji, možda karičasti oklop. Časniku je lice zaklonjeno obrazinama, što nije slučaj s trubačem na čijem se licu jasno vide brada i brkovi. Autori prve objave su na temelju tog detalja pretpostavili da je riječ o augziliru, no treba napomenuti da nisu nimalo neuobičajeni prikazi bradatih legionara. Dovoljno je, primjerice, spomenuti reljefe na Trajanovom stupu, kao i na stupu Marka Aurelija. Uostalom, prikaz brade ne povezuje se uz određene vojne trupe, već je prije svega riječ o modi određenog vremena. Stoga u 1. stoljeću općenito nema prikaza bradatih likova kada su Rimljani u pitanju, no od Hadrijanova vremena oni postaju sasvim uobičajeni, i među civilima i među vojnicima.

U polju između dva vojnika prikazan je *vexillum*. S obzirom na to da ga ne drži nijedan od njih dvojice već on slobodno stoji u prostoru, malo je vjerojatno da predstavlja stijeg postrojbe, odnosno da ga drži lijevi lik koji bi prema tome morao biti stjegonoša. To je po svoj prilici simbolični prikaz odličja na koje su imali pravo samo viši časnici. Naime, *vexillum* nije bio samo stijeg postrojbe, već i naziv jednog odličja u obliku stijega. To se visoko odličje dodjeljivalo samo pripadnicima viteškog i senatorskog staleža, pa stoga nije nemoguće da je njime bio počašćen i naš pokojnik, tim više što je *vexillum* u službi odličja prikazan i na nekoliko drugih spomenika.⁷⁰ Zanimljivo je napomenuti da se *vexillum*, sudeći po dostupnim podacima, pripadnicima viteškog staleža nije dodjeljivao prije kraja 1. st., pa se čini da je ta praksa zaživjela tek u vrijeme dinastije Flavijevaca, premda je prvi poznati slučaj zabilježen tek za kratkotrajne Nervine vladavine.⁷¹ Možemo tek nagađati da se prikazani *vexillum* ticao našega pokojnika, jer u sačuvanom dijelu natpisa nema spomena njegovih eventualnih junačkih djela i odlikovanja. Ukoliko prihvatimo mogućnost da je uis-

⁶⁹ DAGR, I.2, 1887., 1512-1513, s. v. *cornu* (E. Pottier); Webster 1985, 134, 140; Barton 1987, 28-39; Le Bohec 1998, 51-52; Clauss 1999, 32, s. v. *cornicen*, 35, s. v. *cornu*; Gilbert 2004, 32-34; Bishop, Coulston 2006, 115-116, 189-190; Gilbert 2006, 52-55; Alexandrescu 2007, 38-41; Southern 2007, 158-159.

⁷⁰ Maxfield 1981, 82-84; Feugère 1995, 118; Clauss 1999, 93-94, s. v. *vexillum*.

⁷¹ Maxfield 1981, 146-147, 160-183.

tinu riječ o prikazu odličja, i to bi mogao biti jedan od argumenata za dataciju urne (o čemu kasnije).

Ploča koja je pokrivala stražnju stranu urne posve nedostaje, pa smo zakinuti za eventualni figuralni prikaz koji ju je ukrašavao – autori prve objave pretpostavljaju da je tu mogla biti prikazana kakva ratna scena.⁷² Nedostaje i poklopac urne u obliku krova na dvije vode, na kome se možda nalazio i početni dio nadgrobnog natpisa.⁷³ Od natpisa je, naime, očuvan samo (manji?) dio, odnosno desna strana triju posljednjih redaka, iznad reljefnog prikaza na prednjoj strani urne (T. III, sl. 7). On glasi ovako:

--- IΛSIORVM · TRIB
 --- IARITO · KARISSIMO
 --- ICIT

--- Baet]asiorum, trib(uno) (militum)
 --- m]arito karissimo
 --- fe]cit

odnosno:

--- IASTORVM · TRIB
 --- IARITO · KARISSIMO
 --- ICIT

---] Astorum, trib(uno) (militum)
 --- m]arito karissimo
 --- fe]cit

Čitanje predloženo u prvoj objavi nije bez nedoumica, što je uostalom i sasvim razumljivo s obzirom na fragmentarnost natpisa. Za prvu djelomično očuvanu riječ u prvom retku bila je ponuđena neka inačica ili izvedenica imenice *missio* ili pak pridjeva *missicius*.⁷⁴ Kako je nedvojbeno riječ o pokojniku koji je bio vojnik, ta je mogućnost došla u obzir stoga što izraz *honestia missio* označava častan otpust iz vojničke službe, a od toga izvedeni pridjev *missicius* prvobitno je označavao voj-

⁷² Pedišić, Zaninović 2007, 8.

⁷³ I tzv. delmatske urne imale su poklopac na kome se najčešće nalazio epitaf – usp. Zaninović 2007, 168. O nalazima poklopaca delmatskih urni: D. Rendić-Miočević 1988, 78-79; Zaninović 2007, 166-172.

⁷⁴ U prvoj objavi ona je bila interpretirana kao *IISIORVM*.

nika koji je odlučio svoju službu, ali još ostaje u pričuvi.⁷⁵ Ta je interpretacija po našem mišljenju dvojbeni iz barem dva razloga. Prije svega u jezičnom smislu, jer u nedostatku analogija nema načina da potvrdimo postojanje neke dosad nepoznate izvedenice imenice *missio*. Teoretski bi to mogao biti neki pridjev, kao *missius*, *-a*, *-um* – u tom bi slučaju *missiorum* bio genitiv množine muškog ili srednjeg roda. Čak i da prihvatimo pretpostavku da je taj zamišljeni pridjev (možda kao slučaj vulgarnog latiniteta) sinonim pridjeva *missus* (u značenju *missus honesta missione*, „otpušten časnim otpustom“), ostaje pitanje smisla takvog izraza u ovome kontekstu, pogotovo što je riječ o genitivu množine. Naime, s obzirom na to da je u nastavku natpisa nedvojbeno naveden čin (*tribunus*), naš pokojnik nije ni formalno zakonski morao proći kroz proceduru časnog otpusta iz vojske. Uz njega se, kao člana viteškog staleža,⁷⁶ ne povezuje pridjev *missus* samim time što se izraz *honesta missio* odnosio samo na vojnike, dočasnike i niže časnike koji su cijelu svoju profesionalnu karijeru proveli u vojnoj službi. Ovaj je kao *tribus militiis functus*, odnosno kao vitez koji je odslužio svoje tri časničke službe (prefekt kohorte, legijski tribun i prefekt ale), mogao nastaviti svoju karijeru obavljajući uglavnom razne administrativne, financijske, pa i vjerske dužnosti. Za rimskog viteza služba u vojsci bila je samo načelna obveza u sklopu njegovog *cursus honorum*, s time da su mnogi vitezovi, izabравši isključivo civilna zaduženja u lokalnoj i državnoj službi, u potpunosti izbjegli bilo kakvu vojnu službu, sasvim u skladu sa zakonom.⁷⁷

Natpis nesumnjivo sadrži *cursum honorum* preminulog viteza, pa bi se prije navođenja tribunske službe koju je obavljao u nekoj nama nepoznatoj legiji trebao nalaziti spomen pješačke augzilirarne kohorte kojoj je prethodno morao zapovijedati da bi uopće mogao preuzeti vojnički tribunat (*tribunus legionis angusticlavius*). Iako ne možemo sasvim isključiti mogućnost da je naveden inverzni *cursus honorum*, odnosno da je popis dužnosti i časti krenuo od posljednje i najviše funkcije, to je u ovom slučaju ipak krajnje malo vjerojatno. Mada nedostaje dobar dio natpisa, činjenica jest da se on proteže u samo tri retka (ukoliko se početak natpisa eventualno nije nalazio na zabatu poklopca), pa s obzirom na dimenzije urne (natpisnog polja) jednostavno nije bilo prostora za poduži popis vojnih zapovjedništava i administrativnih dužnosti kakav inače nalazimo na nadgrobnim spomenicima pripadnika viteškog staleža koji su umrli u poznijoj životnoj dobi.⁷⁸ Budući da i figuralni

⁷⁵ TLL, VIII, 1137-1138, s. v. *missicius*, 1139-1141, s. v. *missio*; OLD, 1118, s. v. *missicius*, *missio*; Clausen 1999, 58, s. v. *missicius*, 59, s. v. *missio*.

⁷⁶ Njegov status nije nimalo upitan jer je samo vitez mogao obnašati tu časničku dužnost.

⁷⁷ Općenito o viteškom *cursus honorum*, posebice o vojnoj službi, usp. Cheesman 1914, 90-101; Cagnat 1914, 112-128; Domaszewski, Dobson 1967, XXXIV-XXXVI, 122-141; Holder 1980, 72-85; Matijašić 2002, 119-120; Corbier 2002, 63-72; Lassère 2005, 676-701.

⁷⁸ Usp. primjere koje navodi Lassère 2005, 678-698.

prikaz ističe vojničku ulogu pokojnika, sve upućuje na zaključak da je riječ o vitezu koji je preminuo tijekom obnašanja vojničke službe, dakle kao relativno mlad čovjek.

Natpis je svakako morao sadržavati ime pokojnika i po svemu sudeći je i počinjao njime. Možemo pretpostaviti da je uz njegova *tria nomina* bio naveden i patronimik, vjerojatno i *tribus* kome je pripadao, a da je nakon toga slijedio popis službi. S obzirom na to da je on vitez koji je odabrao vojni *cursum honorum* (točnije, *cursum honorum* koji podrazumijeva službovanje u vojsci na početku karijere), vjerojatno nije prethodno obnašao neku civilnu dužnost u svome gradu (pretpostavljamo – Rideru). U prvom retku je, dakle, zasigurno moralo biti navedeno pokojnikovo puno ime, a zatim i njegova prva vojnička dužnost, odnosno ona koja je prethodila legijskom tribunatu. S iznimkom Klaudijeve vladavine, kada je redosljed vojničkih dužnosti nakratko bio promijenjen (služba u legiji obnašala se zadnja), uvriježeni redosljed načelno je podrazumijevao zapovjedanje pješacom augzilizarnom kohortom nakon čega bi uslijedio tribunat, a za većinu časnika vojni je dio karijere završavao zapovjednim položajem u nekoj augzilizarnoj ali, jer se opravdano smatralo da zapovjedanje konjaničkom jedinicom zahtijeva veće vojničko iskustvo.⁷⁹

Prije spomena tribunata u nama nažalost nepoznatoj legiji, u natpisu je nedvojbeno bila spomenuta prethodno obnašana služba. Budući da nemamo razloga pretpostavljati da je u ovome slučaju bio naveden inverzni *cursus honorum*, prije legijskog tribunata vjerojatno je stajalo ime pješačke kohorte kojom je pokojnik prethodno zapovijedao. Od njenog imena ostao je sačuvan samo dio, no i takav fragmentaran navod omogućava nam da barem pretpostavimo o kojoj je jedinici mogla biti riječ. U izvornoj objavi ta su slova pročitana kao *IASIORVM*, što je autore vjerojatno i potaknulo da izraz pokušaju interpretirati kao *misiorum*, nesumnjivo stoga što nijedna rimska augzilizarna postrojba nema ni približno slično ime. Autopsijom spomenika ustanovili smo, međutim, da je hasta prvoga slova nagnuta pod kutom od kojih 30 stupnjeva, tako da zasigurno nije riječ o slovu I, već vjerojatno o slovu A. Ipak, ni čitanje *IASIORVM* nije bez dvojbi, mada je epigrafički potvrđena jedna rimska postrojba čije bi ime odgovaralo ovom fragmentiranom natpisu. *Cohors I Baetasiurum civium Romanorum* bila je unovačena godine 70. u Belgičkoj Galiji nakon gušenja Civilisove pobune te odmah poslana u Britaniju, gdje je po svemu sudeći trajno i ostala.⁸⁰ Ukoliko prihvatimo takvo čitanje, natpis bismo okvirno mogli datirati u raspon između flavijevskog razdoblja i kraja Hadrijanovog doba, odnosno do prvih godina carevanja Antonina Pija, s obzirom na to da se na natpisu ne spominje počasna titula

⁷⁹ Cheesman 1914, 36-37, 90-101; Holder 1980, 75-78; Saddington 1982, 195; Webster 1985, 112-113; Devijver 1995, 175-191; Le Bohec 1998, 40, 42-44; Keppie 1998, 176, 184; Corbier 2002, 68-70; Goldsworthy 2003, 64-67; Lassère 2005, 680-682; Southern 2007, 128-129.

⁸⁰ Cichorius 1900, 249; Cheesman 1914, 147; Holder 1980, 218; Jarrett 1994, 53-54; Spaul 2000, 233, 236-237.

civium Romanorum koju je ta postrojba stekla vjerojatno početkom vladavine Antonina Pija. Moramo ipak napomenuti da nije sasvim isključeno da je ta počasna titula izostavljena zbog nedostatka prostora na natpisnom polju.

Pa ipak, iako mogućnost takvog čitanja nikako nije isključena, detaljnijim pregledom natpisa uočili smo da treće slovo u očuvanom dijelu imena postrojbe nije sačuvano do vrha, pa čitanje toga slova kao slova I postaje upitno – nema, zapravo, razloga da ga ne interpretiramo kao slovo T. Ukoliko, dakle, prihvatimo čitanje *IASTORVM*, otvaraju se brojne mogućnosti za čitanje natpisa.

Iako je Rimsko Carstvo u augzilijarne jedinice regrutiralo peregrine iz svih dijelova imperija, kohorte i ale su, barem u početku, mahom bile podizane u područjima naseljenima narodima s izraženom ratničkom tradicijom. Stanovnici Iberskog poluotoka, posebice stanovnici Tarakonske Hispanije i Lusitanije, u očima Rimljana uživali su reputaciju hrabrih i ratobornih ljudi, pa stoga ne čudi što iz tog dijela Carstva potječe velik broj postrojbi.⁸¹ Među njima su bile i ale i kohorte koje su se u početku popunjavale Asturcima, stanovnicima sjeverozapadne Hispanije. Ukupno su bile podignute četiri ale i barem sedam kohorti koje su u svom imenu sadržavale ime toga naroda, točnije genitiv množine *Asturum*.⁸² U imenu postrojbe na našem natpisu jasno stoji slovo O, no to ne predstavlja problem jer je u više navrata posvjedočena i inačica *Astorum*.⁸³ Inačica *Astorum* umjesto pravilnije *Asturum* nije neuobičajena, s obzirom na to da je u govornom, vulgarnom latinitetu postojala praksa međusobne zamjene samoglasnika *u* i *o*.⁸⁴

Naš je pokojnik, dakle, po svemu sudeći zapovijedao ili I. kohortom Bajtašana ili pak nekom od asturskih kohorti, prije nego što je prešao na novu službu u neku legiju. Zbog fragmentarnosti natpisa ne možemo, nažalost, znati o kojoj je kohorti riječ. Kohorte *Asturum et Callaecorum* očito otpadaju, pa izbor možemo suziti na preostalih pet asturskih kohorti (ili pak šest, ako dopustimo mogućnost da je IV. kohorta ipak postojala) te, dakako, na jedinu kohortu Bajtašana. Čini se da su V. i VI.

⁸¹ Cheesman 1914, 183-186; Holder 1980, 113, 234-237; Castelli 1992, 181-185; Spaul 1994, 31-47, 58-60, 74-76, 144-149, 248-249, 267; Spaul 2000, 55-138.

⁸² Posvjedočene su: *ala I Asturum*, *ala Praetoria I Hispanorum Asturum*, *ala II Asturum*, *ala III Asturum pia fidelis civium Romanorum*, usp. Cichorius 1894, 1230-1231; Spaul 1994, 37-47; *cohors I Asturum equitata*, *cohors II Asturum equitata pia fidelis*, *cohors III Asturum pia fidelis equitata civium Romanorum*, *cohors V Asturum*, *cohors VI Asturum*, *cohors I Asturum et Callaecorum*, *cohors II Asturum et Callaecorum equitata*, usp. Spaul 2000, 69-81. O postojanju IV. kohorte Asturaca nema pisanog traga, no nije isključeno da je i ta postrojba postojala, barem neko kraće vrijeme.

⁸³ Tako: *ala I Asto(rum) praetoria* (RIB 1337), *ala II [A]stor(um)* (RIB 266), *coh(ors) I Astor(um)* (CIL III 10507), *cohors II Astorum* (AE 1974, 455). Zabilježene su i još neuobičajenije inačice, kao: *ala I Astyrum* (Castelli 1992, 178, 181-182), *ala Astyrum* (CIL X 6976), *ala I Astrorum* (Archäologische Anzeiger, 27, 1912., 563), *cohors I Astyrum* (CIL VIII 20736), *cohors II Astyrum eq(uitata)* (AE 1951, 88), *cohors II Astirum* (CIL XI 1437), *cohors Aestureru(m) et Callaecoru(m)* (CIL XIII 7037).

⁸⁴ Väänänen 1959, 26-30; Väänänen 1981, 36-37.

asturska kohorta bile kratkog vijeka jer su ostavile vrlo malo epigrafičkih tragova, no prve tri kohorte Asturaca postojale su stoljećima i sudjelovale u brojnim ratovima i pohodima, što je uostalom vidljivo i iz njihovog počasnog nazivlja. Iako su sve tri imale pridjev *equitata* (bile su, dakle, konjaničke), odsutnost toga navoda s našeg natpisa ne znači nužno da pokojnik nije zapovijedao njima, nego V. ili VI. kohortom za koje se smatra da nisu bile konjaničke nego samo pješачke. Zbog ograničenog prostora u natpisnim poljima nadgrobni spomenika taj se pridjev često izostavljao, a kako ni u ovome slučaju (na našoj urni) klesar nije imao na raspolaganju mnogo mjesta, sasvim je moguće da je svjesno izbjegnuto navođenje punog imena jedinice.

Ostaje još pitanje je li pokojnik obnašao još neku vojnu službu nakon legijskog tribunata, odnosno je li bio i prefekt neke ale.⁸⁵ Teško je sa sigurnošću ustvrditi da je doživio i treću vojnu službu (kako rekosmo, smatramo da je umro razmjerno mlad), a taj zaključak nameće nam i prostorni raspored natpisa. U drugom je retku, naime, prije očuvanog dijela natpisa (*marito karissimo*) moralo biti prostora za ime legije u kojoj je službovao kao tribun, a možda i za ime pokojnikove supruge, ukoliko se ono nije nalazilo u trećem (posljednjem) retku, iza sintagme *marito karissimo* a prije glagola *fecit*. Čak i uz obilato korištenje kratice, uobičajeno na rimskim natpisima, trebalo je u najmanju ruku navesti čin (dakle, *praefectus*) te redni broj i ime ale. Mada nije nemoguće, ne možemo biti sigurni da bi svi ti podaci (iako skraćeni) stali u drugi red natpisa, čak i ako je ime supruge bilo navedeno u trećem retku.

Budući da je pokojnik prikazan u odori časnika, nema razloga sumnjati u pretpostavku da je preminuo dok je još obnašao vojnu službu – dvojbenu je jedino je li umro kao legijski tribun ili kao prefekt konjaničke ale, no na to pitanje nećemo dobiti odgovora ukoliko se ne pronađe i ostatak urne.

Njegov je pepeo u urnu pohranila supruga – to je jasno iz riječi *marito karissimo*. Ne možemo znati je li na natpisu bilo spomenuto i njeno ime, ili je svoju ulogu nasljednice koja brine o dostojnom pogrebu stavila u drugi plan, otkrivši svoju vezu s pokojnikom samo izrazom „najdražem mužu“. Iako je imenica *coniu(n)x* na nadgrobni spomenicima razmjerno češća od imenice *maritus*, ne postoje niti vremenske niti prostorne odrednice koje bi dale naslutiti razlog zbog kojeg je odabrana jedna od njih, a ne ona druga. Imenica *coniu(n)x* ima nešto šire značenje, osobito

⁸⁵ Slučajeva sličnog *cursus honorum* ne nedostaje. Evo tek dva primjera: prvi je časnik od čijeg je imena očuvan samo kognomen *Liburnus* i pripadnost Klaudijevom kotaru, koji je bio prefekt neke IV. kohorte (Delmata?), prefekt III. kohorte Tračana i tribun XXII. legije (*ILJug* 825, *Varvaria*). Između druge prefektore i legijskog tribunata obnašao je još neku nama nepoznatu vojničku funkciju (natpis je na tome mjestu jako oštećen), a nakon vojničke karijere vjerojatno je bio dekurion i duumvir nekoga grada, možda Auguste Pretorije (Aoste) (usp. Suić 1968, 95-100). Drugi je primjer inverznog *cursus honorum*, odnosno službi nabrojanih idući od posljednje prema prvoj: Klaudije Paterno Klementijan, carski prokurator Judeje, Sardinije i Afrike, svoju je vojničku karijeru završio kao konjanički prefekt *alae Silianae torquatae civium Romanorum*, prije čega je bio tribun *legionis XI Claudiae* i (kao prvo) prefekt *cohortis classicae* (CIL III 5776, Epfach / Abudiacum, Retija).

kada je u ženskom rodu: *coniu(n)x*, -gis, f. znači „žena, zaručnica, konkubina“, dok njen muški pandan *coniu(n)x*, -gis, m. znači samo „bračni drug, muž“. ⁸⁶ Imenica *coniu(n)x* možda je bila popularnija zbog toga što se odnosila i na muškog i na ženskog člana bračne zajednice, a mogla se koristiti i u množini (*coniuges*, „supružnici“), naglašavajući neraskidivu vezu između muža i žene. No, to su samo naše pretpostavke. Jednaka dvojba iskrsnula je i kod pridjeva *carus*, -a, -um odnosno *karus*, -a, -um, čiji superlativ *karissimus*, -a, -um nalazimo na našem spomeniku. Nema baš nikakvog pokazatelja koji bi nam pomogao da odredimo u kojim se prilikama, u kojem razdoblju ili u kojem dijelu Rimskoga Carstva radije koristila prva (*carus*) odnosno druga (*karus*) inačica toga pridjeva. Izgleda da je to bilo ostavljeno na odabir pojedincu i njegovom odnosu prema latinskom jeziku.

Superlativi u nazivanju pokojnika koriste se od 2. st. dalje, dok ih prije toga vremena gotovo nema. Emotivna veza između pokojnika i njegove obitelji izražava se različitim pridjevima (*pius*, *carus*, *dulcis*, *rarus*, *sanctus*, *benemerens*, *infelix*, *indulgens*, *fidelis*, *tenax*, *innocens*, *incomparabilis*) među kojima je *carus*, -a, -um („drag“) i njegova inačica u superlativu (*carissimus*, -a, -um) jedan od češćih. Čini se ipak da se, barem u nekim dijelovima Carstva, taj superlativ mnogo češće koristio za žene nego za muškarce – takva je situacija u Britaniji, pa i kod nas, u Panoniji i Dalmaciji; u Hispaniji, naprotiv, podjednako se pridijevao osobama oba spola. ⁸⁷ Njegova inačica *karissimus*, -a, -um općenito je prilično rijetka, ⁸⁸ iako ni za nju, kao niti za imenicu *maritus*, -i. m., nema jasnih odrednica koje bi nam pomogle zaključiti tko ju je, gdje i kada češće koristio. Sintagma pak *maritus karissimus* još je rjeđa – uočili smo je na samo još jednom natpisu, iz Italije (Kampanije). Riječ je o nadgrobnom spomeniku 23-godišnjeg Publija Junija Avita Pomponijana koji podižu supruga Saturnina i njegovi roditelji, počastivši ga mnoštvom nježnih epiteta (*marito karissimo*; *filio dulcissimo*, *pietissimo*, *benemerenti*). ⁸⁹ Iz svega rečenoga vidi se, dakle, da je sintagma *marito karissimo* s naše urne prilično neuobičajena čak i s obzirom na čitav prostor

⁸⁶ OLD, 409, s. v. *coniunx*, *coniux*; 1080, s. v. *maritus*; LLCE, 570, s. v. *coniunx*, *coniux*; 1869, s. v. *maritus*. Imenica *marita*, -ae, f. („supruga“) vrlo je rijetka – izgleda da su je ponajprije koristili pjesnici (OLD, 1079, s. v. *marita*).

⁸⁷ Za Britaniju i Hispaniju: Curchin 1983, 256; za Panoniju i Dalmaciju: CIL, *passim*. Evo nekoliko primjera iz Dalmacije: *coniugi carissimae benemerenti* (D. Rendić-Miočević 1952, 225, br. 33, *Salona*); [...]*carissim(a)e* (CIL III 6377, *Salona*); *coniugi carissim(a)e* (CIL III 13215, Koljani Gornji); *coniugi carissimae* (WMBH 11, 135, Livno), *coniugi carissim(a)e* (CIL III 6372, Podstrana, Poljica) *coniugi carissimae?* *benemerenti* (Suić 1952, 246, 33, *Varvaria*).

⁸⁸ Primjeri iz Dalmacije: *coniugi karissimae* (CIL III 8754, *Salona*); *coniugi sanctissimae*, *coniugi karissimae* (CIL III 9178, *Salona*), *coniugi karissim(a)e* (ILJug 783, *Delminium*).

⁸⁹ *D(is) M(anibus) / P(ublio) Iunio Avito / Ponpon(io) Saturnina / marito karissimo / item parentes filio / dulcissimo erga se / ac pietissimo benemerenti fec(erunt) / vix(it) ann(os) XXIII / m(enses) VII d(ies) XXVIII* (Hagenbuch, Orelli 1828, sv. 2, br. 4654, *ager Salernianus*).

Rimskog Carstva, a u kontekstu Ridera ona je jedinstvena; romanizirani sloj riditske zajednice radije je odabirao drugačije izraze, od kojih su nam zasad poznata samo dva: [*?coniugi obse]quentissimo* (dekurionu i princepsu municipija, *ILJug* 793) i *coniugi benemerenti* (natpis je fragmentaran, pa iz ovoga izraza nije sigurno je li pokojnik muškarac ili žena) (*ILJug* 197).

Natpis na našoj urni previše je fragmentaran, pa je teško predložiti njegovu restituciju. Pritom se pred nas postavljaju brojne nedoumice: primjerice, je li natpis počinjao imenom supruge, ili se pak njeno ime nalazilo prije glagola *fecit*? Je li početak natpisa s imenom pokojnika bio na poklopcu, dok mu se *cursus honorum* nalazio u natpisnom polju na tijelu urne? Zapravo, natpis je nemoguće nadopuniti izuzev sintagme *praef(ecto) coh(ortis)* prije imena kohorte te imenice *leg(ionis)* nakon *trib(unus) (militum)*.

Naš je pokojnik u času svoje smrti još bio u aktivnoj vojnoj službi – na to nas mišljenje ohrabruje sadržaj očuvanog dijela natpisa, kao i reljefni prikaz na urni. Nije, dakle, stigao svoj *cursum honorum* upotpuniti civilnom službom u upravi svoga grada. Pod njegovim gradom podrazumijevamo Rider, u kome je živjela njegova obitelj (u najmanju ruku – supruga) i u kome je i on bio sahranjen. Drugo je pitanje, već postavljeno u ovome radu, je li i podrijetlom bio iz ovih krajeva (je li, dakle, bio Delmata), ili je bio doseljenik iz nekog drugog dijela Carstva. To, nažalost, nećemo doznati ako se ne pronade i preostali dio njegovog epitafa, odnosno ako ne saznamo kako se zvao. Isto tako nije moguće ustanoviti gdje je bio u vojnoj službi; ukoliko je riječ o kohorti Bajtašana nesumnjivo je to Britanija, a ako je to bila neka od as-turskih kohorti, mogućnosti su brojne jer su te kohorte službovale diljem Carstva. Smrt ga je možda zatekla na službi u nama nepoznatoj legiji, iako ne treba odbaciti niti mogućnost da mu je legijski tribunat bio pretposljednja časnička služba, prije zapovjedništva u kakvoj ali. To vrlo vjerojatno znači da je umro izvan Dalmacije, u mjestu gdje je dotična postrojba bila stacionirana ili poslana na kakav zadatak.

Naš anonimni pokojnik nije jedini vojnik zabilježen u na području Ridera, gdje su posvjedočene još tri vojne osobe (iako ne u isto vrijeme), od kojih su dvojica ovdje boravila vjerojatno samo po vojnoj dužnosti (Kvint Petronije Valens, pripadnik legije *VII Claudiae piae fidelis*, CIL III 2772, *Rider*; pripadnik *cohortis praetoriae, centuria Valentis*, nepoznatog imena, CIL III 9870, *Rider*),⁹⁰ a treći je svoju karijeru započetu u vojsci

⁹⁰ Prisutnost aktivnog pripadnika VII. Klaudijeve legije u Rideru mogla bi upućivati na legijsku veksilaciju sa zadaćom da kontrolira sigurnost prometovanja između Salone i Skardone (usp. Zaninović 1995a, 125-127). U Skardoni tu su zadaću ispunjavali pojedini pripadnici XI. Klaudijeve legije čiji je tabor bio u Burnumu na Krki (Zaninović 1995a, 124, 127). VII. legija, koja je počasni naziv *Claudia pia fidelis* stekla 42., do oko 60. je bila stacionirana u Tiloriju na Cetini, a zatim je bila premještena u Gornju Meziju (Viminacij). Nadgrobni spomenik Kvinta Petronija Valensa stoga se smješta u vremenski okvir između te dvije godine (Zaninović 1995a, 125). Ne raspolazemo elementima za dataciju nadgrobnog spomenika anonimnog pretorijanca.

okrunio dekurionatom u riditskom municipiju (CIL III 12815a, Jesenice). O tome čovjeku, Aureliju Veru, već je bilo riječi – istaknimo ovdje tek da je prethodno bio pripadnik legije *XI Claudiae piae fidelis* do 68. stacionirane u Tiluriju, da su ga pokopali roditelji (bio je, dakle, rodom iz Dalmacije) te da se njegov nadgrobni spomenik (iako ne bez dvojbi) datira u 1. st.⁹¹ Osoba čiji su ostaci bili pohranjeni u našoj urni ipak se bitno razlikovala od tih vojnika, odnosno veterana. On, naime, nije nedvojbeno bio samo pripadnik rimske vojske i osoba s rimskim građanskim pravom, već i pripadnik viteškog staleža (samim time i časnik) te čovjek čija je obitelj raspolagala popriličnim imutkom u vrijednosti od barem 400.000 sestercija, koliko je iznosio donji imovinski prag za *equites Romanos*. Stoga nema nikakve dvojbe da je imao istaknutiji položaj u zajednici (u njegovom slučaju vjerojatno u Rideru) koji smo ovdje okarakterizirali kao pripadništvo gradskoj eliti. Velika je šteta što ne raspoložemo ostatkom natpisa koji bi nam otkrio ime obitelji koja je zbog svog bogatstva nesumnjivo imala izniman utjecaj i važnost u municipiju Rideru.

Ostaje još pitanje datiranja urne. U prvoj je objavi kao okvirna datacija bilo predloženo Vespazijanovo doba,⁹² no smatramo da urna pripada nešto kasnijem vremenu.

Postoji nekoliko kriterija, više ili manje pouzdanih, po kojima bi se ovaj spomenik mogao vremenski odrediti i vjerujemo da bi se njihovom usporedbom moglo doći do donekle pouzdane okvirne datacije. Neki kriteriji su, istina, relativno nepouzdati. Primjerice, oblik slova ili izgled i odore vojnika nisu sigurni pokazatelji za datiranje, mada mogu poslužiti pri argumentiranju. Slova bi tako mogla upućivati na kasniju dataciju od predložene, odnosno na kraj 2. st., pa i na 3. st., no njihova ne naročito vješta izvedba poglavito je ipak samo dokaz slabe umješnosti klesara zaduženog za ispisivanje natpisa, a ne nužno argument za kasnije datiranje. Oba se vojnika na temelju svoje općenite ikonografije mogu okvirno datirati u razdoblje principata, dakle u prilično širok vremenski okvir. Odore su im, naime, previše stilizirane za sigurniju kronološku atribuciju unutar prva tri stoljeća Carstva. Primjerice, na ramenu časnika nalazi se (kako se čini) pločasta fibula, no nemoguće je točno ustanoviti koji bi to bio tip. Takve se fibule u raznim varijantama pojavljuju već u 1. st., a dobro su zastupljene i u 2. i 3. st.⁹³ Ni ostali elementi nošnje i opreme dvaju vojnika nisu nam od velike pomoći, no činjenica da kornicen nosi bradu navodi nas na mišljenje da prikaz na urni ne pripada 1. st.⁹⁴

⁹¹ Iako postoji mišljenje da je Aurelije Ver svoju vojničku i dekurionsku službu obavljao istodobno (D. Rendić-Miočević 1989g, 860; 1989h, 886), bit će vjerojatnije da je na dekurionat nastupio nakon časnog otpusta iz vojske, kao veteran (možda povratnik u zavičaj) (usp. Zaninović 2007, 242).

⁹² Pedišić, Zaninović 2007, 10.

⁹³ Usp. Košćević 1991, 54-59 s navedenom literaturom.

⁹⁴ Kleiner 1992, 238 *et passim*; Cambi 2002, 151.

Za datiranje ovoga spomenika od veće su nam pomoći epigrafički podaci. Kao što smo već spomenuli, superlativi u natpisima na nadgrobnim spomenicima načelno se počinju koristiti od 2. st.⁹⁵ Ortografija *karissimus* starija je od *carissimus*, no u našem slučaju teško je tome detalju pridati veću kronološku važnost, tim više što je sintagma *marito karissimo* iznimno rijetko zabilježena. Zanimljivo je napomenuti da jedina izravna analogija za taj izraz, već spomenuti Orellijev natpis, počinje sa *D(is) M(anibus)*, odnosno s formulom koja se ne pojavljuje prije kraja 1. st. Ukoliko prihvatimo mogućnost da se na natpisu spominje *cohors I Baetasiorum*, urna se nikako ne može datirati prije 70. godine. Izostanak počasne titule *civium Romanorum* u imenu te kohorte mogao bi značiti da natpis nije kasniji od Hadrijanove vladavine, odnosno da pripada samom početku vladavine Antonina Pija, no s obzirom na skućeni prostor natpisnog polja ne možemo sasvim isključiti niti mogućnost da je taj dio imena postrojbe svjesno izostavljen. Uostalom, kao što je već spomenuto, ionako ne možemo pouzdano ustanoviti o kojoj je augzilijarnoj kohorti riječ, pa je teško dataciju temeljiti samo na tome detalju. Prikaz veksila, ukoliko je stvarno riječ o odlikovanju a ne o stijegu postrojbe, također bi bio argument za datiranje naše urne u 2. ili 3. st. Ipak, vjerojatno najsigurniji kriterij za datiranje nije ni epigrafičke niti stilske naravi, već tehnološke: zjenice vojnika izbušene su svrdlom, a ta se tehnika prikazivanja očiju (kao, uostalom, i prikazivanje brade općenito) pojavljuje tek od Hadrijanova vremena.⁹⁶

Po svemu sudeći, dakle, urna se ne bi mogla datirati prije početka trećeg desetljeća 2. st., a možda niti u prvu polovicu toga stoljeća. Brada, *vexillum* u službi odličja, pridjev u superlativu – svi ti elementi također idu u prilog datiranju spomenika nakon 1. st. S obzirom na to da je natpis fragmentaran teško je odrediti precizniju dataciju, no vjerujemo da se kao prihvatljiv širi kronološki okvir može ponuditi razdoblje između godine 120. i 200. Ipak, treba napomenuti da je ova donja kronološka granica nešto manje vjerojatna, pa predlažemo da se datacija pomakne na drugu polovicu 2. st.

Kako saznajemo, u planu je gradnja jednog manjeg objekta u Danilu Gornjem – štoviše, već postoji idejni projekt građevine u kojoj bi se udomila zbirka predmeta nađenih na ovom arheološki i povijesno bogatom tlu. Tu bi se našli svi vrijedni pokretni nalazi iskopani tijekom proteklih desetljeća istraživanja lokalitetâ u Danilu Bitinju, Ljubotinju i Katunima, na Gradini, Šematoriju i Kosi te kod Eraka kuća.⁹⁷

⁹⁵ Curchin 1983, 255.

⁹⁶ Usp. Kleiner 1992, 238; Cambi 2005, 85.

⁹⁷ Kusović 1999, 29.

Naša urna trenutno je pohranjena u Muzeju grada Šibenika, no ukoliko se i nju planira priključiti zbirci, bit će to drugi povratak kući bezimenog časnika iz Ridera.

Summary

Urn from Danilo in the context of the social elite of the *municipium* Rider

This urn, found in 2002 in Danilo Gornje near Šibenik (Roman *Rider*), was preliminary published in the last issue of this journal by M. Zaninović and I. Pedišić.

Made of high quality marble, it is unfortunately very fragmentary and missing a large part of the inscription. Its height is 25,5 cm, while the preserved portions in width and depth measure each 17 cm. It seems that at least a third, maybe even a half of the inscribed side is missing.

The left side of the urn bears a depiction of a young naked man, most likely Eros; presumably, the same figure was displayed on the other, now missing side. The back of the urn is missing, while its front part is decorated with a figural composition, consisting originally of at least three figures; the depictions of two soldiers are still preserved. Given that only the tail of a horse depicted on the left is discernible, it is a plausible suggestion that a horseman was shown riding a horse or that a servant was holding the horse by its reins. The (presumably) central figure is a soldier, likely an officer according to some details like the *paludamentum* he's wearing, his brooch and his armour, which could be a muscle cuirass or scale armour, both types worn by officers. Presumably, it is the portrait of the deceased himself. The figure on the right is undoubtedly a *cornicen* wearing an animal skin including the head and the forearms as a helmet cover. While it is impossible to recognize with any certainty the species of animal, the analogies as well as the records from the sources point to a wolf or a bear, maybe even a lion. While there is no doubt that this soldier is holding a *cornu*, it is somewhat puzzling why one chose to depict a *cornicen*, whose duty was to transmit battle orders to the standard bearers and not a *tubicen* who had to stand next to the commanding officer in the battle line and give the signal for the attack and retreat. The artist probably wanted to emphasise the importance of the officer, i. e. his commanding role by showing a trumpeter next to him but as a civilian he probably did not know or could not care less about such details. While most people were certainly aware of the importance of sound signals in the army, the bulk of the civilian population had probably no clue about all the subtleties of battle formations, such as the exact role of the *cornicen* and the *tubicen*.

A *vexillum* seems to be depicted between the two soldiers. Since no one is holding it, it does not seem likely that the left figure is a *signifer* or that it is a depiction of the unit's standard. It seems more likely that it is a symbolic depiction of a military decoration since the *vexillum* was also an award given to officers, more precisely to senatorial and equestrian officers only. The equestrians were entitled to this award perhaps from the Flavian period onwards or at the latest starting from Nerva's reign. Thus, it is not unlikely that the deceased officer was awarded with a *vexillum*, even more so since it is shown as an award on several other funerary monuments. Nevertheless, one must admit that there are no hints in the preserved part of the inscription to any heroic deed of the dead officer.

Only a smaller part of the inscription is preserved, i. e. the right side of the last (?) three lines of the inscription (since the cover of the urn is missing, we cannot entirely exclude the possibility that the inscription started there). The possible readings are as follows:

--- IΛSIORVM · TRIB
 --- IARITO · KARISSIMO
 --- ICIT

--- Baet]asiorum, trib(uno) (militum)
 --- m]arito karissimo
 --- fe]cit

or

--- IΛSTORVM · TRIB
 --- IARITO · KARISSIMO
 --- ICIT

---] Astorum, trib(uno) (militum)
 --- m]arito karissimo
 --- fe]cit

There is no doubt that the preserved part of the inscription contains the *cursus honorum* of a deceased equestrian officer. Before he became a *tribunus angusticlavius* in an unknown legion, he must have held the post of a prefect of an auxiliary infantry cohort.

Unless the beginning of the inscription was on the cover of the urn, which is rather debatable, it was a rather short inscription and it is unlikely that a long *cursus honorum* could have been displayed. It therefore seems that this equestrian died young, while exercising a military command, which is also emphasised by the decoration of the urn. The epitaph probably started with the name of the deceased and very likely a patronymic as well as the *tribus* were also indicated along his *tria nomina*. It is unlikely that he held a post in the administration of his home town, presumably Rider, before he started his military career. Therefore, his *cursus honorum* probably started with a military post, the first of the three usually exercised by equestrians (*tres militiae*). Since there is no reason to assume that this is a *cursus honorum* in reversed order, his first command must have been indicated after his full name. Unfortunately, the name of the auxiliary infantry cohort he commanded is only partially preserved and liable to different interpretations. If we read it as IΛSIORVM, the unit in question could have been the *Cohors I Baetasiorum civium Romanorum* but if the reading IΛSTORVM is accepted, the man whose remains were placed in the urn could have been in command of one of the several *cohortes Asturum*. The exchange of the vowels *o* and *u* is quite common in spoken, i. e. vulgar Latin and there are many inscriptions mentioning *cohors Astorum*. According to the inscription, he was afterwards certainly appointed to a legion but we do not know if he ever exercised the third military post in the equestrian *cursus honorum*, the command of a cavalry

ala. Considering the limited space holding the inscription, the possibility cannot be excluded that he died as *tribunus angusticlavius*. Despite the likely use of abbreviations, it is arguable if the second line could have contained also the name of an ala as well as his officer rank, namely *praefectus*) besides the name of the legion in which he had served previously. As a matter of fact, the second line could have contained the name of his spouse, unless her name was placed after the words *marito karissimo* and before the verb *fecit*. Although this is by no means impossible, it is far from certain that he lived long enough to exercise his third command, even if we accept the possibility that his wife's name was indicated in the third line of the inscription.

Nevertheless, it is more than likely that he died while being in the military, even though it remains unknown whether he died as a *tribunus angusticlavius* or a *praefectus alae*.

There is no doubt that he was buried by his wife – the sentence *marito karissimo* is perfectly clear – and the fact that the urn was found in Rider, a *municipium* with no recorded military presence, points to the home town as the place of burial. The transport of a deceased man's ashes was not an exceedingly difficult task and there is no need to assume that he died in the vicinity of Rider. As an officer on active duty, it is actually more likely that he died while serving outside of the province of Dalmatia. One important fact about this inscription has to be emphasised: it is not just a funerary inscription of a soldier, presumably a native of Rider (several such inscriptions have already been recorded), it is undoubtedly an epitaph of a member of the equestrian order, the first of the kind recorded among the quite numerous inscriptions found in Rider. It is a real pity that we do not know his name since he must have been from one of the richest and most influential families in the region.

The dating of the inscription is not an easy task but there are several hints which allow the narrowing of the chronological frame. The type of letters and the soldiers' outfit are far from being reliable criteria in this case. Nevertheless, although the form of the letters might just be the result of the stone cutter's clumsiness, they seem to point to the 2nd or 3rd century AD. The soldiers' depiction can certainly be dated to the Principate period but dating the figural composition to a narrower chronological frame is not easy. However, the fact that the *cornicen* bears a beard would exclude a 1st century AD dating.

The inscription could be more useful for dating: the superlatives in funerary inscriptions become popular in the 2nd century AD and if we accept the possibility that this officer commanded the *cohors I Baetiasiorum*, the urn can certainly not be dated before 70 AD. The absence of the honorific title *civium Romanorum* could indicate, in the case of that particular unit, that the inscription does not postdate Hadrian's reign or the very beginning of that of Antoninus Pius. However, since the identity of the auxiliary cohort he commanded is not certain, these cannot be decisive arguments for dating the inscription. The depiction of a *vexillum*, if it represents an award and not a unit's standard, is a further argument for dating the urn in the 2nd or 3rd century AD. However, the most reliable criterion for dating it is not an epigraphic or stylistic detail but a technical one: the pupils in the eyes of the soldiers' were executed with a drill, a technique used from Hadrian's reign onwards, the very same period when beards became very common in figural sculpture.

Although it is not possible to date this urn very precisely, an acceptable broader frame is the years 120-200 AD. Moreover, even a narrower dating seems quite likely, i. e. the 2nd half of the 2nd century AD.

Translation: *Ivan Radman-Livaja*

LITERATURA / LITERATURE

- Alexandrescu 2007 Cristina-Georgeta Alexandrescu, *The Iconography of Wind Instruments in Ancient Rome: cornu, bucina, tuba and lituus, Music in Art, International Journal for Music Iconography*, XXXII/1-2, New York, 33-46
- Alföldy 1968 Géza Alföldy, s. v. *Rider*, *PWRE*, Suppl. XI, st. 1207-1214
- Barton 1987 Peter Barton, On making a Roman cornu, u: M. Dawson (ur.), *Roman Military Equipment. The Accoutrements of War, Proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar*, BAR 336, Oxford, 28-39
- Bishop, Coulston 2006 Mike C. Bishop, Jon C. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, 2nd edition, Oxford
- Cagnat 1914 René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris
- Cambi 2002 Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb
- Cambi 2005 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split
- Castelli 1992 Maurizio Castelli, Dedicatio onoraria di età tiberiana a due membri della famiglia degli Scipioni, *MEFRA*, 104/1, 177-208
- Cheesman 1914 George Leonard Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford
- Cichorius 1894 Conrad Cichorius, s. v. *ala*, *PWRE*, I, st. 1224-1270
- Cichorius 1900 Conrad Cichorius, s. v. *cohors*, *PWRE*, IV, st. 231-356
- Clauss 1999 Manfred Clauss, *Lexikon lateinischer militärischer Fachausdrücke*, Aalen
- Corbier 2002 Paul Corbier, *L'épigraphie latine*³, Paris
- Curchin 1983 Leonard A. Curchin, Familial epithets in the epigraphy of Roman Britain, *Britannia*, 14, 255-256
- Čače 1995 Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina*, Zadar
- Čelar 2002 Joško Čelar, Iz zemlje izranja ilirsko-rimski grad, *Slobodna Dalmacija*, 8. listopada 2002. (<http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20021008/sibenik01.asp>)
- DAGR Charles Daremberg, Edmond Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, I-X, Paris, 1877-1919
- Devijver 1995 Hubert Devijver, Les milices équestres et la hiérarchie militaire, u: Le Bohec 1995, 175-191
- Dixon, Southern 1992 Karen R. Dixon, Pat Southern, *The Roman Cavalry*, London
- Domaszewski, Dobson 1967 Alfred von Domaszewski, Brian Dobson, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln
- Faber, Zaninović 1963 Aleksandra Faber, Marin Zaninović, Danilo, Šibenik – praistorijsko i antičko naselje i nekropola, *AP*, 5, 103-105

- Feugère 1995 Michel Feugère, *L'équipement des officiers dans l'armée romaine*, u: *Le Bohec* 1995, 113-126
- Gilbert 2004 François Gilbert, *Le soldat romain*, Paris
- Gilbert 2006 François Gilbert, *Légionnaires et auxiliaires*, Paris
- Goldsworthy 2003 Adrian Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, London
- Hagenbuch, Orelli 1828 Johannes Caspar Hagenbuch, Johannes Kasper von Orelli (ur.), *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accomodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens*, I-II, Zürich
- Holder 1980 Paul A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR International Series 70, Oxford
- Iliri i antički svijet* Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije*, Split, 1989
- Illyrica antiqua* *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.-8. X. 2003. (ur. Mirjana Sanader), Zagreb, 2005
- Jarrett 1994 Michal G. Jarrett, *Non-Legionary Troops in Roman Britain, Part One: The Units, Britannia*, 25, 35-77
- Keppie 1998 Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army from Republic to Empire*, The second edition, London
- Kleiner 1992 Diana E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, New Haven, London
- Klisović 1999 Jadranka Klisović, *Za poznatu Danilsku kulturu i prvi arheološki perivoj u Hrvatskoj?*, *Nedjeljni Vjesnik*, 2. svibnja 1999., 29
- Klisović 2002 Jadranka Klisović, *Danilo će postati „Mala Salona“!*, *Nedjeljni Vjesnik*, 22. rujna 2002., 18
- Klisović 2003 Jadranka Klisović, *Šibenik dobiva natkriveni arheološki perivoj*, *Nedjeljni Vjesnik*, 10. kolovoza 2003., 18
- Koch, Sichtermann 1982 Guntram Koch, Hellmut Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München
- Kornemann 1901 Ernst Kornemann, s. v. *curatores*, *PWRE*, IV, 2, st. 1774-1813
- Koščević 1991 Remza Koščević, *Antička bronca iz Siska*, Zagreb
- Lassère 2005 Jean-Marie Lassère, *Manuel d'épigraphie romaine*, Paris
- Le Bohec 1995 Yann Le Bohec (ur.), *La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine*, *Actes du Congrès de Lyon (15-18 septembre 1994)*, Paris
- Le Bohec 1998 Yann Le Bohec, *L'armée romaine*, Paris
- LLCE Jozo Marević, *Lexicon Latino-Croaticum encyclopaedicum / Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I-II, Zagreb, 2000
- Liebenam 1903 Willy Liebenam, s. v. *dispunctores*, *PWRE*, V, 1, st. 1198-1199
- Matijašić 2002 Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula
- Maxfield 1981 Valerie Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London

- Mendušić 1997 Marko Mendušić, Danilo – istraživanje tumula na Ulnovcu, *Obavijesti HAD-a*, XXIX/3, 55-56
- Migotti 1993 Branka Migotti, O religijskom odnosu prema štovanju mrtvih u pretkršćanskoj antici, *Diadora*, 15, 205-221
- Migotti 1994 Branka Migotti, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb
- Migotti 2005 Branka Migotti, The ash-chest of Marcus Aurelius Glabrio from Siscia reconsidered, u: *Illyrica antiqua*, 367-384
- OLD *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 1968.
- Pedišić 1994 Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski radovi na kompleksu kasnoantičke vile rustike u Danilu Gornjem, *Obavijesti HAD-a*, XXVI/3, 50-51
- Pedišić 1997a Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski radovi na kompleksu Stari Šematorij na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXXIX/2, 54-56
- Pedišić 1997b Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski radovi na termalnom sustavu kompleksa Stari Šematorij na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXIX/3, 92-93
- Pedišić 1998 Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski radovi na termalnom sustavu kompleksa Stari Šematorij i gradnja ogradnog zida na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXX/3, 106-107
- Pedišić 1999-2000 Ivan Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski zahvati i najnoviji rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja u Danilu, *OA*, 23-24, 521-527
- Pedišić 2003 Ivan Pedišić, Nastavak sanacijsko-konzervatorskih radova na kompleksu rimske gradske vile (Stari Šematorij) i u prostoru termalnog sustava na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXXV/2, 44-48
- Pedišić 2004 Ivan Pedišić, Nastavak sanacijsko-konzervatorskih radova na kompleksu rimske gradske vile (Stari Šematorij) na Danilu, *Obavijesti HAD-a*, XXXVI/1, 118-123
- Pedišić 2006 Ivan Pedišić, Danilo – Šematorij (lokalitet br. 171), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2 (2005), Zagreb, 329-330
- Pedišić, Zaninović 2007 Ivan Pedišić, Marin Zaninović, Rimska kamena urna iz Ridera – Danila Gornjeg kraj Šibenika, *ARR*, 15, 7-12
- Ratković 1962 Antun Ratković, Nekoliko novih ilirskih epigrafičkih spomenika iz Ridera, *Diadora*, 2 (1960-1961), Zadar, 225-235
- A. Rendić-Miočević, Pedišić 2005 Ante Rendić-Miočević, Ivan Pedišić, Nouveaux témoignages épigraphiques du culte de Sylvain à Rider, u: *Illyrica antiqua*, 415-424
- D. Rendić-Miočević 1951 Duje Rendić-Miočević, Novi ilirski epigrafički spomenici iz Ridera, *GZM*, n. s. 6, 49-64
- D. Rendić-Miočević 1952 Duje Rendić-Miočević, Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije, *VAHD*, LIII (1950-1951), 211-232

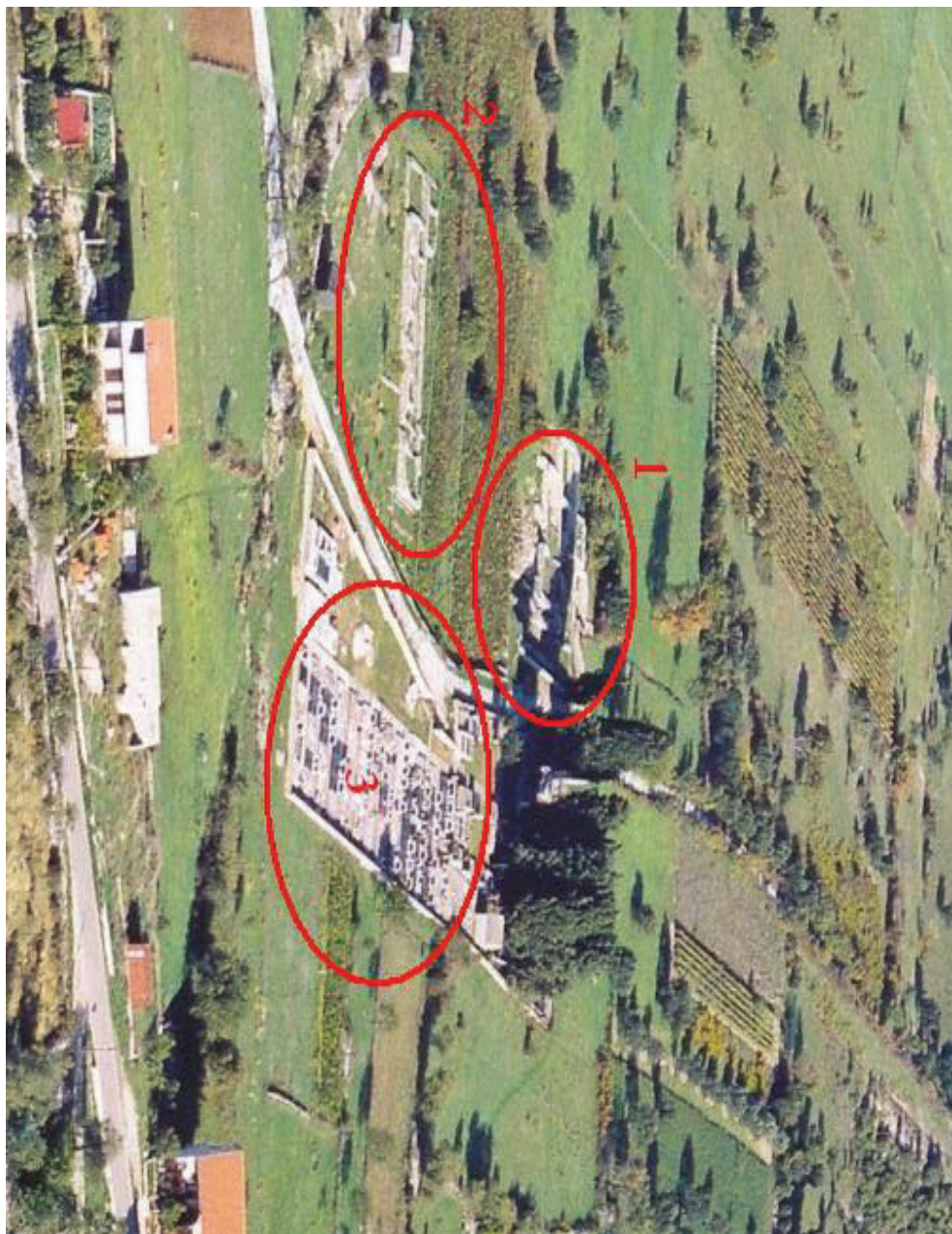
- D. Rendić-Miočević 1988 Duje Rendić-Miočević, *Epigraphica Reditina anecdota*, ARR, 11, 63-81
- D. Rendić-Miočević 1989a Duje Rendić-Miočević, Neki osebujni tipovi ilirsko-rimskog sepulkralnog spomenika na tlu Ilirika, u: *Iliri i antički svijet*, 585-595 (izvorna objava: *Atti del VII Congresso internazionale di archeologia classica*, III, Roma, 1959)
- D. Rendić-Miočević 1989b Duje Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, u: *Iliri i antički svijet*, 623-674 (izvorna objava: VAHD, 52 (1935-1949), Prilog 3, Split, 1950)
- D. Rendić-Miočević 1989c Duje Rendić-Miočević, Illyrica. O problemu ilirske onomastičke formule u rimsko doba, u: *Iliri i antički svijet*, 675-690 (izvorna objava: *Archaeologia Iugoslavica*, 2, Beograd, 1956)
- D. Rendić-Miočević 1989d Duje Rendić-Miočević, Onomastička pitanja s teritorija ilirskih Delmata, u: *Iliri i antički svijet*, 691-709 (izvorna objava: GZM, n. s. 6, 1951)
- D. Rendić-Miočević 1989e Duje Rendić-Miočević, Novi ilirski epigrafski spomenici iz Ridera, u: *Iliri i antički svijet*, 817-833 (izvorna objava: GZM, n. s. 6, 1951)
- D. Rendić-Miočević 1989f Duje Rendić-Miočević, Rider – Municipium Reditarum, u: *Iliri i antički svijet*, 845-852 (izvorna objava: *Thèmes de recherches sur les villes antiques d'occident*, Colloque international, Strassbourg 1971, *Actes du Colloque*, Paris, 1977)
- D. Rendić-Miočević 1989g Duje Rendić-Miočević, "Princeps municipi Reditarum". Uz novi epigrafski nalaz u Danilu Gornjem (Rider), u: *Iliri i antički svijet*, 853-869 (izvorna objava: ARR, 2, 1962)
- D. Rendić-Miočević 1989h Duje Rendić-Miočević, *Dissertationes Reditinae*. Uz jedan novi dekurionski natpis iz Ridera, u: *Iliri i antički svijet*, 871-890 (izvorna objava: ARR, 7, 1974)
- Russel Robinson 1975 H. Russel Robinson, *The Armour of Imperial Rome*, London
- Saddington 1982 Denis Bain Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Trajan*, Harare
- Southern 2007 Pat Southern, *The Roman Army. A Social and Institutional History*, Oxford
- Spaul 1994 John Spaul, *Ala (2): Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletian Roman Army*, Andover, 1994
- Spaul 2000 John Spaul, *Cohors (2)*, BAR International Series 841, Oxford, 2000
- Suić 1952 Mate Suić, Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije, VAHD, LIII (1950-1951), 233-248
- Suić 1968 Mate Suić, Libvrnvs(-a), Libvrnivs(-ia) u rimskoj onomastici, *Diadora*, 4, 98-117
- Šašel 1978 Ana i Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (= ILJug)*, *Situla*, 19

TLL	<i>Thesaurus linguae Latinae</i> , Bayerische Akademie der Wissenschaften, Stuttgart, Leipzig, München, Berlin, 1999–
Väänänen 1959	Veikko Väänänen, <i>Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes</i> , Nouvelle édition revue et augmentée, Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1958, Nr. 3, Berlin
Väänänen 1981	Veikko Väänänen, <i>Introduction au latin vulgaire</i> , 3 ^{ème} édition revue et augmentée, Paris
Webster 1985	Graham Webster, <i>The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A. D.</i> , London
Zaninović 1995a	Marin Zaninović, Scardona i Rider – flavijevske fundacije, <i>Izdavanja HAD-a</i> , 19, Zagreb (Znanstveni skup Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka, Šibenik, 18.-20. listopada 1995.), 123-129
Zaninović 1995b	Marin Zaninović, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, u: Marin Zaninović, <i>Od Helena do Hrvata</i> , Zagreb, 209-220
Zaninović 1996	Marin Zaninović, Rider između Salone i Scardone, <i>ARR</i> , 12, 307-323
Zaninović 2007	Marin Zaninović, <i>Ilirsko pleme Delmati</i> , Šibenik

POPIS ILUSTRACIJA / LIST OF ILLUSTRATIONS

- T. I, sl. 1. Danilo Gornje, prostorni raspored: 1. urbana vila, Stari Šematorij; 2. rustička vila; 3. Novo groblje (Fototeka Arheološkog odjela Muzeja grada Šibenika) / Fig. 1. Danilo Gornje: 1. villa urbana, Stari Šematorij; 2. villa rustica; 3. Novo groblje (The Town Museum of Šibenik).
- T. II, sl. 2. Urna iz Ridera – prednja strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 2. Urn from Rider – front side (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 3. Urna iz Ridera – lijeva bočna strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 3. Urn from Rider – left side (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 4. Urna iz Ridera – desna bočna strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 4. Urn from Rider – right side (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 5. Urna iz Ridera – stražnja strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 5. Urn from Rider – rear side (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 6. Urna iz Ridera – figuralni prikaz na prednjoj strani (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 6. Urn from Rider – front side, figural scene (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 7. Urna iz Ridera – natpisno polje na prednjoj strani (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 7. Urn from Rider – front side, the inscription (photo: I. Radman-Livaja).
- T. II, sl. 8. Urna iz Ridera – figuralni prikaz na prednjoj strani (crtež: Miljenka Galić) / Fig. 8. Urn from Rider – front side, figural scene (drawing: Miljenka Galić).
- T. V, sl. 9. Urna iz Ridera – lijeva bočna strana s prikazom genija (crtež: Miljenka Galić) / Fig. 9. Urn from Rider – right side with representation of Genius (drawing: Miljenka Galić).

Sl. 1. Danilo Gornje, prostorni raspored: 1. urbana vila, Stari Šematorij; 2. rustička vila; 3. Novo groblje (Fototeka Arheološkog odjela Muzeja grada Šibenika) / Fig. 1. Danilo Gornje: 1. villa urbana, Stari Šematorij; 2. villa rustica; 3. Novo groblje (The Town Museum of Šibenik).

Sl. 2. Urna iz Ridera – prednja strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 2. Urn from Rider – front side (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 3. Urna iz Ridera – lijeva bočna strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 3. Urn from Rider – left side (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 4. Urna iz Ridera – desna bočna strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 4. Urn from Rider – right side (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 5. Urna iz Ridera – stražnja strana (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 5. Urn from Rider – rear side (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 6. Urna iz Ridera – figuralni prikaz na prednjoj strani (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 6. Urn from Rider – front side, figural scene (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 7. Urna iz Ridera – natpisno polje na prednjoj strani (foto: I. Radman-Livaja) / Fig. 7. Urn from Rider – front side, the inscription (photo: I. Radman-Livaja).

Sl. 8. Urna iz Ridera – figuralni prikaz na prednjoj strani (crtež: Miljenka Galić) /
Fig. 8. Urn from Ridera – front side, figural scene (drawing: Miljenka Galić).

Sl. 9. Urna iz Ridera – lijeva bočna strana s prikazom genija (crtež: Miljenka Galić) / Fig. 9. Urn from Rider – right side with representation of Genius (drawing: Miljenka Galić).

BRANKA MIGOTTI

KASNOANTIČKO GROBLJE NA ŠTRBINCIMA KOD ĐAKOVA – ISKOPAVANJA U 2004. I 2005.

Dr. sc. Branka Migotti
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb
branka.migotti@zg.t-com.hr

UDK 903.5"652":902.3(497.5Štrbinci)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 8. I. 2009.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

U sustavnim zaštitnim iskopavanjima groblja iz 2. polovice 4. st. na Štrbincima kod Đakova u 2004. i 2005. istražena je površina od 510 m². Dio istraženih stratigrafskih jedinica pripada prapovijesnome razdoblju, jer je groblje ukopanu na mjestu neolitičkoga naselja. Dio njih može se datirati u 16.-17. st., kada je prostor groblja bio posjećivan ili privremeno nastanjen, a antičke grobnice razarane radi ponovne uporabe opeke. Kasnoantičkome horizontu pripada 46 grobova, od čega 24 ukopa u zemljanoj raci, 6 ukopa u drvenom sanduku i zemljanoj raci te 17 opekam zidanih grobnica, djelomice ili posve razoreni. Antropološkom analizom ustanovljeno je 18 muškaraca u dobi od 15/18-50/55 god., 19 žena u dobi od 15/18-50/55, 7 djece u dobi od 3/4-12/15 i jedno novorođenče. Većina ukopa sadržavala je ispružene kosture, s glavom na zapadu i većim ili manjim otklonom prema sjeveru ili jugu; iznimke su grobnica 109 (S-J) i 114 (SI-JZ). U 30 grobova/grobnica nađen je velik broj priloga od običnih i plemenitih kovina, gline, stakla i kosti (raznovrstan nakit i oprema odjeće, te alatke i posuđe). U kataloške pregledu dâan je opis grobova i grobnih priloga, te njihovo datiranje i usporedbe. U razmatranjima raspravlja se o tipološko-kronološkim, imovinskim, gospodarskim, statusnim i religijsko-ritualnim vidovima pojedinih skupina građe, kao i o višeslojnoj topografiji nalazišta i njegovu kulturološkome kontekstu.

Ključne riječi: Panonija, kasnoantičko groblje, grobni prilozi, neolitičko naselje (*Key words: Pannonia, Late Roman cemetery, grave goods, Neolithic settlement*)

UVOD

Sustavno arheološko iskopavanje kasnoantičkoga groblja na Štrbincima, započeto 1999., nastavljeno je i u 2004.-2005.¹ Iskop se nadovezao na zapadni dio terena

¹ Migotti, Perinić 2001; Migotti 2004. Istraživanje je provedeno u suradnji Muzeja Đakovštine Đakovo i Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sredstvima Ministarstva kulture Republike Hrvatske i, manjim dijelom, znanstvenog projekta *Romanizacija i kristijanizacija hrvatskog*

istraženog u 1999., prvoj godini sustavnih arheoloških radova na Štrbincima, potaknutih zaštitnim zahvatom iz 1993.² S obzirom na to da u vrijeme priprema za radove u 1999. nije bila dostupna geodetska dokumentacija iz 1993., nije bilo moguće zacrtati iskop kao precizan prostorni nastavak prethodnog istraživanja.³ U 2004. ta je dokumentacija nađena, pa je istraжена površina obuhvatila i dio otkopan 1993. (SJ 3).⁴

Napomena

Većina nalaza (osim ljudskih kostiju i posebnih nalaza), privremeno pohranjenih u Muzeju Đakovštine u Đakovu, zagubljena je prije njihova prenošenja u Odsjek za arheologiju HAZU radi stručne i znanstvene obrade. Stoga je dio predmeta dokumentiran samo fotografijom, a dio, pretežno keramika, nažalost niti na taj način. U takvim je okolnostima najveći gubitak nemogućnost zadovoljavajućeg dokumentiranja sloja 16.-17. stoljeća, s obzirom na to da se on u 2004. prvi put ocrtao jasno i razmjerno obilno, a u primjeru GA 73 i u neočekivanoj kombinaciji s antičkim nalazima. Osim toga, u primjerima gdje je osteološka građa bila izrazito slabo sačuvana, ljudske kosti nisu razdvojene od životinjskih, pa su tako izgubljeni antropološki podatci za nekolicinu grobova, kao i ukupni podatci o životinjskim kostima.

I. TOPOGRAFIJA I STRATIGRAFIJA

Arheološko nalazište Štrbinci ukupne je površine od oko 63 ha. Sastavljeno je od dvaju niskih brežuljaka na južnome dijelu, međusobno razdvojenih prosjekom s izvorom vode, položenim u pravcu S-J, te zaravni u sjevernome dijelu. Sustavno se istražuje kasnoantičko groblje na padini istočnog brežuljka. Premda istočni rub groblja još nije određen, s obzirom na novonastale prilike razjašnjene u Uvodu, zasada

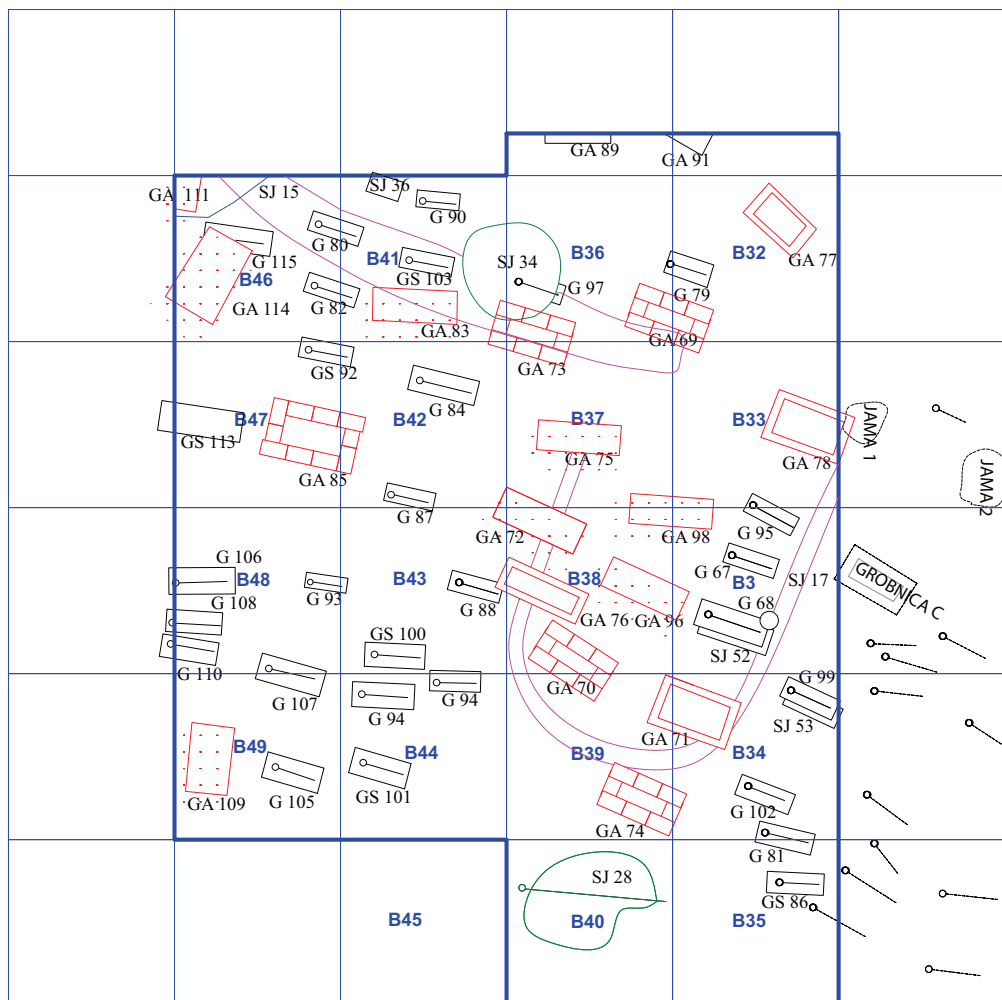
---

dijela južne Panonije glavne istraživačice B. Migotti. Iskopavanje u 2004. trajalo je od 23. kolovoza do 21. rujna, ukupno 25 radnih dana, a radovima su rukovali B. Migotti i Ivo Pavlović, viši kustos u Muzeju Đakovštine. Stručnu ekipu činili su Tino Leleković, asistent u Odsjeku za arheologiju HAZU, diplomirani arheolozi Marijana Krmpotić i Domagoj Kučić te studentica arheologije Danijela Roksandić, svi iz Zagreba. Iskopavanje u 2005. trajalo je od 6. do 23. lipnja, ukupno 10 radnih dana (5 dana neiskorištenih uslijed nepovoljnih vremenskih uvjeta). Radovima je rukovala B. Migotti, a u stručnoj ekipi bili su Tino Leleković i studenti arheologije iz Zagreba: Danijela Roksandić, Natalija Gjeri i Silvio Stanković. Broj radnika varirao je od 6 do 14 u 2004. te od 4 do 10 u 2005.

² Gregl 1994.

³ Migotti, Perinić 2001, 105.

⁴ Upotrijebljene kratice: SJ (stratigrafska jedinica), B (blok), G (grob), GA (grobница), GS (grob u drvenom sanduku), K (kvadrant), RD (relativna dubina), Ž (žena), M (muškarac), D (dijete), deb. (debljina), dub. (dubina), duž. (dužina), god. (godina), kom. (komad), or. (orijentacija), pr. (promjer – podrazumijeva se vanjski promjer predmeta.), vel. (veličina), vis. (visina).

Sl. 1. Plan dijela groblja istraženog u 2004. i 2005. / Fig. 1. Plan of the cemetery section excavated in 2004-2005.

je namjera pratiti protezanje groblja prema zapadu.⁵ U 2004. od ukupno 375 m² geodetski snimljene i iskolčene površine istraženo je 325 m², podijeljenih na 13 blokova (32, 33, 7, 34-43) od po 25 m². U 2005. dovršeno je otkopavanje bloka 43, započeto u 2004., a istraženo je i 5 novih blokova: 44, 46, 47, 48 i 49, ukupno 135 m² (Sl. 1). Prema tome, ukupna istražena površina u 2004.-2005. iznosi 510 m². Blokovi su bili podijeljeni na kvadrante označene brojevima 1 i 2 od sjevera prema jugu te slovima A i B od istoka prema zapadu. Od sjevera prema jugu teren pada za oko 0,50 – 0,60 m u svakome bloku. Geološko-pedološka vertikalna stratigrafija jednostavna je, a čini ju sloj tamnog sivo-smeđeg humusa vis. 20-50 cm (SJ 1), na koji se nastavlja žuta ilovasta zemlja – zdravica (SJ 2) s ukopima različitih arheoloških pojava. Njena se boja mijenja od svjetlije žućkaste u višim slojevima do tamnije, oker-crvenkaste na većoj dubini. Na samoj površini zdravice raspoznavali su se obrisi ukopa, odnosno jama, jaraka i grobnih raka, koji su se ocrtavali kao mrlje različite boje, odnosno sastava zapune: 1. tamnije siva zemlja; 2. različite nijanse žute ilovače, same ili pomiješane s česticama smrvljene žbuke i opeke; 3. ispremiješani humus i zdravica žute i tamne sivo-smeđe boje. Pojedine od nabrojenih arheoloških cjelina međusobno su se presijecale, upućujući na vertikalnu stratigrafiju koju je naknadno potvrdila i narav pokretne građe. Naime, nekolicina kasnoantičkih ukopa (G 80, GS 103, te GA 69, 71 – 76, 83, 109 i 111) presjekla je prapovijesne jarke, odnosno jame (SJ 15 i 17, SJ 69 i 74), dok su tri novovjeke jame (SJ 4, 6, 34 i 70) presjekle, odnosno djelomice ili potpuno preslojile prapovijesne i/ili kasnoantičke cjeline. Tako je SJ 34 presjekla prapovijesni jarak (SJ 15) te veći dio G 97 i manji dio GA 73, SJ 6 ruševina je GA 77 u kojoj je zatečena keramika iz jame ukopane na njenom istočnome dijelu, istražene u 1999.⁶, dok se SJ 4 sastoji od ruševine GA 78, prouzročene izravnim ukopavanjem jame na gotovo čitav prostor grobne arhitekture, pri čemu su izgubljeni izvorni oblik i veličina obiju cjelina. Samo jedna od četiri novovjeke jame (SJ 28) bila je samostalno ukopana u SJ 2. Vatrište (SJ 25) u njejoj blizini moglo bi, s obzirom na visinu na kojoj je zatečeno, pripadati i antičkom i novovjekom razdoblju. Odnos većeg broja cjelina iz različitih razdoblja u SJ 70 bit će moguće razjasniti tek kada se ona cjelovito iskopa u nastavku istraživanja.

U čitavoj dubini humusnog sloja na različitim mjestima izvan ukopanih arheoloških cjelina nailazilo se na male ulomke keramike, pretežno grube (prapovijesne i novovjeke, znatno manje rimske), smrvljene žbuke i opeke, rjeđe neobrađenoga kamena vapnenca, nekoliko čavala te životinjske kosti. Iskoristivost te građe u mikrotopografskom i stratigrafskom smislu posve je ograničena uslijed

⁵ Prema navodima iz starije literature i izjavama mještana, razoreni grobovi pojavljivali su se i na zapadnome štrbinačkom brežuljku (vidi poglavlje II).

⁶ Migotti, Perinić 2001, 105, 181, T. II., T. III, sl. 1. U navedenom sam radu tu jamu pogrešno protumačila kao kasnoantičku pojavu, dakle suvremenu ukopima.

poremećenosti humusnog sloja obradom zemlje i njenim klizanjem niz padinu. Inače, kulturni sloj praktički se protezao od same površine, na kojoj se uočavaju komadići keramike, opeke i žbuke te mjestimice prapovijesni mikroliti, dosežući dubinu od 2,20 m (vidi SJ 15). Iskop je u cjelini dosezao dubinu od 1,5 – 2,5 m (uključujući nadzorne roveve), ovisno o razini ukopanosti arheoloških pojava.

Ukupno je ustanovljeno 75 SJ⁷, od kojih je većina i istražena, osim onih koje su se podvlačile pod sjeverni ili južni profil iskopa (SJ 12, SJ 13, SJ 14/GA 91, SJ 35/GA 89). U toj skupini nerazjašnjena je ostala samo SJ 13. Međutim, u arheološkom smislu nije jasno određen ni manji broj istraženih SJ (36, 44, 52, 53, 61, 67), premda se njihova narav naslućuje. Nekolicina pojava ostala je raspoznatljiva tek na površini, očitujući se kao manji ovalni, okruglasti ili duguljasti oblici boje različite od okolnog tla. Uz pretpostavku da su to bili tragovi suvremene poljoprivredne obrade ili nekih prirodnih pojava, ne smatraju se SJ u pravome smislu, pa nisu ni opisane u tekstu (24, 26 i 27). Dvije SJ naknadno su se iskazale kao dijelovi istih cjelina označenih drugim brojevima (SJ 59 = 67, SJ 23 = 17). U prije- i poslijeantičkim slojevima pojavljuju se prapovijesni jarci (SJ 15, 17) i jame (SJ 64, 74) te novovjekni ukopi (SJ 28, 34). Cjeline koje sadrže vremenski različite slojeve već su spomenute u tekstu. Treba napomenuti da se one međusobno razlikuju prema mogućnosti razdvajanja kronoloških slojeva; negdje je takav postupak bio jednostavan, a drugdje gotovo nemoguć, primjerice kod SJ 4, 6 i 70. Preostale SJ čine ujedno najveći dio istraženih pojava, odnosno 46 kasnoantičkih ukopa: 24 ukopa u zemljanoj raci (10/G 67, 11/G 68, 16/G 95, 19/G 99, 22/G 102, 33/G 79, 37/G 80, 39/G 82, 42/G 84, 45/G 87, 46/G 88, 47/G 90, 48/G 112, 50/G 93, 51/G 94, 57/G 97, 58/G 81, 60/G 107, 63/G 105, 65/G 106, 66/G 104, 72/G 108, 73/G 110 i 75/G 115), 6 ukopa u drvenom sanduku (GS 86 je upitan) i zemljanoj raci (21/GS 86, 38/GS 103, 41/GS 92, 49/GS 100, 56/GS 101 i 68/GS 113) te 17 zidanih grobnica (4/GA 78, 5/GA 69, 6/GA 77, 7/GA 74, 8/GA 70, 20/GA 71, 29/GA 72, 30/GA 73, 31/GA 75, 32/GA 76, 40/GA 83, 43/GA 85, 54/GA 96, 55/GA 98, 62/GA 109, 69/GA 114, 71/GA 111). Grobni ukopi, uključujući sve tri nabrojene vrste, variraju u dubini ukapanja, uzevši u obzir nagib terena, za punih 0,90 m (G 80: 0, 35 m, GA 77: 1,25 m). Jedini grob zatečen u SJ 1 jest G 80; svi drugi bili su ukopani u SJ 2.

II. STRATIGRAFSKE JEDINICE (OSIM GROBOVA)

Napomene

SJ koje čine cjeline s grobnim ukopima opisuju se u poglavlju III. Vrijednosti apsolutne visine (∇) odnose se na donju razinu arheoloških pojava. Ukoliko jedna

⁷ Sve arheološke pojave označene su kao cjelovite i jedinstvene SJ, uključujući i grobove, odnosno grobnice. Kod grobnica se, međutim, ondje gdje stupanj sačuvanosti to omogućuje, razlikuju 2 SJ: arhitektura i zapuna. Iznimke u ovakvom pristupku jesu SJ 4, 6 i 70, gdje zbog velike ispremišanosti građe nije bilo moguće izdvojiti oblik novovjeknih jama koje su uništile grobnice, pa je svaka od tih dviju arheoloških cjelina, premda složena, označena kao jedinstvena SJ.

SJ ima više apsolutnih visina, donosi se ona najmanja (= najveća RD). Vrijednosti veličine navedene su ovim redom: dužina, širina, visina/dubina. Sve mjere, osim apsolutnih visina, dane su u centimetrima.

SJ 1 (svi blokovi; iznad SJ 2). Smeđa do sivo-smeđa orana zemlja (vis. 20-50 cm) s većom ili manjom (u pojedinim blokovima) gustoćom usitnjene, pretežno grube keramike i smrvljene opeke (veći komadi su rjeđi) i žbuke, ponekim prapovijesnim mikrolitom i neobrađenim kamenom vapnencem te životinjskim kostima. U B 36 nađen je željezni čavao (duž. 7 cm, PN 14), u B 38 komadić veoma oštećenog tankog željeznog lima (2,3 x 1,4 cm, PN 13) i željezni čavao (duž. 7 cm, PN 15), u B 40 manji komad bijelog mramora valjkastog oblika, najvjerojatnije dijela veće skulpture (3 x 1,5 x 1,7 cm, PN 1), u B 41 ulomak rebraste narukvice od neprozirnog sjajnog crnog stakla (vel. 3,1 x 1,3 x 0,3 cm) (T. I:1) te po jedan željezni čavao u B 43 (duž. 5,7 cm, PN 27) i u B 45 (duž. 6 cm, PN 32).

SJ 2 (svi blokovi; ispod SJ 1, presječena većinom preostalih SJ). Zdravica – razmjerno rahla, pjeskovita glina žuto-smeđe boje, žuća u gornjim slojevima a tamnija (crvenkasto-okor) na većoj dubini.

SJ 3 (B 7, 32, 33, 37 i 38; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, 6 /GA 77/ i 16 /G 95/, presijecaju je SJ 55/GA 98; RD 130 cm; ∇ 99,54 u B 7). Iskop iz 1993. (vidi *Uvod*). Pravilne pruge, odnosno plohe prekopane rahle zemlje mrljaste žuto-crno-tamnosmeđe boje (ispremiješane SJ 1 i SJ 2), vis. oko 50 cm. Mjestimice je sadržavala razmrvljenu opeku i žbuku, ulomke keramike, životinjske kosti te nekoliko predmeta od metala i stakla: željezne čavle (PN 2, PN 3), manji grumen staklene troske (PN 3) i predmet od debljeg željeznog lima nepoznate namjene nalik nožu, ali iskrivljen i probijen pravokutnim rupama, moguće dio alatke ili debljeg okova, duž. 8 cm (T. I/2).

SJ 9 (B 5, 7; ispod SJ 1, presijeca SJ 2 i vjerojatno SJ 17; RD 90 cm, ∇ 99,08 m). Ovalna mrlja tamno-sive rahlije zemlje (šir. do 100 cm, vis. oko 50 cm) uz istočni rub B 7, vjerojatno ostatak zapadnog proširenja iskopa B 5 iz 1999.⁸ Sastav zemlje sličan je kao SJ 3, a u gornjem sloju nađena je manja količina grube keramike. Odnos prema preostalome dijelu iskopa nije posve jasan, osobito u B 34, gdje SJ 9 presijeca SJ 17 koja se sjevernije od toga mjesta više ne može pratiti.

SJ 12 (B 40; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; ∇ 97,80 m). Dio ovalne jame (istražena vel. 300 x 60 x 40 cm) koja nije otkopana u cijelosti jer se podvlači pod južni profil; u zapuni tamna zemlja s malo ulomaka keramike 16.-17. st.

SJ 13 (B 35; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 64-70 cm, ∇ 97,87 m). Dio ovalne jame (istražena vel. 70 x 100 x 40 cm) koja nije otkopana u cijelosti jer se podvlači pod južni profil; u zapuni tamna zemlja u kojoj je zatečen veći ulomak rimske tegule.

⁸ Migotti, Perinić 2001, 106, 181, T. II.

SJ 15 (B 33, 36, 37, 41 i 46; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, presijecaju je SJ 5, 34, 37, 38, 40 i 70; RD 260 cm, ∇ 98,77 m). Jarak ispunjen rahlom zemljom žute i smeđe-crne boje (ispremiješane SJ 1 i SJ 2). Presjek je trapezoidan (V-oblik nepravilno zaravnjen na dnu); šir. 150-170 cm, dub. 150-220 cm. Prema zapadnome rubu B 46 znatno se sužava, a ujedno i gubi u ispremišanošću sa SJ 70 (T I/3). Na pojedinim mjestima okrugla udubljenja na dnu upućuju na ostatke kolaca, ali se njihova zapuna nije odlikovala različitim bojom nego samo većom rahlošću. Kulturni materijal bio je usredotočen na prostoru između SJ 5, 30 i 57 te nešto manje po sredini B 41. Ova-mo spadaju ulomci prapovijesne keramike, kugle od tinjčastog škriljevca i gline, zašiljena koštana alatka, životinjske kosti, ulomak ljuštore školjke (vrsta *unio pictorum* – slikarska lisanka).

SJ 17 (B 34, 38 i 39; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, presijecaju je SJ 20, 7, 29, 31, 32 i 46; RD 120 cm, ∇ 98,08). Polukružno protegnut jarak ispunjen zemljom kao u SJ 15. U presjeku je V-oblika, šir. 60-70 cm, a najveće dub. 90 cm (T. I/4). Jedini su nalazi nekoliko komada prapovijesne keramike i dvije glinene kugle u blizini SJ 7.

SJ 25 (B 35; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 40 cm, ∇ 98,33 m). Vatrište koje se na površini očitovalo kao okruglasta mrlja (pr. 100 cm) crveno-crne smjese gara i ispečene zemlje, deb. oko 10 cm, ispod koje je bio čvrst sloj ispečene zemlje, deb. 3-4 cm.

SJ 28 (B 40; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 1,10 m, ∇ 97,85 m). Jama nepravilnog ovalnog oblika (vel. 400 x 340 x 30 cm, te još jedno garom ispunjeno produbljenje pr. 50 cm i dub. 25 cm na sjeveroistočnome dijelu; ukupna dub. 55 cm) bila je ispunjena tamnije sivom zemljom s primjesama smrvljene opeke i žbuke u gornjem sloju te nakupinama gara na različitim mjestima u čitavoj dubini (T. II/1). Sadržavala je veliku količinu ulomaka keramičkih posuda 16.-17. st., jedan čitav mlinski kamen (pr. 44 cm, deb. 4 cm) (T.) te još dva ista takva predmeta, ali u ulomcima, željeznu šarku duž. 7,1 cm, moguće okov lijesa ili veće škrinje⁹ (T. II/2), oveći komad željeznog lima (dijela valjkastog predmeta) nejasne namjene te veću količinu životinjskih kostiju.

SJ 34 (B 36; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, 15, 30 i 57; RD 110 cm, ∇ 99,86). Jama ovalnog oblika (vel. 250 x 320 x 90 cm), lagano sužena prema zaravnjenom dnu, or. S-J. Bila je ispunjena tamno-sivom zemljom sa smrvljenim ostacima žbuke i opeke, među kojima je zatečen i komad staklene troske, moguće ostatak izrade keramičke cakline (T. II/3). U čitavoj dubini i na cjelokupnom prostoru sadržavala je veliku količinu keramike 16.-17. st., nekoliko manjih prapovijesnih i rimskih ulomaka te životinjske kosti, a u njenu sjevernome dijelu bilo je većih ulomaka opeka, jedan imbreks i manji grumen staklene troske.

⁹ Usp. Keller 1971, 263, Taf. 42: 12; McWhirr, Viner, Wells 1982, 88-89, fig. 36; Riha 2001, 47-48, Abb. 22, 37, Taf. 23, 24, Nr. 303-319; Bóna, Nagy 2002, 87, Abb. 40.

SJ 36 (B 41; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 46 cm; ∇ 100,05 m). Pravokutna jama vel. 130 x 70 x 70 cm, or. SZ-JI, zapunjena zemljom bez nalaza, malo tamnijom od okolne žute zdravice.

SJ 44 (B 42; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 55 cm, ∇ 99,44 m). Pravokutna jama vel. 200 x 86 x 60 cm, or. SZ-JI, zapunjena zemljom s primjesama usitnjene žbuke, malo tamnijom od okolne žute zdravice.

SJ 52 (B 34; ispod SJ 1, presijeca ju SJ 11/G 68, presijeca SJ 2; RD 75 cm, ∇ 98,84 m). Pravokutna jama vel. 235 x 120 x 120 cm, zapunjena zemljom kao SJ 11; bez nalaza, osim manjeg broja ulomaka keramike.

SJ 53 (B 34; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, presijeca ju SJ 19/G 99; RD 80 cm, ∇ 98,67 m). Pravokutna jama istražene vel. 200 x 60 x 15 cm.¹⁰ U zapuni boje SJ 2 nađeni su mali ulomak dna posude (vjerojatno čaše) od zelenkastog prozirnog stakla, nekoliko puževih kućica, malo ulomaka keramike i životinjskih kostiju, zdrobljena žbuka, pečena zemlja (opeka?¹¹) i gar.

SJ 59 (B 48, 49; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, SJ 72 i SJ 73, dio SJ 67; RD 30 cm, ∇ 98,50 m). Plitka ovalno-četverokutna jama (vel. 220 x 60 x 15 cm), koja se na površini očitovala kao ovalan četverokut mrljave žute i smeđe-sive boje s česticama žbuke, a po dovršenom iskopu iskazala se kao dio SJ 67, koja je presjekla G 108 i G 110.

SJ 61 (B 49; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, povezana sa SJ 60/G 107; RD 55 cm, ∇ 98,50 m). Plitka ovalno-četverokutna jama (vel. 60 x 70 x 20 cm) uz južni rub SJ 60/G 107; u zapuni žuta zemlja s česticama zapečenog maza i gara, s jačim tragovima gorenja u središnjem dijelu.

SJ 64 (B 49; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, presijeca ju SJ 74; RD 70 cm, ∇ 97,96 m). Ovalna prapovijesna jama vel. 280 x 85 x 40-50 cm, ispunjena tamnosivom zemljom sa životinjskim kostima i ulomcima grube keramike.

SJ 67 (B 48; ispod SJ 1, presijeca SJ 2 i 73; RD 30 cm, ∇ 98,90 m). Plitka jama (vel. 210 x 170 x 15 cm) ispunjena tamnosivom zemljom koja je na površini sadržavala čestice žbuke, opeke i maza, a u zapuni veoma malo komada grube keramike i jedan životinjski zub.

SJ 70 (B 46; ispod SJ 1, presijeca SJ 2 i SJ 15, povezana sa SJ 71/GA 111; RD 96 cm, ∇ 99,86 m). Jama vel. 340 x 140 x 120 cm. Zapuna se sastojala od nekoliko uništenih cjelina koje nije bilo moguće pouzdano razdvojiti usprkos tome što su se očitovale

¹⁰ Istočni dio jame ostao je izgubljen u sloju iskopa iz 1999.

¹¹ S obzirom na to da je kasnoantičko groblje ukopano u sloj prapovijesnog naselja, smrvljenu pečenu zemlju teško je sigurno opredijeliti kao rasuti maz ili opeku, pogotovo s obzirom na to da je posrijedi mogao biti i antički maz. Ipak, prisutnost žbuke upućuje na rimski sloj.

na presjecima: 1. ruševine GA 111; 2. ukopa 16.-17. st., datiranog prema keramici; 3. novijeg ukopa.

SJ 74 (B 49; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, presijeca ju SJ 62/GA 109; RD 90 cm, ∇ 98,05). Prapovijesna jama vel. 260 x 220 x 75 cm, presječena grobnicom, naknadno potpuno uništena. Zapuna se sastojala od sivo-smeđe zemlje s malo ulomaka prapovijesne keramike.

III. OPIS GROBOVA I NALAZA

Napomene

Apsolutne visine (∇) odnose se na dna SJ. Pri opisivanju kostura izostavlja se podatak o osnovnom položaju jer su pokojnici beziznimno bili ispruženi na leđima. Posebno se naznačuje jedino položaj ruku koji je različit, te eventualno odstupanje od prirodnog položaja ispruženih nogu i/ili lubanje. Ukoliko uslijed pomaknutosti kostiju nije jasno jesu li ruke, odnosno ruka, na zdjelici ili na trbuhu, upotrebljava se izraz *krilo*. Orijentacija se označava kao Z-I i u slučajevima neznatnog odklona, dok se veći odklon predoduje kao SZ-JI. Samo u dva primjera (grobnice, i uopće iznimno na ovome nalazištu, kod dviju grobnica (SJ 62/GA 109, SJ 69/GA 114) pojavljuje se orijentacija S-J s većim (GA 114) ili manjim (109) odklonom prema istoku. Ako predmeti zatečeni u blizini groba nisu dokumentirani kao posebni nalazi, spominju se samo u opisu grobne cjeline; u protivnom se opisuju u rubrici *Prilozi*. Izostanak priloga ne naznačuje se posebno. Predmeti se opisuju ovim redoslijedom: stanje sačuvanosti, materijal, opis, mjere, datiranje, analogije. Analogije se donose samo za cjelovito sačuvane predmete ili one kojima je s većom vjerojatnošću moguće rekonstruirati izvorni oblik. U obzir kao analogije uzimaju se predmeti koji spadaju u istu tipološku skupinu, premda se mogu u manjoj ili većoj mjeri razlikovati u pojedinostima oblika ili ukrasa. Ukoliko su odstupanja zamjetna, to se naznačuje izrazom *približna analogija*, dok se rjeđi primjeri (gotovo) identičnih predmeta navode kao *potpuna analogija*. Približne analogije navode se ne samo ondje gdje nema izravnih, nego i ondje gdje takve postoje, čime se nastoji ostvariti uvid u proširenost pojedinih tipova predmeta i njihovih inačica.

Ljudske kosti odredio je dr. sc. Mario Novak iz Odsjeka za arheologiju HAZU, školjkaše dr. sc. Jasna Lajtner iz Biološkog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu, puževe muzejska savjetnica Vesna Štamol iz Prirodoslovnog muzeja u Zagrebu, a novac Hrvoje Kalafatić, znanstveni novak u Institutu za arheologiju u Zagrebu.

SJ 10, B 7; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 45 cm; ∇ 99,40 m; pravokutna raka vel. 130 x 45 x 10 cm; u zapuni žuta zemlja bez nalaza; neznatni ostatci smrvljenih i istrunulih kostiju u duž. od 85 cm, spol neodređen; or. Z-I; polovica karike uz desno rame (1), nož uz lijevu potkoljenu (2), balsamarij uz lijevo stopalo (3), vrč ispred lijevog stopala (4), po jedna puževa kućica uz lijevu stranu lubanje i među desnim rebrima (5).

Prilozi

1. Naušnica (?). Sačuvana otprilike polovica predmeta; srebro; žica okruglog presjeka; pr. žice 0,1 cm, pr. obruča 1,1 cm (T. III/3).

2. Nož. Sačuvano čitavo sječivo i dio drške; željezo, drvo; listoliko tijelo debljeg povijenog hrpta (0,2 cm) i stanjenog sječiva s ostatcima tkanine, drvena drška; vel. sječiva 6,9 x 2 cm, vel. drške 3 x 0,4-1 cm (T. III/4).

Približne analogije: Keller 1971, 78, Taf. 30: 1; Lányi 1972, 162, Abb. 56, 1 i d.; Vágó, Bóna 1976, 215, Taf. 5: 56/2 i d.; Petru, Petru 1978, 66, T. XIX: 19; Burger 1979, 85, Taf. 1: 4 i d.; Sági 1981, 10, Abb. 2: 12 i d.; Marijanski-Manojlović 1987, 138, T. 42: 77/8; Istvánovits 1993, 97, Abb. 6: 11 i d.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. Balsamarij. Cjelovit; svjetlozeleno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; dug valjkast vrat s ljevkastim obodom, spljošteno stožasto-kuglasto tijelo, snažno udubljeno dno; vis. 5,6 cm (T. III/5, T. XXXVII/1).

Približne analogije: Šaranović-Svetek 1986, 30, T. XIII: 8; Barkóczi 1988, 221, Taf. XVIII: 221; Ružić 1994, 29, T. XVIII: 1, 2.

Vrijeme: 4. st.

4. Vrš. Nedostaje dio vrata; narančasto-bež glina sa sitnim svjetlucavim primjesama, na čitavoj površini djelomice istrošena olovna caklina, mjestimice u boji gline a drugdje svjetlozelena; valjkasto-stožast vrat s jedva primjetnim usporednim žljebovima uz korijen, trakasta drška zadebljanih rubova između oboda i ramena, loptasto tijelo, na jednoj strani ulupljeno, niska, stožasta, ravna stajaća površina; vis. 18 cm (T. III/6, T. XXXVIII/1).

Analogije: Burger 1966, 203, fig. 96: 39 i d.; Lányi 1972, 143, Abb. 37: 1; Salamon, Barkóczi 1973, 48, Abb. 12: 6; Vágó, Bóna 1976, 216, Taf. 6: 84/1; Mócsy 1981, 211, abb. 21:1, 3; Fülep 1984, 185, Chart II: XIV; Marijanski-Manojlović 1987, 119, T. 23: 28/5; Dautova-Ruševljan 2003, 149, T. 14: 4.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

5. Puževi. Dvije slomljene kućice vrste *cepaeva vindobonensis* (živičnjak).

G 68 (T. IV/1, 2)

SJ 11, SJ 18, B 7/34; SJ 11: ispod SJ 1, presijeca SJ 2, 17 i 52, presijeca ju SJ 18; RD 65 cm; ∇ 99,13 m; pravokutna raka vel. 258 x 40-83 x 10 cm; u zapuni žuta zemlja sa smrvljenom finijom rimskom i grubom, vjerojatno prapovijesnom keramikom, pečenom zemljom, žbukom i garom; M 45-55 god.; kostur osrednje sačuvan; or. SZ-JI; ruke prekrížene na zdjelici; ispod lijevog gležnja kopča (1), uz lijevo stopalo vrč (2) i čaša (3). S obzirom na to da su nalazi br. 1 i 2 otuđeni za vrijeme iskopavanja, njihov približan opis temelji se na terenskim fotografijama.

SJ 18: okrugla jama (pr. 70 cm) ukopana u SJ dio rake; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, 11 i 17; ∇ 99,31/98,92; u ispuni staklena čaša (prilog br. 4) i rahla smeđa zemlja s mrvičama gara, pečene zemlje i grube keramike, malo tamnija od zapune rake.

Prilozi

1. Pojasna kopča. Potpuno sačuvana; bakarna slitina¹²; ovalna predica, trn s povišenim vrhom, izdužen pravokutan okov; ukupna duž. oko 6 cm (T. IV/3).

2. Vrš. Potpuno sačuvan, gotovo jednak primjerku G 67.4., osim što je glina crvenija, a mrljava caklina zeleno-crvena (T. IV/4).

Analogije i vrijeme: kao G 67.4.

3. Čaša. U ulomcima, nerestaurirana; svjetlozeleno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; stožasta, zadebljani obod, zaobljeno dno; stijenke tanje od 0,1 cm; vis. 13 cm (T. IV/5).

Analogije: Migotti 2007, 167, T. VIII: 4 (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4.-6. st.

4. Čaša ili dublja zdjelica. Polomljena, restaurirana gotovo u cijelosti; maslinasto-zeleno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; zaobljen, ravno odrezan obod, polukružno tijelo, neprimjetno udubljena stajaća površina; deb. stijenki 0,1 cm; vis. 7,3 cm (T. IV/6, T. XXXVII/4).

Analogije: Burger 1966, 227, Fig. 120: 316/2; Lányi 1972, 152, Abb. 46: 1; Burger 1979, 97, Taf. 13: 69/13; Mócsy 1981, 203, Abb. 12: 85, 87; Šaranović-Svetek 1986, 12, T. II: 1; Barkóczi 1988, 57-58, Taf. II: 19.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

¹² Izraz *bakarna slitina*, koji se inače sve više rabi u stručnoj literaturi umjesto riječi *bronca*, ovdje se primjenjuje na nalaze sa Štrbinaca, podvrgnute postupku čišćenja i zaštite od 1999. Prethodni nalazi sa Štrbinaca, kao i usporednice s drugih nalazišta, opisuju se kao *brončani*, ukoliko se tako navode u literaturi. O pitanju uporabe tih dvaju izraza usp. Migotti 2001, 158, bilj. 7; Flück 2005, 61, bilj. 74.

GA 69 (T. V/1-4, T. VI/1)

SJ 5, B 32/33/36/37; ispod SJ 1, presijeca SJ 2 i 15; RD 90 cm; ∇ 100,24-99, 87 m; or. SZ-JI; grobnica (vel. 240 x 140 cm) zidana u pravilnim redovima (mjestimice sačuvano 6 redova u vis. od 37 cm) od čitavih i polomljenih opeka (vel. 27/28 x 42/43 x 5/6 cm), povezanih bijelom žbukom deb. 1-3 cm. Zidovi se od temelja lagano sužavaju prema krovu, a na zapadnoj strani sačuvan je manji ostatak zabata koji upućuje na dvoslivni krov. Uz zapadni rub proteže se pojas tamnije zemlje šir. 10-15 cm, naknadno zapunjen sadržajem SJ 15 (žuta zemlja, nešto tamnija u donjem sloju, te čestice žbuke). U JI dijelu zatečena je tvorevina od zapečene zemlje u obliku polovice oble posude (∇ 100,50 m) (T. VI/1), a na gornjoj opeci po sredini južnog zida nađen je zlatan prsten (1).¹³ Kostur je bio položen na podu popločanom dvama redovima od po 6 opeka, a i sâm je bio djelomice prekriven trima opekama; djelomice sačuvan, pomaknut prema južnom zidu; M 35-40 god.; or. SZ-JI; lijeva (vjerojatno i desna) ruka na zdjelici; uz lijevu stranu lubanje ulomak čaše (2), ulomak čaše ili zdjelice (3) te ulomak vrata posude, moguće balsamarija (4).

Prilozi

1. Prsten. Sačuvan u cijelosti, osim umetka krune koji je ispao prije dospijeća na mjesto nalaza; zlato; trakast obruč, niska stožasta kruna ovalne gornje površine, dvostruk zrnast motiv sastavljen od po tri kuglice na uzdužnim bočnim stranama krune te po dvije kuglice na njenim spojevima s obručem, u udubljenju krune ostatci smjese nepoznatog sastava za učvršćenje umetka; pr. obruča 1,7 cm (T. VI/2, T. XXXIX/4).

Analogije (tip): Burger 1966, 211, fig. 104: 147/3 i d.; Lányi 1972, 168, Abb. 62: 22; Salamon, Bárkoczi 1971, 43, Abb. 7: 14/11; Sokač-Štimac, Bulat 1974, 140, T. II: 8; Farka 1976, 69, Taf. 3: 7; Burger 1979, 89, Taf. 5: 30/1; Mihovilić 1979, 228, T. 2: 12; Guiraud 1989, 188, Type 4c.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. Čaša. Manji ulomak zadebljalog oboda; zelenkasto staklo prevučeno smeđom skramom od gorenja; vel. 2,6 x 0,8 cm; deb. stijenke manje od 1 mm; pr. otvora oko 9 cm (T. VI/3).

3. Čaša ili zdjelica. Manji ulomak ramena i ljevkastog vrata (obod nedostaje), prijelaz naglašen dvama plitkim usporednim žljebovima; bjelkasto-zelenkasto staklo; deb. stijenke oko 1 mm; vel. 3 x 3,6 cm (T. VI/4).

¹³ Ovaj bi se nalaz mogao smatrati i izvangrobnim (IG), ali ga uvrštavam među priloge jer je stvarna mogućnost da je izgubljen prilikom okradanja groba.

4. Balsamarij. Manji ulomak kratkog vrata, vratno-ramenog pregiba, moguće dio loptastog balsamarija; svjetlo-zelenkasto staklo s mjehurićima; vel. 2,2 x 1,1 cm, deb. stijenke 0,1-0,2 cm (T. VI/5).

GA 70 (T. VII/1-4, T. VIII/1-3)

SJ 8, B 39; ispod SJ 1 (granica SJ 1 i SJ 2), presijeca SJ 2; RD 94 cm; ∇ 99,37/98,54; grobnica zidana opekama i žbukom, vel. 125 x 117 x 60-80 cm; or. SZ-JI. U gornjem dijelu zidana je od 4 reda čitavih opeka vel. 29-30 x 43-44 x 4-5 cm, vezanih crvenom žbukom, a u donjemu većim i manjim komadima opeka vezanih obilnom, sipkom sivkasto-žutom žbukom. Na unutrašnjim stijenkama mjestimice su sačuvani tragovi ožbukavanja crvenom žbukom. Na visini od 40-50 cm od dna zidovi grobnice počinju se sužavati sustavom ispusta u redovima opeka. Dno je popločano sa 4 reda čitavih seskvipedalnih opeka, tako da se one rubne podvlače pod zidove. Pri dnu SZ dijela sjevernog zida postojala je niša (vel. oko 40 x 40 cm) za koju se zbog pomicanja dviju gornjih opeka prema van ne može pouzdano zaključiti je li zapremala samo debljinu zida (30 cm), ili je stršila iz njega (T. VIII/3). Na dub. od 30-40 cm od početka sačuvanog ziđa u zapuni je zatečeno moćno urušenje pretežno slomljenih krovnihi opeka, od kojih su neke bile seskvipedalne, dok su tri primjerka bila znatno veća (60 x 60 x 6-9 cm). Jedna od većih opeka imala je na jednoj strani sačuvan rubni trag žbuke u šir. od 8 cm. Zapuna se inače sastojala od tamne zemlje s malo smrvljene žbuke i komadićima opeke u gornjem sloju te poremećenim ljudskim kostima u čitavoj dubini. Na SZ uglu zida na mjestu izvađene opeke zatečena je lubanja. Na tome je dijelu zid grobnice presjekao plitku jamu (20 cm dub.) zapunjenu tamnijom zemljom, koja je sadržavala nešto ulomaka prapovijesne keramike te još nekoliko kostiju: Ustanovljene su dvije osobe: M 30-35 god., M 15-18 god.

GA 71 (T. VIII/4)

SJ 20, B 34; ispod SJ 1, presijeca SJ 2 i SJ 17; RD 120 cm; ∇ 99,02/98,22 m; zidana grobnica vel. 250 x 160 x 15 cm; or. SZ-JI. Sačuvani su temelji južnog, istočnog i djelomice sjevernog zida u žbuci šir. 30 cm te mjestimice jedan do dva reda opeka povezanih sivo-bijelom žbukom. Od podnice preostala je samo crvena žbuka i nekoliko komada opeke na različitim mjestima. U zapuni je bila tamnija zemlja s ostatcima smrvljene žbuke i manjih komada opeke, razbacanih kostiju (Ž 45-50 god.), malo usitnjene grube keramike te dijelovi dviju posuda (1) i 2 ulomka neodređenog predmeta (2.1., 2.2.).

Prilozi

1. Posude. Dva ulomka (vel. 2,5 x 1,5 x 0,6 cm, deb. stijenke 0,1-0,2 cm) zelenkastog stakla, 1 ulomak (1 x 0,8 cm, deb. stijenke 0,3 cm) svijetlog žućkasto-zelenkastog stakla; oblici posuda nepoznati.

2. Neodređeni predmeti. Dva ulomka predmeta nepoznate namjene; željezo; 2.1. valjkasti komad duž. 1,7 cm, pr. 0,3 cm; 2.2. pljosnati komad vel. 2,1 x 0,5 x 0,2 cm (T. T. VIII/5).

GA 72

SJ 29, B 38; ispod SJ 1, presijeca SJ 2 i SJ 17; RD 90 cm; ∇ 99,76/99,06 m; or. SZ-JI; ruševina zidane grobnice od koje je ostala jama vel. 255 x 110 x 60-70 cm, zapunjena smeđom zemljom sa smrvljenom žbukom, grumenom vapnenca, mikrolitom, manjim i većim komadima opeke (pojedine ukrašene zakrivljenim žljebastim motivima), prapovijesnom i rimskom keramikom te životinjskim i ljudskim kostima (vjerojatno M 30-40 god.). Na različitim mjestima nađeni su predmeti od kojih je samo br. 1 sigurno bio grobni prilog, dok je za preostale to upitno: vrč u zapadnome dijelu na razini podnice (1), poklopac tintarnice na granici SJ 1 i SJ 2 nad JI dijelom grobne jame (2), novac na granici SJ 1 i SJ 2 nad SZ dijelom (3), kuka (4) i dio predmeta, moguće noža (5), oba iz zapune otprilike po sredini grobnice.

Prilozi

1. Vrč. Sačuvan je dio vrata s otvorom, ručka i ulomak oblog tijela; crno-pečena glina na presjeku bež boje, dobro pročišćena, sa sitnim svjetlucavim primjesama, deb. stijenki 0,2 cm; trbuh ovalan, vrat kratak, valjkast, obod malo proširen, trakast, ručka trakasta; pr. otvora 2,9 cm, vis. 10 cm (T. IX/1).

2. Poklopac tintarnice. Valjkast poklopac sa središnjim otvorom za čep i koncentričnim žlijebom uokolo; mjestimice iskrivljen i oštećen; tanki lim od bakarne slitine; pr. 3,1 cm, vis. 0,9 cm (T. IX/2).

Analogije: A. Radnóti, u: Intercisa II, 221, kat. 48, Taf. XLI: 4; Salamon, Barkóczi 1975, 81, Taf. 26: 111/9; Petru, Petru 1978, 67, T. XXIII: 1-4; Bilkei 1980, 89-90, Taf. III: 20 i d., Taf. IV: 121; Dautova-Ruševljan 2003, 114, T. 8: 9; Božič, Feugère 2004, 25, fig. 20: 3.

Vrijeme: 4. st.

3. Novac. Cjelovit, istrošen; bakarna legura; antoninijan; AV: glava cara sa zrakasom krunom udesno, nečitljiv; RV: dvije figure, nečitljiv; 260.-271. (T IX/3).

4. Alatka. Sjekač – rovaš (?); odlomljen vrh iskrivljene oštrice; željezo; četverokutni presjek, deblji trokutasti dio stanjuje se u oštricu; duž. 8,5 cm (T. IX/4).

Analogija: Sokol 1998, 28, br. 47.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

5. Dio alatke (nož ?). Sačuvan manji pločast komad stanjen na jednome kraju; željezo; vel. 2 x 1,8 cm, deb. 0,6-0,1 cm (T. IX/5).

GA 73 (T X/1-4)

SJ 30, B 37; ispod SJ 1, presijeca SJ 2 i SJ 15; RD 105 cm; ∇ 100,59/99,84 m; or. SZ-JI; zidana grobnica vel. 215 x 120 x 65 cm. Ukopna jama nešto je šira od temelja (235 x 135 cm). Na zapadnome dijelu sačuvani su otisci opeke (vel. 43 x 30 cm) u bijeloj žbuci na mjestu zidova i podnice, a na istočnome dijelu, u duž. od 90 cm, veći dio zida od opeke vezane sivkastom žbukom. Ukupno je sačuvano 10 redova opeke vel. 43 x 30 x 4-5 cm, od kojih su pojedine ukrašene udubljenim valovnicama i omegom. Zid se prema vrhu nepravilno sužavao pomoću ispusta, a gornja sačuvana opeka sjeveroistočnog kuta bila je pomaknuta iz ravnine zida. S unutrašnje strane sačuvani su tragovi zidnog žbukanja. Zapuna je sadržavala tamnu sivo-smeđu zemlju s usitnjenom opekam i žbukom te ispreturanim kostima (Ž 45-50 god.). Na vrhu zapune (granica SJ 1 i SJ 2) sjeverozapadnog dijela grobnice zatečen je komad brusnog kamena (1) te lonac, oštećen i ispunjen zemljom, u kojemu je bilo 6 komada rimskog novca: 3 veoma istrošena primjerka na samome vrhu, te 3 znatno bolje sačuvana na dnu (2). Novac je najvjerojatnije bio grobni prilog, dok je posuda (16. -17. st.) nalaz koji svjedoči o poslije-antičkim zbivanjima na tome mjestu (T. X/1).¹⁴

Prilozi

1. Brusni kamen. Ulomak; tinčasti pješčenjak; zaobljeni vrh kamene alatke; vel. 5 x 4 x 1 cm.

2. Novci. Cjeloviti, dobro sačuvani (1-3), istrošeni (4-6); bakarna slitina, tragovi posrebrejenja (1-4); 6 komada (T. X/5).

2.1. Konstantin I.; AV: CONSTAN-TINVS.AVG, glava cara s lovorovim vijencem desno; RV: PRO[VID]JEN-T[IA].AVG, u odsječku ·ASIS, vrata logora s dvije kule, bez vrata, zvijezda iznad kula; kovnica: Siscia; 326.-327; RIC 200.

2.2. Prob; antoninijan; AV: IMP.C.M.AVR.PROBVS.AVG, poprsje cara sa zrakastom krunom u oklopu desno; RV: nečitljiv, vidljivo božanstvo koje stoji, [O]; 276.-282.

2.3. Prob; antoninijan; AV: IMP.C.M.AVR.PROBVS.INVICT.AVG, poprsje cara sa zrakastom krunom u oklopu desno; RV: FELICITAS.AVG, Felicitas stoji nalijevo, drži rog obilja i kaducej; kovnica: Siscia; 276-282; RIC 683.

2.4. Konstantin I.; AV: glava cara s kacigom okrenuta desno; RV: [VIRTVS.EXERCIT] [V]O[T].XX, dva zarobljenika podno tropeja s natpisom VOT XX; 319.-321.

2.5. Konstant; AV: CONSTAN-S.P.F.AVG, poprsje cara s bisernom dijamantom u oklopu i plaštu desno; RV: VICTORIAE.D.D.AVG.GQ.NN, u odsječku AQ, 2 Vikto-

¹⁴ Posuda je zagubljena (vidi napomenu u *Uvodu*), ali je slična onoj nađenoj 1999. i pogrešno protumačenoj kao kasnoantički nalaz. Migotti, Perinić, 2001, 182, sl. 4.

rije okrenute jedna prema drugoj, svaka drži vijenac; kovnica: Akvileja; 347.-348.; RIC: 77.

2.6. Valentinijan I.; AV: [VALENTINI]-ANVS.[P.F.AVG], poprsje cara s bisernom dijademom u plaštu desno; RV: [SECVRITAS.REI.]PV[BLICAE], Viktorija u pokretu nalijevo, drži vijenac i palmu; 364.-375.

GA 74 (T. XI/1-4)

SJ 7, B 39; ispod SJ 1 (granica SJ 1 i SJ 2), presijeca SJ 2 i SJ 17; RD 102 cm; V 98,93/98,13 m; zidana grobnica vel. 258 x 118 x 80 cm; or. SZ-JI. Podnica i zidovi bili su načinjeni od seskvipedalnih opeka, čitavih ili odrezanih, vezanih obilnom crvenkastom žbukom. Opeke podnice bile su u cijelosti premazane žbukom, djelomice sačuvanom na različitim mjestima. Zidovi su bili građeni od opeka slaganih vodoravno, tako da su im čitavi bridovi na unutrašnjim stijenkama, a lomljeni dijelovi na vanjskima, što s vanjske strane ostavlja dojam gradnje slične cementiciju (*opus caementitium*). Zidovi su iznutra bili blago zakošeni od dna prema vrhu a tri gornja reda opeka međusobno izvučena prema unutra, uslijed čega su nastale dvije istake, odnosno podloga za dvostruki krov na dvije vode. Zapuna se sastojala od tamno-sive zemlje s česticama smrvljene opeke i žbuke te nešto ulomaka rimske keramike na vrhu i prapovijesne na dnu. Raštrkane kosti dviju osoba (M 35-40 god., D 3-4 god.) ležale su na podnici, a među njima, pretežno na zapadnome dijelu, nađeni su sljedeći prilozi: perle (1), kopča ogrlice (2), ulomci dviju narukvica (3, 4), komadići lima (5), ulomci posude (6).

Prilozi

1. Perle. Cjelovite; prozirno staklo različitih boja; 19 kom (T. XI/5, T. XL/1).

1.1. Spljošteni kvadratni poliedar; šarena u nijansama od bež do tamne boje meda, tehnika mozaika; vel. 0,9 x 0,9 x 0,5 cm; 1 kom.

Analogije: M. R. Alföldi, u: *Intercisa II*, 442, Abb. 94: 31-32 (karneol); Kloiber 1962, 56, T. XV: 43/3 (karneol); Vágó, Bóna 1976, 231, Taf. 21: 1184/3, 237, Taf. 27: 1308/3 (karneol); Burger 1979, 98, Taf. 14: 70/1 (jantar); Sági 1981, 40-41, Abb. 24: 5 (karneol); Batistić-Popadić 1984-1985, 71, T. I: 4/10 i d. (staklo, almandin); Istvánovits 1993, 101, Abb. 8: 13, 14 (karneol, staklo); Szekeres 1999, 503, Pl. IX: 7 (karneol); Bóna, Nagy 2002, I, 290, Taf. 16: 55/1, II, 180, Abb. 38: 57 (almandin); Dautova-Ruševljan 2003, 55, T. XXII: 44/1 (staklo).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

1.2. Izduženi heksaedar; zelene, vel. 0,8 x 0,6 x 0,6 cm; 2 kom.

Analogije: Migotti 2004, 163-164, G 42.2.2. (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. – 1. polovica 5. st.

1.3. Kockasti poliedar; plave, vel. oko 0,5 x 0,5 x 0,5 cm; 2 kom.

Analogije (staklo): Migotti 2004, 169, G 42.2.1. (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

1.4. Kocka, kvadar i međuoblici; plave, vel. 0,3 x 0,3 x 0,3 cm – 0,3 x 0,3 x 0,5 cm; 14 kom.

Analogije: Burger 1966, 213, Fig. 106: 172/7 i d.; Salamon, Barkóczi 1971, 46, Abb. 10: 58/3; Keller 1971, 86, 92, Abb. 27: 19, 20; Lányi 1972, 169, Abb. 63: 10, 11; Petru, Petru 1978, 65, T. XVI: 8, 10, 12; Bertoncej-Kučar 1979, 264, T. I: 4 i d.; Mócsy 1981, 193, Abb. 2: 4 i d; Marijanski-Manojlović 1987, 116, T. 22: 2; Franken II, 843-4, Kat. III.4.8.d; Swift 2000, 90, Fig. 98.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. Kopča ogrlice. Cjelovita (slijepljena), bakarna slitina; dvodijelna, od deblje žice pravokutno-zaobljenog presjeka, s alkama i kukom; duž. 2,8 cm i 2,9 cm (T. XI/6).

Analogije: Migotti 2004, 163-164, G. 42.1. (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. Narukvica. Ulomak; bakarna slitina; dio trakaste narukvice od tankog lima, ukrašene udubljenim motivom niza klepsidri; vel. 2,4 x 0,4 cm, pr. oko 5 cm (T. XI/7).

Analogije (oblik i ukras): Lányi 1972, 165, Abb. 59: 5, 6; Petru, Petru 1978, 63, T. XIII: 33; Mócsy 1981, 198, Abb. 7: 52; Sokol 1998, 22, br. 17. Analogije (oblik): Migotti, Perinić 2001, 183, T. IV: 4 (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

4. Narukvica. Ulomak; željezo; tanka žica pravokutnog presjeka; duž. 1,8 cm, šir. 0,1 cm.

Analogije: Kloiber 1962, 45, T. XVII: 2; Farka 1976, 73, Taf. 7: 7. Vidi i G 87.7.

Vrijeme: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

5. Oplata kutije. Devet okruglastih i pravokutnih ulomaka ispupčenog tankog bakarnog lima s većim ili manjim rupama; duž. 0,5 do 1,1 cm; dijelovi oplata drvene kutije (T. XI/8).

Analogije: Fülep 1984, 84-87, Fig. 28: 37, Fig. 30; Gáspár 1986, Taf. CLVIII, CLXXVIII: 786, *passim*.

Vrijeme: 4. st. (3. st.?).

6. Posuda. Sedam malih (1 x 1 cm i manji) ulomaka bezbojnog stakla, stijenki tanjih od 0,1 cm; oblik nepoznat.

GA 75 (T. XII/1)

SJ 31, B 37; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 124 cm; ∇ 100,09/99,69 m; ruševina zidane grobnice u obliku jame vel. 330 x 160 x 40 cm; prema dnu sužena dvjema „klu-

pama“ (duž. na dnu: 290 cm); or. SZ-JI; zapuna se sastoji od tamne rastresite zemlje s malo smrvljene žbuke, ulomaka keramike, životinjskim kostima, većom nakupinom žbuke i opeke na JI dijelu, ispreturanim ljudskim kostima dviju osoba (M 50-55 god., vjerojatno M 35-45 god.) i komadićem stakla (1) u JI dijelu.

Prilog

1. Posuda. Ulomak posude nepoznatog oblika; bezbojno staklo, deb. stijenke 0,1 cm i manje.

GA 76

SJ 32, B 38; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, 17 i 46 (G 88)¹⁵; RD 100 cm; ∇ 99,45/99,00 m; ruševina zidane grobnice u obliku jame vel. 260 x 120 x 0,45-0,55 cm; or. SZ-JI. Sačuvana je mjestimice crvenkasta žbuka podnice te ostatci zidova (ulomci opeka vezanih bijelom žbukom u vis. od 15-20 cm) na krajnjem SZ i JI dijelu. U zapuni je bila tamna rastresita zemlja s nekoliko manjih komada prapovijesne keramike, mrvicama žbuke i opeke, balsamarijem (1) te ispreturanim kostima (Ž 30-35 god.).

Prilog

1. Balsamarij. Cjelovit. Opis (vis. 6,3 cm), analogije i vrijeme kao G 67.3. (T. XII/2, T. XXXVII/3).

GA 77 (T. XII/3, 4)

SJ 6, B 32; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, presječena sa SJ 3; RD 1,05 m; ∇ 100,71/100,16 m; ruševina zidane grobnice u obliku jame vel. 275 x 130 x 45 cm; or. SZ-JI. Usprkos moćnoj ruševini od žbuke i velikih komada opeke, od arhitekture su u čvrstom obliku sačuvani jedino mjestimični potezi podnice na čitavom prostoru jame, a osobito na JI dijelu. Nekolicina opeka ukrašena je ravnim i vijugavim žljebovima, a na jednoj se naslućuju tragovi crvenog oslikavanja. Nađen je i ulomak tanje glinene ploče strukture opeke (vel. 10 x 5,5 x 2 cm), ukrašene na rubu prednje strane plastičnom trakom s okruglim udubljenjima, dok je naličje pokriveno tankim slojem bijele žbuke (T. XII/4). U presjeku ruševina se sastoji od sljedećih slojeva (odozdo prema gore): lomljene opeke u obilnoj crvenoj, sipkij žbuci, veći komadi opeka, crvena žbuka, siva zaglađena žbuka. Podnicu omeđuje plitki nepravilni jarak šir. 10 cm, s mjestimičnim manjim komadima opeke. Zapuna od tamne zemlje sadržavala je, osim opeke i žbuke, ispremiješane ljudske i životinjske kosti, malo prapovijesne i rimske keramike te veći broj ulomaka keramike 16.-17. st. U sjevernom profilu ocrta-li su se slojevi uništavanja i zapune, sastavljeni od 4 reda zemlje iz SJ 2 (onaj na ∇

¹⁵ Uslijed poremećenosti slojeva nastale urušavanjem SJ 32 nije bilo moguće točno utvrditi je li zidana grobnica samo dotaknula ili uistinu i presjekla G 88.

99,20 m sadržavao je tragove gorenja, te opeke i žbuke), međusobno razdvojenih sa 4 reda pomiješane žbuke i opeke u tamnijoj zemlji. Od grobnih priloga nađen je samo komadić stakla (1).

Prilozi

1. Staklo. Komadić neravnog svjetlozelenog stakla vel. 2,3 x 2 x 0,5 cm; moguće dio dna posude nepoznata oblika.

GA 78 (T. XIII/1)

SJ 4, B 33; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 100 cm; ∇ 100,28/99,15; ruševina zidane grobnice u obliku jame vel. 240 x 270 x 120 cm; or. SZ-JI. Sačuvane su jedino „krpe“ temeljne žbuke sljedeće strukture (odozgo prema dolje): tvrdi crveni sloj (oko 3 cm), tvrdi bijeli sloj (oko 1 cm), rahlija bijela žbuka (oko 5 cm). Uokolo temelja teče plitki, desetak centimetara širok jarak pokriven žbukom. Zapuna se sastojala od tamne zemlje s moćnim ostatcima opeke, vapnenca i žbuke, mjestimice tvrde poput kame-
na, ljudskih i životinjskih kostiju te tragova gorenja. Keramika, pretežno novija (16.-17. st.) te malo prapovijesne i rimske, pojavljivala se samo u gornjoj trećini ruševine. Na različitim mjestima u zapuni zatečen je prilog: intaljo (1) te 2 moguća priloga: slomljena ljuštura školjke (vrsta *slikarska lisanka/ unio pictorum*) i cjelovita ljuštura puža (vrsta *živičnjak/cepaea vindobonensis*).

Prilozi

1. Intaljo. Cjelovit; neprozirno staklo; svjetloplav umetak i tamnoplav okvir – imitacija ahata, tzv. *nicolo*, poprsje muškarca okrenutog nadesno, s nejasnim šiljatim predmetom na praznoj površini između glave i okvira te s nečitkim natpisom uokolo glave; vel. 1,5 x 1,4 x 0,3 cm (T. XIII/2, T. XXXIX/5).

Približne¹⁶ analogije: Middleton 1991, 116, br. 208; Geszthely 2000, 120: 48.

Vrijeme: 1. st. (?); 3. st. (?).

G 79 (T. XIII/3-4)

SJ 33, B 32; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 90 cm; ∇ 100,13 m; pravokutna raka vel. 230 x 85-100 x 15 cm; u zapuni žuta zemlja bez nalaza; Ž 30-35 god.; kostur osrednje sačuvan; or. SZ-JI; lijeva ruka pružena uz tijelo; komadići narukvice na prsima (1).

Prilozi

1. Narukvica. Tri manja ulomka; kost; neukrašena trakasta narukvica s rupicama

¹⁶ Nije mi uspjelo pronaći dobrih usporedbi ni u gliptici ni u novcu. Uslijed istrošenosti portretne osobine nisu posve jasne, a predmet nalik koplju nepoznat je u takvom obliku i položaju.

za zakovice i tragovima zelene bakarne patine; ukupna duž. 6 cm, šir. 0,4-0,6 cm, deb. 0,1 cm, pr. oko 8,5 cm.

Analogije: Migotti, Perinić 2001, 189, T. X: 1 (a-g); Migotti 2004, 232, T. XIII: 1 (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

G 80 (T. XIV/1, 2)

SJ 37, B 41; ispod SJ 1, presijeca SJ 15; RD 35 cm; ∇ 100,60 m; pravokutna raka poremećena oranjem, proširena u donjem desnom kutu, vel. 180 x 70-80 x 7 cm; u zapuni žuto-crna zemlja (SJ 15) i 1 mikrolit; M 20-25 god.; kostur dobro sačuvan; or. SZ-JI; lijeva ruka pružena uz tijelo, desna položena preko prsiju, dotiče lakat lijeve.

G 81 (T. XIV/3, 4)

SJ 58, B 35; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 55 cm; ∇ 98,44 m; pravokutna raka vel. 210 x 90-98 x 23 cm, u južnom dijelu dotaknuta (moguće poremećena) urušenom grobnicom (SJ 21); u zapuni tamnosiva zemlja s ulomcima grube prapovijesne keramike i 4 cjelovite puževe kućice, po dvije od vrstâ *cepaea vindobonensis* i *fruticicola fruticum*; M 50-55 god.; kostur dobro sačuvan; or. SZ-JI; ruke položene na zdjelicu; čavao u šupljini donje vilice (1), vrč uz desno stopalo (2), čaša uz desnu potkoljenicu (3).

Prilozi

1. Čavao. Cjelovit, osim odlomljenog svinutog završetka; željezo; četverokutan presjek, tijelo piramidalnog oblika, glava četvrtasta, zaobljenih uglova; duž. 6 cm (T. XV/1).

Analogije: Burger 1966, 217, fig. 110: 212/ 4 i d.; Vágó, Bóna 1976, 226, Taf. 16: 1079/2 i d.; Fülep 1984, 133, fig. 99: 11/1-7; Marijanski-Manojlović 1987, 113, T. 17: 17/2; Dautova-Ruševljan 2003, 69, T. XXXVI: 54/2.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. Vrč. Potpuno sačuvan; crvenkasta glina sa sitnim svjetlucavim primjesama, djelomice istrošena, mrljasta smeđe-svjetlozelena olovna caklina na čitavoj površini; valjkasto-stožast vrat s proširenim, dvostruko obrubljenim obodom, trakasta drška zadebljalih rubova, rame naznačeno plitkim koncentričnim žljebovima, loptasto tijelo, niska dvostožasta noga, ravna stajaća površina; vis. 18,2 cm (T. XV/2, T. XXXVIII/2).

Analogije: Burger 1966, 205, fig. 98: 61 i d.; Lányi 1972, 143, Abb. 37: 8; Vágó, Bóna 1976, 217, Taf. 7: 105/7 i d.; Burger 1979, 95, Taf. 11: 52/11; Fülep 1984, 135, fig. 101: 30/1; Migotti i drugi, 1988, 69, 202a; Dautova-Ruševljan 2003, 148, T. 13: 3, 14: 12.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. Čaša. Sačuvana oko 1/4 u ulomcima; prozirno svjetlozeleno staklo s mjehurićima zraka; stijenke tanje od 0,1 cm; stožasto tijelo, zadebljao obod kapljastog presjeka, dno malo udubljeno; pretpostavljena vis. 12 cm (T. XV/3).

Analogije: Barkóczy 1988, 83, Taf. IX: 103; Ružić 1994, 51, T. XXXVIII: 12; Migotti 2001, 160, T. V: 4.

Vrijeme: 4. st.

G 82 (T. XV/4-5)

SJ 39, B 41; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 66 m; ∇ 100,16 m; pravokutna raka vel. 215 x 85 x 44 cm; u zapuni zemlja svjetložute boje s ulomcima prapovijesne keramike; M 30-35 god.; kostur izvrsno očuvan; or. SZ-JI; ruke prekrižene na zdjelici.

GA 83

SJ 40, B 41/42; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 70 cm; ∇ 99, 89 m; urušena grobnica vel. 290 x 155 x 51 cm; sačuvano oko 1 m dužine temeljne bijele žbuke sjevernog zida, s komadićima opeke širine zida (30 cm); u zapuni tamna zemlja s raspršenim kostima (M 50-55 god.), komadima opeke i smrvljenom žukom te ulomkom posude (1).

Prilog

1. Posuda. Ulomak dna zdjele ili boce; zelenkasto staklo s mjehurićima; zakrivljen komad vel. 5 x 4,5 cm, deb. stijenke 0,1 cm.

G 84 (T. XVI/1, 2)

SJ 42, 42 a, B 42; SJ 42: ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 80 cm; ∇ 99,80 m; pravokutna raka vel. 165 x 60 x 15 cm; u zapuni zemlja svjetložute boje s malo ulomaka grube prapovijesne i rimske keramike i smrvljene žbuke; or. SZ-JI; kostur (spol neodređen) sačuvan samo u mjestimičnim istrunulim tragovima na položaju nalaza, zatečenih na ∇ 99,95 m (4) do 99,80 m (1,2): privjesci (1), perle (2), bula (3), ulomak narukvice (4), komadić karičastog oklopa (5), vrč (6). Na mjestu nalaza priloga 1, 2 i 4 zemlja je bila tamnija, a sadržavala je pepeo i ugljen.

SJ 42 a: ispod SJ 1, presijeca SJ 2; 25 cm JZ od SJ 42; ovalna površina tamnije zemlje (vel. 25 x 30 cm) s nakupinom ulomaka opeke i žbuke. Neposredno poviše u SJ 1 zatečen je brončani novac (moguće prilog 7). Postoji mogućnost da je SJ 42 a bila u nekom odnosu sa SJ 42 (vidi *Razmatranja*).

Prilozi

1. Privjesci

1.1. Cjelovit; neprozirno crno staklo; oblik bačve, masivna uška, umetnute bijele niti; duž. 2,1 cm (T. XVI/3, T. XXXIX/1).

Analogije: Girardi Jurkić, Džin 2003, 153: 217; približne analogije: Migotti 2004, 168, G 45.14.2.

Vrijeme: 4. st.

1.2. Cjelovit, osim odlomljene uške; neprozirno crno staklo; nepravilan šuplji kvadar na jednome kraju valjkast, dvije uzdužne nasuprotne plohe ukrašene motivom oštre valovnice izvedene plavom reljefnom niti; duž. 3,3 cm (T. XVI/3, T. XXXIX/1).

Analogije: Migotti 2004, 168, G. 45.1 (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. Perle. Pretežno cjelovite; neprozirno staklo različitih boja, jantar; 7 kom (T. XVI/4).

2.1. Stožasta lopta; staklo; crna boja i reljefna valovnica od bijelih, odnosno svjetlozelenih niti; vel. 1,6 x 1,6 x 1,2 cm; 1,5 x 1,5 x 1 cm; 1,2 x 1,2 x 1,2 cm; 1,9 x 1,9 x 1 cm; 4 kom.

Analogije: M. R. Alföldi, u: *Intercisa II*, 442, Abb. 94: 51, 52; Barkóczi 1960, 114-117, á. 31: 15, 32: 7; Burger 1966, 214, fig. 107: 184 i d.; Keller 1971, 86, Abb. 27: 22; Lányi 1972, 169, Abb. 63: 26, 28, 30, 31, 2; Vágó, Bóna 1976, 218, 226, Taf. 8: 133/1, 16: 1080/1; Bertonecelj-Kučar 1979, 270, T. 3: 47-49; Tempelmann-Maczyńska 1985, 53, Taf. 6: 265c; Franken II, 843, Kat. III.4.7.c i d.; Swift 2000, 90, 114 fig. 98, 139 (Augst). Približne analogije (drukčija temeljna boja i motivi – višestruke valovnice, krugovi i slično): M. R. Alföldi, u: *Intercisa II*, 442, Abb. 94: 50; Barkóczi 1960, 114, á. 31: 15; Burger 1966, 214, fig. 107: 184 i d.; Lányi 1972, 169, Abb. 63: 27, 29, 33, 34; Vágó, Bóna 1976, 216, Taf. 6: 86; Schulze 1978, 51, Abb. 1: 2-4; Salamon, Barkóczi 1971, 47, Abb. 11: 71/19; Bertonecelj-Kučar 1979, 270, T. 5.; Sági 1981, 28-29, Abb. 13: 56/12; Tempelmann-Maczyńska 1985, 52-58, Taf. 5-8; Franken II, 843, Kat. III.4.7.c i d.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2.2. Spljoštena lopta; staklo; bijela, vel. 0,7 x 0,7 x 0,6 cm; 1 kom.

Analogije: Migotti 2004, 169, G. 45.14.9 (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2.3. Izduženi poliedar; staklo; svjetlozeleno-srebrnasta; 0,8 x 0,5 x 0,5 cm; 1 kom.

Analogije: Burger 1966, 227, fig. 120: 316/4; Salamon, Barkóczi 1971, 46, Abb. 10: 58/3; Petru, Petru 1978, T. XVII: 4; Bertonecelj-Kučar 1979, T. 5; Marijanski-Manojlović 1987, 135, T. 39: 68/1.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2.4. Stožasti valjak s uskom uzdužnom šupljinom; okrhnut rub, dva duboka ureza na tijelu; jantar; vel. 2,9 x 1,8 x 1,5-1,9 cm; 1 kom.

Analogije: M. R. Alföldi, u: *Intercisa II*, 442, Abb. 94: 46; Burger 1966, 202, fig. 95: 24/11, 13 i d.; Lányi 1972, 169, Abb. 63: 51, 52; Vágó, Bóna 1976, 216, Taf. 6: 86 i d.; Jovanović 1978, 44, sl. 89; Burger 1979, 103, Taf. 19: 102/2; Mócsy 1981, 193, Abb. 2: 5;

Batistić-Popadić 1984-1985, 72, T. II: 13/39 i d.; Templemann- Mączyńska 1985, 24, T. 15: 406; Donati 1996, 268: 153; Franken II, 922-4, Kat. V.6.7b; Dautova-Ruševljan 2003, 55, T. XXII: 44/1.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. Bula. Cjelovita; bakarna slitina; ovalno-loptasta, načinjena od 1 preklapljenog komada lima izbočenih ploha i nazupčanih rubova te položene valjkaste uške; vel. $2,4 \times 2 \times 0,8$ cm (T. XVI/5, T. XXXIX/2).

Analogije: Burger 1966, 221, Fig. 114: 261/7; Lányi 1972, 170, Abb. 64: 11; Salamon, Barkóczi 1975, 78, Taf. 24: 43/ 8 i d.; Vágó, Bóna 1976, 216, Taf. 6: 91 i d.; Sági 1981, 22-23, Abb. 7: 3; Fülep 1984, 132, Fig. 98: 4/2; Košćević 1991, 46-47, br. 246, 247, T. XII, 190-194; Mayr 1991, 37, Abb. 21 (srebro).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

4. Narukvica. Svijeni ulomak; bakarna slitina; trakasta, ukrašena nizom krugova s točkom po sredini, razdvojenih snopovima usporednih kosih crta; trag lemljenja olovom ili kositrom na unutrašnjoj strani jednoga kraja; duž. 6 cm, šir. 0,3-0,4 cm (T. XVI/6).

Analogije (oblik i ukras): Burger 1979, 97, Taf. 13: 69/9; Marijanski-Manojlović 1987, 132, T. 36: 60/5, 6. Analogije (oblik): kao G 74.3.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

5. Karičasti oklop. Ulomak; željezo; 3 manje čitave karike i ostatci dviju polomljenih nanizani na (sačuvanu) polovicu većeg koluta, ostatci tkanine; vel. $1,9 \times 1,3$ cm (T. XVI/7).

Literatura: Migotti 2007 b.

Vrijeme: 4.-5. st.

6. Vrč. Potpuno sačuvan, osim manjih oštećenja na obodu, ručka slijepljena; crvenkasta glina sa sitnim svjetlucavim primjesama, djelomice istrošena mrljasta smeđe-zelena olovna caklina primijenjena jednoliko na gornjim dvjema trećinama površine, dok je na donju nanesena tek mjestimice; valjkasto-stožast vrat s proširenim trakastim obodom, trakasta drška zadebljanih rubova, rame naznačeno plitkim koncentričnim žljebovima, ravna prstenasta stajaća površina; vis. 18,3 cm (T. XVI/8, T. XXXVIII/3).

Analogije i vrijeme: kao G 67.4.

7. Novac. Veoma istrošen; bakarna legura; Konstantin I.; posmrtni kov; Konstantinovi nasljednici; kovnica pod nadzorom Konstancija II.; AV: [DV. CONSTANTINVS.P.T.AVGG], glava Konstantina pokrivena velom, okrenuta desno; RV: [V]N.M[R], Konstantin ogrnut velom, stoji okrenut desno; 347.-348. (T. XVI/9).

GA 85 (T. XVII/1-4)

SJ 43, B 42/47; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 78 cm; ∇ 99,69 m; or. SZ-JI; djelo-mice razorena grobnica (vel. 245 x 130 x 10-130 cm) zidana naizmjeničnim redovima sivo-bijele žbuke i opeke, iznutra ožbukana crvenom zaglađenom žbukom, zidova zakošenih od temelja prema krovu. Na istočnoj strani ostao je sačuvan uski potez podnice od malih ulomaka opeke vezanih obilnom sivom žbukom i pokrivene debelim slojem sive i crvene žbuke. U zapuni je bila mrljava sivo-smeđa zemlja s malo ulomaka grube keramike i smrvljene opeke i žbuke, s perlom (1) te ispreturanim kostima.

Prilog

1. Perla. Okrhnuti rubovi; bakarna slitina; oblik bačve; duž. 0,5 cm (T. XVII/5).

Analogije i vrijeme: (staklo, u bronci nepoznate): kao G 113.2.2.

GS (?)¹⁷ 86 (T. XVIII/1, 2)

SJ 21, B 35; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 70 cm; ∇ 97,98 m; pravokutna raka vel. 180 x 65 x 45 cm; D 12-13 god.; kostur slabo sačuvan; or. Z-I; lijeva ruka na zdjelici; na dnu rake na dva mjesta (između vrata i desnog ramena, te uzduž lijeve noge) tragovi istrunule drvene daske; u zapuni tamnija siva zemlja s česticama opeke i žbuke; komad (6,5 x 8,5 x 1,5-2,5 cm) kalcificirane žbuke na mjestu lijevog boka; pojasna kopča poviše tjemena (1), lukovičasta fibula uz desnu stranu glave (2), novac neposredno poviše kostura u predjelu trbuha (3), čavao (?) uz desnu potkoljenicu (4).

Prilozi

1. Kopča. Cjelovita (predica i okov); bakarna slitina; predica ovalna, trapezoidnog presjeka, sa završecima u obliku stiliziranih životinjskih glava, trn trakast, s dva ureza pri korijenu, vrškom povijen preko alke, okov ovalan, načinjen od pre-savijenog komada lima spojenog dvjema zakovicama (jedna nedostaje); ukupna vel. 3,8 x 3,5 cm (T. XVIII/3).

Potpune analogije: Burger 1966, 215, fig. 108: 194/2 i d.; Keller 1971, 248, Taf. 25: 4; Salamon, Barkóczi 1975, 80, Taf. 25: 68/6 i d.; Petru, Petru 1978, 55, T. I: 29; Sommer 1984, 60, T. 24: 5 i d.; Marijanski-Manojlović 1987, 121, T. 25: 34/1; Bitenc, Knific 2001, 24, br. 52.

Vrijeme: 2. polovica 4. st. – početak 5. st.

2. Fibula. Prelomljena na luku i na spoju igle s gredom, oštećena bradavica jedne

¹⁷ Ostaci daske na dnu rake mogli bi potjecati od drvenoga lijesa, ali i od daske na koju je pokojnik mogao biti položen. Vidi *Razmatranja*.

lukovice; bakarna slitina; lukovičasta fibula tipa Pröttel 3/4 C/D, puna, stubasto profilirana greda, ovalne spljoštene lukovice sa štapićastim bradavicama, kratki strmi luk i neznatno proširena noga ukrašeni motivom grane, a noga i nizom trapezoidnih rubnih pelti; oba presjeka loma na luku ispunjena urezanim mrežastim motivom; vel. 7,1 x 4,6 cm (T. XVIII/4).

Analogije: Kloiber 1962, 50, T. XIX: 1; Burger 1966, 218, fig. 111: 218/2; Keller 1971, 34, Abb. Typ 4C; Petru, Petru 1978, 57, T. V: 3; Burger 1979, 93, Taf. 9: 39/1 i d.; Pröttel 1988, 359-364; Swift 2000, 14, 21; Abb. 4a(C), 4c, 5; Dautova- Ruševljan 2003, 63, T. XXX: 1.

Vrijeme: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. Novac. Cjelovit, istrošen; bakarna legura; Konstancije II.; AV: DN. CONSTANTIVS.P.F.AVG, poprsje cara s bisernom dijamantom u oklopu i plaštu desno; RV: FEL.TEMP.RE-PARATIO, u odsječku CONS[], u polju M, vojnik kopljem probada palog konjanika koji je okrenut prema vojniku i pruža ruku (tip FH 3); kovnica: Konstantinopol; 355.-361.; RIC 137 (T. XVIII/5).

4. Čavao (?). Ulomak deblje žice okruglastog presjeka s tragovima drveta na čitavoj površini; željezo; duž. 2,5 cm, pr. 0,2 cm.

G 87 (T. XIX/1, 2)

SJ 45, B 43; ispod SJ 1, presijeka SJ 2; RD 45 cm; ∇ 99,40 m; pravokutna raka vel. 190 x 65-70 x 46 cm; Ž 25-30 god.; kostur dobro sačuvan; or. SZ-JI; desna ruka na zdjelici, lijeva pružena uz tijelo; u zapuni mrko-žuta ispremiješana zemlja (SJ 1 i SJ 2) s nekoliko manjih komadića sive prapovijesne posude; masivno dno (moguće jedne te iste posude) uz lijevo bedro; perle i kopča ogrlice pod glavom (1, 2) 4 prstena (3.1., 3.2., 3.3., 3.4.) na istom prstu lijeve ruke, 2 prstena na drugom prstu lijeve ruke, ali na različitim člancima (4, 5), narukvica na desnoj ruci (6), tri narukvice na lijevoj ruci (7, 8, 9).

Prilozi

1. Perle. Pretežno cjelovite; prozirno i neprozirno staklo različitih boja, kost; 43 kom. (T. XIX/3).

1.1. Loptasti kolut; prozirno tamnoplavo staklo; vel. otprilike 0,25 x 0,25 x 0,2 cm; 27 kom.

Analogije: Migotti 2004, 169, G 45.14.8. (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

1.2. Šesterobridni izduženi poliedar (nekoliko inačica); prozirno zeleno staklo, neprozirno zeleno staklo s bjelkastom patinom te svjetloplavo i žućkasto-bijelo staklo; duž. 0,3-0,6 cm; 9 kom.

Analogije i vrijeme kao GA 74.1.2.

1.3. Kockasti poliedar; kost; tamno bež boja, poliranje; vel. 0,4 x 0,4 x 0,5 cm; 0,5 x 0,5 x 0,3 cm; 2 kom.

Analogije i vrijeme: kao GA 74.1.3.

1.4. Rebraste (segmentne); kost; bjelkaste, na jednom ulomku tragovi crvenkaste prevlake, vjerojatnije hrđe nego boje; duž. 1,2 cm; 1 cm; 2 čitava primjerka i 3 u ulomcima.

Analogije (u staklu i metalu): Keller 1971, 86, Abb. 27: 18; Vágó, Bóna 1976, 233, Taf. 23: 1236/8; Petru, Petru 1978, 66, T. XVI: 12; Burger 1979, 91, Taf. 7: 35/8; Tempelmann-Maczyńska 1985, 33- 35, Taf. 2: 10/94. Približne analogije (perle s manjim brojem jasnije razdvojenih loptastih članaka): Burger 1966, 228, Fig. 121: 332/2 i d.; Salamon, Barkóczi 1971, 42, Abb. 6: 2/9 i d.; Lányi 1972, 169, Abb. 63: 24; Bertonecelj-Kučar 1979, T. 5; Fülep 1984, 140, Fig. 106: 60/2; Marijanski-Manojlović 1987, 122, T. 26: 35/2; Franken I, 343, Abb. 279: 9; Swift 2000, 90, fig. 98.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. Kopča ogrlice. Cjelovita (slijepljena); srebro; dvodijelna, prizmatično tijelo s navojima žice na krajevima, odnosno petljama i kukom; duž. 2,4 cm i 2 cm. Približne analogije (pretežno nedostaju navoji žice na krajevima): Burger 1966, 206, fig. 99: 72/2 i d.; Salamon, Barkóczi 1971, 42, Abb. 6: 7/25; Lányi 1972, 170, Abb. 64A: 8; Vágó, Bóna 1976, 230, Taf. 20: 1134/4a i d.; Petru, Petru 1978, 65, T. XVIII: 1; Burger 1979, 99, Taf. 15: 77/1; Fülep 1984, 132, Fig. 98: 1/4; Marijanski-Manojlović 1987, 118, T. 22: 28/1 (T. XIX/4).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3.1. Prsten. Cjelovit; srebro; trakasti obruč ukrašen izrezbarenim motivom trokutaste valovnice na čitavoj površini; pr. 1,8 cm (T. XIX/5.1.).

Analogije (oblik i ukras): Keller 1971, 109, Taf. 14: 7; Lányi 1972, 168, Abb. 62: 7; Burger 1979, 102, Taf. 18: 96/2; Pollak 1993, 183, Taf. 17: 149/3.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3.2. Prsten. Isti kao 3.1., necjelovit (T. XIX/5.2).

3.3. Prsten. Isti kao 3.1., ali oštećen i slijepljen (cjelovit); bakarna slitina.

3.4. Prsten. Isti kao 3.3., necjelovit.

4. Prsten. Cjelovit (slijepljen); željezo, bakarna slitina; trakast željezni obruč, pločasta četverokutna kruna od bakarne slitine ukrašena urezanim motivom kosog križa; pr. 1,7 cm (T. XIX/6).

Analogije: Burger 1966, 215, Fig. 108: 190/4; Lányi 1972, 168, Abb. 62: 30, 31; Burger 1979, 88, Taf. 4: 25/6a; Mihovilić 1979, T. 2: 46; Marijanski-Manojlović 1987, 132, T. 36: 60/8.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

5. Prsten. Sačuvana polovica trakastog obruča s proširenjem za krunu; željezo; pr. 1,4 cm; oblik i ukras vjerojatno kao br. 4, ali nošen na gornjem članku prsta, sudeći prema tragu na kosti (T. XIX/7).

Analogije: Lányi 1972, 168, Abb. 62: 2; Vágó, Bóna 1976, 211, Taf. 1: 8/3; Fülep 1984, 142, Fig. 108: 88/2; Migotti, Perinić 2001, 189, T. X: 6.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

6. Narukvica. Cjelovita, iskrivljena; bakarna slitina; žičan obruč ukrašen nizovima plitkih okomitih ureza na dijelovima koji prethode lepezasto raskucanim i izljebljenim završecima; pr. 4,5-5,5 cm (T. XIX/8).

Analogije: Kloiber 1962, 35, T. XIII: 14 a i d.; Burger 1966, 204, fig. 97: 50 i d.; Keller 1971, 100, Abb. 29: 2; Lányi 1972, 164, Abb. 58: 55-57; Vágó, Bóna 1976, 223, Taf. 13: 105/2 i d.; Petru, Petru 1978, 62, T. XII: 22; Burger 1979, 100, Taf. 16: 83/1, 2; Marijanski-Manojlović 1987, 128, T. 32: 51/3; Swift 2000, 167, fig. 213; Dautova-Ruševljan 2003, 139, T. 4: 3.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

7. Narukvica. Dva ulomka, otprilike polovica predmeta, ostatci tkanine; željezo; neukrašena žica okruglog presjeka; pr. 6 cm (T. XIX/9).

Analogije (presjek okrugao do eliptičan, ili nije naznačen): Kloiber 1962, 35, T. XIII: 6; Burger 1966, 222, Fig. 115: 269/1, 229, Fig. 121: 333/4; Salamon, Barkóczi 1971, 44, Abb. 8: 31/10 i d.; Vágó, Bóna 1976, 16, Taf. 1: 8/6; Burger 1979, 102, Taf. 18: 96/9; Mócsy 1981, 193, Abb. 2: 15 i d.; Dautova-Ruševljan 2003, 56, T. XXIII: 44/6; Flück 2004, 99, Taf. 5: 17/4.

Vrijeme: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

8. Narukvica. Dva ulomka spojena zakovicom od bakarne slitine; kost; neukrašena trakasta, spljošten ovalan presjek, šir. 0,4 cm.

Analogije i vrijeme: kao G 79.1.

9. Narukvica. Dva manja ulomka, od kojih jedan spojen s prilogom G 87.7., ostatci tkanine; kost, moguće smeđa boja (ili željezna hrđa); trakasta, spljošten ovalan presjek, šir. 0,4 cm.

Analogije i vrijeme: kao br. 8.

G 88 (T. XX/1, 2)

SJ 46, B 43; ispod SJ 1, presijeca SJ 2 i SJ 15, dodiruje ga ili presijeca SJ 32 (GA 76), što je prouzročilo neobičan položaj i odnos lijevog stopala i staklene posude; RD 66 cm; ∇ 99,09 m; pravokutna raka vel. 200 x 80 x 40 cm; u zapuni svjetložuta

zemlja s mrvicama žbuke; Ž 30-35 god.; kostur dobro sačuvan; or. SZ-JI; lijeva ruka na zdjelici, desna pružena uz tijelo i malo podvučena pod zdjelicu; zdrobljena boca ispod malo uzdignutog lijevog stopala (1).

Prilog

1. Boca. U ulomcima, djelomice restaurirana; svjetlozeleno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; stijenke tanje od 0,1 cm, osim na rubu oboda (0,1 – 0,15 cm); ljevkast vrat ravno odrezanog ruba, loptasto tijelo, neznatno udubljeno dno; vis. 16,3 cm (T. XX/3).

Analogije: E. B. Thomas, u: Kloiber 1962, 103; Šaranović-Svetek 1986, 22, T. IX: 3; Barkóczy 1988, 142, Taf. XXVI: 308 a; Lazar 2003, 144-146, sl. 42: 6.2.8.

Vrijeme: 2. polovica 3. st. – 4. st.

GA 89

SJ 35, B 36; ispod SJ 1, presijeca SJ 2. Tragovi opeke i žbuke – vjerojatno grobnica koja se podvlačila pod sjeverni rub iskopa; neistraženo.

G 90 (T. XX/4, 5)

SJ 47, B 41; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 59 cm; ∇ 100,50 m; pravokutna raka vel. 185 x 75-80 x 30 cm; u zapuni svjetložuta zemlja bez nalaza; Ž 35-40 god.; kostur osrednje sačuvan; or. SZ-JI; lijeva ruka na zdjelici, desna pružena uz tijelo.

GA 91

SJ 14, B 32; ispod SJ 1, presijeca SJ 2. Tragovi opeke i žbuke – vjerojatno grobnica koja se podvlačila pod sjeverni rub iskopa; neistraženo.

GS 92 (T. XXI/1, 2)

SJ 41, B 42/47; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 50 cm; ∇ 99,76 m; ukop u drvenome sanduku u pravokutnoj raci vel. 265 x 65-70 x 50 cm; u zapuni mrko-žuta ispremiješana zemlja (SJ 1 i SJ 2) sa sitnim ulomcima grube keramike, smrvljene opeke i žbuke te 2 oštećene puževe kućice vrste *helix pomatia* (veliki vinogradnjak); M 35-40 god.; kostur dobro sačuvan; or. SZ-JI; ruke prekrížene na zdjelici; uokolo kostura 16 velikih (duž. 11-12 cm) željeznih čavala od drvenog lijesa, s ostacima drva i bijele smjese nepoznata podrijetla; uz desnu šaku ostatci zdrobljene posude (1).

Prilog

1. Čaša (?) Dvadesetak malih ulomaka, pretežno oboda čaše, vjerojatno stožaste; žuto-smeđe staklo; zadebljali rub kapljastog presjeka; deb. stijenki 0,1 cm i manje.

G 93 (T. XXI/3-4)

SJ 50, B 44; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 90 cm; ∇ 98,60 m; pravokutna raka vel. 250 x 80 x 20 cm; u zapuni mrko-žuta ispremiješana zemlja (SJ 1 i SJ 2) sa sitnim česticama opeke i žbuke, ulomcima keramike te jednom cjelovitom puževom kućicom vrste *cepaea vindobonensis* (živičnjak); M 35-40; or SZ-JI; kostur dobro sačuvan; lubanja podignuta, odnosno nagnuta naprijed, kao da je glava bila na povišenoj podlozi; ruke pružene niz tijelo; zdrobljena čaša uz lijevo stopalo (1).

Prilog

1. Čaša. Sačuvana djelomice u ulomcima; svjetlozeleno staklo, stijenke tanje od 0,1 cm; stožasta čaša ravnog, u sredini snažno uvučenog dna i ravno odrezanog, prstenastog oboda bez zadebljanja; vis. 12,5 cm (T. XXI/5).

Analogija: Barkóczy 188, 83, Taf. IX: 102. Približne analogije: Ružić 1994, 51, T. XVIII: 12; Migotti 2001, 160-161, T. VII: 2.

Vrijeme: 2. polovica 4. st.

G 94 (T. XXII/1, 2)

SJ 51, B 44; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 70 cm; ∇ 98,81 m; pravokutna raka vel. 170 x 60 x 60 cm; u zapuni mrko-žuta ispremiješana zemlja (SJ 1 i SJ 2) sa sitnim česticama opeke i žbuke te ulomcima keramike; D 8,5-9,5; or SZ-JI; kostur dobro sačuvan; lubanja zabačena unatrag, donja vilica na položaju desnog ramena; ruke u krilu; naušnica s lijeve strane lubanje (1), narukvica na desnoj ruci (2), novac na donjoj vilici (3).

Prilozi

1. Naušnica. Cjelovita; bakarna slitina, staklo; obruč od žice okruglog presjeka, privjesak u obliku kapljaste perle od tamnozelenog stakla nataknete na trakastu žicu; ukupna duž. 3,4 cm (T. XXII/3, T. XXXIX/3).

Analogije za perlu: Lányi 1972, 169, Abb. 63: 3; Burger 1979, 96, Taf. 12: 68/2 i d.; Sági 1981, 48, Abb. 32: 83/8 i d. Analogija za oblik naušnice nepoznata; o ishodištu oblika vidi u *Razmatranjima*.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. Narukvica. Cjelovita; bakarna slitina; obruč od žice okruglog presjeka, krajevi međusobno preklapljeni u obliku petlje; pr. 5 cm (T. XXII/4).

Analogije: Kloiber 1962, 46, Taf. XVIII: 34/2, 3; Lányi 1972, 166, Abb. 60: 8; Vágó, Bóna 1976, 222, Taf. 12: 962/2; von Schnurbein 1977, 251, Taf. 190: 11; Petru, Petru 1978, 63, T. XIII: 43; Swift 2000, 132-133, Fig. 158.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. Novac. Cjelovit, istrošen; bakarna slitina; Konstancije II.; AV: D.N. CONS[TANTINVS.P.F.AVG] – mala pločica, nije otkovan cijeli tekst kalupa, poprsje cara s bisernom dijamantom u oklopu i plaštu desno; RV: [FEL.TEMP.RE-PARATIO], u odsječku SIS, vojnik kopljem probada palog konjanika; 351.-361. (T. XXII/5).

G 95 (T. XXIII/1, 2)

SJ 16, B 7; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, presijecaju je SJ 3 i 9; RD 75 cm; ∇ 99,52 m; pravokutna raka vel. 175 x 90-100 x 0,40 cm; u zapuni tamnosiva zemlja bez nalaza; kostur 1 (Ž 35-40 god.) osrednje sačuvan, kostur 2 (D 0-0,5 god.) slabo sačuvan; or. SZ-JI; ruke podignute prema ramenima; naušnice (1) i ukosnica (2) s desne strane lubanje, perle (3), kopča za ogrlicu (4) i 2 prstena (5, 6) na predjelu vrata, ostatci smrvljene posude (7) uz oba stopala. Mogući prilozi: komadić tinjca uz posudu (8) te 2 sićušne puževe kućice, jedna među desnim rebrima, a druga uz vrat, među perlama (9).

Prilozi

1. Naušnice, par (1.1., 1.2.); jedna gotovo cjelovita, djelomice slijepljena, od druge sačuvan samo manji dio obruča i petlje privjeska; bakarna slitina, staklo; okrugao žičan obruč s privjeskom u obliku valjkaste šesterokutne perle od bjelkastog stakla, nataknete na žicu i omeđene dvama žičanim zavijutcima; duž. 3,3 cm (T. XXIII/3).

Analogije: Migotti, Perinić 2001, 187, T. VIII: 3 (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. Ukosnica. Cjelovita; srebro; tijelo okruglog presjeka, glava poliedarska, na dvjema plohama plitka pravokutna udubljenja poput pečata; duž. 6,3 cm (T. XXIII/4).

Analogije: Kloiber 1962, 66, T. XXII: 4, 5 (gagat); Keller 1971, 83 (bez ilustracije, različiti materijali); Lanyi 1972, 172, abb. 66: 10 (različiti materijali); Burger 1979, 77, Taf. 23: 4/45 i d.; Dular 1979, 283, T. II: 2-4 (kost); Košćević 1981, 11, br. 18 (različiti materijali); Pop-Lazić 2002, 70, sl. 22: 16, 17 (kost).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. Perle. Pretežno cjelovite, manji broj oštećenih ili polomljenih; staklo različitih boja; 79 cijelih komada i 7 ulomaka (T. XXIII/5, T. XL/2).

3.1. Izduženi valjkasti heksaedar; cjelovite; jedna veća od tamnozelenog prozirnog stakla, dvije manje od svjetlozelenog neprozirnog stakla; duž. 0,5-0,7 cm; 3 kom.

Analogije i vrijeme: kao G 87.1.2.

3.2. Valjak; svjetlozeleno neprozirno staklo s bjelkastom patinom; duž. 0,5-0,7 cm; 9 kom.

Analogije; Migotti 2004, 170, G. 45.14.12 a, b; 14.13. (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3.3. Dvostožaste; tamnoplavo neprozirno staklo; duž. 0,7 cm; 2 kom.

Analogije: Salamon, Barkóczy 1971, 45, Abb. 9: 42/6; Petru, Petru 1978, 65, T. XVI: 5; Lányi 1972, 169, Abb. 63: 7; Vágó, Bóna 1976, 227, Taf. 17: 1098; Bertonecelj-Kučar 1979, 257, T. 1: 4; Sági 1981, 17, Abb. 5: 17 i d.; Fülep 1984, 140, fig. 106: 60/2; Templemann-Maćzińska 1985, 32, T. 1: 59, 64; Franken II, 843-4, Kat. III.4.8d.; Swift 2000, 90, fig. 98.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3.4. Pločast kolut; tamnoplavo poluprozirno staklo; pr. 0,45-0,5 cm; 3 kom.

Analogije: Migotti 2004, 170, G. 48.1. (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3.5. Loptast kolut; tamnoplavo prozirno staklo; pr. 0,4 cm; 1 kom.

Analogije i vrijeme: kao G 87.1.1.

3.6. Spljošten dvostruki stožac; tamnoplavo prozirno staklo; pr. 0,5 cm; 1 kom.

Analogije: Keller 1971, 86-87, Abb. 27: 9; Lányi 1972, 169, Abb. 63: 53; Petru, Petru 1978, 65, T. XVI: 13; Vágó, Bóna 1976, 219, Taf. 9: 167/1; Sági 1981, Abb. 5: 17 i d.; Templemann-Maćzińska 1985, 32, T. 1: 61, 63; Marijanski-Manojlović 1987, 112, T. 16: 16/1 i d.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3.7. Kocka, kvadar i međuoblici; neprozirno zeleno staklo, bjelkasta patina, žućkasto staklo sa zlatno-srebrnastom prevlakom (1 kom.); duž. 0,2-0,7 cm; 23 kom.

Analogije i vrijeme: kao GA 74.1.4.

3.8. Zrno leće; zeleno neprozirno staklo, bjelkasta patina; pr. 0,3-0,4 cm; 25 kom.

Analogije: Migotti 2004, 161, G. 39.1. (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3.9. Kockast poliedar; tamnoplavo prozirno staklo; vel. 0,2 x 0,2 x 0,2 cm – 0,3 x 0,3 x 0,3 cm; 12 cijelih kom. i 7 ulomaka.

Analogije i vrijeme: kao GA 74.1.3.

4. Kopča ogrlice. Cjelovita, slijepljena; bakarna slitina; dvodijelna, trokutasto proširena pločasta tijela s petljama (u jednoj je zaglavljena perla oblika 3.7.) i kukom; duž. 2,5 cm, 2,7 cm (T. XXIII/6).

Analogije: Migotti 2004, 167, G. 45.11. (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

5. Prsten. Cjelovit, iskrivljen, slijepljen; željezo, olovo i/ili srebro, kositar; žičan obroč okruglog presjeka, s ostatkom tkanine; visoka stožasta kruna okrugle gornje površine, umetak od svjetlosive slitine s tragovima urezivanja na reljefnoj površini, prizor nejasan; pr. obruča 1,7 cm, vis. krune 0,9 cm (T. XXIII/7).

Analogija: Sokol 1998, 20, br. 4. Približne analogije: Burger 1966, 227, fig. 120:

328/3; Keller 1971, 110, Taf. 22: 14; Vágó, Bóna 1976, 221, Taf. 11: 458/6; Guiraud 1989, 188, Fig. 26, Type 4a; Migotti i ostali 1998, 53, br. 164; Migotti 2007, 167, T. VIII: 1.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

6. Prsten. Cjelovit; srebro; trakast obruč preklapljenih krajeva; pr. 1,7 cm (T. XXIII/8).

Analogije: Farka 1976, 70, Taf. 4: 7/2; Vágó, Bóna 1976, 232, Taf. 22: 1186/2; Burger 1979, 90, Taf. 6: 34/10c. Približne analogije (zatvoren obruč): Migotti, Perinić, 2001, 192, T. XIII: 7, 8 (i ondje navedena literatura).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

7. Čaša s ručkama (svjetiljka?). Razmrvljena, svjetlozeleno staklo s mjehurićima i staklenom hrđom; deb. stijenki manja od 0,1 cm, osim na rubovima i ostatku ručke; čaša zadebljalog oboda kapljastog presjeka s ručkama (svjetiljka?).

Moguća analogija: Fadić 1998, 249, Fig. 3.

Vrijeme: 4.-5. st. (?)

8. Tinjac. Komadić tinjca, minerala iz skupine silikata; vel. 2,2 x 1,6 x 0,3 cm.

9. Puževi. Dvije cjelovite kućice, obitelj *hygromiidae*, pr. 0,2 cm (usp. G 103.2.5.).

GA 96

SJ 54, B 7/38; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 140 cm; ∇ 99,31/98,55 m; ruševina zidane grobnice u obliku jame vel. 210 x 110 x 75-80 cm, koja se na dub. od 45 cm od vrha sužava na dužinu od 70 cm; or. SZ-JI; u gornjem sloju (30-ak cm) zapune žuta zemlja sa smrvljenim opekama, žbukom i keramikom, ispod toga sipka sivo-smeđa zemlja s ispreturanim ljudskim kostima (Ž 30-35 god.).

G 97 (T. XXIV/1)

SJ 57, B 36; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, presijeca ju SJ 34; RD 45 cm; ∇ 100,50 m; pravokutna raka vel. 55 x 50 x 20 cm; u zapuni zemlja kao u SJ 34; Ž 30-40 god.; sačuvane samo potkoljenice; or. SZ-JI.

GA (?) 98 (T. XXIV/2)

SJ 55, B 7; ispod SJ 1, presijeca SJ 3; RD 116 cm; ∇ 99,54/99,18 m; moguće ruševina zidane grobnice, koja se na površini očitovala kao četverokut (vel. 280 x 15 x 30-40 cm) žute zemlje s mnogo smrvljenih čestica opeke i žbuke te nešto keramike. Ispod toga zemlja je bila bez nalaza, a u SJ 1 poviše SJ 55 nađene su ljudske kosti; Ž 35-45 god.

G 99 (T. T XXIV/3, 4)

SJ 19, B 34; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 83 cm; ∇ 98,70 m; pravokutna raka vel.

200 x 65-80 x 10 cm; u zapuni tamnija zemlja s nekoliko ulomaka grube keramike te mjestimice mrvicama gara; Ž 30-35 god.; kostur veoma dobro sačuvan; or. SZ-JI; lijeva ruka na zdjelici, desna prebačena preko trbuha, dotiče lakat lijeve; nalazi iz SJ 53 (komadić stakla i nekoliko puževih kućica vrste *cepaea Vindobonensis* moguće su ostatci grobnih priloga.

GS 100 (T. XXV/1, 2)

SJ 49, B 43/44; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 77 cm; ∇ 98,14 m; ukop u drvenome lijesu (sačuvan samo u mjestimičnim tragovima istrunulog drveta poviše zdjelice i nogu; na dnu rake ne uočavaju se) i pravokutnoj raci vel. 190 x 70 x 60 cm; u zapuni mrko-žuta ispremiješana zemlja (SJ 1 i SJ 2) s usitnjenom keramikom; Ž 50-55; or. SZ-JI; kostur dobro sačuvan, osim istrunule lubanje položene na udubljenje ispunjeno tamnijom zemljom bez nalaza; lijeva ruka na trbuhu, desna na zdjelici; čaša uz lijevo stopalo (1).

Prilozi

1. Čaša, gotovo u cijelosti restaurirana od ulomaka; žućkasto-svjetlozeleno staklo s mjehurićima zraka, deb. stijenki 1 mm i manje; ljevkasto tijelo, zadebljao obod, proširena stajaća površina s blago udubljenim dnom; vis. 8,7 cm (T. XXV/3).

Analogije: Šaranović-Svetek 1986, 15, T. III: 6; Ružić 1994, 51, T. XXXVIII: 5; Približne analogije: Barkóczy 1988, 79-80, Taf. VIII: 90; Lazar 2003, 117-118, sl. 35: 3.9.2.; Migotti 2004, 174, T. XIX: 3.

Vrijeme: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

GS 101 (T. XXVI/1, 2)

SJ 56, B 44; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 85 cm; ∇ 98,09 m; ukop u drvenome lijesu (sačuvan u tragu istrunulog drveta uz lijevi gornji dio kostura, u vis. od 10 cm) i pravokutnoj raci (vel. 270 x 140 x 65 cm) opremljenoj sa sjeverne i južne strane zemljanom „klupom“ šir. 20 cm i vis. 25 cm; u zapuni tamnosmeđa mrljava zemlja s malo ulomaka rimske keramike te usitnjene opeke i žbuke; uz lijevu zdjelicu, neznatno podvučen pod nju, komad rimske opeke (vel. 12 x 15 x 4 cm); Ž 45-50; or. SZ-JI; kostur dobro sačuvan, desna ruka na trbuhu, lijeva na zdjelici; okovi drvene kutije sačuvane u tragovima istrunula drveta ispod lubanje i s obje njene strane (1), boca ispred lijevog stopala, unutar sanduka (2).

Prilozi

1. Okovi drvene kutije. Četiri komada, djelomice oštećeni, jedan sačuvan polovično; bakarna slitina, mjed; uzdužni kutni okovi od lima bakarne slitine s po dvije mjedene zakovice na gornjem i donjem rubu, trn i kapica zakovica spojeni kositrenim lemom; ostatci drva na metalu; duž. 3,7 cm (T. XXVI/3).

Analogije: Burger 1966, 209, Fig. 102: 136/1; von Schnurbein 1977, Taf. 129: 937, 7-9; Gáspár 1986, 188, Taf. CLXXXII: 926.

Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. Boca. Cjelovita; svjetlozeleno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; deb. stijenki 0,1 cm (vrat) i manje; ljevkast obod, stožast vrat, loptasto tijelo, neznatno udubljeno dno; vis. 13,6 cm (T. XXVI/4, T. XXXVI/4).

Analogije i vrijeme: kao G 106.9.

G 102 (T.XXVII/1, 2)

SJ 22, B 34; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 105 cm; ∇ 98,06 m; raka se nije jasno raspoznavala; u zapuni tamnosiva zemlja bez nalaza; M 30-35 god.; kostur osrednje sačuvan; or. SZ-JI; ruke u krilu, položaj nije posve jasan.

GS 103 (T. XXVII/3, 4)

SJ 38, B 41; ispod SJ 1, presijeca SJ 15; RD 87 cm; ∇ 100,03 m; ukop u drvenome sanduku i u pravokutnoj raci vel. 200 x 79 x 25 cm; Ž 40-45 god.; or. SZ-JI; kostur dobro sačuvan, lijeva ruka na zdjelici, desna ispružena, malo odmaknuta od tijela; u zapuni SJ 15 (tamnije smeđa zemlja s prapovijesnom keramikom i životinjskim kostima); uokolo kostura 12 čavala (T. XXXVIII/4) četvrtastog presjeka i pločasto raskucanih glava (duž. 10-12 cm, deb. različita), s ostatcima hrastova drva i bijele smjese nepoznatog sastava; po jedna naušnica uz svako uho (1), perle i 2 puževe kućice u predjelu vrata i prsiju (2), kopča ogrlice ispod vrata (3), 1 željezna narukvica (4), vjerojatno po jedna drvena (5) i bjelokosna (6), te neutvrđen broj koštanih narukvica (7) oko zgloba lijeve ruke, ulomak tankog lima među koštanim narukvicama (8), školjka između bedara (9), 5 komada novca između lijeve potkoljenice i stijenke sanduka (10), vrč ispred desnog stopala (11), hrpica slomljenog stakla uz lijevi gležanj (12).

Prilozi

1. Naušnice, par (1.1., 1.2.); cjelovite; zlato, staklo; žičani obruč s petljom i kukom, privjesak od stakla u obliku izduženog heksaedra (1.1. svjetlozeleno neprozirno staklo s bjelkastom patinom; 1.2. neprozirno smeđe staklo) nataknut na žicu, na oba kraja perle granulirani prsten a na donjemu i gljivasti dodatak; 1.1. duž. 3 cm; 1.2. duž. 3,3 cm (T. XXVIII/1).

Analogije i vrijeme: kao G 95.1.

2. Perle. Cjelovite, pojedine iskrivljene; zlatan lim, staklo; 36 kom (T. XXVIII/2, T. XL/3).

2.1. Oblik bačve; zlatni lim; duž. 0,7-0,9 cm; 32 kom.

Analogije (zlatni i brončani lim): Burger 1966, 222, Fig. 115: 265/6; Salamon,

Barkóczi 1971, 42: 6/18; Keller 1971, 86, Abb. 27: 1; Lányi 1972, 169, Abb. 63: 15; Vágó-Bóna 1976, 232, Taf. 22: 1213/2; Burger 1979, 105, Taf. 21: 125/1; Marijanski-Manojlović 1987, 109, T. 13: 11/3 i d.

2.2. Spljošten valjkast heksaedar; neprozirno zeleno staklo s bjelkastom patinom; duž. 0,7 cm; 1 kom.

Analogije: Keller 1971, 247, Taf. 24: 6; Bertoncelj-Kučar 1979, 257-8, T. 3: 35. Približne analogije i vrijeme: kao G 87. 1.2.

2.3. Izduženi heksaedar; neprozirno zeleno staklo s bjelkastom patinom; duž. 0,6 cm; 2 kom.

Analogije i vrijeme: kao G 87.1.2.

2.4. Lopta; prozirno žućkasto staklo, srebrnasta prevlaka; pr. 0,3 cm; 1 kom.

Analogije: Migotti 2004, 162, G 39.1.3. i ondje navedena literatura.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2.5. Puževi. Dvije cjelovite kućice, obitelj *hygromiidae*, pr. 0,5 cm.

3. Kopča ogrlice. Cjelovita; zlato; 2 piramidalna članka četvrtastog presjeka, s navojem i petljom na jednom kraju i kukom na drugome; ukupna duž. 3,2 cm (T. XXVIII/3).

Analogije i vrijeme: kao G 87.2.

4. Narukvica. Loše sačuvana polovica predmeta s ostacima tkanine; željezo; žica četvrtastog presjeka; pr. 5,6 cm (T. XXVIII/4).

Analogije i vrijeme: kao GA 74.4.

5. Narukvica. Dva ulomka; drvo, srebrna slitina; trakasta, s okomitim brazdama, lom na jednom ulomku spojen srebrnom zakovicom; duž. 1 cm, 1,3 cm (T. XXVIII/5).

Analogije (kost): McWhirr, Viner, Wells 1982, 129-130, Fig. 80: 196a; Flück 2005, 96, Taf. 2: 5, 6, 7.

Vrijeme: 2. polovica 4. st.

6. Narukvica. Tri ulomka; bjelokost (?); bež boja, zaglađena površina; trakasta; duž. 1,3 cm, 1,2 cm, 1,5 cm, šir. 0,4 cm, deb. 0,2 cm.

Analogije i vrijeme: kao G 79.1.

7. Narukvice. Ukupno 53 ulomka duž. 0,7-5,5, cm, neodređen ukupan broj predmeta; kost, bakarna slitina (zakovice); trakaste narukvice spljoštenog D-presjeka, među kojima se prema veličini i prirodnoj boji kosti raspoznaje najmanje 5 različitih primjeraka, od kojih jedan obojen smeđe-crvenom bojom; šir. 0,3-0,4 cm, deb. 0,1-0,3 cm.

Analogije i vrijeme: kao G 79.1.

8. Oplata narukvice. Ulomak tankog bakarnog lima vel. 0,4 x 0,5 cm; lagano svinut, 2 usporedna plitka žlijeba; dio metalne oplate završetka koštane ili drvene narukvice.

Analogije: McWhirr, Viner, Wells 1982, 129-130, Fig. 80: 196a; Flück 2005, 96, Taf. 2: 5, 6.

Vrijeme: 4. st.

9. Školjka. Veći dio lijeve ljuštore vrste *unio crassus* (T. XXVIII/6).

10. Novci. Cjeloviti, dobro sačuvani; bakarna legura; 5 komada (T XXVIII/7).

10.1. Magnencije; AV: D.N.MAGNEN-TIVS.P.F.AVG, poprsje cara bez dijademe u oklopu i plaštu desno; REV: GLORIA.ROMANORVM, u odsječku AQP; 350.-351.; RIC 161 ili 162.

10.2. Magnencije; AV: D.N.MAGNEN-TIVS.(P.F).AVG (A iza glave cara), poprsje cara bez dijademe u oklopu i plaštu desno; RV: GLORIA.ROMANORVM, u odsječku AQP, 2 Viktorije okrenute jedna drugoj, između drže vijenac s natpisom VOT V MVLT X, ispod vijenca oznaka *; 351.; RIC 173.

10.3. Konstancije Gal; AV: D.N.CONSTANTIVS.NO.B.C, Δ iza glave, vidljiv trag prekova preko drugog dijela legende, poprsje cara bez dijademe udesno; RV: [FEL. TEMP.RE]-PARATIO, vojnik kopljem probada palog konjanika, prvi dio legende i oznaka kovnice u odsječku prekovani i nečitljivi; 351.-354.

10.4. Konstancije Gal; AV: D.N.CONSTANTIVS.NO.B.C, Δ iza glave; kovnica u odsječku nije otkovana, poprsje cara bez dijademe udesno; RV: FEL.TEMP.RE-PARATIO, vojnik kopljem probada palog konjanika; 351.-354.

10.5. Konstancije; pločica manja od kalupa, odsječak nije otkovan; AV: D.N.CONSTA[NTIVS.P.F.AVG] (Δ iza glave), prekovan, u prekovu D.N.CONST i Δ, poprsje cara s bisernom dijademom u oklopu i plaštu desno; RV: [F]EL.TEMP.[RE-PAR]ATIO, vojnik probada palog konjanika kopljem; 348.-354.

11. Vrč. Gotovo cjelovit, restauriran. Maslinasto-zeleno staklo s mjehurićima, deb. stijenki 0,1-0,5 cm; tanjurast obod, valjkast vrat, u donjoj trećini vrata valjkast ukrasni prsten, a oko oboda isti takav ali s 5 kapljastih dodataka, između oboda i ramena široka trakasta ručka s jakim rebrom po sredini, koljenasto prelomljena, svinuta i priljubljena uz obod, ovalno rebrasto tijelo, stožasta noga s unutrašnje strane duboko uvučena a s vanjske rebrasta, prstenasta stajaća površina, rub ispunjen srebrnastom smjesom nepoznata podrijetla; vis. 24 cm (T. XXVIII/8, T. XXXVI/1).

Približne analogije: Šaranović-Svetek 1986, T. VII: 2; Mócsy 1981, 195, Abb. 4: 20; Fülep 1984, 133, Fig. 99: 11/5; Barkóczy 1988, Taf. LI: 483, LIII: 489, LIV: 490; Prammer, Möslin, 2008, 226-227, Cat. No. II.22.e.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

12. Posuda. Petnaest pretežno veoma malih ulomaka prozirnog tamnožutog stakla prevučenog staklenom hrđom; oblik posude nepoznat, ali je sačuvan ulomak vrha stožasto udubljenog dna; deb. stijenki 0,1-0,2 cm.

G 104 (T. XXIX/1, 2)

SJ 66, B 48; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 35 cm; ∇ 99,35; uočljiv samo JI dio pravokutne rake vel. 105 x 20 x 10 cm; u zapuni tamnije smeđa zemlja bez nalaza; M 40-45; or. Z-I; sačuvane samo duge kosti nogu; novac otprilike na položaju glave (1).

Prilog

1. **Novac.** Dio okrhnut, istrošen; olovna legura; Klaudije II. ili Kvintil; antoninijan; AV: glava cara sa zrakastom krunom; RV: ?; oko 270. (T. XXIX/3).

G 105 (T. XXX/1, 2)

SJ 63, B 49; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 90 cm; ∇ 97,95 m; pravokutna raka vel. 170 x 90 x 40 cm, iskošena u odnosu na kostur; u zapuni tamnosmeđa zemlja s malo komadića rimske keramike, 1 životinjskim zubom, ispečenom zemljom i garom; Ž 35-40; or. SZ-JI; kostur dobro sačuvan, desna ruka na prsima, lijeva na zdjelici; perle oko vrata (1), narukvica na desnoj ruci (2), zdrobljena boca s dvije ručke uz lijevo stopalo (3).

Prilozi

1. **Perle.** Cjelovite i polomljene; jantar, prozirno tamnoplavo i zeleno staklo; 13 kom.

1.1. Kvadar; jantar; duž. 1,7 cm; 1 kom (T. XXX/3, T. XL/4).

Analogije: Burger 1966, 203, Fig. 96: 32/2 i d.; Batistić-Popadić 1984-1985, 72, T. II: 13/39 i d.; Tempelmann-Mączyńska 1985, 70-72, T. 15: 408.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

1.2. Spljošten valjak; jantar; duž. 1,5 cm; 1 kom.

Analogije: Burger 1966, 202, Fig. 95: 24/11 i d.; Batistić-Popadić 1984-1985, 76, T. VI: 25/89 i d. (staklo); Tempelmann-Mączyńska 1985, 70-72, T. 15: 407.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

1.3. Kolut; jantar; pr. 0,7 cm; 1 kom.

Analogije: Burger 1966, 202, Fig. 95: 24//8, 12 i d.; Vágó-Bóna 1976, 212, Taf. 2: 19a/3; von Schnurbein 1977, 191, Taf. 103: 1; Batistić-Popadić 1984-1985, 75, T. V: 24/83 i d.; Tempelmann-Mączyńska 1985, 67, T. 15: 390.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

1.4. Izdužen heksaedar; zeleno staklo; duž. 0,8 cm, 1 kom.

Analogije i vrijeme: kao GA 74.1.2.

1.5. Kockast poliedar; tamnoplavo staklo; duž. (šir.) 0,4-0,7 cm; 6 kom.

Analogije i vrijeme: kao GA 74.1.3.

1.6. Kockasti poliedar s udubljenim krugovima na svim ploham; tamnoplavo

staklo; 1 kom.

Analogija: Migotti, u: Migotti i drugi 1998, 64, G 196 lj (bronca).

Vrijeme: kao 1.4.

1.7. Zrno leće; tamnoplavo staklo; duž. 0,4-0,5 cm; 2 kom.

Analogije i vrijeme: kao G 95.3.8.

2. Narukvica. Cjelovita; bakarna slitina; obruč od deblje žice okruglog presjeka s trokutasto raskucanim završecima, ukrašenima udubljenim motivima kruga sa središnjom točkom i nizom usporednih kosih crta; pr. 5,2 cm (T. XXX/4).

Analogije za oblik i motiv: M. R. Alföldi, u: Intercisa II, 420, Abb. 90: 24; Kloiber 1962, 35, T. XIII: 16a/13; Burger 1966, 220, Fig. 113: 252/4 i d.; Vágó-Bóna 1976, 233, Taf. 23: 1236/1; Burger 1979, 88, Taf. 4: 25/4b. Analogije za oblik: Keller 1971, 100, Abb. 29: 2; Lányi 1972, 164, Abb. 58: 55-58; Petru, Petru 178, 62, T. XII: 20, 22, 25; Sági 1981, 34, Abb. 19: 62/4c, 5.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. Boca. Slomljena, gotovo u cijelosti restaurirana; zeleno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; deb. stijenki 0,3-0,8 cm; valjkast vrat, ljevkast obod, 2 trakaste, žlijebljene ručke, oštro prelomljena ramena, valjkasto tijelo, udubljeno dno; vis. 17,6 cm (T. XXX/5).

Približne analogije: Barkóczi 1988, 202-203, Taf. LVIII-LIX: 504-506; Ružić 1994, 16, T. VII: 4.

Vrijeme: 4. st.

G 106 (T. XXXI/1, 2)

SJ 65, B 48; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 75 cm; ∇ 98,77 m; pravokutna raka vel. 200 x 60 x 45 cm; u zapuni tamnosiva zemlja s usitnjenim česticama žbuke, opeke, ispečene zemlje i dosta ulomaka rimske keramike; or. SZ-JI; kosti gotovo u cijelosti uništene, osim zubâ, odrasla osoba (vjerojatno Ž) i D; perle oko vrata (1), 2 narukvice od bakarne slitine na lijevoj ruci (2, 3) i jedna na desnoj (4), tri koštane narukvice na lijevoj ruci (5, 6), boca uz lijevo stopalo (7).

Prilozi

1. Perle. Pretežno cjelovite; prozirno tamnoplavo i zeleno staklo; 46 kom. (T. XXXI/3, T. XL/5).

1.1. Dvostruk valjak sa suženjem između 2 članka (cjelovit oblik nepoznat); tamnoplavo staklo s mjestimice istrošenom srebrnastom prevlakom; duž. 1,7 cm.

Prerezan valjak (segmentne); tamnoplavo staklo; duž. 0,3 cm; 2 kom.

Analogije: Tempelmann-Maczyńska 1985, 33, Taf. 2: 91a.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

Valjkasti kolut; plavo i zeleno staklo; duž. 0,2 cm; 20 kom.

Analogije: Lányi 1972, 169, Abb. 63: 6. Oblik potpuno odgovara jednom segmentu (polovici) perli 1.2.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

1.4. Loptast kolut; plavo staklo; duž. 0,25 cm; 1 kom.

Analogije i vrijeme: kao G 87.1.1.

1.5. Kolut; plavo i zeleno staklo sa zlatastom prevlakom; duž. 0,2 cm, vis. 0,08-0,1 cm; 23 kom.

Analogije (isključujući veličinu) i vrijeme: kao G 95.3.4. i 3.5.

2. Narukvica. Cjelovita; bakarna slitina; nepravilan kolut od žice okruglog presjeka sa zašiljenim krajevima obilježenima jedva primjetnim urezima; vel. 5,3 x 6,3 cm (T. XXXI/4).

Analogije: Pollak 1993, Taf. 22: 186/5, 6; 191; Migotti 2004, 232: T. XIII: 3 (s literaturom).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. Narukvica. Cjelovita; bakarna slitina; kolut u obliku cijevi s jednim zašiljenim krajem koji ulazi u rebrastu šupljinu drugoga; pr. 5,5 cm (T. XXXI/5).

Analogije: Migotti, Perinić 2001, 192, T. XIII: 3 (s literaturom).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

4. Narukvica. Cjelovita; bakarna slitina; trakast obruč od lima ukrašen nizom udubljenih rombova i točaka u međuprostorima, s napravom za zatvaranje sastavljenom od rupe na jednome kraju i trakaste kuke na drugome; pr. 5,4 cm, šir. trake 1,1 cm (T. XXXI/6).

Analogije: Migotti, Perinić 2001, 183, T. IV: 4 (s literaturom).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

5. Narukvica. Cjelovita; kost, bakarna slitina (zakovice), tragovi poliranja na vanjskoj površini; obruč ovalnog presjeka i preklapljenih, stanjenih krajeva međusobno pričvršćenih dvjema zakovicama; pr. 5,6 cm (T. XXXI/7).

Analogije: Migotti 2004, 232, T. XIII: 1 (s literaturom).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

6. Narukvica. Tri ulomka jedne ili dviju narukvica; kost, bakarna slitina (zakovice); obruč ovalnog presjeka; jedan ulomak ukrašen nemarno udubljenim motivom grane; duž. 5,7 cm, 3,1 cm i 2,3 cm (T. XXXI/8).

Analogije i vrijeme: kao GA 79.1. i G 106.5.

7. Boca. U ulomcima, nerestaurirana; zelenkasto staklo s mjehurićima i tragovima razvlačenja; deb. stijenki: manje od 0,1 cm do 0,15 cm; iskrivljen tanjurast obod, valjkast vrat, okruglo-ovalan trbuh, duboko uvučeno dno; vis. 16,3 cm (T. XXXI/9).

Analogije: Barkóczi 1988, 138, T. XXIV: 290. Približne analogije: Šaranović-Svetek 1986, 23, T. X: 4; Ružić 1994, 14-5, T. V; Lazar 2003, 140-142, sl. 41: 6.2.3.

Vrijeme: 4. st.

G 107 (T. XXIX/4, 5)

SJ 60, B 48 /49; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, povezana sa SJ 61; RD 50 cm; ∇ 98,60 m; pravokutna raka vel. 195 x 75 x 25 cm, iskošena u odnosu na kostur; u zapuni mr-ljava smeđa zemlja s vrlo malo komadića rimske keramike; M 35-40; or. SZ-JI; kostur osrednje sačuvan; ruke prekrížene na trbuhu; novac na zdjelici (1).

Prilog

1. Novac. Cjelovit, veoma istrošen; bakarna legura; Konstancije II.; AV: [D.N.C] ONS[TANTIVS.P.F.AVG], poprsje cara s bisernom dijamantom u oklopu i plaštu desno; RV: [FEL.TEMP.REPARATIO], u polju lijevo P, vojnik kopljem probada palog konjanika; 351.-361. (T. XXIX/6).

G 108 (T. XXXII/1, 2)

SJ 72, B 48; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, povezan sa SJ 73, presijeca ga SJ 67; RD 40 cm; ∇ 98,62 m; nepravilna pravokutna raka vel. 195 x 70 x 0,35 cm; u zapuni tamno-siva zemlja s malo ulomaka keramike te smrvljenom žbukom i opekrom. Usprkos dodirivanju s G 110 (SJ 73) koji je ukopan nešto dublje, nije uočeno njihovo eventualno preklapanje; Ž 35-40; or. SZ-JI; kostur osrednje sačuvan; desna ruka podignuta prema ramenu, lijeva u krilu; uz desnu potkoljenicu čaša (1), na grudima balsamarij (2).

Prilozi

1. Čaša. Cjelovita; svjetlozeleno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; deb. stijenki manja od 0,1 cm; ljevkasto tijelo, zadebljao obod, proširena stajaća površina s blago udubljenim dnom; vis. 9 cm (T. XXXII/3, T. XXXVII/5).

Analogije i vrijeme: kao G 100.1.

2. Balsamarij. Cjelovit; plavkasto-zeleno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; deb. stijenki 0,1 cm; valjkast vrat, tanjurast obod, ovalno tijelo, blago udubljeno dno; vis. 5,9 cm (T. XXXII/4, T. XXXVII/2).

Analogije: Burger 1966, 223, Fig. 116: 270/4; Pirling 1966/2, 65-66, grob 108, Taf. 43: 8; Šaranović-Svetek 1986, Balsamariji XI, 10A (1.-4. st.). Približne analogije: Barkóczi 1988, 113, Taf. XVII: 195 (1. st.), 114, Taf. XVII: 199 (3.-4. st.).

Datacija: 4. st.

GA 109 (T. XXXII/5)

SJ 62, B 49; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, povezan sa SJ 60; RD 90 cm, ∇ 98,20 m; gotovo

potpuno razorena pravokutna građevina vel. 250 x 160 x 65 cm; na sjevernoj strani sačuvani tragovi dna od žbuke i manjih komada opeke u vis. od 5 cm; or. SI-JZ; u zapuni smrvljena žbuka, manji komadi opeke i rasute ljudske kosti.

G 110 (T. XXXIII/1, 2)

SJ 73, B 48; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, povezan sa SJ 72, presječen sa SJ 67; RD 50 cm; ∇ 98,62 m; nepravilna pravokutna raka s proširenjem na donjoj strani, vel. 180 x 50-80 x 65 cm; u zapuni tamno-siva zemlja s mjestimičnim česticama maza; SZ-JI; M 15-17; kostur dobro sačuvan; desna ruka pružena niz tijelo, lijeva u krilu.

GA 111

SJ 71, B 46; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, povezan sa SJ 70; RD 96 cm; ∇ 99,80 m; temelj jugoistočnog zida potpuno razrušene grobnice, sačuvan kao čvrst negativ u žučkastoj žbuci u veličini od 50 x 65 cm (ostatak se podvlači pod sjeverozapadni rub iskopa, neistražen), vis. ruševine oko 80 cm, nerazlučiva od drugih cjelina u okviru SJ 70.

G 112 (T. XXXIII/3, 4)

SJ 48, B 43/48; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 95 cm; ∇ 98,80 m; trapezoidna raka vel. 135 x 57-68 x 65 cm; u zapuni sipka sivo-smeđa zemlja s vrlo malo zdrobljene keramike, mikrolita i 1 životinjskim zubom; or. SZ-JI; D 3,5-4,5; dobro sačuvan kostur nije bio položen na dno rake, nego oko 10 cm poviše; ruke pružene niz tijelo.

GS 113 (T. XXXIV/1, 2)

SJ 68, B 47; ispod SJ 1, presijeca SJ 2; RD 100 cm; ∇ 99,05 m; dva kostura u drvenome lijesu (sačuvan u tragu istrunula drveta mjestimice poviše kostura, a osobito ispod njega, na površini koja obuhvaća i nalaze) i pravokutnoj raci vel. 250 x 85 x 85 cm; u zapuni rake na površini mrljasta žuto-smeđa zemlja sa sitnim česticama opeke i žbuke te jednim većim komadom vapnenca i dva komada sive rimske keramike, a ispod toga tamnosiva zemlja s nešto malih ulomaka grube keramike; pokojnik na južnoj strani (B – D 12-14) vjerojatno je bio položen na desnu polovicu grudnog koša pokojnice (A – Ž 40-45); or. SZ-JI; desna ruka između prsiju i trbuha, lijeva na zdjelici (A), položaj ruku pokojnika B nejasan. Prilozi (A): oko vrata ogrlica od perli s kopčom te jedna puževa kućica (1, 2); 3 narukvice na lijevoj ruci (3, 4, 5); vrč s lijeve strane glave (6), vrč (7) i čaša (8) uz lijevo stopalo.

Prilozi

1. Kopča ogrlice. Necjelovita; bakarna slitina; dio članka dvodijelne kopče u obliku uske trake bakarnog lima na jednome kraju savinute u petlju; duž. 1,5 cm (T. XXXIV/3, T. XL/6).

Analogije: Migotti 2004, 240, T. XXI: 3 (s literaturom).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. Perle. Cjelovite; staklo različitih boja, kost; bakarna legura, zlato; 104 kom. (T. XXXIV/ 4, T. XL/6).

2.1. Lopta reljefne površine; prozirno tamnožuto staklo; pr. 0,7 cm, 1 kom.

Približna analogija: Tempelmann-Mączyńska 1985, 64-65, Taf. 14: 387d.

Vrijeme: 3.-5. st.? (vidi *Razmatranja*)

2.2. Oblik okruglaste ili valjkaste bačve; bezbojno i prozirno tamno-žuto staklo s umetnutim zlatnim slojem, prozirno bjelkasto staklo s umetnutim srebrnim slojem, neprozirno bijelo staklo; duž. 0,5-0,7 cm; 13 kom.

Analogije: Boon 1977, Pl. XVI: 2; Tempelmann-Mączyńska 1985, 64-65, Taf. 14: 387a; Cool 2004, 206, Fig. 4.206: 6-8; Migotti 2004, 162, G 39.3. (s literaturom).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2.3. Valjkast dvostruk stožac sa središnjim zadebljanjem; tamnoplavo i zeleno poluprozirno staklo duž. 1 cm; 4 kom.

Analogije: Burger 1966, 210, Fig. 103: 145/7b; Lányi 1972, 169, Abb. 63: 57; Sági 1981, 84-85, Abb. 65: 128/5, 6; Fülep 1984, 134, Fig. 100: 17/2; Tempelmann-Mączyńska 1985, 32, Taf. 1: 74; Pollak 1993, 207, Taf. 36: 249/10.

Analogije i vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2.4. Romb zaobljenih bridova; svjetloplavo prozirno staklo; duž. 0,7 cm; 1 kom.

Analogije: Farka 1976, 46, Taf. 10: 17/3c; Marijanski-Manojlović 1987, 109, T. 13: 8/5. Približna analogija: Tempelmann-Mączyńska 1985, 35-36, Taf. 2: 123-124.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2.5. Prerezan valjak (segmentne); crno neprozirno staklo; duž. 0,45 cm; 10 kom.

Približna analogija (presjek kvadratan): Farka 1976, 46, Taf. 10: 17/3b; Tempelmann-Mączyńska 1985, 33, Taf. 2: 91, 97.

Vrijeme: 4. st.

2.6. Valjak; neprozirno crno staklo, prozirno tamnoplavo i zeleno staklo s ostatcima srebrnaste prevlake; duž. 0,1-0,15 cm; 66 kom (44 crne i 20 plavih i zelenih).

Analogije: Farka 1976, 46, Taf. 10: 17/3b; Tempelmann-Mączyńska 1985, 33, Taf. 2: 91, 97. Usp. i G 95.3.2.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2.7. Kockast poliedar; tamnoplavo prozirno staklo; vel. 0,5 x 0,5 x 0,6 cm; 1 kom.

Analogije i vrijeme: kao G 105.1.5.

2.8. Izdužen heksaedar; neprozirno svjetlozeleno staklo s bjelkastom prevlakom; duž. 0,5 cm; 1 kom.

Analogije i vrijeme: kao GA 74.1.2.

2.9. Kolut; tamnoplavo prozirno staklo; pr. 0,3 cm; 1 kom.

Analogije: Keller 1971, 86, Abb. 27: 11; Farka 1976, 45-46, Taf. 10: 16/1c; von Schnurbein 1977, 185, Taf. 91: 11 (gagat).

Vrijeme: 4. st.

2.10. Loptast kolut; zeleno i tamnoplavo prozirno staklo; pr. 0,2-0,35 cm; 4 kom.

Analogije i vrijeme: kao G 87.1.1.

2.11. Kost; izdužen valjak; duž. 0,5 cm; 1 kom.

Analogije: Migotti 2004, 171, G 45: 14/18 (s literaturom).

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2.12. Kost; kratak valjak; duž. 0,3 cm, 1 kom.

Analogije za oblik (staklo): Migotti 2004, 170, G 45: 14.13.

Analogije i vrijeme: kao 2.12.

2.13. Vjerojatno oblik bačve, krajevi okrhnuti; bakarna legura; duž. 0,35 cm; 1 kom.

Analogije i vrijeme: kao GA 85.1.

2.15. Puž. Polovica ljušture, obitelj *hygromiidae*, pr. 0,2 cm.

Polovica ljušture puža; duž. 0.6 cm.

Analogija: kao G.103.2.5.

3. Narukvica. Gotovo cjelovita, oštećena, nedostaju završetci; tragovi tkanine na vanjskoj površini; bakarna legura; kolut u obliku cijevi blago suženih i neznatno razmaknutih krajeva; pr. 6,9 cm (T. XXXIV/5).

Analogije: Burger 1966, 227, Fig. 120: 323/1; von Schnurbein 1977, 206, Taf. 126: 3 i d.; Burger 1979, 85, Taf. 1: 1/6 i d.; Swift 2000, 135, fig. 162.

Vrijeme: 1. polovica 5. st.

4. Narukvica. Cjelovita, istrošena i iskrivljena; bakarna legura; kolut od žice okruglog presjeka lopatasto raskucanih krajeva; pr. 5,5 cm (T. XXXV/1).

Analogije: Migotti 2004, 230, T. XI: 3 (s literaturom).

Vrijeme: 1. polovica 5. st.

5. Narukvice. Sačuvane djelomično, međusobno spojene željeznom hrđom; ostatci većeg komada dvoslojne tkanine na vanjskoj površini; 2 kom. (T. XXXV/2).

5.1. Nedostaje otprilike jedna trećina; bakarna slitina; kolut od žice četvrtasto-ovalnog presjeka s nejednoliko raspoređenim nizovima ureza; pr. 5 cm.

Analogije: Burger 1966, 221, Fig. 114: 261/4 i d.; Burger 1979, 98, Taf. 14: 75/5 i d.; Vágó-Bóna 1976, 232, Taf. 22: 1185/5-6 i d.; Sági 1981, 74-75, Abb. 56: 110/6 c-e; Marijanski-Manojlović 1987, 110, T. 4: 12/10 i d.; Dautova-Ruševljan, 2003, 140, T. 5/17.

Vrijeme: 4. st. – 1. polovica 5. st.

5.2. Sačuvana oko jedna četvrtina; željezo; kolut od žice četvrtastog presjeka.

Analogije i vrijeme: kao GA 74.4.

6. Vrč. Gotovo cjelovit, restauriran; svjetlozeleno staklo s mjehurićima i tragovima razvlačenja; deb. stijenki 0,1-0,3 cm; ljevkast obod, valjkast vrat obavijen tankim

staklenim nitima, koljenasto lomljena trakasta ručka sa srednjim rebrom, ovalno tijelo, udubljena stožasta noga, prstenasta stajaća površina; vis. 20 cm (T. XXXV/3; T. XXXVI/2).

Približne analogije: Šaranović-Svetek 1986, 21, T. V: 2; Barkóczy 1988, 192, Taf. XLIX: 477, 197-198, Taf. LV: 493, 496a; Lazar 2003, 132-133, sl. 39: 5.8., 5.1.9.

Vrijeme: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

7. Vrč. Nedostaje oko 1/4 tijela, slijepljen; staklo kao br. 6; oblik veoma sličan br. 6 (nešto manji i vitkiji); vis. 18,4 cm (T. XXXV/4, T. XXXVI/3).

Analogije i vrijeme: kao br. 6.

8. Čaša. Cjelovita; svjetlozeleno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; deb. stijenki manja od 0,1 cm; ljevkasto tijelo, zadebljao obod, proširena stajaća površina s blago udubljenim dnom; vis. 9,9 cm (T. XXXV/5).

Analogije i vrijeme: kao G 100.1.

GA 114

SJ 69, B 46; ispod SJ 1, presijeca SJ 2 i 75/G 115; RD 65 cm; 100,7 m; potpuno srušena građevina (vel. ruševine 270 x 170 x 45 cm), zapunjena tamno-smeđom zemljom s mrvicama žbuke, manjim komadima opeke i prapovijesne keramike te veoma usitnjenim kostima; or. SI-JZ.

G 115 (T. XXV/4, 5)

SJ 75, B 46; ispod SJ 1, presijeca SJ 2, presijeca ga SJ 69/GA 114; RD 65 cm; 100,10 m; sačuvana otprilike polovica pravokutne rake u vel. od 115 x 50 x 30 cm; u zapuni žuta zemlja bez nalaza; djelomice sačuvane samo duge kosti nogu; D 10-15; or. SZ-JI.

IV. RAZMATRANJA

IV.1. Općeniti podatci o grobovima (raspored, dubina ukopa, vrste i oblici grobova, demografija, prilozi i drugi nalazi)

Ukupno je istraženo 46 kasnoantičkih grobova: 24 ukopa u zemljanoj raci (G 67, G 68, G 79, G 80, G 81, G 82, G 84, G 87, G 88, G 90, G 93, G 94, G 95, G 97, G 99, G 102, G 107, G 105, G 104, G 106, G 108, G 110, G 112 i G 115), 6 ukopa u drvenom sanduku i zemljanoj raci (GS 86, GS 92, GS 100, GS 101, GS 103 i GS 113) te 16 zidanih grobnica (GA 69, GA 70, GA 71, GA 72, GA 73, GA 74, GA 75, GA 76, GA 77, GA 78, GA 83, GA 85, GA 96, GA 98, GA 109, GA 114). Razlika u dubini ukapanja iznosi punih 0,90 m (G 80: 0, 35 m, GA 77: 1,25 m). U humusu je zatečen jedino G 80, a preostali su grobovi bili ukopani u zdravici ili/i prapovijesnim jarcima. Većina ukopa orijentirana je SZ-JI (glava na SZ) s različitim otklonom u odnosu na sjever; pojedini među njima bili su položeni gotovo u smjeru Z-I. Iznimke su GA 109 (S-J) i

GA 114 (SI-JZ). Kosturi su u pravilu orijentirani kao i rake, osim u G 105 i G 107, gdje su pokojnici bili položeni iskošeno u odnosu na raku. Prevladavajuća orijentacija grobova uvjetovala je i njihov raspored u redovima, nepravilnima uslijed otklona u položaju pojedinačnih grobova i uslijed različite međusobne udaljenosti; u oba smjera ta udaljenost varira od 0,0 m do 5-6 m. Uočeni su primjeri dodirivanja (G 108 i G 110) ili djelomičnog preklapanja (G 82 i G 83, G 88 i GA 76, G 93 i G 94), ali bez remećenja kostura koje bi upućivalo na preslojavanje grobova u pravom smislu. U pojedinim primjerima preklapanje se nije moglo pouzdano ustanoviti zbog naknadne razorenosti raka, odnosno zidanih grobnica. Kako god bilo, razaranje jednog ukopa drugim i remećenje kostura nije potvrđeno, što upućuje na isti horizont ukapanja, odnosno na poznavanje rasporeda postojećih grobova pri novim sahranama. Ni prilozi iz grobova ukopanih na različitoj dubini ne daju naslutiti zamjetljiviju kronološku razliku. Pojava ukapanja odraslih osoba znatno dublje nego djece, zamjetna na pojedinim kasnoantičkim grobljima, osobito onima barbarskoga kruga¹⁸, na Štrbincima nije posvjedočena. S druge strane, treba uzeti u obzir mogućnost da dubina ukopa svjedoči o posebnom odnosu prema pokojniku i njegovoj važnosti u zajednici ili barem obitelji, ali i to da ona može odražavati različito fizičko stanje terena u pojedinom godišnjem razdoblju.

Samo u jednom primjeru (G 102) raka se nije raspoznavala. Većina njih inače je imala oblik razmjerno pravilnih pravokutnika, ponekad više ili manje trapezoidnih (G 68, G 87, G 101, G 106, G 112), ili pak po sredini suženih (G 95, G 97), odnosno proširenih (G 92, G 99). Nepravilno bočno proširenje rake zamijećeno je kod G 80 i G 110, a poseban slučaj jest G 68, gdje je sjeveroistočno bočno proširenje nastalo na razini višoj od ukopa, što upućuje na naknadno odlaganje priloga na to mjesto. Nema nažalost nikakvih pokazatelja o tome je li spomenuti postupak bio povezan s prvobitnim ukopom, ili, vjerojatnije, s naknadnim obredom. Rake su u pravilu bile razmjerno prostrane u odnosu na pokojnika, što se osobito odnosi na prostor iza glave i ispred stopala, a sačuvana visina varira im od 0,10 m (G 67, G 68) do 0,65 m (G 101). Zapunjene su bile zemljom različite boje, sastava i kulturnih ostataka, ovisno o mikrotopografskom položaju groba. U jednom primjeru (G 112) kostur nije ležao na zdravici nego na sipkoj zemlji, moguće nastaloj truljenjem organske tvari na koju je pokojnik bio položen.¹⁹

Od pet ukopa u drvenom sanduku dva su posvjedočena čavlina (GS 92 i GS 113) s ostatcima mineraliziranog drveta (hrasta), u rasporedu koji pokazuje pravokutan oblik lijesa. Kod preostala četiri groba takav način ukopa može se pretpostaviti na temelju tragova istrunulog drveta poviše (GS 100) ili ispod (GS 86) kostura, ili pak

¹⁸ Na manjoj dubini ukapaju se i robovi. Pohl, Erhart 2005, 248. O različitoj dubini ukapanja neovisno o kronologiji usp. i Kloiber 1962, 22-26; Pirling 1974, 14; McWhirr, Viner, Wells 1982, 05-106; Keegan 2002, 55; Topál 2003, 64; Migotti 2004, 151.

¹⁹ Za slično tumačenje usp. Bóna, Nagy 2002, 78.

na obje njegove razine (GS 101, 113).²⁰ Grobovi s tragovima drveta, a bez čavala, možda svjedoče o polaganju pokojnika na dasku, odnosno pokrivanje tijela daskom, ali se ni u tim primjerima ne može posve isključiti postojanje sanduka.²¹ U zapunama G 88 i G 113 bilo je mnogo bijelih čestica nalik razmrhljenoj žbuci, moguće tragova zalijevanja sanduka vapnom.²² Raka GS 101 imala je na uzdužnim stranama po jednu stubu, uobičajen način sužavanja grobnih jama prema dnu u kasnoj antici.²³ Zanimljivo je da je samo kod ukopa u sanducima zamijećeno inače u kasnoj antici razmjerno učestalo obilježavanje ukopa pojedinačnim opekama i grumenima žbuke, vjerojatno kao *pars pro toto* (imovinski nedostižne?) zidane grobnice.²⁴ Naime, u GS 86 grumen žbuke bio je položen uz bok, u GS 113 takav komad bio je u zapuni, a u GS 101 komad opeke zatečen je pod zdjelicom.

Broj zidanih grobnica (117) bio je izrazito velik, s time da GA 111 nije dokraja istražena. Nažalost, većina ih je bila uništena toliko da u grobnoj jami uopće nisu sačuvani dijelovi čvrste arhitekture već njeni smrvljeni ostatci u zapuni (GA 72, GA 75, GA 83, GA 96, GA 98, GA 109 i GA 114). U dva primjera (GA 75 i GA 96) uočeno je sužavanje jame, slično kao kod GS 101. Veličina podnice sačuvana je u GA 71, GA 76, GA 77, GA 78 i GA 111, pretežno kao trag u žbuci s ponekom opekam. Plitki kanal uokolo podnica u GA 77 i GA 78 zapravo je podloga okomito postavljenih opeka; to su zasad jedini primjeri takvog načina zidanja na Štrbincima.²⁵ Širina kanala upućuje na zidanje velikim opekama debljine i do 10-ak cm, izrađivanih upravo za grobnu arhitekturu (vidi GA 70). Iz GA 77 potječe jedini nalaz koji upućuje na unutrašnje uređenje zidova grobnica, osim žbukanja: ulomak ukrašene tanke opeke, moguće zidne oplata (T. XII/4). Preostale grobnice, kod kojih je način zidanja bilo moguće dokučiti barem približno (GA 69, GA 70, GA 73, GA 74 i GA 85), bile su načinjene od vodoravno slaganih opeka u različitim graditeljskim tehnikama. Korištene su naime čitave opeke i ulomci, uz uporabu odgovarajuće količine žbuke. Kod čitavih opeka prevladavaju one seskvipedalne, ali se u GA 70 pojavljuju i znatno veći primjerci,

²⁰ O konstrukciji lijesa bez čavala usp. Pirling 1974, 14; Loizel 1977, 201; McWhirr, Viner, Wells 1982, 86, 88. Opširno o oblicima drvenih lijesova kod Gepida i njihovu prepoznavanju u arheološkom kontekstu usp. Bóna, Nagy 2002, 82-89, *passim*.

²¹ Usp. Pirling 1974, 14; Sokač-Štimac 2004, 90. O sanducima bez čavala usp. Bóna, Nagy 2002, 83, *passim*; Keegan 2002, 57.

²² Nasipanje dna rake vapnom ili drvenim ugljenom zabilježeno je na barbarskim grobljima. Bóna, Nagy 2002, 80. Uporaba vapna razmjerno je česta u kasnoantičkim grobovima, a pojedini autori povezuju je s kršćanskim svjetonazorom u smislu brige za očuvanjem pokojnikova tijela od raspadanja. Fülep 1984, 156; Philpott 1991, 223; Kuhnen 1996, 139; Póczy 1999, 420; Keegan 2002, 85; Petkov, Somova 2003, 28.

²³ Pirling 1974, 15; Philpott 1991, 69; Bóna, Nagy 2002, 78-80, *passim*; Sprague 2005, 154.

²⁴ Migotti, Perinić 2001, 160; Topál 2003, 43, 53; Migotti 2007, 175.

²⁵ O tako zidanim grobnicama usp. Fülep 1984, 148-150; Pop-Lazić 2002, 46.

namjenski izrađeni.²⁶ Podnice svih grobnica bile su popločane opekama, a kod GA 70 moglo se ustanoviti njihovo podvlačenje pod zidove. Jedina iznimka jest GA 85, čija je podnica načinjena od ulomaka opeka vezanih žbukom i prekrivenih dodatnim debelim slojem žbuke, na vrhu zaglađene. Na temelju mjestimice sačuvanih „krpa“ žbuke na podnici i unutrašnjim zidovima, najuočljivijih u GA 74, može se pretpostaviti da je unutrašnje žbukanje bilo pravilo pri zidanju grobnica. Ustanovljene su dvije vrste žbuke: žućkasto-sivkasta i crvenkasta, s time da se prva primjenjivala i kao vezivo između opeka i za žbukanje, a druga u pravilu kao završni sloj unutrašnjeg žbukanja. Iznimke su GA 70 i GA 74, kod kojih je crvenkasta žbuka upotrijebljena i kao vezivo. Kod svih grobnica uočeno je sužavanje zidova prema vrhu sustavom ispusta, bilo da ono počinje od samoga dna ili na određenoj visini, ali je način pokrivanja ostao pretežno nerazjašnjen. Kod GA 73 i GA 85 nema nikakvih naznaka o obliku krova, kod GA 70 posvjedočeno je prekrivanje otvora građevine velikim opekama, a kod GA 69 naslućuje se dio zabatne ploče na zapadnoj strani, odnosno dvoslivni krov. Jedini primjer u kojemu je takav krov sigurno posvjedočen utorima za oslanjane opeka jest GA 74. Inače, u sjevernome zidu te grobnice postojalo je zidno udubljenje, uobičajena pojava i kod zemljanih raka i kod grobnih građevina, u pravilu namijenjena odlaganju priloga.²⁷

U dvjema jamama koje izgledaju poput grobnih raka (SJ 36 i SJ 44) nisu zatečeni nikakvi nalazi. Možda su to ukopi dojenčadi čije su kosti netragom istrunule, ili pak simbolični grobovi (kenotafi).²⁸ Nije isključeno da su takvu namjenu imale i inače nerazjašnjene jame neposredno uz G 68 (SJ 52) i G 99 (SJ 53).

Usljed trošnosti ili gubitka osteološke građe, od ukupno 46 ukopa antropološke podatke bilo je moguće ustanoviti za 38, odnosno 39 grobova (G 106 – neodređen spol); kod 7 grobova (G 67, G 84, GA 77, 78, 85, 109 i 114) to nije bilo moguće. S obzirom na to da je nađeno i 6 dvojnih ukopa (GA 70, GA 74, GA 75, G 95, G 106 i G 113), ukupno su ustanovljena 44 pokojnika: 18 muškaraca u dobi od 15/18-50/55 godina, 19 žena u dobi od 25/30-50/55 godina te 7 djece u dobi od 3/4-12/15 godina i 1 dojenče. Prema tome, na ovome dijelu groblja djeca su zastupljena slabije od uobičajenog prosjeka na panonskim kasnoantičkim nekropolama, uključujući i dosad istraženi dio groblja na Štrbincima, gdje je broj djece, žena i muškaraca podjednak.²⁹ Stanje kostura kreće se od potpune uništenosti do cjelovitosti, ali je većina njih sačuvana osrednje. Svi su bili ispruženi na leđima, s glavom na SZ. Lubanja je

²⁶ Usp. Fülep 1984, 148.

²⁷ B. Migotti, u: Migotti i ostali 1998, 92; Schmidt 2000, 222, 251; Dautova Ruševljan 2003, 157-158, T. I: 3, T. II.

²⁸ Kenotafi nisu rijetkost na kasnoantičkim grobljima, a rado se povezuju s vojnicima. Usp. Sági 1981, 18, passim; Petkov, Somova 2003, 28; Cool 2004, 306-307; Dautova Ruševljan, Vujović 2006, 75.

²⁹ Usp. Migotti 2007, 173, bilj. 21.

u G 93 bila nagnuta prema naprijed, što daje naslutiti da je glava pokojnika bila na „jastuku“ od zemlje ili organske tvari.³⁰ Ruke su bile položene različito: 1. prekrizene na trbuhu (G 68, G 92, G 107); 2. položene na zdjelicu (G 69, G 81, G 82, G 94, G 102); 3. jedna (neodređena) na zdjelici a druga pružena niz tijelo (G 80, G 87, G 88, G 90, G 103, G 110); 4. jedna (neodređena) na zdjelici, druga na trbuhu (G 99, G 100, G 101); 5. lijeva na zdjelici, desna na prsima (G 105); 6. lijeva na zdjelici, desna podignuta prema ramenu (G 108); 7. obje niz tijelo (G 93, G 112); 7. obje podignute prema ramenima (G 95.1.).³¹ Samo jedna sačuvana ruka (lijeva) bila je položena na zdjelici (G 86), odnosno pružena uz tijelo (G 79). Osobit položaj zamjećuje se u G 88, gdje je desna ruka bila malo podvučena pod zdjelicu, te u G 103, gdje je ispružena desna ruka bila malo odmaknuta od tijela. Međusobni položaj pokojnika bilo je moguće razaznati u dva dvojna ukopa od njih pet. Nema dvojbe da su u G 95 majka i dojenče među njenim bedrima bili ukopani istodobno, dok je u GS 113 moguće da je dijete na desnu stranu majčina (?) grudnog koša bilo položeno naknadno.

Od ukupno 46 grobova prilozi su zatečeni u njih 30 (G 67, G 68, GA 69, GA 71, GA 72-78, G 79, G 81, GA 83, G 84, GA 85, GS 86, G 87-88, GS 92, G 95, GS 100-101, GS 103, G 104-108, GS 113), što otprilike odgovara dosadašnjem prosjeku učestalosti prilaganja. Poteškoću kod procjene broja nalaza na ovome dijelu groblja uzrokuje znatna oštećenost zidanih grobnica, uslijed koje se u pojedinim primjerima ne može pouzdao ustanoviti narav predmeta zatečenih u zapuni, osobito onih pri njenome vrhu. U ovome pregledu upitnikom su popraćeni predmeti koji se ne mogu posve sigurno opredijeliti kao grobni prilozi, a izostavljeni su i školjkaši (vidi podnaslov IV.2.6.). Inače, gotovo je sigurno da količina zatečenih priloga ne odgovara stvarnome stanju. Na to upućuje velik broj razorenih zidanih grobnica, jer su one najčešći cilj krađa od antičkog do suvremenog razdoblja. Nađeni su sljedeći predmeti, cjeloviti ili u ulomcima: 1 srebrna ukosnica (G 95); 6 naušnica (2 zlatne i 4 od bakarne slitine – G 67/1, G 94/1, G 95/2, GS 103/2); 2 staklena privjeska (G 84); 354 perle (318 staklenih, 32 zlatne, 7 koštanih, 5 jantarnih i 2 od bakarne slitine – GA 74/19, G 84/7, GA 85/1, G 87/43, G 95/87, GS 103/36, G 105/13, G 106/46, GS 113/103); 9 prstena (1 zlatan?, 3 srebrna, 3 željezna i 2 od bakarne slitine – GA 69/1, G 87/6, G 95/2); intaljo (GA 78?); 5 kopči ogrlice (1 zlatna i 4 od bakarne slitine, po jedna u GS 103, GA 74, G 87, G 95 i GS 113); oko 25 narukvica (11 od bakarne slitine, 4 željezne, 1 drvena, 1 moguće od bjelokosti i neodređeni broj koštanih – GA 74/2, G 79/1, G 84/1, G 87/4, GS 103/2, G 106/6, GS 113/3); 2 pojasne kopče od bakarne slitine (G 68, GS 86); fibula od bakarne slitine (GS 86); bula od bakarne slitine (G 84); ulomak željeznog karičastog oklopa (G 84); 2 kutije s okovima, odnosno ukrasnom oplatom od bakarne slitine (GA 74 –

³⁰ O odgovarajućim konstrukcijama od opeke ili zemlje usp. Kloiber 1962, 21-22; Vágó, Bóna 1976, 20, *passim*; Fülep 1984, 43, *passim*; Keegan 2002, 82; Pop-Lazić 2002, 27, 35; Dautova Ruševljan 2003, 157.

³¹ Takav položaj, koji podsjeća na molitveni stav, pripisuje se kršćanskom svjetonazoru. Usp. Kloiber 1962, 86-87; McWhirr, Viner, Wells 1982, 84.

oplata, GS 101 – okovi); željezni čavao (G 81); poklopac tintarnice od bakarne slitine (GA 72?); 17 novaca (16 od bakarne slitine i 1 od olovne slitine – GA 72/1?, GA 73/6?, G 84/1?, GS 86/1, G 94/1, GS 103/5, G 104/1, G 107/1); željezni sjekač (GA 72?); 2 željezna noža (G 67, GA 72?); 2 neodređena željezna predmeta (GA 71?); 8 staklenih čaša (po jedna u G 68, GA 69?, G 81, GS 92, G 93, GS 100, G 108 i GS 113); 2 staklene zdjelice (G 68, GA 69?); 3 staklena vrča (GS 103/1, GS 113/2); staklena boca (G 105); 4 staklena balsamarija (po 1 u G 67, GA 69?, GA 76 i G 108); staklena svjetiljka (?) (G 95); 4 staklene posude neodređena oblika (GA 71?, GA 75?, GA 76?, G 83?, GS 103); 5 glinenih vrčeva (po 1 u G 67, G 68, GA 72, G 81 i G 84). Prema vrstama i rodnom određenju prilozi su bili raspoređeni uobičajeno, dakle nakit, uključujući i kutije za njegovu pohranu, u grobovima žena i djece, a stakleno i glineno posuđe u grobovima žena, muškaraca i djece. Uočavaju se i neke posebnosti, ali njih treba promatrati sa zadržkom i zbog malog uzorka i zbog neodređenog spola u pojedinim primjerima. Dok je pojasna kopča u G 68 očekivano priložena odraslom muškarcu, u GS 86 takvu je kopču i lukovičastu fibulu imao dječak, što govori i o društvenom položaju njegove obitelji i o važnosti koju je obitelj pridavala pokojniku.³² Manjem djetetu neodređenog spola u G 84 bila je priložena bula i niz perli, pri čemu su obje vrste predmeta primjerene djeci obaju spolova, premda se bula tradicionalno povezuje s muškom djecom, a nakit sa ženskom.³³ Nadalje, u ovome uzorku stakleno posuđe priloženo je isključivo muškarcima i ženama, dok je ono glineno nađeno u grobovima muškaraca i (vjerojatno) djece. Međutim, iz dosadašnjeg rasporeda nalaza posuđa na Štrbincima i u Panoniji općenito, takav odnos najvjerojatnije je slučajan. Na dosad nezamijećenu pojavu naknadnog obreda upućuje zdjelica priložena u G 68 malo izdvojeno i na višoj razini od pokojnika i drugih priloga.

IV.2. Tipologija i kronologija priloga

Raspravlja se uglavnom o nalazima i/ili okolnostima njihova pojavljivanja uočenima na Štrbincima prvi puta, ili pak o pojavama neuobičajenima za širi panonski prostor. Prema tome, građa slična onoj razmatranoj u prethodnim objavama ovdje je uglavnom zanemarena. Svrha ovoga dijela rasprave jest staviti nalaze sa Štrbinaca u širi kontekst panonskih kasnorimskih nekropola, odnosno njihovih tipološko-kronoloških, religijsko-ritualnih, društveno-statusnih, gospodarskih i radioničkih obrazaca.

IV.2.1. Perle

Perle su zatečene u sljedećim grobovima: GA 74, G 84, G 87, G 95, GS 103, G 105, G 106 i GS 113. Većinom su to staklena zrna koja se ni oblikom ni bojom ne izdvajaju

³² Usp. Sági 1981, 49-50, Abb. 33; Martin-Kilcher 2000, 73-74.

³³ Usp. Migotti 2007 a, 208.

iz uobičajene zalihe te građe na kasnoantičkim panonskim grobljima, uključujući i Štrbince. U kataloškim su opisima u rubrici *Analogije* naznačeni oblici prethodno nađeni na Štrbincima i razmotreni u odgovarajućim objavama.³⁴ Na ovome mjestu razmatraju se tipovi perli koje se pojavljuju prvi put, bez obzira na to odnosi li se to na materijal, oblik, boju ili tehniku izrade.

Jantarne perle

Jantarne i šarene perle imaju niz zajedničkih kulturoloških osobina. I jedne i druge najčešće se prilažu djeci, kao izrazito zaštitni predmeti, rjeđe su i skupocjenije od jednoboynih staklenih primjeraka, a pojavljuju se na prostorima Carstva i Barbarika tijekom čitave antike, ali osobito u njenom kasnijem odsječku, odnosno u gornjem sloju kasnoantičkih panonskih grobalja (4.-5. st.). Jantarne perle nađene su u G 84 (2.4.) i G 105 (1.1., 1.2.), pri čemu je osobito znakovit kontekst G 84 u kojemu su zatečeni i jantarni i šareni primjerci. Ta je pojava zamijećena i na nekim drugim panonskim grobljima.³⁵ U pravilu, jedna se veća jantarna perla združuje s manjim brojem šarenih staklenih primjeraka, odnosno većim brojem onih jednoboynih. U ovome osvrtu naglasak je stavljen na kulturno-antropološki i privredni aspekt te građe, a manje na onaj tipološko-kronološki.

I pisani izvori i arheološki nalazi potvrđuju da su u ranijem razdoblju Rimskoga Carstva jantarni predmeti imali ulogu skupocenih grobnih priloga povezanih pretežno sa ženama, nešto manje s djecom, a osobito rijetko s odraslim muškarcima.³⁶ U njihovu se apotropejsku ulogu pritom ne sumnja, premda autori dvoje o tome jesu li ti predmeti bili izrađivani isključivo za grobni obred ili kao nakit koji se nosio za života.³⁷ Ipak, prevladava mišljenje o pretežnoj ritualnoj namjeni.

Općenita saznanja o stanju istraženosti te o proizvodnji i trgovini jantarom u Rimskome Carstvu još su uvijek manjkava, a osobito u pogledu kasnoantičkog horizonta u Panoniji. Naime, autori većinom prenose podatak da je izrada jantarnih predmeta u Akvileji i trgovina tim izrađevinama u provincijama, uključujući i Panoniju, bila najsnažnija u 1. i 2. st., da bi u 3. st. gotovo potpuno jenjala.³⁸ Rijetki su, prema tim autorima, i u Italiji i u provincijama nalazi iz 3. st., a pogotovo oni

³⁴ Migotti 2004, 189-194.

³⁵ Ságvár (Burger 1966, 202, Fig. 95: 24 i d.); Intercisa (Vágó, Bóna 1976, 216, Taf. 6: 86 i d.).

³⁶ Marijanski-Manojlović 1987, 63; Calvi 1996, 16-17; Giovannini 1996, 28, 32; Gömöri 1996, 79; Vidoni 1996, 74-75; Fadić 2001, 89; Zsidi, Póczy 2001, 136; Mardešić 2002, 177; Galletti 2007, 140-146. Pretpostavlja se da je u cjelokupnom antičkom razdoblju jantar u Barbariku mogao imati i ulogu novca. Wielowiejski 1997, 96-97.

³⁷ Bertonecjlj-Kučar 1979, 264; Calvi 1996, 16; Vidoni 1996, 75; Wielowiejski 1997, 95; Nuzzo 2000, 66-69; Schmidt 2000, 392; Mardešić 2002, 77.

³⁸ Bertonecjlj-Kučar 1979, 262; Tempelmann-Maczyńska 1985, 109; Calvi 1996, 13-14; Gömöri 1996, 83; Vidoni 1996, 75-76; Fadić 2001, 104-106; Mardešić 2002.

još kasniji.³⁹ Međutim, spoznaje stručnjaka sa širim uvidom u arheologiju podunavskih provincija i Barbarika drukčije su. Tako je, primjerice, uočeno da su jantarne izrađevine u kasnoantičkim grobovima Akvinka (*Aquincum*) češće negoli u onim ranijima, što je u skladu s tvrdnjom P. Wielowiejskoga da su u grobovima Barbarika i sjeverozapadnih provincija jantarne perle prisutne tijekom čitavog antičkog razdoblja.⁴⁰ Podjednako su nepodudarna i mišljenja o radionicama i trgovini jantarnim izrađevinama. Tipologija i tehnika izrade dale su poticaj za uvelike prihvaćenu pretpostavku da su jantarni predmeti nađeni u Noriku, Panoniji i Dalmaciji akvilejske izrađevine.⁴¹ Drukčija razmišljanja, primjerice pretpostavka V. Bertoncelj-Kučar o radionicama u Emoni, Celeji i Petovionu kao većim gradovima na putovima između Italije i Panonije, uglavnom su ostala zanemarena.⁴² Znakovito je, na primjer, da se nalazi neobrađenog jantara iz Petoviona i Akvinka ne spominju čak ni kao moguća naznaka a kamoli potvrda za domaću proizvodnju.⁴³ U novije vrijeme, međutim, sve više autora podržava pretpostavku o radionicama duž Jantarskog puta.⁴⁴ Ni na jednome od spomenutih nalazišta neobrađeni jantar, nažalost, ne potječe iz datiranog konteksta. U arheologiji barbarskog prostora uvriježeno je (a uvelike i dokazano) mišljenje da se jantar obrađivao i u Barbariku i u rimskim provincijama od 1.-7. st., pri čemu se računa i s međusobnim utjecajem dviju sredina. Premda pouzdana rekonstrukcija proizvodno-trgovačkih odnosa u tom kontekstu nije postignuta, izrečena je pretpostavka da se zanimanje za jantarne proizvode na prostorima izvan Carstva održalo i nakon što je potražnja u samome Carstvu opala, dakle otprilike od 3. st. nadalje. Važno bi pritom bilo istražiti ulogu sarmatskog i gotskog posredovanja u trgovini jantarom, s obzirom na omiljenost jantarnih perli u etničko-kulturnom krugu tih naroda u čitavom antičkom razdoblju.⁴⁵

Kakogod bilo, prijelaz na kasnoantičko razdoblje u Panoniji kao vrijeme i prostor moguće izrade i trgovine jantarnim nakitom ostaje nerazjašnjen, kao i podrijetlo takvih priloga u panonskim grobovima. Ipak, postoje naznake, primjerice izrada

³⁹ S obzirom na dostupnu literaturu, podatak se odnosi pretežno na Dalmaciju, Norik i Panoniju. Usp. Calvi 1996, 14; Gömöri 1996, 83.

⁴⁰ Wielowiejski 1997, 96-97; Zsidi, Póczy 2001, 136. A. Bursche (2008, 153-154) izričito naglašava da je mišljenje o potpunom prekidu trgovine jantarom iz baltičkih krajeva zabluda, te da se privremeni prekid obnovio već krajem 3. stoljeća.

⁴¹ Gömöri 1996, 86; Vidoni 1996, 76-77; Fadić 2001, 107; Mardešić 2002, 178.

⁴² Bertoncelj-Kučar 1979, 264.

⁴³ Vidoni 1996, 74-77; Tomanič-Jevremov, Šubic, Tušek 2001, 98, 114, sl. 16; Zsidi, Póczy 2001, 123. Pojedini autori ipak naglašavaju povezanost neobrađenih komada jantara i domaće proizvodnje. Calvi 1996, 13; Mardešić 2002, 183.

⁴⁴ Wielowiejski 1996, 296; Buora 2001a, 16; Zsidi, Póczy 2001, 123.

⁴⁵ Tempelmann-Maczyńska 1985, 109; Wielowiejski 1996, 297-300; Wielowiejski 1997, 98-99.

kasnoantičkih jantarnih predmeta u Kölnu (*Colonia Agrippina*).⁴⁶ Prema tome, jantarni predmeti u kasnoantičke grobove Panonije mogli su doći iz pretpostavljenih domaćih radionica, ali i iz onih u Donjoj Germaniji, odnosno Barbariku. Razumijevanje tog problema povezano je s promjenom odnosa prema uporabi jantarnih predmeta u kasnoantičkom razdoblju općenito. Razlika se ogleda i u naravi i u količini predmeta koji se u to vrijeme pojavljuju kao grobni prilozima. Naime, jedini jantarni predmeti u kasnoantičkim grobovima u Panoniji jesu valjkaste, kolutaste i loptaste perle. Za razliku od ranijeg razdoblja, kada je u grobove prilagan veći broj jantarnih perli, sada su to u pravilu pojedinačni komadi (1-3) među brojnijim staklenim primjercima.⁴⁷ Postavlja se pitanje je li naznačena različitost povezana s gospodarskim razlozima ili je posrijedi bila ritualno uvjetovana promjena, inače svojstvena kasnoantičkom razdoblju.⁴⁸ Veoma je vjerojatno da je jedna jantarna perla u nizu drugih, manje skupocjenih primjeraka, davala osobit magijsko-zaštitni smisao čitavoj ogrlici.⁴⁹ S druge strane, moguća gospodarska podloga smanjenog broja jantarnih perli u kasnoantičkim grobovima ne smije se previdjeti zbog dragocjenosti i rijetkosti materijala koji je trebalo pribavljati izdaleka, kolikogod da je sama obrada bila jednostavna i dostupna domaćim radionicama. Inače, pouzdan uvid u zastupljenost jantarnih perli u panonskim grobovima uvelike je otežan time što se u razmatranjima autori na tu građu ili uopće ne osvrću, ili to čine posve usputno. Međutim, i ta površna ili negativna evidencija govori o razmjerno slabijoj zastupljenosti jantarnih perli.⁵⁰ Omjer koji donosi Schmidt u odnosu na groblje Ságvár (340:11) otprilike se može primijeniti i na druga panonska groblja, ukoliko se jantarna građa na njima uopće pojavljuje. Osim promjene u količini, u kasnoantičkom razdoblju dogodio se i izvjestan pomak u odnosu na populaciju kojoj se u grob prilažu jantarne perle: sada su to u pravilu djeca.⁵¹

Na temelju navedenih okolnosti nažalost nije moguće osnažiti bilo koju od prije izrečenih pretpostavki o mogućem podrijetlu jantarnih perli u kasnoantičkim grobo-

⁴⁶ Tempelmann-Maczyńska 1985, 109. Taj podatak, primjerice, C. Calvi uopće ne spominje, premda je iz popisa literature u njenu prilogu razvidno da joj je on poznat. Štoviše, ne koristi ga ni u sklopu teme o jenjavanju trgovačkih veza između Akvileje i Podunavlja u 3. st. (1996, 16).

⁴⁷ Za raniji običaj usp. Gömöri 1996, 83-84; Fadić 2001, 95-104, Tav. II: 8, V: 20-27; Tomanič-Jevremov, Šubic, Tušek 2001, 113-114, br. 13, 14; Mardešić 2002, 193-194, br. 123-142.

⁴⁸ Usp. Migotti, Perinić 2001, 125, bilj. 16.

⁴⁹ Prema pjesniku Prudenciju (4. st.) jantarne perle čuvala su od grlobolje (Calvi 1996, 16).

⁵⁰ U pregledu ukupne građe s panonskih nekropola jantarne se perle ne spominju, premda bi se pojedini oblici dokumentirani crtežom mogli na njih odnositi (Lányi 1972, Abb. 63: 51, 52. Vágó i Bóna (1976, 191) spominju sporadičnu pojavu jantarnih perli na jugoistočnom groblju Intercize, dok W. Schmidt (2000, 392) među ukupno 340 grobova izdvaja njih 11 s takvim nalazima. E. Swift (2000, 113) ističe da su u Carstvu jantarne perle bile znatno rjeđe od onih staklenih, dok su u Barbariku bile kudikamo rasprostranjenije.

⁵¹ Schmidt 2000, 392.

vima Panonije, ali ni umanjiti vjerojatnost njihove izrade u toj provinciji. Podatci za preciznije datiranje ne postoje u samoj građi, ali se njihova pojava u zadnjem odsječku panonske kasne antike (kraj 4. st. – 5. st.) može pretpostaviti na temelju česte zajedničke pojave sa šarenim perlama (vidi sljedeći podnaslov).

Šarene staklene perle

Na početku teksta pod prethodnim podnaslovom istaknute su zajedničke osobine jantarnih i šarenih perli, kao i njihovo učestalo zajedničko odlaganje u kasnoantičkim grobovima Panonije. Šarene perle pojavile su se samo u G 84 (2.1.). Prema boji i ukrasu u ovu skupinu spadaju i privjesci 1.1. i 1.2. iz istoga groba. Ta se dva predmeta inače međusobno razlikuju po načinu izrade; na privjesku 1.1. niti od svjetlijeg stakla umetnute su u tamnu podlogu mozaičkom tehnikom, dok su na primjerku 1.2. one reljefne. I okrugle šarene perle inače se međusobno razlikuju u tome detalju, premda su svi ovdje razmatrani primjerci ukrašeni reljefno. Svi su načinjeni od neprozirnog crnog stakla, s time da su dva ukrašena bijelim nitima, a dva svjetlozelenima.⁵² Pojedini autori apotropejsku narav pripisuju svim staklenim perlama na temelju prirodnog sastava staklene smjese i pojedinih boja, osobito plave.⁵³ Većina ih se međutim slaže u procjeni da je zaštitnička simbolika osnovna odlika šarenih perli, i to iz više razloga. Takva se moć, naime, pripisuje motivu krugova i točaka, u kojima se vidi prikaz očiju, dok bi se valovnica vjerojatno smjela protumačiti kao metafora životvorne vode ili pak neprekinute niti života. Na procjenu o simboličkoj ulozi šarenih perli utječe i podatak da se one najčešće u grobovima nalaze pojedinačno ili u manjem broju, i to ne na mjestu nošenja, već u pravilu odložene.⁵⁴ Rjeđi su autori koji u prilaganju šarenih perli u grob ne vide zaštitničku ulogu, već oznaku roda/spola. Primjerice, E. Vágó navodi takve predmete kao glavno obilježje ženske (!) dojenčadi na jugoistočnome groblju Intercize.⁵⁵ I pojedini drugi autori šarenim perlama pridaju sličnu namjenu, uz onu apotropejsku, pa se one spominju kao obilježje žena i djevojaka, ili pak samo djece bez obzira na spol.⁵⁶ Međutim, zaštitnička namjena perli nije proturječna ni jednom spolu, rodu ili uzrastu.

Ogrlica od perli kao primjerak izrazito ženskog nakita nasljeđe je europske civilizacije od njenih početaka, ali je drugdje, a osobito na Istoku, taj predmet svojst-

⁵² Šarene perle inače su se izrađivale od crnog, plavog i zelenog stakla ukrašenog nitima različitih boja. Schulze 1978, 51-52; Swift 2000, 115-116; Tempelmann-Maczyńska 1985, 52-58, Gruppe XXII.

⁵³ Haevernick 1968, 120-121; Tempelmann-Maczyńska 1985, 145; Philpott 1991, 133; Teichner 1997, 325-326; Migotti 2004, 192.

⁵⁴ Schulze 1978, 51, 56; Tempelmann-Maczyńska 1985, 145; von Freeden 1997, 6; Philpott 1991, 133; Migotti 2004, 192, bilj. 83 i ondje navedena literatura; Nagy 2005, 113.

⁵⁵ Vágó, Bóna 1976, 191-192.

⁵⁶ Schulze 1978, 55; Schmidt 2000, 392-393.

ven i muškarcima. Perle su posvjedočene kao prilozi u grobovima obaju spolova u Barbariku i u provincijama, uključujući i Panoniju.⁵⁷ Nije mi, međutim, poznata ni jedna šarena perla iz panonskog kasnoantičkog groba s ukopanim muškarcem. Arheološka građa pokazuje da se takvi predmeti nalaze u grobovima djece i posve mladih osoba čiji se spol ne može antropološki sigurno utvrditi, a još manje utemeljeno ustanoviti prema priložima. Dobar primjer takve nedoumice upravo je G 84, jer sadrži tradicionalno ženski prilog (ogrlicu od perli), ali i jedan svojstven muškoj djeci (bulu).⁵⁸ Iz svega se dađe zaključiti da su u Panoniji šarene perle pretežno prilagane u grobove djece i mladeži obaju spolova. Nema sumnje da su takve ogrlice djeca nosila i za života, slično kao i *crepundia*.⁵⁹

Bez obzira na spol, rod, uzrast i simboliku, arheološki kontekst nalaza šarenih perli svjedoči o njihovoj pretežnoj pojavi u grobovima s većim brojem nalaza, nerijetko skupocjenih. Taj podatak upućuje na izvjesnu materijalnu vrijednost šarenih perli, o čemu dodatno svjedoči zahtjevna tehnika njihove izrade, ali i ukupno znatno manji broj u odnosu na jednoboje staklene perle.⁶⁰ Drugo je pitanje smiju li se takvi ukopi smatrati „bogatima“ i koji je uopće smisao tog pojma u kontekstu provincijalno-rimskog grobnog obreda.⁶¹

Šarene staklene perle pojavljuju se na mnogim panonskim kasnoantičkim grobljima, ali još više na nalazištima Barbarika. Takva rasprostranjenost potaknula je na razmišljanje o njihovoj nerimskom podrijetlu, a slijedom toga i o mogućnosti etničkog opredjeljenja njihovih vlasnika u provincijalno-rimskim grobovima u Panoniji.⁶² Istina je da se šarene perle u Barbariku pojavljuju prije negoli na kasnoantičkim provincijalno-rimskim grobljima, kao i to da su one ondje rasprostranjenije. Štoviše, u Barbariku i na prostorima Carstva naseljenima u 5. stoljeću germanskim i nomadskim narodima ti predmeti traju bez prekida do srednjega vijeka. Točno je da međusobni razmjeri učestalosti šarenih perli na prostorima Carstva i izvan njega nisu temeljito proučeni, pa stoga ostaju upitna središta izrade i smjerovi kretanja trgovine.⁶³ Međutim, stanje istraženosti te građe danas je ipak unapredovalo toliko da je opravdano posumnjati u nekadašnju pretpostavku M. Schulze o tome da su rimske radionice u ranijem i srednjecarskom razdoblju izrađivale šarene perle isključivo za barbarsko tržište, da bi se ti predmeti Carstvom proširili tek u kasnoj antici, i to upravo zajedno s pojavom nerimskih doseljenika. Naime, izrada šarenih

⁵⁷ Usp. Tempelmann-Maczyńska 1985, 145-146; Philpott 1991, 133; von Freeden 1997, 7; Siegmann 1997, 136; Migotti 2004, 180.

⁵⁸ Usp. Migotti 2007 a, 208.

⁵⁹ Usp. Martin-Kilcher 2000, 64-76; Galletti 2007, 137-143.

⁶⁰ Vágó, Bóna 1976, 191; Schulze 1978, 55; Schmidt 2000, 393.

⁶¹ Usp. Migotti 2005, 282.

⁶² Salamon, Barkóczi 1971, 57, 65; Vágó, Bóna 1976, 191-193; Schulze 1978, 55.

⁶³ Schulze 1978, 51; Tempelmann-Maczyńska 1985, 133-134; Swift 2000, 115-116.

perli posvjedočena je u kasnoantičkom Trieru (*Augusta Treverorum*), kao i trgovanje tim predmetima unutar Carstva i izvan njega.⁶⁴ Na panonskim nekropolama takva se građa susreće u kontekstu s izrazito rimsko-provincijalnim predmetima. Prema tome, šarene staklene perle u kasnoantičkim provincijalnim grobovima same za sebe sigurno ne mogu biti pokazatelj nerimskog etnika. S druge strane, ostaje vjerojatan barbarski etničko-kulturni poticaj izradi i trgovanju takvom robom.

Ni jedan od 4 tipa perli navedenih kod M. Schulze ne odgovara u cijelosti štrbinačkim primjercima. Najslićniji im je tip B, s valovnicom omeđenom dvjema trakama.⁶⁵ Prema evidenciji E. Swift, primjerci poput štrbinačkih svojstveni su upravo Panoniji, dok se pojedini drugi tipovi češće pojavljuju u provincijama zapadno od Rajne.⁶⁶ Nalazi iz G 84 uklapaju se u takvo viđenje, ali ono nije potvrđeno na drugim panonskih grobljima. Ondje se, naime, pojavljuju tipovi s jednom valovnicom, ali i oni s drukčijim motivima, bilo u jednom te istom grobu ili pak u različitim grobovima istoga groblja. Prema tome, arheološka građa ne pruža dokaza za radioničko podrijetlo, ali ni ne opovrgava mogućnost izrade šarenih perli u Panoniji.

U arheološkom smislu važna je i kronološka osjetljivost šarenih perli, jer se one u pravilu pojavljuju u završnom odsječku kasnoantičkih nekropola Panonije, koji traje do u 5. st.⁶⁷

Druge staklene perle

Razmatranje ove građe, odnosno traženje usporedbi, znatno je otežano i nedovoljno pouzdano zato što perle veoma često nisu precizno ni opisane ni slikovno dokumentirane.⁶⁸ Stjecajem okolnosti među staklenim perlama koje se pojavljuju prvi put uglavnom su primjerci i inače zanimljiviji od prosječno zastupljenih s obzirom na oblik i/ili podrijetlo. Ovamo prije svega spadaju perle s umetnutom zlatnim slojem (GS 113.2.1. i 2.2.). Pozlaćene ili posrebrene perle pojavljuju se u istim oblicima kao i one s umetnutim zlatnim, odnosno srebrnim slojem. One prve uobičajene su u Panoniji, a sa Štrbinaca poznate su i otprije.⁶⁹ Međutim, u GS 113 prvi su se put pojavili primjerci sa zlatnim, odnosno srebrnim slojem umetnutim u ljusku od bezbojnog stakla, koje se inače rijetko koristi za izradu perli. Njihova rasprostranjenost u prostornom i kronološkom pogledu ostavlja nedoumice o proizvodnji i trgovini. Naime, u 2.-3. st. zabilježene su jedino u Britaniji, gdje se njihova pojava tumači preseljenjem sarmatskih Jaziga na prostore Carstva i njihovim novačenjem. Istodobno,

⁶⁴ Swift 2000, 116.

⁶⁵ Schulze 1978, 51, Abb. 1: 2.

⁶⁶ Swift 2000, 115.

⁶⁷ Salamon, Barkóczi 1971, 57, 65; Schulze 1978, 51-53; Schmidt 2000, 392; Swift 2000, 115.

⁶⁸ Swift 2000, 89; Migotti 2004, 190.

⁶⁹ Migotti i ostali 1998, 20, br. 25a; Migotti 2004, 190.

opisane su perle bile prisutne u Barbariku na prostoru istočno od Odre i na crnomorskom području. U 4. stoljeću i dalje su obilne u Barbariku, ali se pojavljuju i na prostoru gornjeg Dunava i Rajne, gdje se i njihova izrada pretpostavlja u Kölnu i Trieru, dakle u onim istim radionicama koje su izrađivale pozlaćene staklene posude i prodavale svoju robu u zapadnim provincijama.⁷⁰ Nekako u međuprostoru velike rasprostranjenosti zlatom i srebrom umetnutih perli nalazi se panonsko područje s malim brojem nalaza. Prema tome, oni su u tu provinciju mogli doći iz carskih radionica, ali i iz onih crnomorskih, posredstvom Barbarika.

Obilno je potvrđena pojava „krivotvorina“, odnosno staklenih perli u boji (polu)dragog kamenja ili jantara, od kojih su se pojedini oblici inače i izrađivali. Oponašanje jantarne ili pozlaćene perle naslućuje se u primjerku GS 113.2.1.⁷¹ Među zrnima sa zlatnim i srebrnim umetcima jedan je primjerak istog oblika, ali načinjen od bijelog stakla, očito kao osobita inačica u materijalu rijetkom drugdje osim u Panoniji.⁷² Najizrazitiji primjer oponašanja izvornog materijala jest perla 74.1.1., načinjena zahtjevnom tehnikom mozaičkog stakla da bi oponašala žuto-smeđe-crvenu mrljavu strukturu karneola ili almandina. Perle u obliku spljoštenog poliedra od (polu)dragog kamenja česte su inače u sarmatskom etničko-kulturnom krugu već od srednjeg Carstva, ali se na panonskim grobljima takvi predmeti, uključujući i njihove staklene patvorine, pojavljuju na prijelazu 4. i 5. st.⁷³

Premda su poliedarske staklene perle u Panoniji posve uobičajene, kao i iste takve načinjene od brončanog lima, nalaz G 105.1.5. rjeđi je primjer gdje se u staklu oponašao ukras „očiju“, inače svojstven kovinskim predmetima. I rebraste koštane perle G 87.1.4. oponašaju kovinske i staklene predloške. Veoma male perle svojstvene su panonskom prostoru⁷⁴; ipak, one iz G 106 neviđeno su sitne, sudeći barem prema objavljenoj građi. Segmentne perle poput onih G 106.1.2. i G 113.2.5. pojavljuju se na Štrbincima prvi put i nemaju pravih analogija među panonskom građom. Takve su perle u Panoniji, ali i u drugim provincijama, pretežno loptaste ili spiralno uvijene, stoga podrijetlo navedenih nalaza nije jasno. U istraživanju 2001. nađena je jedna srcolika perla, a podrijetlo takvog oblika traži se u Germaniji i Belgijskoj Galiji.⁷⁵ Međutim, novi primjerak GS 113.4., koji tek podsjeća na srcoliki oblik, upućuje vjerojatno na domaću imitaciju.

U bačvastom privjesku G 84.1. zatečen je komadić tanke željezne žice, očito ostatka osnove na koju su bili nanizani i drugi privjesci, odnosno perle iz toga groba.

⁷⁰ Boon 1977, 197-201; Vaday 1989, 100-101; Swift 2000, 89; Cool 2004, 386-387; Vaday 2008, 135.

⁷¹ Inače, perle načinjene od žute i „jantarne“ boje pripisuju se rajnskim radionicama u Germaniji (Swift 2000, 89).

⁷² O omiljenosti bijelih perli u Panoniji vidi Swift 2000, 90, 112.

⁷³ Jedni autori pritom navode karneol, a drugi almandin. Alföldi 1957, 410, 443; Vágó, Bóna 1976, 192; Vaday 1989, 105; Mączyńska 1997, 104; Swift 2000, 113.

⁷⁴ Tempelmann-Mączyńska 1985, 129.

⁷⁵ Migotti 2004, 169, G 45.14.5.; Swift 2000, 113.

Opisani nalaz prvi je takve vrste na Štrbincima, a u pravilu računa se s osnovom od organske sirovine za nizanje perli.⁷⁶ Privjesak iz G 84 zanimljiv je i stoga što su na Štrbincima dosad zatečena 2 primjerka, premda se inače na panonskim nalazištima pojavljuju veoma rijetko. U Barbariku sličan je predmet poznat kao perla a ne privjesak, ali njegova rasprostranjenost i kronologija nisu dovoljno proučeni.⁷⁷

Razmatranju o perlama treba priključiti i naušnicu G 94.1. s obzirom na to da je stakleni privjesak osnovni element njena ukrasa. Privjesak inače sadrži jagodu prilično uobičajenog oblika, ali po svemu sudeći rijetko korištenu za naušnicu. S druge strane, ishodišni oblik posvjedočen je primjercima 2.-3. st. iz Karnunta (*Car-nuntum*), Salzburga i s nepoznatog nalazišta u Bugarskoj.⁷⁸

IV.2.2. Narukvice

Primjerak G 103.5. jedini je zasad posvjedočeni nalaz drvene narukvice na Štrbincima, a iz literature takvi mi nalazi nisu poznati ni drugdje u Panoniji. Moguće je da je posrijedi uvoz iz zapadnog dijela Carstva. Slično bi se moglo pretpostaviti i za trakastu narukvicu od bakarnog lima G 106.4. Takvi su predmeti uobičajeni u panonskim grobovima, gdje međutim njihova prosječna širina varira od 0,5 do 0,7 cm.⁷⁹ Štrbinački je primjerak (šir. 1,1 cm) prema tome iznimka koja se daje usporediti s nekim nalazima zapadnije od Rajne.⁸⁰ I narukvice s isprepletenim završetcima (G 94.2.) rasprostranjenije su u zapadnome dijelu Carstva.⁸¹ Budući da su takve narukvice načinjene od žice različitog presjeka, okruglog, ovalnog ili pravokutnog, moguće je da upravo u toj konstruktivnoj pojedinosti leži ključ za razumijevanje njihova podrijetla. Presjek se, međutim, nerijetko površno dokumentira.⁸² Za razliku od upravo nabrojanih vrsta, među narukvice izrazito proširene u Panoniji, pa prema tome najvjerojatnije ondje i izrađivane, spadaju primjerci G 87.6. (lepezasti krajevi), G 106.2. i G 106.6. (zašiljeni krajevi), G 106.3. (šuplja s navojem), GS 113.3. (šuplja razmaknutih završetaka) i GS 113. 4. (zmijolika).⁸³

Ulomak narukvice od crnog stakla zatečen je u humusnom sloju (B 41/SJ 1) i najvjerojatnije izvorno nije ni bio grobni prilog. Takve narukvice, koje su se u Panoni-

⁷⁶ Ostatci srebrne žice u takvoj ulozi posvjedočeni su u Barbariku (Tejral 1988, 276).

⁷⁷ Autorica ih, naime, ne komentira, za razliku od drugih skupina perli. Tempelmann-Maczyńska 1985, 56, skupina XXII: 316.

⁷⁸ Ruseva-Slokoska 1991, 118, br. 36.

⁷⁹ M. R. Alföldi, u: Intercisa II, 421; Keller (1971, 104) navodi šir. od 0,3-0,8 cm za područje Recije.

⁸⁰ Usp. Swift 2000, 128 (Lankhills), 152, fig. 189.

⁸¹ Swift 2000, 133, fig. 158.

⁸² Primjerice, narukvica br. 11 iz Regensburga (von Schnurbein 1977, 251, Taf. 190: 11) nacrtana je s okruglim presjekom, dok se u tekstu on opisuje kao pravokutan. Za primjerak br. 6 na istoj tabli navodi se pravokutan presjek, ali ta pojedinost na crtežu nije ni dokumentirana.

⁸³ Swift 2000, 172, fig. 222, 131, fig. 155, 135, fig. 161, 135, fig. 162, 172, fig. 221.

ji u 3. i 4. st. izrađivale kao patvorine skupljeg gagata, u panonskim se kasnorimskim grobovima zatječu razmjerno rijetko, a datiraju se pretežno do sredine 4. st.⁸⁴ Moguće je da je posrijedi kronološki razlog, odnosno da je u 2. polovici 4. st. takav nakit izišao iz mode. Inače, u obilascima terena na Štrbincima, kao i u nadzoru pri građevinskim radovima, nađena je uistinu velika količina narukvica od crnoga stakla, nažalost lišena pouzdanijeg arheološkog konteksta.⁸⁵

IV.2.3. Stakleno i keramičko posuđe

Među dosad istraženih preko stotinu grobova stakleno posuđe uvelike preteže nad onim glinenim, u pravilu ocakljenim. Pritom se staklene posude pronalaze na čitavom istraženom prostoru, a one glinene na pojedinim njegovim odsječcima, ali se zasad ne mogu uočiti mikrotopografske pravilnosti ili razlozi takvome rasporedu.

Proučavanje izrade staklenog posuđa u hrvatskome dijelu Panonije nije ni započelo. Stoga je takve predmete zasad moguće obrađivati jedino tipološko-kronološki, zahvaljujući bolje proučenoj sjevernopanonskoj, noričkoj i mezijijskoj građi te djelomice onoj iz jugoistočne Panonije. U takvim okolnostima ne preostaje drugo nego na temelju stupnja sličnosti i zapaženih osobitosti pretpostaviti južnopanonsku proizvodnju, ne ulazeći međutim u pitanje radionica. One su nesumnjivo postojale u Mursi i Cibalama, a ne treba isključiti ni mogućnost da se stakleno posuđe izrađivalo i na Štrbincima (Certisija?).⁸⁶ Ta se pretpostavka može poduprijeti pokazateljima za proizvodnju ocakljenog keramičkog posuđa i staklenih perli.⁸⁷ Dva manja komada staklene troske zatečena su i u novim iskopavanjima (SJ 3 i SJ 33). I komadić kremenca uz smrvljene staklene posude (prilozi br. 8 i 9) u G 95 mogao bi, ukoliko je uistinu prilog, posredno i simbolički upućivati na izradu staklenih predmeta na Štrbincima. Naime, kremenji pijesak osnovni je element sirovine za izradu staklene smjese.⁸⁸

Ostavivši na ovome mjestu po strani pitanje podrijetla staklenih posuda s bliskim usporednicama na sjevernopanonskom prostoru, osvrnut ću se na primjerke koji se izdvajaju iz poznatog panonskog konteksta. U tu skupinu spadaju sva tri balsamarija. Primjerci iz G 67 i G 76 spadaju u skupinu kasnih balsamarija izrađenih u vrijeme kada ta vrsta građe navodno izlazi iz mode u Panoniji, a u cjelini odlikuje se nepravilnom izradom i velikim brojem inačica unutar osnovnog kruškolika

⁸⁴ Usp. Salamon, Barkóczi 1975, 83, T. 27: 143/67; Vágó, Bóna 1976, 212, Taf. 2; 19a/7 i d.; Burger 1979, 14 (gagat); Fülep 1984, 141, fig. 107/169; Marijanski-Manojlović 1987, 109, T. 13: 12/7, 8; Dautova-Ruševljan 61, T. 28: 48/5. Autori ponekad nisu sigurni je li predmeti od stakla ili gagata.

⁸⁵ Migotti, u: Migotti i ostali 1998, 108.

⁸⁶ Migotti, Perinić 2001, 156-157; Migotti 2004, 195-201; Migotti 2007, 183-185.

⁸⁷ Migotti 1998.

⁸⁸ Lazar 2003, 209.

spljoštenog tipa.⁸⁹ Prilozi iz spomenutih dvaju grobova prema boji stakla i načinu izrade upućuju na isto, nepoznato radioničko podrijetlo. Podrijetlo balsamarija G 108.2. problematično je utoliko što mu se tek približne analogije u sjevernoj Panoniji nalaze među ranim i kasnim primjercima. S druge strane, u jugoistočno-panonskoj građi nema mu ni približnih usporednica u pojedinim predmetima, ali je oblik prikazan na tipološko-kronološkoj tabli i obilježen kao *panonska, sirijska forma*, datirana od 1.-4. st.⁹⁰ S obzirom na te okolnosti, kao i na drukčiju boju stakla i bolju izradu u odnosu na balsamarije iz G 67 i G 76, primjerak iz G 108 najvjerojatnije je iz druge radionice, moguće izvan Panonije, ili barem izvan njena južnog dijela, a preciznije mu je datiranje upitno. U skupinu priloga bez pobližih analogija spadaju i vrčevi GS 103.11. i GS 113.6. i 7. te boca G 105.3. Zahtjevnost izvedbe svih četiriju posuda upućuje na jače radioničko središte, a nedostatak bliskih analogija prije će biti odraz stanja istraženosti negoli pokazatelj domaće proizvodnje. Naime, u sva četiri navedena primjera nedostatak usporednica odnosi se na ukupni izgled, dok im se pojedini dijelovi (obod, tijelo, ručka) susreću na vrčevima i bocama, ali u različitim kombinacijama. Primjerice, boca (dvoručni vrč) GS 105.3. najbližu usporednicu ima u jednom sjevernopanonskom vrču s jednom ručkom.⁹¹ Isto tako, vrčevi iz GS 113 imaju približnih analogija u sjevernoj Panoniji više negoli u južnoj, te u Noriku, ali su sve usporednice znatno zdepastije i u pravilu su izljebljenog tijela. Predlošci opisanih oblika zapažaju se u proizvodnji kölnskih radionica 3. i 4. st.⁹² Štoviše, vrč GS 103.11. svojim osobitim rubnim kapljastim ukrasom, koji nije svojstven panonskoj građi, upućuje i na uvoz iz rajnskog područja.⁹³ U prijašnjim iskopavanjima nađene su dvije stožaste čaše s proširenom stajaćom površinom; taj oblik u panonskoj građi ima malo analogija.⁹⁴ Podatak da su naknadno nađena još 3 slična primjerka (G 100.1., G 108.1., GS 113.8.) mijenja sliku o udomaćenosti takvih čaša u Panoniji, barem u njenom jugoistočnome dijelu, a daje naslutiti i domaću izradu.

Ocakljeni glineni vrčevi najuobičajeniji su grobni prilog u kasnorimskoj Panoniji, s time da su im oblici prilično ujednaženi, a razlike u pojedinostima zasigurno odražavaju proizvodnju u većem broju raspršenih radionica. Kod ovdje obrađenih nalaza (G 67, G 81, G 84) taj je podatak najbolje posvjedočen nedostatkom bližih usporedbi.⁹⁵ Polovica malog vrča G. 72.1. od prethodnih se razlikuje po svemu: frag-

⁸⁹ Barkóczi 1988, 118-119.

⁹⁰ Šaranović-Svetek 1986, 41, 10A.

⁹¹ Usp. Burger 1966, 229, Fig. 122: 351/1; Barkóczi 1988, 185, Taf. XLIII: 450.

⁹² Friedhoff 1989, 40-41, Abb. 2: 15, Abb. 3: 5, 7, 9.

⁹³ Slično je protumačen jedan vrč iz Cibala, premda ne na temelju ukrasa nego s obzirom na vrsnoću izrade. Šaranović-Svetek 1986, 21, T. V: 2.

⁹⁴ Usp. Migotti 2004, 198.

⁹⁵ Zanimljivo je inače da su prethodni slični nalazi sa Štrbinaca imali bliskih analogija u panonskoj građi. Migotti 2007, 184, G. 62.3 i G 64.1.

mentarnom stanju (stari lom), obliku, boji gline i nedostatku premaza, a oblik njegova otvora upućuje na raniji predmet.⁹⁶ Prilaganje starijih predmeta u kasnorimskim grobovima Panonije inače je uobičajena pojava koja podrazumijeva ne samo raniju rimsku građu, već i onu prapovijesnu.⁹⁷

Položaj posuda u grobu u prethodnim istraživanjima bio je gotovo posve ujednačen: u pravilu do nogu, s iznimkom G 45.⁹⁸ To pravilo vrijedi i dalje, ali je posvjedočen i drukčiji smještaj: uz desnu ruku (G 92) i uz desnu potkoljenu (G 105).

IV.2.4. Pisaći pribor

Poklopac tintarnice (*atramentarium*) G 72.2. jedini je nalaz iz skupine pisaćeg pribora dosad zatečen na štrbinačkome groblju. S tog nalazišta, ali iz nepoznatog konteksta, potječe i drška lopatice za brisanje voska, inače pogrešno protumačena u prvoj objavi.⁹⁹

Pisaći pribor, uključujući i posude za pohranu tinte, često se prikazuju na rimskim grobnim spomenicima. Kao grobni nalazi takvi su predmeti rjeđi, a usto i nedovoljno proučeni u tome kontekstu. Čini se da grobni nalazi ne potvrđuju u cijelosti likovne prizore na kojima se simbolima pismenosti pretežno obilježavaju muškarci, podjednako kao i u pisanim izvorima. Pisaći se pribor najčešće spominje u vezi s odraslim muškarcima, nerijetko vojnicima, kao oznaka njihove službe, a moguće i pismenosti u smislu rimske vrline i/ili društvenog položaja. Rjeđe se takvi predmeti povezuju s djecom (školarcima), a još manje sa ženama.¹⁰⁰ U Taranešu (Makedonija) nađen je kasnoantički grob ratnika-pisara u kojemu je među pisaćim priborom bila i tintarnica.¹⁰¹ Inače, razumijevanje spomenute građe u Panoniji uvelike je otežano upravo nepoznavanjem prilika u njenom južnome dijelu, dok je u mađarskoj arheološkoj literaturi ona znatno bolje obrađena. Od ukupno 64 primjerka poznata do 1980-ih godina, 15 ih potječe iz grobova. Podatak da je pritom čak 10 primjeraka nađeno zajedno s lukovičastom fibulom govori u prilog statusnom značenju tintarnice.¹⁰² U Intercizi tintarnice su razmjerno česte u grobovima djece.¹⁰³

Prema mome znanju, tipologija i kronologija tintarnice kao predmeta rimske ma-

⁹⁶ Usp. Mikl Curk 1976, 40, T. VIII: 26; Bojović 1977, 30-31, T. XXIV: 232, 233; Kujundžić 1982, 18, T. 5: 39/1; Topál 1993, 195, Pl. 89: 1, 2.

⁹⁷ Migotti 2007, 170, bilj. 18. Vidi i bilj. 116 ovdje.

⁹⁸ Migotti 2004, 199.

⁹⁹ Migotti, u: Migotti i ostali 1998, 49, br. 144. O spatulama za vosak vidi Božić 2002.

¹⁰⁰ A. Radnóti, u: Intercisa II, 209-211; Lányi 1972, 173, Abb. 67: 15; Bilkei 1980, 63-67; von Boeselager 1989, 236-238; Philpott 1991, 185; Pollak 1993, 109; Keegan 2002, 61.

¹⁰¹ Ivanovski 1987, 89, fig. 6: 1.

¹⁰² Bilkei 1980, 75

¹⁰³ A. Radnóti, u: Intercisa II, 211.

terijalne kulture u Panoniji nije dovoljno proučena.¹⁰⁴ Od štrbinačkog nalaza sačuvan je samo poklopac, a rupa na njegovoj sredini svjedoči o tipu sa središnjim čepom. Nažalost, upravo u toj skupini predmeta u Mađarskoj nema primjeraka iz datiranog konteksta, premda jednostavnost izvedbe i neukrašenost upućuju na kasnoantičko razdoblje.¹⁰⁵ Inače, kao arheološki nalaz tintarnica u Panoniji posvjedočena je u čitavom rimskom razdoblju, ali su takvi predmeti od 4. stoljeća navodno ipak znatno rjeđi.¹⁰⁶ Okolnosti prilaganja u GA 72 nisu posve jasne, jer uslijed velike uništenosti zidane grobnice nije sigurno da su svi predmeti nađeni na tome mjestu uistinu bili priloženi uz pokojnika. Osteološka građa sačuvana je slabo, ali ipak dovoljno za pretpostavku o muškarcu srednje dobi. Prema zatečenom novcu grob pripada 2. polovici 4. st., zidana grobnica upućuje na statusno viđeniju osobu, a nalazi alatki svjedoče, uvjetno rečeno, o netipičnom ukopu. Naime, prilaganje alatki u kasnorimskim grobovima ni na Štrbincima ni u Panoniji u cijelosti nije uobičajena pojava.¹⁰⁷

IV.2.5. Novac

U grobovima otkrivenima u razdoblju 1999.-2003. novac je bio prilično rijedak prilog, a vremenski raspon nađenih kovanica kreće se od Konstantina I. do valentinijanskih vladara (GA 12, G 17, G 27, G 42 i GA 66). Pritom u jednome grobu nikad nije zatečeno više od jedne kovanice, ali su zabilježene različite okolnosti: novac Magencija, izvorni položaj nepoznat (GA 12); probušeni novac Konstantina I. nošen kao privjesak (G 17); savinuti novac Konstantina II. ispod lijevog ramena pokojnice (G 27); novac Konstancija II. u šaci pokojnice (G 42); valentinijanski novac u žbuci podnice (GA 66). Ti su nalazi razmatrani u nekoliko navrata, uglavnom s obzirom na datiranje.¹⁰⁸ Premda je novac, kao uostalom i svaki grobni prilog u kasnoj antici, simboličan sâm po sebi, opisane okolnosti prilaganja kreću se od uobičajenog postupka do onog dvostruko simboličko-apatropejskog (G 17, G 27).

Numizmatička je znanost u novije vrijeme, možda i više negoli druge arheološke discipline, dosegla nove vidike i promijenila mnoge uvriježene stavove, i to ne samo na polju metodologije (kvantifikacija, statistika), već i u tumačenju društvenih, gospodarskih, povijesnih, religijskih i kulturoloških aspekata antičkog novca. Prim-

¹⁰⁴ Bilkei 1980, 69. Obilna sjevernopanonska građa, koja se od 80-ih godina zasigurno i povećala, nije na-
knadno obrađivanja niti usustavljena. Ipak, nedavno su D. Božić i M. Feugère (2004) načinili pregled
tipologije i kronologije pisacég pribora na širem prostoru Carstva.

¹⁰⁵ Bilkei 1980, 70. Isti autor međutim naglašava i dugotrajnost oblika, pa prema tome i slabiju kronološku
osjetljivost, kao i činjenicu da se raniji predmeti znaju zateći u kasnoantičkome grobu. Kako god bilo,
nalaz iz Drnova (vidi *Katalog*) potvrđuje pripadnost štrbinačkog primjerka kasnoantičkom razdo-
blju.

¹⁰⁶ A. Radnóti, u: *Intercisa II*, 212; Bilkei 1980, 74-75.

¹⁰⁷ Migotti, u: *Migotti i ostali* 1998, 110.

¹⁰⁸ Migotti, Perinić 2001, 164; Migotti 2004, 206; Migotti 2007, 185-186.

jerice, pomalo se odustaje od „mitološkog“ tumačenja novca kao plaće za prijevoz u onostranost, jer je u rimskim grobovima općenito najmanje novaca zatečeno u ustima, klasičnom položaju Haronova obola.¹⁰⁹ Novac priložen u grob može imati imovinsku i religijsku podlogu, ali je njegovo religijsko-kulturološko tumačenje bliže zamisli zavjetnog dara negoli ilustracije gospodarskog dobra. Prilažu se i zastarjeli i suvremeni kovovi, često zajedno, a da razlozi izbora ostaju nedokučivi.¹¹⁰ Inače, potrebno je naglasiti neodrživost pretpostavke o zazoru kršćanskog svjetonazora od novca. Novac u razdoblju kršćanskih ili kršćanstvu sklonih vladara, osobito ako je obilježen kršćanskim znakovima, poprma smisao religijski obilježenog priloga.¹¹¹ Mogućnost takvog tumačenja dolazi u obzir kod svih prije spomenutih nalaza novca sa Štrbinaca.

U 2004. i 2005. nađeno je ukupno 17 novaca: GA 72 (1), GA 73 (6), G 84 (1), G 86 (1), G 94 (1), GS 103 (5), G 104 (1) i G 107 (1). Ti se nalazi razlikuju od dotadašnjih i ukupno većim brojem i novim okolnostima: pojavom većeg broja primjeraka u jednome grobu, ali i pojavom kovova starijih od 4. stoljeća, kako se prema drugim prilogima datira dosad istraženi dio groblja. Antoninijani 3. stoljeća zatečeni su u GA 73 (Prob, 276.-282.) i G 104 (Klaudije II. ili Kvintil, oko 260.). Budući da antoninijani 3. stoljeća u četvrtome više nisu u uporabi¹¹², njihovo prilaganje u grobovima očito ima simboliku osnaženu vrijednošću starine. Znakovito je da je optjecaj novca na susjednom noričkom prostoru obilježen prilaganjem starijih kovova upravo od sredine 4. stoljeća.¹¹³ I na drugim kasnorimskim grobljima, uključujući i ona panonska, često se nalaze novci 3. stoljeća, ali i oni raniji.¹¹⁴ Olovni novac 3. stoljeća, ovdje zabilježen kao prilog u G 104, manje je uobičajen nalaz. Autori u pravilu tvrde da olovni novac u Rimskom Carstvu nije mogao biti službeno platežno sredstvo, ali nisu svi jednodušni u procjeni praktične optjecajne vrijednosti olovnih patvorina koje su mogle biti (polu)službeni kovovi ili pak doslovne krivotvorine.¹¹⁵ Kakogod bilo, u ovome kontekstu najvažniji je podatak da je spomenuti novac kao grobni prilog nesumnjivo imao višestruku simboličku ulogu: kao starina te kao olovni predmet, i još k tome oštećen.¹¹⁶ Za razliku od novaca 3. stoljeća, optjecaj kovova 4. stoljeća

¹⁰⁹ McWhirr, Viner, Wells 1982, 103; Schachinger 2006, 64; Small *et al.* 2007, 149. Suprotno: Gorecki 1975, 237; Schmidt 2000, 412.

¹¹⁰ Gorecki 1975, 266, *passim*; Crummy 2001, 14; Schachinger 2006, 56, 63-65.

¹¹¹ Migotti 1994, 65-66.

¹¹² Burger 1979, 15; Pollak 1993, 112; Schachinger 2006, 92, 96.

¹¹³ Schachinger 2006, 65.

¹¹⁴ Gorecki 1975, 276; Vágó, Bóna 1976, 131-137; Wielowiejski 1997, 97. Ságvár je jedno od rjeđih grobalja gdje takvi kovovi nisu ustanovljeni. Vidi Schmidt 2000, 411.

¹¹⁵ Mihailović 1998.

¹¹⁶ U ulozu starih i oštećenih predmeta kao grobnih priloga usp. Clarke 1997, 75; Šterbenc Erker 2002, 159; Flück 2005, 60; Migotti 2007, 170, bilj. 18; o simbolici olova usp. Migotti 2007, 181-182.

ograničen je na nekoliko desetljeća, pa su oni razmjerno dobri kronološki pokazatelji.¹¹⁷ Na nalazištima poremećenima poput Štrbinaca često nije moguće dokučiti je li novac izgubljen ili možda priložen tijekom naknadnog rituala na grobu.¹¹⁸ Takva dvojba prisutna je kod GA 72 i GA 73 te G 84, s obzirom na mjesto nalaza novca na granici humusa i grobne zapune. Od posebne važnosti za ukupnu arheološko-povijesnu topografiju nalazišta jest GA 73, zajedno s drugim cjelinama u kojima se rimska građa izravno dodiruje s onom novovjekom (vidi poglavlja I. i IV.1.). Naime, novac koji se uvjetno povezuje sa spomenutom razorenom grobnicom nađen je u glinenom loncu datiranom u 16.-17. st. (T. X/1). Iz toga proizlazi da stanovnici tadašnjih Štrbinaca ili njihove okolice nisu bili zainteresirani samo za iskorištavanje rimske opeke, nego i za prikupljanje grobnih priloga. Ne možemo, nažalost, znati je li to zanimanje bilo usmjereno samo na novac ili i na druge predmete, jer u slučajevima znatne razorenosti nije moguće niti naslutiti je li novovjekom razaranju prethodilo ono u antici. Prema tome, novci koji su uvjetno pripisani inventaru GA 73 mogli su potjecati iz drugih grobova ili čak iz nekog drugog mjesta te iz nepoznatih razloga biti pohranjeni ondje gdje su nađeni, moguće u grobnom humku.

Osim u GA 73, veći broj kovanica zatečen je u GS 103. Posrijedi je netaknut grob s velikim brojem priloga, među kojima su i zlatni predmeti, što bi moglo upućivati na neposrednu vezu između raskošnije opremljenih ukopa i većeg broja priloženih novaca. U prilog takvom zaključku govorili bi i nalazi iz G 104 i G 107, kada bismo bili sigurni da su u pitanju neporemećeni ukopi. Ipak, o spomenutoj pretpostavci nesigurno je razmišljati kao o pravilu, upravo zbog nepoznanica koje nameće pokradenost mnogih grobova. I primjeri dječjih ukopa s jednim novcem, ali većim brojem drugih priloga (G 84, G 86) upozoravaju na oprez pri traganju za imovinsko-sociološkim zakonitostima grobnog rituala.

IV.2.6. Apotropejsko-simbolični prilozi

Školjkaši i puževi

Vjerojatno ni jedan grobni prilog nije lišen apotropejsko-simboličkih primisli, ali se ovdje podrazumijevaju predmeti koji se prilažu isključivo sa svrhom zaštite pokojnika i magijskog djelovanja na njega. Načelno, u tu skupinu bez sumnje spadaju puževi i školjke, premda u danom kontekstu najčešće nema dovoljno pouzdanih pokazatelja za procjenu jesu li takvi predmeti dospjeli u grob slučajno ili su onamo odloženi. U prethodnim istraživanjima puževi su se pojavljivali rijetko, i to u pravilu u grobnim rakama, odnosno razorenim grobnicama, pa su stoga pretpostavljeno

¹¹⁷ R. Reece, u: McWhirr, Viner, Wells 1982, 126; Migotti, Perinić 2001, 164, bilj. 159.

¹¹⁸ Usp. Schachinger 2006, 89.

protumačeni kao grobni prilozi.¹¹⁹ U iskopavanjima 2004.-2005. puževi vrstâ *helix pomatia*, *cepaea vindobonensis*, *fruticicola fruticum* te oni iz obitelji *hygromiidae* zatjecali su se u većem broju grobova, ali i na drugim mjestima, uključujući i humusni sloj. To povećava mogućnost da su takvi nalazi u grob dospjeli slučajno, zajedno sa zemljom kojom je pokojnik zatrpavan. Pritom je vjerojatnije da su prilozi bili puževi nađeni na samome kosturu (G 67), a osobito među perlama (G 95, GS 103, GS 113), negoli oni zatečeni u ispremiješanoj zapuni groba (GA 78, G 81, GS 92, G 93). Zanimljivo je da su u dva groba (GA 78, GS 103) zatečene slatkovodne školjke, od kojih je ona iz GA 78 iste vrste (*unio pictorum*/slikarska lisanka) kao i primjerak nađen u prapovijesnom jarku (SJ 15), što povećava vjerojatnost da su to bili grobni prilozi. To što je GS 103 bio ukopan u prapovijesnom sloju ne umanjuje mogućnost da je školjka zatečena u njemu poprimila dodatnu apotropejsku narav upravo kao egzotični predmet nađen u zemlji zajedno s predmetima prastare materijalne kulture; slično vrijedi i za školjku iz GA 78.¹²⁰ Prema tome, čini se da su se puževi, premda kopnene životinje sa samoga mjesta, doživljavali i kao grobni prilozi. To još više vrijedi za školjke, utoliko što dosadašnji nalazi sugeriraju njihovo podrijetlo u prapovijesnom sloju nalazišta. Ta je okolnost, naime, zasigurno pojačavala njihovu izvornu apotropejsku moć u rimskodobnim grobovima.

Čavli, ulomak karičastog oklopa¹²¹

Za razliku od grobova u kojima veći broj čavala u odgovarajućem rasporedu svjedoči o drvenome lijesu (GS 92 i GS 103), čavao zatečen u usnoj šupljini pokojnika u G 81 bez sumnje je magijski predmet. Pojedinačni čavli ili manji broj njih najčešće se odlažu uz pokojnika, a takvi primjeri veoma su česti posvuda. Međutim, u Sisku je zabilježen ukop mlade djevojke, bogato opremljene, s dva čavla u lubanji, što je najbliža usporedba za okolnosti ukopa u G 81.¹²² Temeljna simbolika čavla u antici odvratanje je od zla. Međutim, u grobnom kontekstu ostaje nejasno je li takav prilog imao štititi pokojnika od zlih duhova, ili pak žive od uznemirenog duha samoga pokojnika.¹²³

¹¹⁹ Migotti 2004, 202; Migotti 2007, 170.

¹²⁰ Usp. bilj 116. Inače, probušeni puževi i školjke kao ukrasi ogrlica zajedno sa staklenim i drugim perlama prisutni su na mnogim rimskim grobljima; ponekad su odloženi neprobušeni, kao samostalni prilozi. Upadljivom učestalošću pojavljuju se na jednom od grobalja Viminacija. Zotovoć, Jordović 1990, 61, T. XIX: 83/7, *passim*.

¹²¹ O zaštitnoj namjeni ulomaka karičastog oklopa kao grobnog priloga vidi Migotti 2007 b (G 84).

¹²² Burkowsky 1996, 70, bilj. 10. Ukoliko okolnosti nalaza čavala ne upućuju jasno na simbolični smisao, njihova se praktična namjena procjenjuje prema broju zatečenih komada, obično 3 i više. McWhirr, Viner, Wells 1982, 78; Keegan 2002, 57.

¹²³ O nalazima pojedinačnih čavala u grobovima i simbolici takvog postupka usp. Marshall 1907, XXIII; Van Doorselaer 1967, 122-123; Sokač-Štimac, Bulat 1974, 131; Engemann 1975, 37-38; Flück 2005, 55;

V. ZAKLJUČAK

Iz kataloga proizlazi da i ovaj odsječak kasnorimskog groblja na Štrbincima treba datirati u 2. polovicu 4. stoljeća, s mogućnošću trajanja i u 5. stoljeću.¹²⁴

Međutim, u kontekstu ukupne povijesne topografije ovog nalazišta najzanimljiviji su dokazi ne samo posjećivanja groblja, već najvjerojatnije i privremenog naseljavanja toga mjesta u modernom razdoblju, o čemu svjedoči mlinsko kamenje u SJ 28. U prethodnim objavama bilo je riječi o uzrocima i povodima razaranja zidanih grobnica, odnosno krađi priloga iz grobova, kao načelno mogućim antičkim i kasnijim pojavama.¹²⁵ Bez obzira na moguć slučajan povod rušenju, grobnice iz kojih je opeka gotovo u cijelosti поваđena potvrđuju da je ponovna uporaba građevnog materijala bila konačni cilj rušenja. S obzirom na količinu sačuvane opeke u GA 69, GA 73 i GA 85, okolnosti njihova rušenja nisu posve jasne, dok su, primjerice, GA 70 i GA 74 najvjerojatnije otvarane u antičkom razdoblju isključivo radi krađe priloga. Sve ostale grobnice možda su otvarane i prije, ali su zasigurno konačno srušene radi uzimanja opeke. Nalazi keramike 16.-17. st. iz ruševina GA 77, GA 78 i GA 11, ali i iz jama SJ 34 i 28, svjedoče o razdoblju u kojemu su se spomenuta rušenja događala.¹²⁶ U tome kontekstu osobito je zanimljiv nalaz novca iz vrha zapune GA 73, pohranjen u glinenom vrču iz kasnijeg razdoblja. Taj nalaz, naime, svjedoči o tome da su onodobnim stanovnicima osim opeke bili zanimljivi i rimski nalazi (da li samo novci?). Nažalost, iz opisanog konteksta nije moguće ni naslutiti odnos nalaznika prema tim predmetima, odnosno njihove namjere i razloge prikupljanja rimskih predmeta. Je li moguće da je posrijedi preteča antikvarstva na prostoru sjeverne Hrvatske? Na sličan način zanimljiv je nalaz šarke drvenog lijesa iz SJ 28. Premda on ima analogija među rimskom građom, nađen je u novovjekoj jami s drugim predmetima iz tog razdoblja. Moguće je da je u pitanju ponovo upotrijebljen rimski predmet, premda treba napomenuti da u grobnom kontekstu zasad takvi dijelovi drvenog lijesa nisu posvjedočeni. Inače, razdoblju rušenja grobnica pripada i željezna predica nađena u istraživanju 2002. (T. II/4).

Prema tome, nalazište dosad posvjedočeno kao rimsko groblje na prostoru neolitičkog naselja usložnjeno je i trećim sadržajem koji govori o naseljavanju ili barem posjećivanju toga mjesta početkom novoga vijeka. Ostaje pitanje što se ondje

Reifarh i drugi 2006, 62-63; Carroll 2006, 4, bilj. 9; Small *et al.* 2007, 145-146.

¹²⁴ O datiranju prethodno istraženih dijelova usp. Migotti, Perinić 2001, 163-164; Migotti 2004, 203-206; Migotti 2007, 185-186.

¹²⁵ Migotti, Perinić 2001, 126-128; Migotti 2007, 176-177.

¹²⁶ Nažalost, svi nalazi osim grobnih priloga i ljudske osteološke građe zagubljeni su u Muzeju Đakovštine, tako da jedan dio rasprave nisam u stanju dokumentirati. Vidi napomenu u *Uvodu*.

zbivalo u srednjovjekovnom razdoblju, odnosno zašto nema kulturnih ostataka od 7. do 16. stoljeća.

Zahvale

Na pomoći pri određivanju pojedinih nalaza zahvaljujem dr. Dorrotyi Gáspár (G 74.5. i G 101.1.) i dr. Draganu Božiću (72.2).

Summary

The Late Roman Cemetery at the site of Štrbinci near Đakovo (NE Croatia) – Excavations in 2004 and 2005

Excavations of the late Roman cemetery at the site of Štrbinci were conducted in 2004 and 2005, to continue the systematic archaeological research at the site since 1999. This paper comprises the results of the two-season work and is organised in two sections: 1. Report (features, layout and the archaeological background of the cemetery, description of the graves and other archaeological features, as well as the small finds); 2. Discussion, addressing the generalities of the graves and an evaluation (typological-chronological and other) of the small finds.

An area measuring 510 m² was excavated, yielding 46 late Roman inhumations dated 2nd half of the 4th century, 4 Neolithic features (2 ditches and 2 pits with animal bones, pottery shards and stone, pottery and bone tools) and two 16th-17th century pits with pottery shards and millstones. It transpires that the cemetery was situated in an area of a Neolithic settlement, while the cemetery itself was frequented, or perhaps temporarily settled, in the modern period. Since 16th-17th pottery was occasionally found in destroyed Roman grave vaults, one of the reasons for the modern-period activity on the site was certainly the reuse of grave tiles. In one case this interaction was made even more obvious by the find of 5 Roman coins put inside a modern pot, recovered on the surface of grave vault 73. Unfortunately, the small finds other than those recovered from the graves, as well as animal bones, have been misplaced in the Đakovo Museum before the post-field work on the material was even begun. It was therefore impossible to document properly the prehistoric and post-Roman layers, and particularly the phenomenon of the post-Roman settlement or at least some activity on the site.

Of a total of 46 late Roman graves there were 24 supine inhumations in earth pits (G 67, G 68, G 95, G 99, G 102, G 79, G 80, G 82, G 84, G 87, G 88, G 90, G 112, G 93, G 94, G 97, G 81, G 107, G 105, G 104, G 106, G 108, G 110, G 115), 6 supine inhumations in wooden coffins and earth pits (testified by iron nails in GS 92 and GS 113 and traces of the rotten wood as revealed through colouration of soil in GS 86, GS 100, GS 101 and GS 103) and 16 tile grave vaults (GA 69, GA 70, GA 71, GA 72, GA 73, GA 74, GA 75, GA 76, GA 77, GA 78, GA 83, GA 85, GA 96, GA 98, GA 109, GA 114). There is considerable variation in relative depth of the graves, the shallowest one (G 80) appearing at 0,35 m below the surface and the deepest one (GA 77) at 1,25 m. Even so, no vertical chronological phasing could be established on the basis of the small finds

or grave constructions, although minor areas of overlap did appear. Grave pits were mostly rectangular or sub-rectangular, with few exceptions featuring irregular side extensions (G 68, G 80, G 110). Nearly all of the grave pits and vaults were oriented NW-SE, with few taking a regular W-E orientation and two clear exceptions: GA 109 (N-S) and GA 114 (NE-SW). All of the tile grave vaults were either partly or completely destroyed. The majority of the latter (GA 72, GA 75, GA 83, GA 96, GA 98, GA 109, GA 114) featured pits filled with earth and some crushed tiles and mortar, leaving no possibility for the reconstruction of as much as the ground plan, let alone the structure as the whole. In some cases portions of the mortared floor beds were preserved, revealing the ground plans (GA 76, GA 77, GA 78 and GA 111). The rest of the vaults (GA 69, GA 70, GA 71, GA 73, GA 74, GA 85) yielded larger or smaller portions of their construction. All of them were made of complete and fragmented tiles (GA 69, GA 70, GA 71, GA 73, GA 74 i GA 85), mostly *sesquipedales*, but also much larger, made especially for the construction of graves, as in GA 70. They were placed in horizontal layers to produce the walls whose longer sides curved slightly insides from the bottom (or mid-level) towards the upper portion; the floors were also tiled. Not a single cover was preserved, but short-side stumps in some cases point to pitched roofs (vaults 69 and 74). Inside plastering was established wherever parts of walls were preserved.

Of a total of 46 interments, anthropological data were recovered in 38 examples; the remainder was lost due to bad preservation or subsequent loss of the material. Given 6 double burials, a total of 44 skeletons were sexed as follows: 18 males aged 15/18-50/55, 19 females aged 25/30-50/55, 7 children aged 3/4-12/15 and one newborn. All the skeletons were supine and oriented NW-SE (head to the west). Legs were invariably stretched, while arms took different positions, producing quite a number of variations: either (undetermined) one or both were raised towards the shoulders, or stretched along the sides, or placed/crossed in the lap/abdomen.

In 30 (G 67, G 68, GA 69, GA 71, GA 72 – GA 78, G 87-88, G 79, G 81, GA 83, G 84, GA 85, GS 86, GS 92, G 95, GS 100-101, GS 103, G 104-108, GS 113) of a total of 46 graves small finds (grave offerings, ornaments and dress accessories) were recovered, some quite well preserved, others more or less damaged or crushed. In some examples it remains dubious whether an artefact really belonged to the grave, or whether it got into the fill accidentally, due to disturbance. Also, it should be borne in mind that the present list of the finds, as far as grave vaults are concerned, is only a residue after robbery. The finds are as follows: 1 silver pin (G 95.2.); 6 earrings, of which 2 gold and 4 copper alloy (G 67.1., G 94.1., G 95.1., GS 103.1.); 2 glass beads/pendants (G. 84.1.); 354 beads, of which 318 glass, 32 gold, 7 bone, 5 amber and 2 copper alloy (GA 74.1., G 84.2., GA 85.1., G 87.1., G 95.3, GS 103.2., G 105.1., G 106.1., GS 113.2); 9 fingerings, of which 1 gold, 3 silver, 3 iron and 2 copper alloy (G 69.1., G 87.3.-5., G 95.5.-6.); an intaglio (GA 78.1.); 5 necklace clasps, of which 1 gold and 4 copper alloy (GA 74.2., G 87.2., G 95.4., GS 103.3., GS 113.1.); around 25 bracelets, of which 11 copper alloy, 4 iron, 1 wooden, 1 possible ivory and an undetermined number of bone items (GA 74.3.4., GA 79.1., G 84.4., G 87.6.7.8.9., GS 103.4.5.6.7.8., G 106.3.4.5.6.7., GS 113.3.4.5.); 2 copper alloy belt buckles (G 68.1., G 86.1.); a copper alloy cross-

bow brooch (G 86.2.); a copper alloy bulla (G 84.3.); a fragment of an iron chain mail (G 84. 5.); 2 wooden boxes mounts (GA 74.5., GS 101.1.); an iron nail (G 81.1.); a copper alloy inkpot lid (GA 72.2.); 17 coins, of which 16 copper alloy and 1 lead alloy (GA 72.3., GA 73.2., G 84.7., GS 86.3., G 94.3., GS 103.10., G 104.1., G 107.1.); an iron cutting tool (GA 72.4.); 2 iron knives (G 67.2., GA 72.5.); 2 undetermined iron objects (GA 71.2.); 8 glass beakers (G 68.3., GA 69.2., G 81.3., GS 92.1., G 93.1., GS 100.1., G 108.1., GS 113.8.); 2 glass bowls (G 684., GA 69.3.); 3 glass jugs (GS 103.11., GS 113.6.7.), a glass bottle (G 105.3.); 4 glass cosmetic vessels (G 67.3., GA 69.4., GA 76.1., G 108.2.); glass lamp (?) (G 95.7.); 4 undetermined glass vessels (GA 71.1., GA 75.1., GA 76.1., G 83.1., GS 103.12.); 5 pottery jugs (G 67.1., G 68.2., GA 72.1., G 81. 2., G 84.6.).

Section IV comprises a discussion of typological, chronological, religious, ritual, economic and status aspects of various categories of finds, as well as that of their workshop provenance. Since some of those groups of finds were addressed in previous reports and discussions of excavations at Štrbinci, this paper deals mostly with finds appearing for the first time on this site, or those which had not been given due attention so far. In IV.2.1. amber beads, opaque multi-coloured glass beads and some other peculiar types of glass beads (gold-in-glass, a flattened square-sectioned imitation of cornelian beads, other imitations) are discussed. Amber beads are in this context interesting especially due to the rupture in amber trade in the 3rd century, when Aquileia lost its role of the leading centre for the production and trade in amber. Later ambers in Pannonian cemeteries are quite dull, simple and uniform, and their provenance remains an open issue. As for the multi-coloured beads, their significance lies in their particular affiliation with Barbarian cultures and also a presumed chronological sensitivity. Otherwise, the amber and multi-coloured glass beads share the same apotropaic connotations. However, the workshop provenance for both those kinds of beads in late Roman Pannonian graves remains unknown. In IV.2.2. pottery and especially glass vessels are commented primarily from the point of view of inadequate state of research of the latter in south Pannonia. Given the overall uniformity of glass vessel types in late Roman Pannonia, the lack of close analogies for the material from Štrbinci cemetery has been considered as a possible indication for the local (south-east Pannonian) production. In IV.2.4. a fragment of a writing tool (G 72.1.) is discussed as the first occurrence of such find at Štrbinci, as well as in relation to an inadequate knowledge of the typology and chronology of such artefacts in Pannonia and their rarity in late antique graves. Coins are discussed in section IV.2.5. So far they have appeared quite sparingly at Štrbinci, and usually as a single piece to a grave. In 2004 and 2005 excavation seasons, however, their distribution was different, probably pointing to various social or ritual circumstances in discrete portions of the cemetery. Also to be noted is the appearance of 3rd century coins in graves (GA 73, G 104) from the 2nd half of the 4th century, which further marks a symbolic value of the coin as a grave contribution. This is probably even truer of a lead alloy coin from G 104. In section IV.2.6. snails and shells as probably apotropaic goods are discussed, although the possibility remains that the appearance of such finds are only accidental. On the contrary, an iron nail found in the scull of the skeleton in G 81 was certainly meant as a magical device.

The portion of the cemetery excavated in 2004 and 2005 shares the same basic material and cultural characteristics of the so far disclosed area as the whole, as well as its established

chronology: 2nd half of the 4th century with a possible extenuation into the 5th century. The most curious feature of the newly discovered portion is the evidence of the modern-period human activity on the site (pottery at different places and two mill-stones in excavation unit 28), which probably explains demolition of grave vaults for the reuse of tiles.

Translation: Branka Migotti

LITERATURA / LITERATURE

- ACIAC *Acta Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*
- Alföldi 1957 Mária R. Alföldi, Perlen, Ketten, Anhänger, u: *Intercisa II*, 440-455.
- Batistić-Popadić 1984-1985 Daria Batistić-Popadić, Sarmatska nekropola Vojlovica-Pančevo, *RVM*, 29, 59-83.
- Barkóczi 1960 László Barkóczi, Későrómai temető Pilismaróton (Ein spätrömisches Gräberfeld Pilismarót), *FolArch*, 12, 111-132.
- Bertoncelj-Kučar 1979 Vladimira Bertoncelj-Kučar, Nakit iz stekla in jantarja, *AV*, XXX, 254-277.
- Bitenc, Knific 2001 Polona Bitenc, Timotej Knific, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*, katalog izložbe, Ljubljana.
- von Boeselager 1989 Dela von Boeselager, Funde und Darstellungen römischer Schreibzeugfutterale. Zur Deutung einer Beigabe in Kölner Gräbern, *KJ*, 22, 221-239.
- Bilkei 1980 Irén Bilkei, Römische Schreibgeräte aus Pannonien, *AR*, 18, 61-90.
- Bojović 1977 Dragoljub Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Beograd.
- Boon 1977 George C. Boon, Gold-in-glass beads from the ancient world, *Britannia*, 8, 193-207.
- Božič 2002 Dragan Božič, A Roman grave with writing implements from Ljubljana (SI), *Instrumentum*, 16, 33-36.
- Böhme 1986 Horst Wolfgang Böhme, Bemerkungen zum spätrömischen Militärstil, u: H. Roth (Hrsg.), Zum Problem der Deutung frühmittelalterlichen Bildinhalte, u: *Akten des 1. Intern. Kolloq. in Marburg a. d. Lahn*, 15. bis 19. Februar 1983, Marburg, 25-49.
- Bóna, Nagy 2002 István Bóna, Margit Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I.*, Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae, Vol. 1., Budapest.
- Božič, Feugère 2004 Dragan Božič, Michel Feugère, Les instruments de l'écriture, *Gallia*, 61, 21-41.
- Burial *Burial, Society and Context in the Roman World* (ur. J. Pearce, M. Millet, M. Struck), Oxford, 2000.
- Buora 1996 Maurizio Buora (a cura di), *Lungo la via dell'Ambra. Apporti altoadriatici alla romanizzazione dei territori del medio Danubio (I sec. a. C. – I sec. d. C.)*, Udine.

- Buora 2001 Maurizio Buora (a cura di), *Da Aquileia al Danubio. Materiali per una mostra*, Archeologia di frontiera, 4, Udine.
- Buora 2001a Maurizio Buora, Attività produttive di Aquileia romana, u: Buora 2001, 6-37.
- Burger 1966 Alice Sz. Burger, The Late Roman Cemetery at Ságvár, *AARH*, XVIII, 99-234.
- Burger 1979 Alice Sz. Burger, *Das Spätromische Gräberfeld von Somogyszil*, Budapest.
- Burkowsky 1996 Zdenko Burkowsky, Nekropole antičke Siscije, *PrilArh*, 10 (1993), 69-79.
- Bursche 2008 Aleksander Bursche, Trade Relations between Rome and the Barbarians, u: *Rome and the Barbarians*, 153-155.
- Calvi 1996 Carina Calvi, Le ambre romane di Aquileia: aspetti e problemi, u: Buora 1996, 14-20.
- Cool 2004 H. E. M. Cool, *The Roman Cemetery at Brougham, Cumbria. Excavations 1966-67*, London.
- Cameron 1993 Averil Cameron, *The Later Roman Empire*, London.
- Cameron 1996 Averil Cameron, Orfitus and Constantius: a note on Roman gold-glasses, *JRA*, 9, 295-301.
- Carroll 2006 Maureen Carroll, *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, Oxford.
- Clarke 1997 Simon Clarke, Abandonment, Rubish Disposal and "Special" Deposits at Newstead, u: *TRAC 96 (Proceedings of the Sixth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Sheffield 1996)*, 73-81.
- Crummy 2001 Nina Crummy, Bears and coins – powerful guardians for the afterlife, *Instrumentum*, 14, 13-15.
- Dautova Ruševljan 2003 Velika Dautova Ruševljan, *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*, Novi Sad.
- Dautova Ruševljan, Vujović 2006 Velika Dautova Ruševljan, Miroslav Vujović, *Rimska vojska u Sremu*, katalog izložbe, Novi Sad.
- Donati 1996 Angela Donati (a cura di), *Dalla terra alle genti. La diffusione del cristianesimo nei primi secoli*, Milano.
- Dular 1979 Anja Dular, Rimske koščene igle iz Slovenije, *AV*, XXX, 278-293.
- Engemann 1975 Josef Engemann, Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike, *JAC*, 18, 22-48.
- Erdélyi, Salamon 1980-1981 István Erdélyi, Ágnes Salamon, Vorbericht über die Ausgrabungen in Pilismarót, Öregek-dűlő (1973-1974), *MAI*, 10/11, 147-161.

- Fadić 1996 Ivo Fadić, Le ambre di Argyruntum, u: Buora 1996, 89-110.
- Fadić 1998 Ivo Fadić, I vetri tardoantichi, u: *ACIAC*, XIII/III, Città del Vaticano, Split, 241-250.
- Farka 1976 Christa Farka, Ein spätrömisches Gräberfeld aus Brunn am Gebirge, *FÖ*, 15, 41-80.
- Flück 2005 Hannes Flück, Das Gräberfeld Windisch-Dammstrasse – ein Ausschnitt eines spätrömischen Gräberfeldes in Unterwindisch, *GPV*, 2004, 51-101.
- Franken I, II* *Die Franken – Wegbereiter Europas, 5. bis 8. Jahrhundert n. Chr.*, Katalog – Handbuch, Vol. I-II, Mannheim, Berlin, Mainz, 1996.
- von Freeden, Wiczorek 1997 Uta von Freeden, Alfried Wiczorek (Hrsg.), *Perlen, Archäologie, Techniken, Analysen*, Bonn.
- Friedhoff 1989 Ulrich Friedhoff, Beigaben aus Glas in Körpergräbern des späten 3. und 4. Jahrhundert n. Chr. aus Zülpich-Enzen, Rheinland, *KJ*, 22, 49-68.
- Fülep 1984 Ferenc Fülep, *Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*, Budapest.
- Gagetti 2007 Elisabetta Gagetti, *locum in deliciis ...sucina optinent*. Le ambre di Aquileia e di Spalato, u: *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana* (curatore del volume: M. Buora), Udine, 135-161.
- Gáspár 1986 Dorottya Gáspár, *Römische Kästchen aus Pannonien*, *MAI*, 15 (1-2).
- Geszthelyi 2000 Tamás Geszthelyi, *Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum*, Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series Archaeologica III, Budapest.
- Giovannini 1996 Annalisa Giovannini, Alcune considerazioni su corredi funerari con ambre da collezioni e vecchi scavi aquileiesi, u: Buora 1996, 21-36.
- Girardi Jurkić, Džin 2003 Vesna Girardi Jurkić, Kristina Džin, *Sjaj antičkih nekropola Istre*, katalog izložbe, Arheološki muzej Istre, Monografije i katalozi, 13, Pula.
- Gorecki 1976 Joachim Gorecki, Studien zu Sitte der Münzbeigabe in römerzeitlichen Körpergräbern, *BRGK*, 56 (1975), 179-467.
- Gömöri 1996 Janos Gömöri, Rinvenimenti di ambre del periodo romano a Sopron-Scarbantia (Ungheria), u: Buora 1996, 79-88.
- Gregl 1994 Zoran Gregl, Kasnoantička nekropola Štrbinci kod Đakova – istraživanja 1993. g., *OA*, 18, 181-190.
- Guiraud 1989 Hélène Guiraud, Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule, *Gallia*, 46, 173-211.
- Haevernick 1968 Thea Elisabeth Haevernick, Perlen und Glasbruchstücke als Amulette, *JRGZM*, 15, 120-133.

- Intercisa II* M. R. Alföldi *et alii*, *Intercisa II (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, Archaeologia Hungarica, 36, Budapest, 1957.
- Istvánovits 1993 Eszter Istvánovits, Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget, *AArH*, 45, 92-146.
- Ivanovski 1987 Milan Ivanovski, The grave of a warrior from the period of Licinius I found at Taraneš, *AI*, 24, 81-90.
- Jovanović 1978 Aleksandar Jovanović, *Rimski nakit u Dardaniji*, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Dissertationes et Monographiae, 13, Beograd.
- Keegan 2002 Sarah L. Keegan, *Inhumation Rites in Late Roman Britain. The Treatment of the Engendered Body*, BAR, Brit. Ser., 333.
- Keller 1971 Erwin Keller, Die spätrömische Grabfunde in Südbayern, *MBVF*, Band 14.
- Kloiber 1962 Ämilian Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espe-lmayrfeld*, Linz.
- Kuhnen 1996 Hans-Peter Kuhnen, Zwischen Reichs- und Stadtgeschichte – Trier in Spätantike und Frühmittelalter, u: *Franken, I*, 138-144.
- Kujundžić 1982 Zilka Kujundžić, *Poetovijske nekropole*, KM, 20.
- Lányi 1972 Vera Lányi, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien, *AArH*, XXIV, 53-212.
- Lazar 2003 Irena Lazar, *Rimsko steklo Slovenije*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 7, Ljubljana.
- Loizel 1977 Michel Loizel, Le cimetière Gallo-Romain du Bas-Empire de Marteville, *CAP*, 4, 151-203.
- Maćczyńska 1997 Magdalena Maćczyńska, Die "barbarische" Kette der Römischen Kaiserzeit – ihre Zusammensetzung am Beispiel der Černjahov-Kultur, u: von Freeden, Wiczorek 1997, 103-116.
- Mardešić 2002 Jagoda Mardešić, Jantar, u: *Longae Saloniae, I* (ur. Emilio Marin), Split, 175-200.
- Marijanski-Manojlović 1987 Mirjana Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad.
- Martin-Kilcher 2000 Stefanie Martin-Kilcher, *Mors immatura* in the Roman world – a mirror of society and tradition, u: *Burial*, 61-62.
- Mayr, Winkler 199 Ulrike Mayr, Katrin Winkler, Das spätantike Gräberfeld von Tulln, Bahnhofstrasse, *FÖ*, 30, 33-44.
- McWhirr, Viner, Wells 1982 Alan McWhirr, Linda Viner, Calvin Wells, *Romano-British Cemeteries at Cirencester*, Cirencester.
- Migotti 1994 Branka Migotti, Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: *Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, katalog izložbe (ur. Željko Demo), Zagreb, 41-67.

- Migotti 1998 Branka Migotti, The production of glass jewellery at Štrbinci (NE Croatia), *Instrumentum*, 8, 14.
- Migotti 2004 Branka Migotti, Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2001., *ARR*, 14, 141-246.
- Migotti 2005 Branka Migotti, The Iconography of the Dioscuri on a Sarcophagus from Siscia, *HA*, 13, 277-284.
- Migotti 2007 Branka Migotti, Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2002. i 2003., *ARR*, 15, 125-326.
- Migotti 2007 a Branka Migotti, Rimska bula u Panoniji, *VAMZ*, XL, 187-219.
- Migotti 2007 b Branka Migotti, Ulomci karičastog oklopa kao amuleti na kasnorimskom groblju Štrbinci kod Đakova, *PrillArh*, 23, 203-212.
- Migotti i ostali 1998 Branka Migotti, Mario Šlaus, Zdenka Dukat, Ljubica Perinić, *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Zagreb, 1998.
- Migotti, Perinić 2001 Branka Migotti, Ljubica Perinić, Nekropola na Štrbincima u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije, *ARR*, 13, 103-204.
- Mihailović 1998 Vojislav Mihailović, Lead Coin from Alexander Severus Found on Kosmay Mountain, *Numizmatičar*, 21, 29-31.
- Mihovilić 1979 Kristina Mihovilić, Prstenje i naušnice rimskog doba Slovenije, *AV*, XXX, 223-242.
- Mikl Curk 1976 Iva Mikl Curk, *Poetovio, I*, *KM*, 13.
- Mócsy 1981 Andras Mócsy, *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*, Budapest.
- Nagy 2005 Margit Nagy, Kora népvándorlás kori gyermeksir amulettekkel Mártélyről (Csongrád megye) / 5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély (Csongrad County), *ZM*, 14, 97-127.
- Nuzzo 2000 Donatella Nuzzo, Amulet and grave in Late Antiquity: some examples from Roman cemeteries, u: *Burial*, 249-255.
- Petkov, Somova 2003 Vladimir Petkov, Olga Somova, Eine spätantike Nekropole des 3.-6. Jahrhundert beim "Loven dom" (= Jagdhaus) in Sandanski, *MiChA*, 9, 24-47.
- Petru, Petru 1978 Sonja Petru, Peter Petru, *Neviodunum (Drnovo) pri Krškem*, *KM*, 15.
- Philpott 1991 Robert Philpott, *Burial Practices in Roman Britain. A survey of grave treatment and furnishing A. D. 43-410*, *BAR, Brit. Ser.*, 219.
- Pirling 1966 Renate Pirling, *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*, *GDV*, B. 2.
- Pirling 1974 Renate Pirling, *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep (1960-1963)*, *GDV*, B. 8. Völkerwanderungszeit, Ser. B 2 (1966), Stuttgart.

- Póczy 1999 Klára Póczy, What the mummy burials in Late Roman Pannonia reveal, *Antaeus*, 24 (1997-1998), 420-442.
- Pohl, Erhart 2005 Walter Pohl, Peter Erhart (Hg.), *Die Langobarden Herrschaft und Identität*, Wien.
- Pollak 1993 Marianne Pollak, *Spätantike Grabfunde aus Favianis/Mautern*, Mitteilungen der prähistorischen Kommission der Österr. Akademie der Wissenschaften, Band 28, Wien.
- Pop-Lazić 2002 Stefan Pop-Lazić, Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum*, 3, Beograd, 7-100.
- Prammer, Möslein 2008 Johannes Prammer, Stephan Möslein, The Necropolis of Straubing (Germany), u: *Rome and the Barbarians*, 226-227.
- Pröttel 1988 Philipp Marc Pröttel, Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln, *JRGZM*, 35 (1), 347-371.
- Reifarth *et al.* 2006 Nicole Reifarth, Wolf-Rüdiger Teege, Nicole Boenke, Julian Wiethold, Das spätantike Grab 279 aus St. Maximin in Trier. Textiltechnologische, anthropologische und archäobotanische Untersuchungen, *FABT*, 38, 58-70.
- Riha 2001 Emilie Riha, *Kästchen, Truhen, Tische – Möbelteile aus Augusta Raurica*, *Forschungen in Augst*, Band 31, Augst.
- Rome and the Barbarians* *Rome and the Barbarians. The Birth of a New World*, Exhibition Catalogue (ed. by Jean-Jacques Aillagon), Milano, 2008.
- Ruseva-Slokoska 1991 Ljudmila Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, Sofia.
- Ružić 1994 Mira Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd.
- Sági 1981 Karoly Sági, *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*, Budapest.
- Salamon, Barkóczi 1971 Ágnes Salamon, László Barkóczi, Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts, *AR*, XI (1970), 35-76.
- Salamon, Barkóczi 1975 Ágnes Salamon, László Barkóczi, Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des pannonischen Limes, *MAI*, 4 (1973), 73-95.
- Schachinger 2006 Ursula Schachinger, *Der antike Münzumlauf in der Steiermark*, Denkschriften der der Österr. Akademie der Wissenschaften, Band 341, Wien.
- Schmidt 2000 Wolfgang Schmidt, Spätantike Gräberfelder in den Nordprovinzen des römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria, *SJ*, 50, 213-441.
- von Schnurbein 1977 Siegmars von Schnurbein, *Römisches Gräberfeld von Regensburg*, MBV, 31.

- Schulze 1978 Mechthild Schulze, Zur Interpretation spätkaiserzeitlichen Glasperlen, *AK*, 8, 51-68.
- Siegmann 1997 Maren Siegmann, Die Perlen des frühenmittelalterlichen Gräberfeldes von Liebenau, u: von Freeden, Wiczorek 1997, 133-142.
- Small *et al.* 2007 Alastair Small, Carola Small *et alii*, Excavation in the Roman Cemetery at Vagnari, in the Territory of Gravina in Puglia, 2002, *PBSR*, 75, 123-231.
- Sokač-Štimac, Bulat 1974 Dubravka Sokač-Štimac, Mirko Bulat, Rimska nekropola na Treštanovačkoj gradini. Prvi rezultati arheoloških istraživanja, *PZ*, 5, 113-133.
- Sokač-Štimac 2004 Dubravka Sokač-Štimac, Istraživanje rimskog groblja u Tekiću (sezona 2004.), *Obavijesti HAD-a*, XXXVI/3, 89-93.
- Sokol 1998 Vladimir Sokol, *Rimski metal s Kuzelina (iskapanja 1990.-1997.)*, katalog izložbe, Zagreb.
- Sommer 1984 Markus Sommer, *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im Römischen Reich*, Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 22, Bonn.
- Sprague 2005 Roderick Sprague, *Burial Terminology. A Guide for Researchers*, Lanham.
- Swift 2000 Ellen Swift, *Regionality in Dress Accessories in the late Roman West*, Monographies Instrumentum, 11, Montagnac.
- Szekeres 1999 Ágnes Szekeres, Sarmatian cemetery at Băcstopolya-Bánkert, *Antaeus*, 24 (1997-1998), 492-515.
- Šaranović-Svetek 1986 Vesna Šaranović-Svetek, *Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad.
- Šterbenc Erker 2002 Darja Šterbenc Erker, *Quid lacrimis ...*, Ljubljana.
- Teichner 1997 Felix Teichner, Perlen des Glaubens: Die Gebetschnur in Islam und Christentum, u: von Freeden, Wiczorek 1997, 325-338.
- Tejral 1988 Jaroslav Tejral, Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum, *AA*, 72, 223-304.
- Tempelmann-Mączyńska 1985 Magdalena Tempelmann-Mączyńska, *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Mainz am Rhein.
- Tomanič-Jevremov, Šubič, Tušek 2001 Marjana Tomanič-Jevremov, Zorka Šubič, Ivan Tušek, *Poetovio*, u: Buora 2001, 993-115.
- Topál 1993 Judit Topál, *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsy Road I.*, Budapest.
- Topál 2003 Judit Topál, *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsy Road II.*, Budapest.
- Vaday 1989 Andrea H. Vaday, Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbarikums, *Antaeus*, 17-18 (1988-1989).

Vaday 2008	Andrea Vaday, The Sarmatians, u: <i>Rome and the Barbarians</i> , 134-136.
Vágó, Bóna 1976	Eszter Vágó, István Bóna, <i>Die Gräberfelder von Intercisa. Die Spätrömische Südfriedhof</i> , Budapest.
Van Doorselaer 1967	André Van Doorselaer, <i>Les nécropoles d'époque romaine en Gaule septentrionale</i> , DAG, X.
Vidoni 1996	Patrizia Vidoni, Le ambre romane del Museo Nazionale Ungherese di Budapest, u: Buora 1996, 69-78.
Wielowiejski 1997	Przemisław Wielowiejski, Bernsteinperlen und römisch-barbarische Kulturkontakte in Mitteleuropa, u: von Freeden, Wieczorek 1997, 95-101.
Zotović, Jorgović 1990	Ljubica Zotović, Čedomir Jordović, <i>Viminacium 1 – nekropola Više grobalja</i> , Beograd.
Zsidi, Póczy 2001	Importazioni dall'Italia e artigianato locale ad <i>Aquincum</i> , u: Buora 2001, 116-161.

POPIS ILUSTRACIJA / LIST OF ILLUSTRATIONS

Napomena / Note

Brojevi predmeta na tablama odgovaraju brojevima grobnih priloga u Katalogu. / *Illustration numerals on plates match those of grave finds in the Catalogue.*

Skraćenice / *Abbreviations*: G (grob u zemlji / *earth grave*); GA (zidana grobnica / *masonry tomb*); GS (ukop u drvenom sanduku / *wood-coffin grave*); SJ (stratigrafska jedinica / *excavation unit*).

Slika / Figure

Sl. 1. Plan dijela groblja istraženog u 2004. i 2005. / *Fig. 1. Plan of the cemetery section excavated in 2004-2005.*

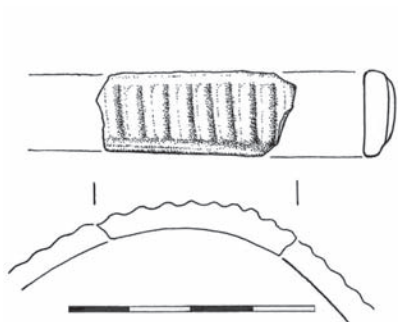
Crno-bijele table / Black and white plates

I.1. Slučajan nalaz iz SJ 1 / <i>Stray find from EU 1 (topsoil)</i>	II.1. SJ 28 / <i>EU 28</i>	III.1-2. G 67
I.2. Slučajan nalaz iz SJ 3 / <i>Stray find from EU 3</i>	II.2. Nalaz iz SJ 28 / <i>Find from EU 28</i>	III.3. G 67.1.
I.3. SJ 15 / <i>EU 15</i>	II.3. SJ 34 / <i>EU 34</i>	III.4. G 67.2.
I.4. SJ 17 / <i>EU 17</i>	II.4. Željezna predica / <i>Iron belt-buckle</i>	III.5. G 67.3.
		III.6. G 67.4.
		IV.1-2. G 68

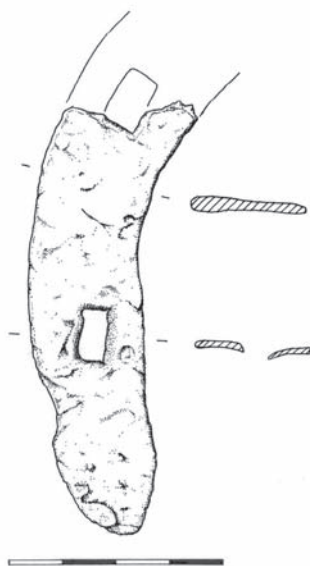
IV.3. G 68.1.	XII.4. GA 77 – detalj / <i>detail</i>	XIX.8. G 87.6.
IV.4. G 68.2.		XIX.9. G 87.7.
IV.5. G 68.3.	XIII.1. GA 78	
IV.6. G 68.4.	XIII.2. GA 78.1.	XX.1-2. G 88
	XIII.3-4. G 79	XX.3. G 88.1.
V.1-4. GA 69		XX.4-5. G 90
	XIV.1-2. G 80	
VI.1. GA 69 – detalj / <i>detail</i>	XIV.3-4. G 81	XXI.1-2. GS 92
VI.2. GA 69.1.		XXI. 3-4. G 93
VI.3. GA 69.2.	XV.1. G 81.1.	XXI. 5. G 93.1.
VI.4. GA 69.3.	XV.2. G 81.2.	
VI.5. GA 69.4.	XV.3. G 81.3.	XXII.1-2. G 94
	XV.4-5. G 82	XXII.3. G 94.1.
VII.1-4. GA 70		XXII.4. G 94.2.
	XVI.1-2. G 84.	XXII.5. G 94.3.
VIII.1-3. GA 70	XVI.3. G 84.1.	
VIII.4. GA 71	XVI.4. G 84.2.	XXIII.1-2. G 95
VIII.5. GA 71.2.	XVI.5. G 84.3.	XXIII.3. G 95.1.
	XVI.6. G 84.4.	XXIII.4. G 95.2.
IX.1. GA 72.1.	XVI.7. G 84.5.	XXIII.5. G 95.3.
IX.2. GA 72.2.	XVI.8. G 84.6.	XXIII.6. G 95.4.
IX.3. GA 72.3.	XVI.9. G 84.7.	XXIII.7. G 95.5.
IX.4. GA 72.4.		XXIII.8. G 95.6.
IX.5. GA 72.5.	XVII.1-4. GA 85	
	XVII.5. GA 85.1.	XXIV.1. G 97
X.1-4. GA 73		XXIV.2. GA 98
X.5. GA 73.2.	XVIII.1-2. GS 86	XXIV.3-4. G 99
	XVIII.3. GS 86.1.	
XI.1-4. GA 74	XVIII.4. GS 86.2.	XXV.1-2. GS 100
XI.5. GA 74.1.	XVIII.5. GS 86.3.	XXV.3. GS 100.1.
XI.6. GA 74.2.		XXV.4-5. G 115
XI.7. GA 74.3.	XIX.1-2. G 87	
XI.8. GA 74.5.	XIX.3. G 87.1.	XXVI.1-2. GS 101
	XIX.4. G 87.2.	XXVI.3. GS 101.1.
XII.1. GA 75	XIX.5. G 87.3.	XXVI.4. GS 101.2.
XII.2. GA 76.1.	XIX.6. G 87.4.	
XII.3. GA 77	XIX.7. G 87.5.	XXVII.1-2. G 102

XXVII.3-4. GS 103	XXXI.7. G 106.5.	Table u boji / Colour plates
	XXXI.8. G 106.6.	
XXVIII.1. GS 103.1.	XXXI.9. G 106.7	XXXVI.1. GS 103.11.
XXVIII.2. GS 103.2.		XXXVI.2. GS 113. 6.
XXVIII.3. GS 103.3.	XXXII.1-2. G 108	XXXVI.3. GS 113.7.
XXVIII.4. GS 103.4.	XXXII.3. G 108.1.	XXXVI.4. GS 101.2.
XXVIII.5. GS 103.5.	XXXII.4. G 108.2.	
XXVIII.6. GS 103.6.	XXXII.5. GA 109	XXXVII.1. G 67.3.
XXVIII.7. GS 103.7.		XXXVII.2. G 108.2.
XXVIII.8. GS 103.8.	XXXIII.1-2. G 110	XXXVII.3. GA 76.1.
	XXXIII.3-4. G 112	XXXVII.4. G 68.4.
XXIX.1-2. G 104		XXXVII.5. G 108.1.
XXIX.3. G 104.1.	XXXIV.1-2. GS 113	
XXIX.4-5. G 107	XXXIV.3. GS 113.1.	XXXIX.1. G 84.1.2.
XXIX.6. G 107.1.	XXXIV.4. GS 113.2.	XXXIX.2. G 84.3.
	XXXIV.5. GS 113.3.	XXXIX.3. G 94.1.
XXX.1-2. G 105		XXXIX.4. GA 69.1.
XXX.3. G 105.1.	XXXV.1. GS 113.4.	XXXIX.5. GA 78.1.
XXX.4. G 105.2.	XXXV.2. GS 113.5.	
XXX.5. G 105.3.	XXXV.3. GS 113.6.	XL.1. GA 74.1.
	XXXV.4. GS 113.7.	XL.2. G 95.3.
XXXI.1-2. G 106	XXXV.5. GS 113.8.	XL.3. GS 103.2.
XXXI.3. G 106.1.		XL.4. G 105.1.
XXXI.4. G 106.2.		XL.5. G 106.1.
XXXI.5. G 106.3.		XL.6. GS 113.2.
XXXI.6. G 106.4.		

Sl. 1. Slučajan nalaz iz SJ 1 / *Stray find from EU 1 (topsoil)*

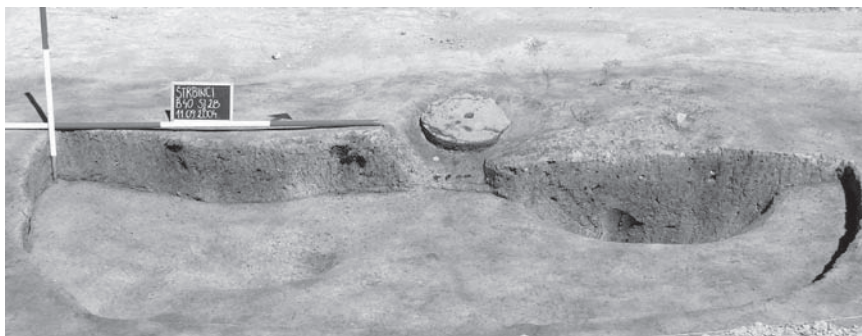

Sl. 2. Slučajan nalaz iz SJ 3 / *Stray find from EU 3*

Sl. 4. SJ 17 / EU 17

Sl. 3. SJ 15 / EU 15

Sl. 1. SJ 28 / EU 28

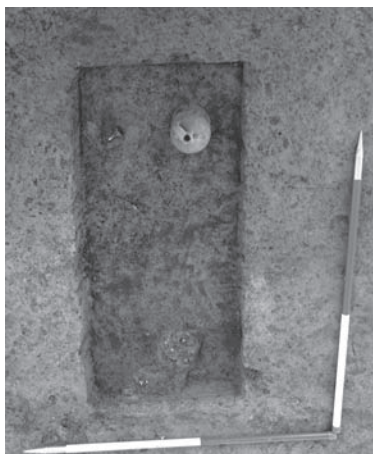
Sl. 3. SJ 34 / EU 34

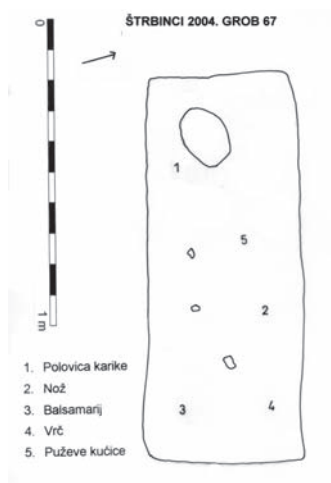
Sl. 2. Nalaz iz SJ 28 / Find from EU 28

Sl. 4. Željezna predica / Iron belt-buckle

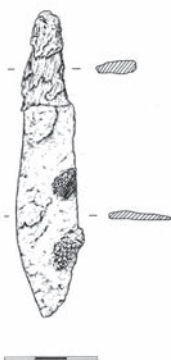
Sl. 1. G 67

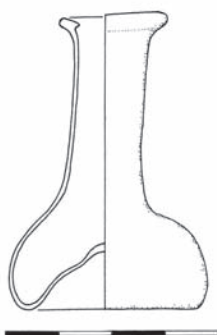
Sl. 2. G 67

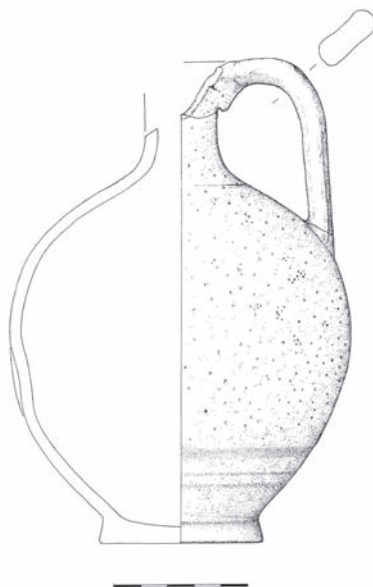
Sl. 3. G 67.1.

Sl. 4. G 67.2.

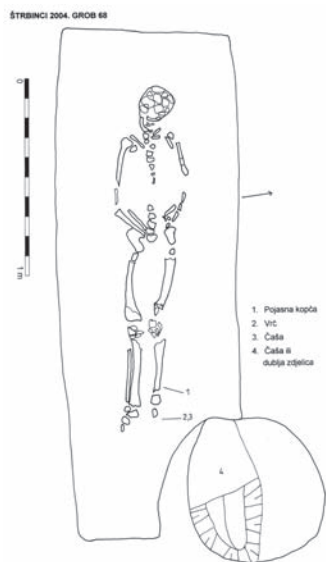
Sl. 5. G 67.3.

Sl. 6. G 67.4.

Sl. 1. G 68

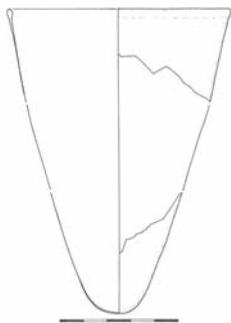
Sl. 2. G 68

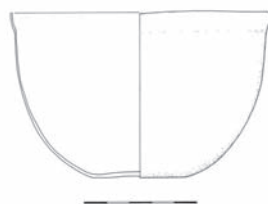
Sl. 3. G 68.1.

Sl. 4. G 68.2.

Sl. 5. G 68.3.

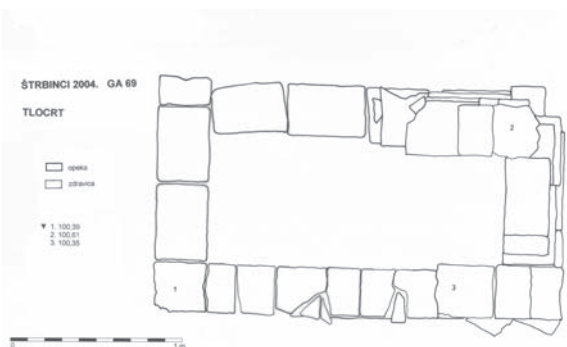
Sl. 6. G 68.4.

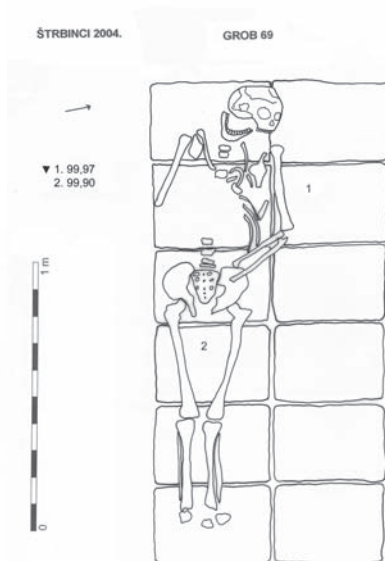
Sl. 1. GA 69

Sl. 2. GA 69

Sl. 3. GA 69 - gornji tlocrt

Sl. 4. GA 69 - donji tlocrt

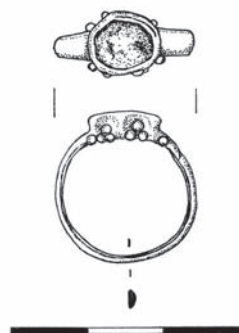

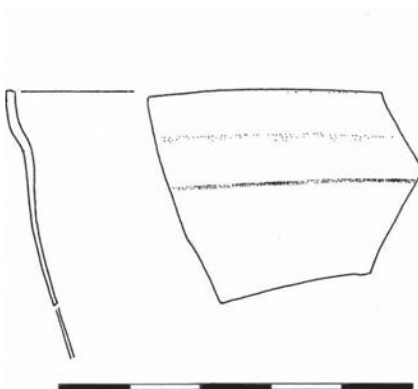
Sl. 1. GA 69 - detalj

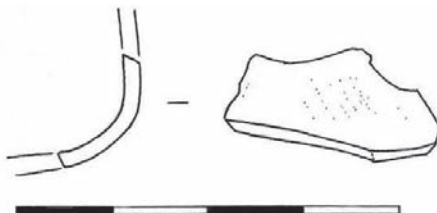
Sl. 3. GA 69.2.

Sl. 2. GA 69.1.

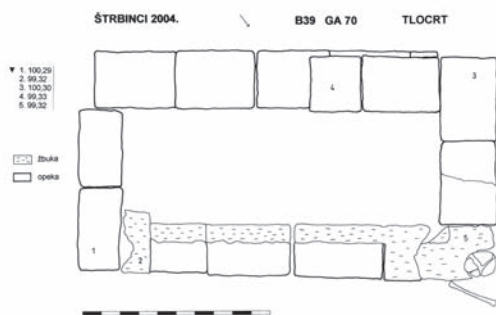

Sl. 4. GA 69.3.

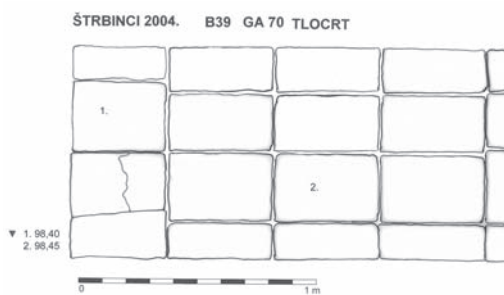

Sl. 5. GA 69.4.

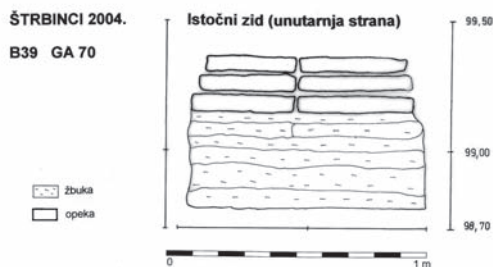

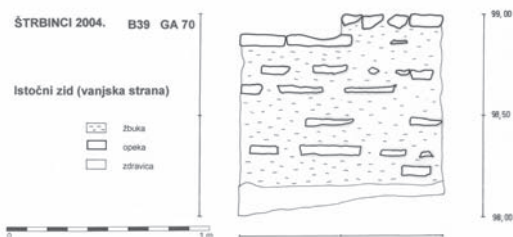
Sl. 1. GA 70 - gornj tlocrt

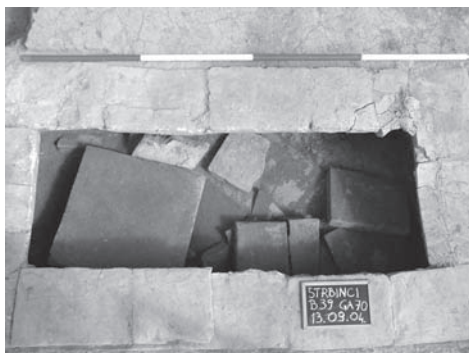
Sl. 2. GA 70 - donji tlocrt

Sl. 3. GA 70 - istočni zid iznutra

Sl. 4. GA 70 - istočni zid izvana

Sl. 1. GA 70 - pogled odozgo

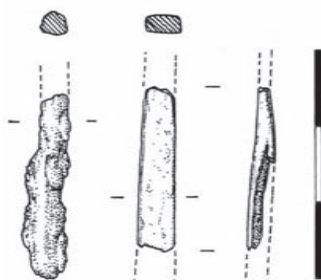
Sl. 2. GA 70

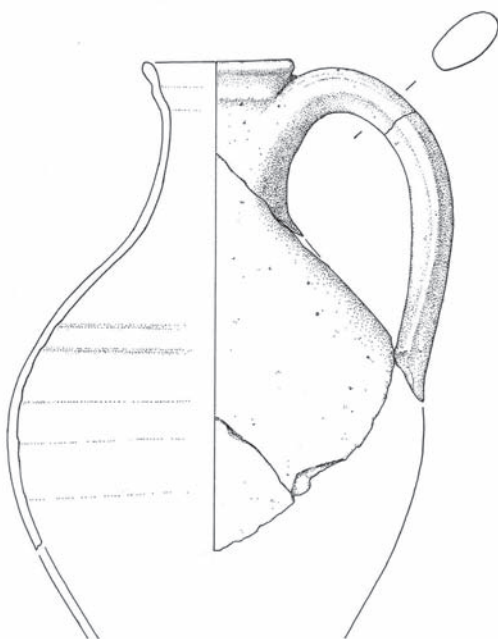
Sl. 3. GA 70 - niša

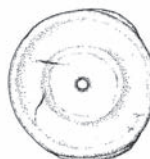
Sl. 4. GA 71

Sl. 5. GA 71.2.

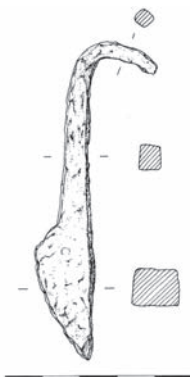
Sl. 1. GA 72.1.

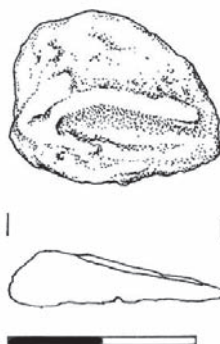
Sl. 2. GA 72.2.

Sl. 3. GA 72.3.

Sl. 4. GA 72.4.

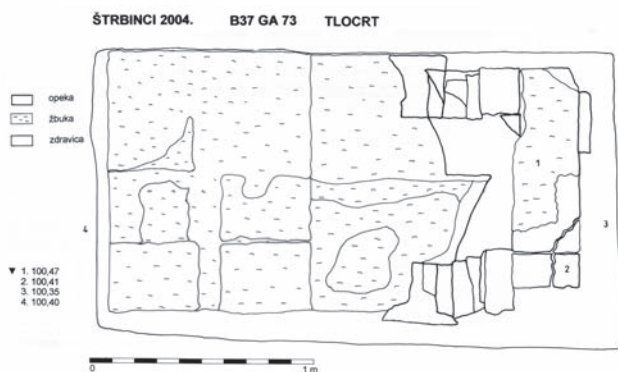
Sl. 5. GA 72.5.

Sl. 1. GA 73 - nalaz na površini

Sl. 2. GA 73

Sl. 3. GA 73 - tlocrt

Sl. 5. GA 73.2.

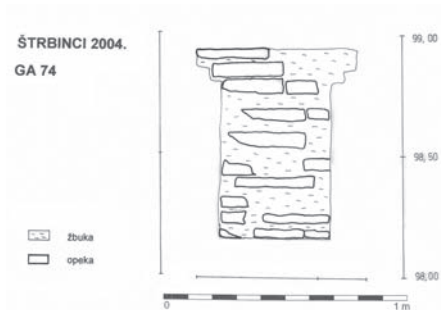
Sl. 4. GA 73 - istočni zid

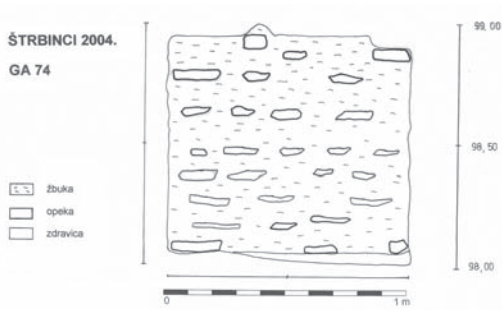
Sl. 1. GA 74

ŠTRBINCI 2004.
GA 74 TLOCRT

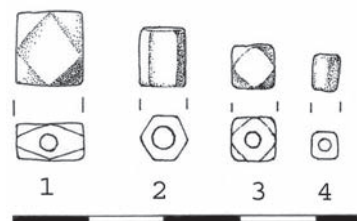
Sl. 2. GA 74 - tlocrt

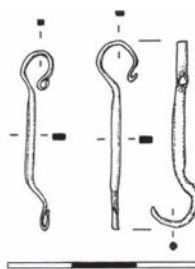
Sl. 3. GA 74 - zapadni zid iznutra

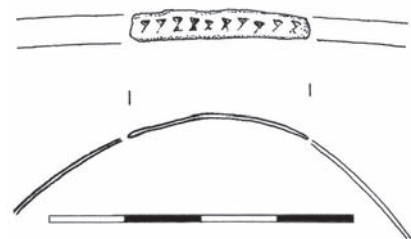
Sl. 4. GA 74 - zapadni zid izvana

Sl. 5. GA 74.1.

Sl. 6. GA 74.2.

Sl. 7. GA 74.3.

Sl. 8. GA 74.5.

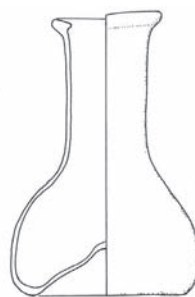

Sl. 1. GA 75

Sl. 3. GA 77

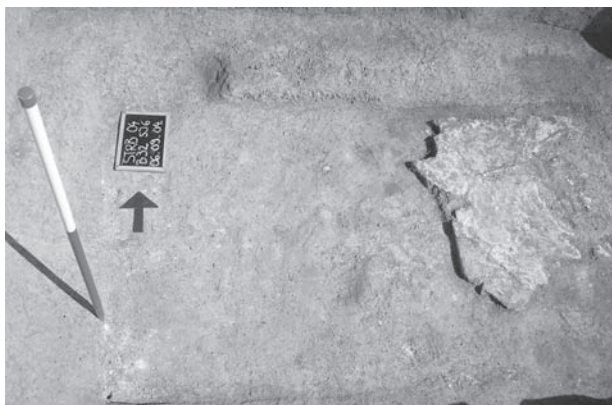

Sl. 2. GA 76.1.

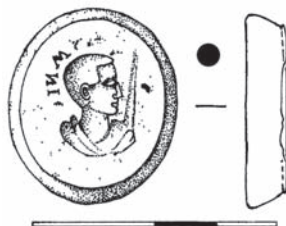

Sl. 4. GA 77 - detalj / detail

Sl. 1. GA 78

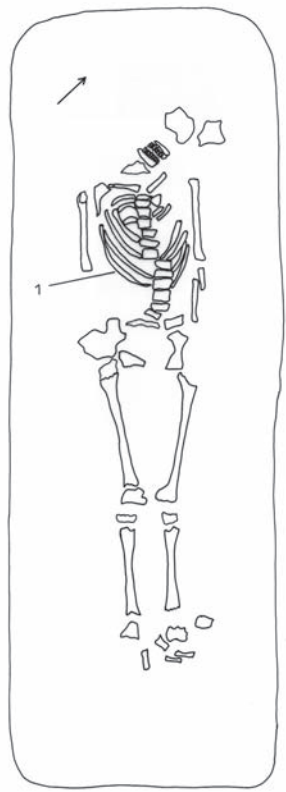

Sl. 2. GA 78.1.

Sl. 3. GA 79

ŠTRBINCI 2004. GROB 79

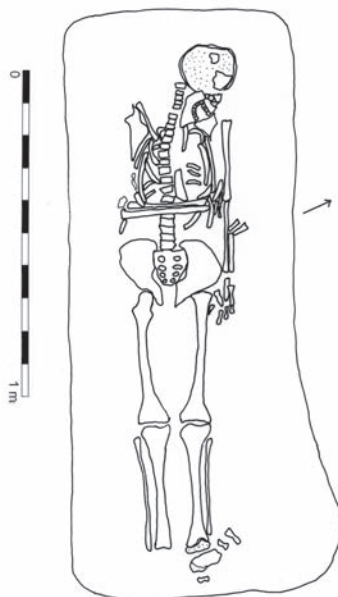

Sl. 4. GA 79

Sl. 1. G 80

ŠTRBINCI 2004. GROB 80

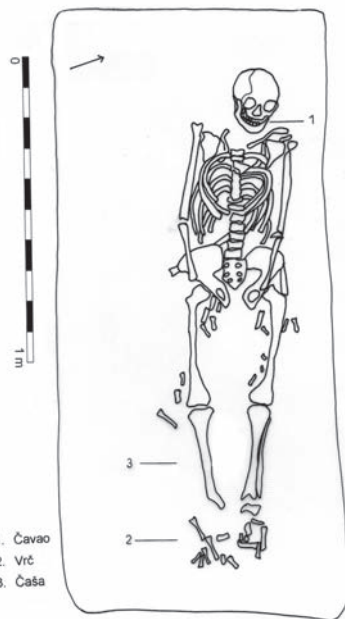

Sl. 2. G 80

ŠTRBINCI 2004. GROB 81

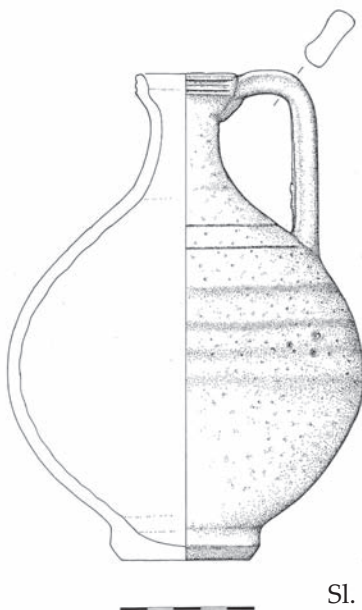
Sl. 3. G 81

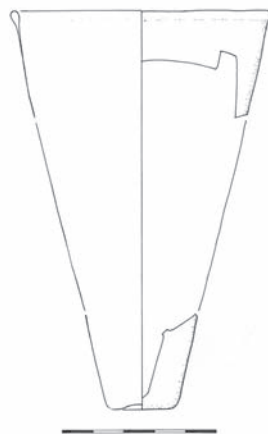
Sl. 4. G 81

Sl. 1. G 81.1.

Sl. 2. G 81.2.

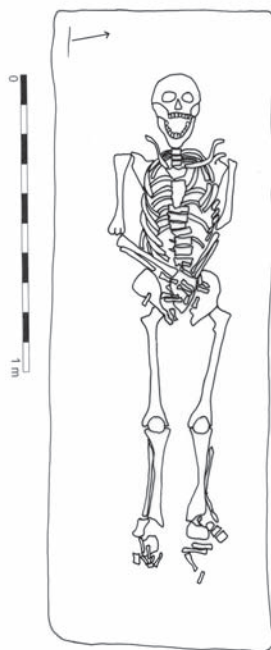

Sl. 3. G 81.3.

Sl. 4. G 82

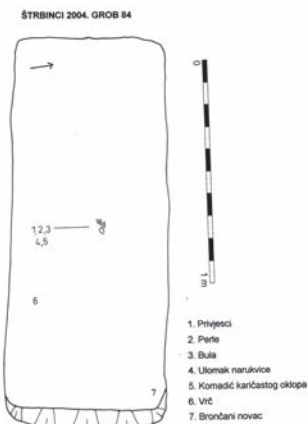
ŠTRBINCI 2004. GROB 82

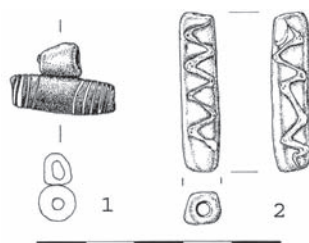
Sl. 5. G 82

Sl. 1. G 84

Sl. 2. G 84

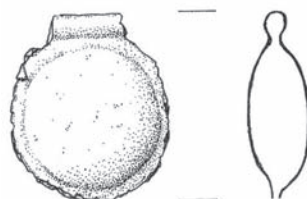
Sl. 3. G 84.1.

Sl. 8. G 84.6.

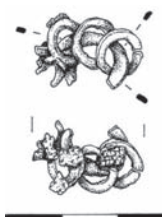
Sl. 4. G 84.2.

Sl. 5. G 84.3.

Sl. 9. G 84.7.

Sl. 7. G 84.5.

Sl. 6. G 84.4.

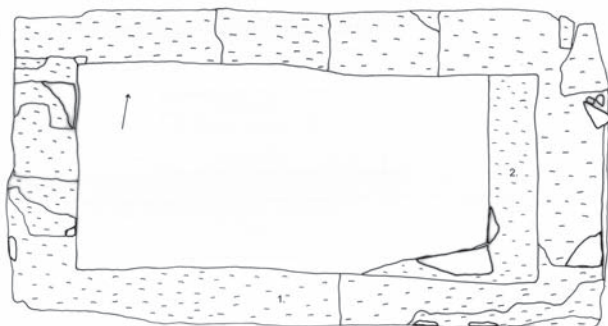
Sl. 1. GA 85

ŠTRBINCI 2005.

GA 85

- opeka
- različite vrste žbuka
- zdravica

▼ 1. 99,45
2. 99,89

Sl. 2. GA 85 - tlocrt

Sl. 5. GA 85.1.

ŠTRBINCI 2005.

GA 85

- opeka
- različite vrste žbuka
- zdravica

Sl. 3. GA 85 - istočni zid izvana

ŠTRBINCI 2005. GA 85

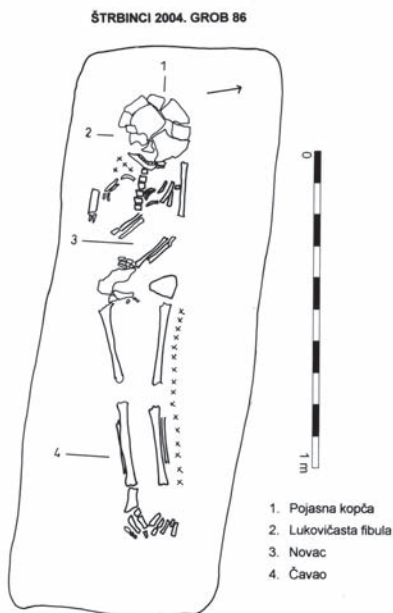
- opeka
- različite vrste žbuka
- zdravica

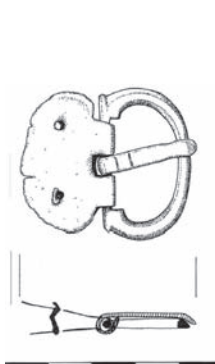
Sl. 4. GA 85 - istočni zid iznutra

Sl. 1. GS 86

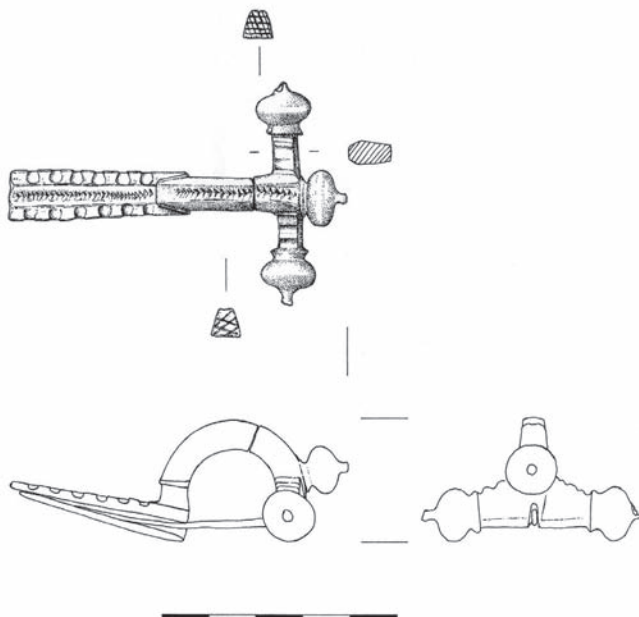
Sl. 2. GS 86

Sl. 3. GS 86.1.

Sl. 5. GS 86.3.

Sl. 4. GS 86.2.

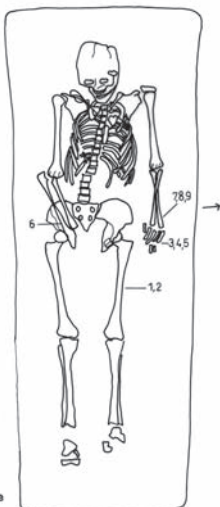

Sl. 1. GS 87

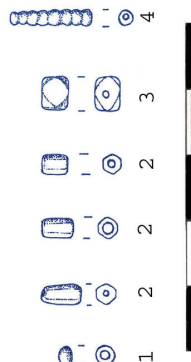
ŠTRBINCI 2004.

GROB 87

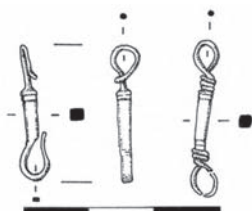

1. Perle
2. Kopča ogrlice
3. Četiri prstena
4. i 5. Dva prstena
6. Narukvica
- 7, 8 i 9. Tri narukvice

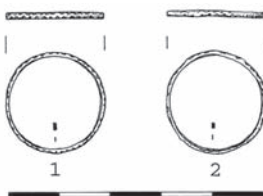
Sl. 2. GS 87

Sl. 3. G 87.1.

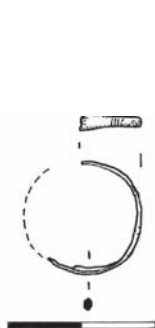
Sl. 4. G 87.2.

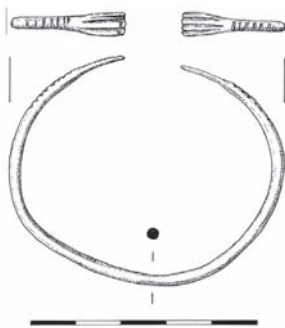
Sl. 5. G 87.3.

Sl. 6. G 87.4.

Sl. 7. G 87.5.

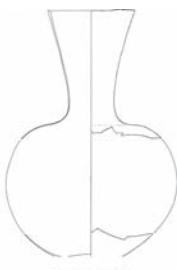
Sl. 8. G 87.6.

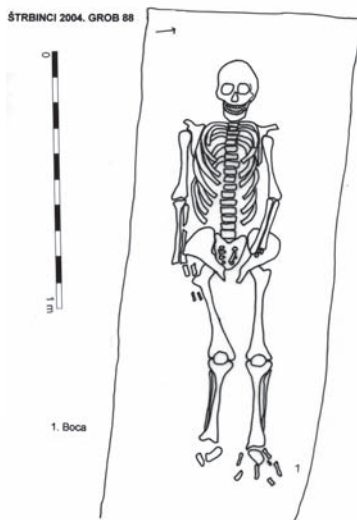
Sl. 9. G 87.7.

Sl. 1. G 88

Sl. 3. G 88.1.

Sl. 2. G 88

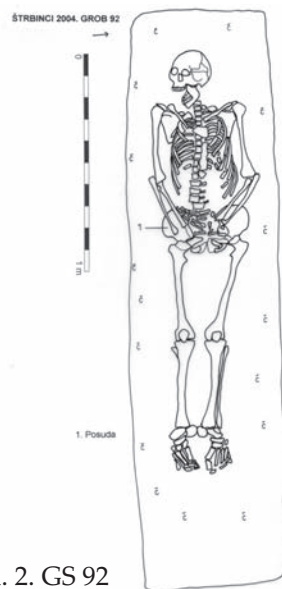
Sl. 4. G 90

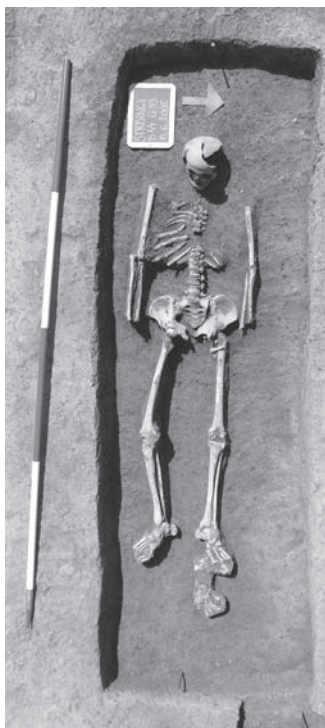
Sl. 5. G 90

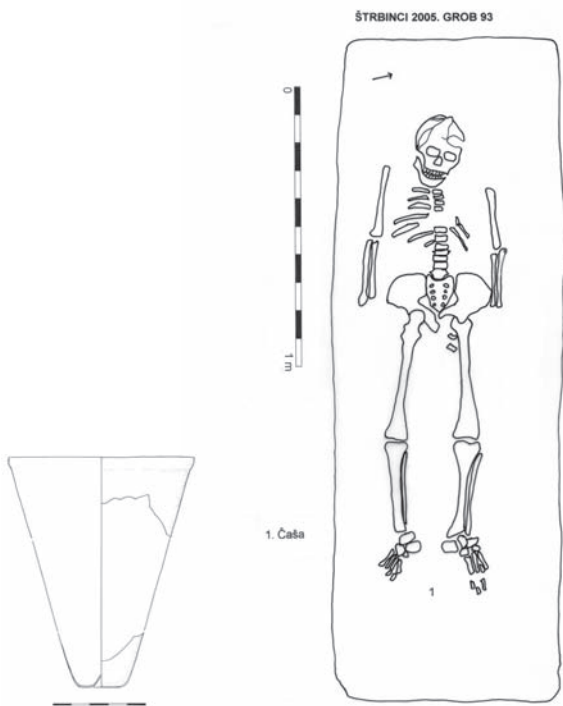
Sl. 1. GS 92

Sl. 2. GS 92

Sl. 3. G 93

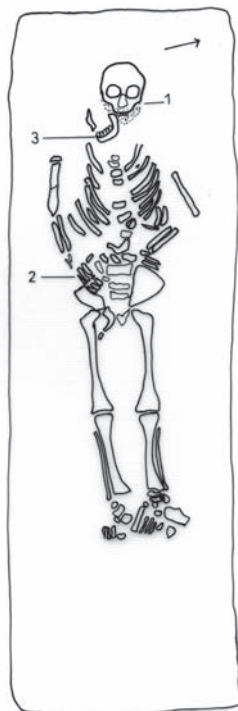
Sl. 5. G 93.1.

Sl. 4. G 93

Sl. 1. G 94

ŠTRBINCI 2005.
 GROB 94

1. Naušnica
2. Narukvica
3. Novac

Sl. 2. G 94

Sl. 3. G 94.1.

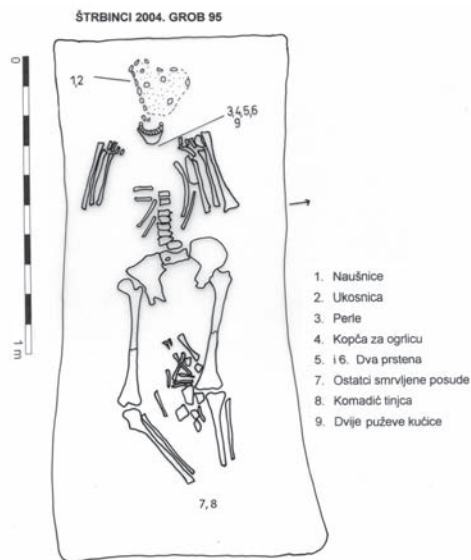
Sl. 4. G 94.2.

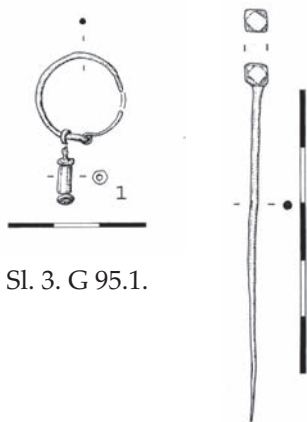
Sl. 5. G 94.3.

Sl. 1. G 95

Sl. 2. G 95

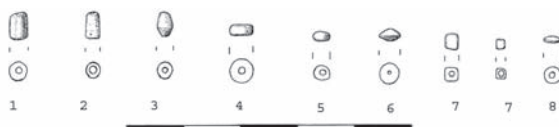

Sl. 3. G 95.1.

Sl. 4. G 95.2.

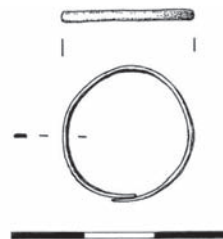
Sl. 6. G 95.4.

Sl. 5. G 95.3.

Sl. 7. G 95.5.

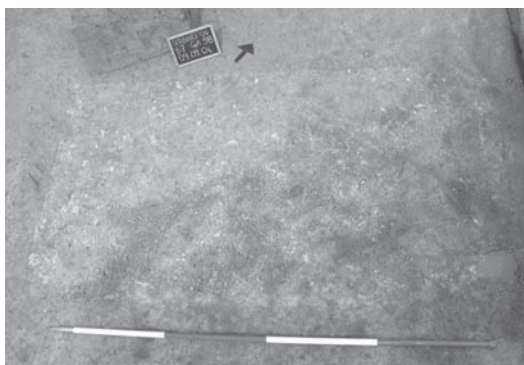

Sl. 8. G 95.6.

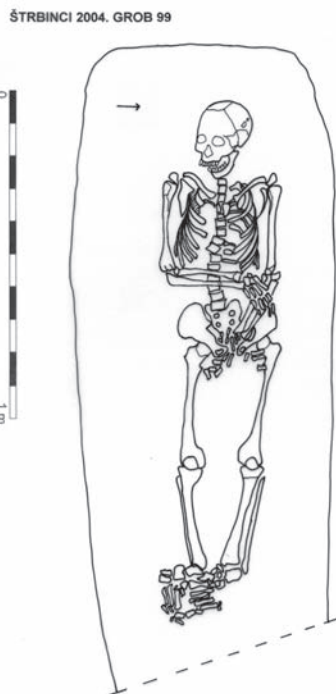
Sl. 1. G 97

Sl. 2. GA 98

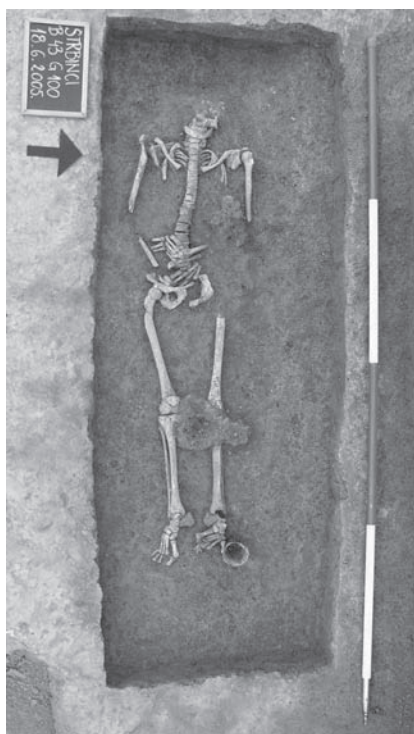

Sl. 3. G 99

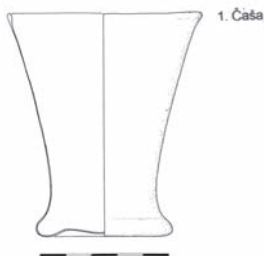

Sl. 4. G 99

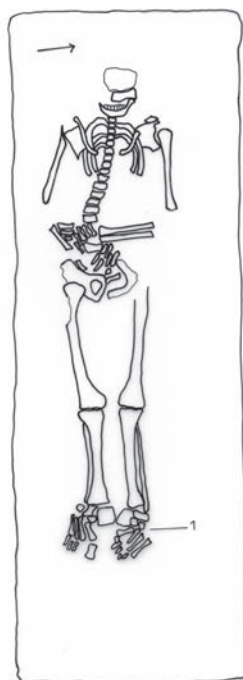

Sl. 1. GS 100

Sl. 3. GS 100.1.

ŠTRBINCI 2005. GROB 100

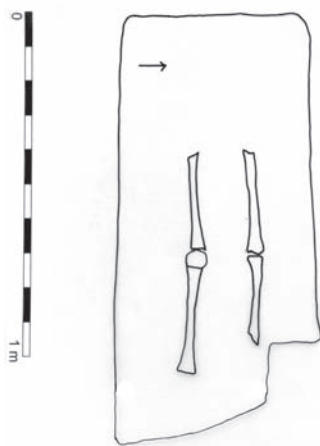

Sl. 2. GS 100

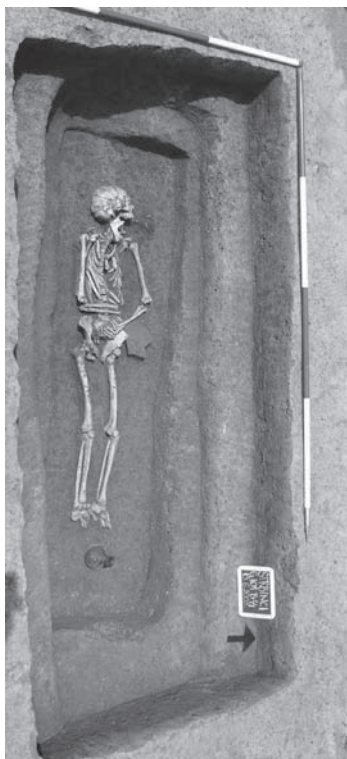

Sl. 4. G 115

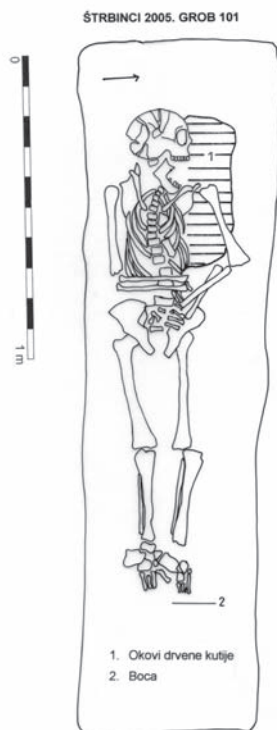
ŠTRBINCI 2005. GROB 115

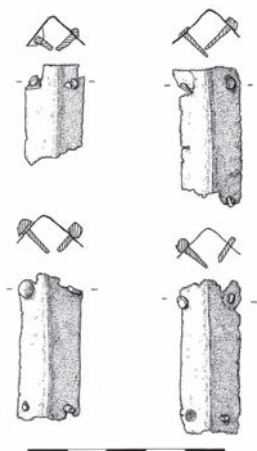
Sl. 5. G 115

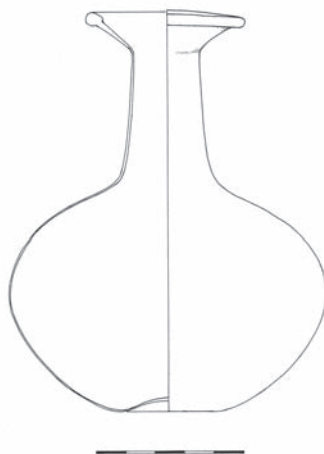
Sl. 1. GS 101

Sl. 2. GS 101

Sl. 3. GS 101.1.

Sl. 4. GS 101.2.

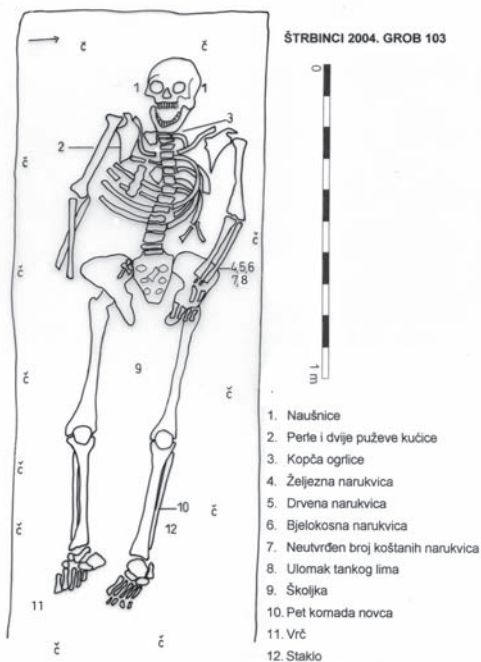
Sl. 1. G 102

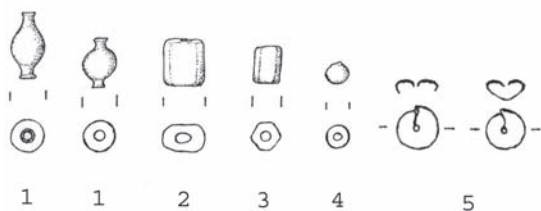
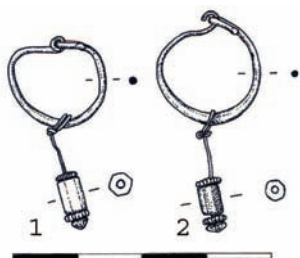
Sl. 2. G 102

Sl. 3. GS 103

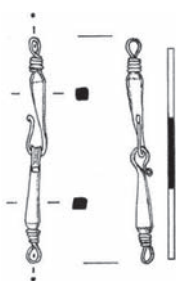

Sl. 4. GS 103

Sl. 2. GS 103.2.

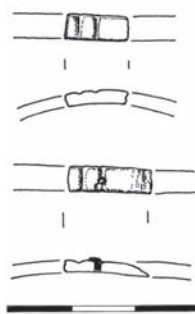
Sl. 1. GS 103.1.

Sl. 3. GS 103.3.

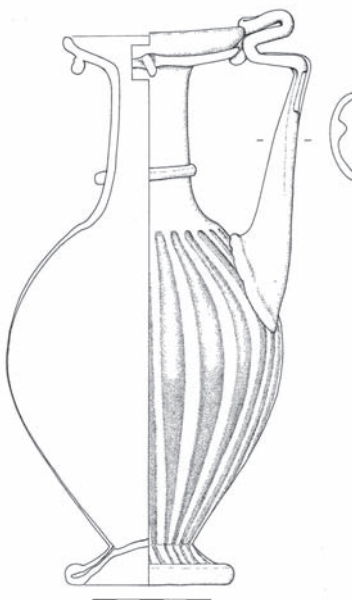
Sl. 4. GS 103.4.

Sl. 5. GS 103.5.

Sl. 6. GS 103.6.

Sl. 8. GS 103.8.

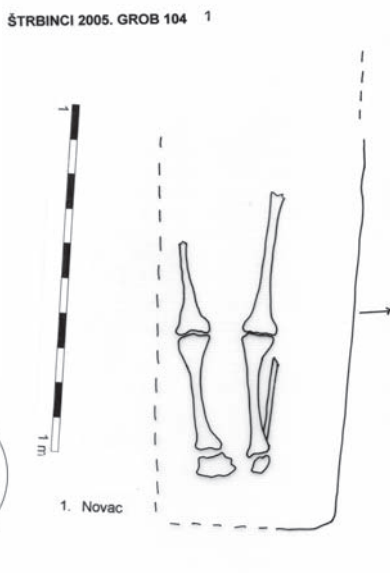
Sl. 7. GS 103.7.

Sl. 1. G 104

Sl. 3. G 104.1.

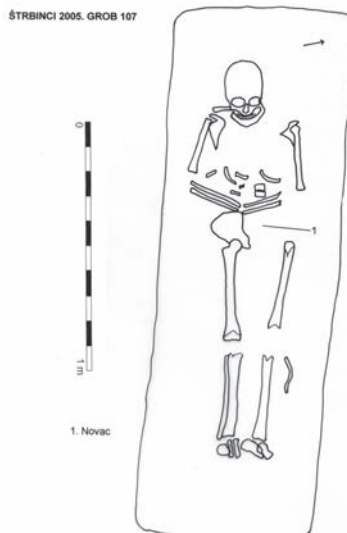
Sl. 2. G 104

Sl. 4. G 107

Sl. 6. G 107.1.

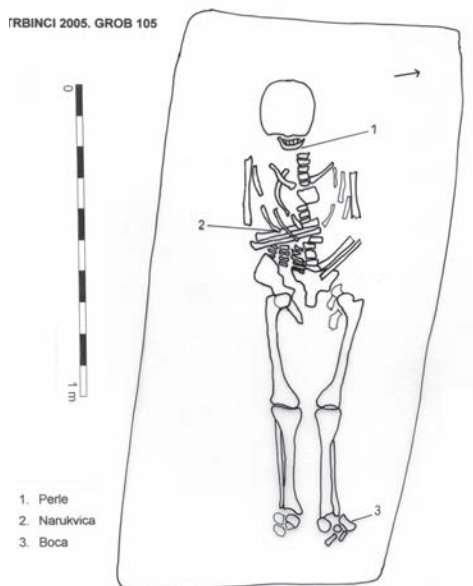

Sl. 5. G 107

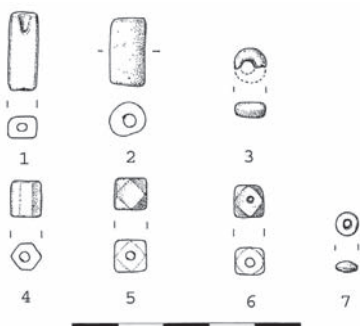

Sl. 1. G 105

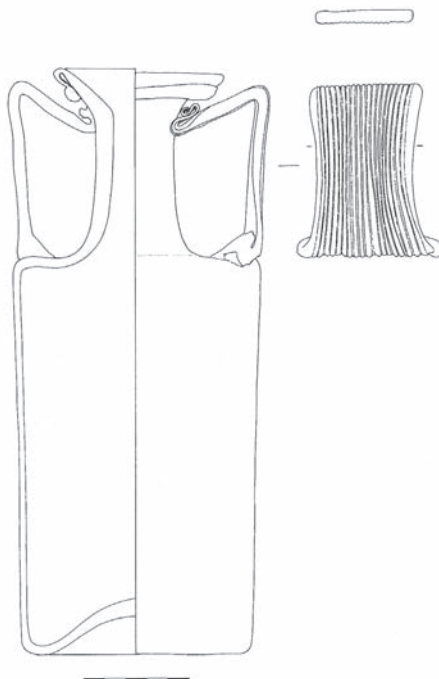
Sl. 2. G 105

Sl. 3 G 105.1.

Sl. 4. G 105.2.

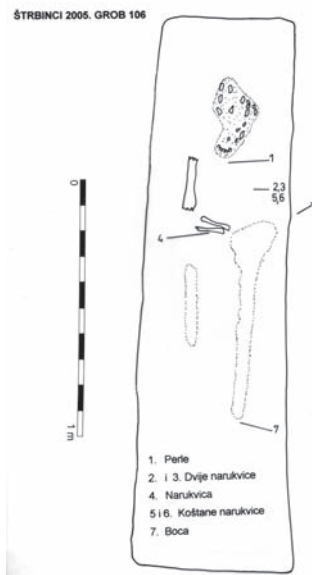

Sl. 5. G 105.3.

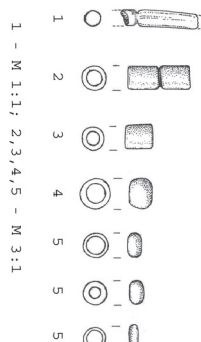

Sl. 1. G 106

Sl. 2. G 106

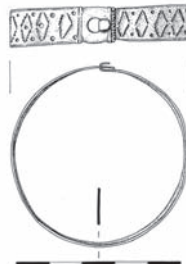
Sl. 3. G 106.1.

Sl. 4. G 106.2.

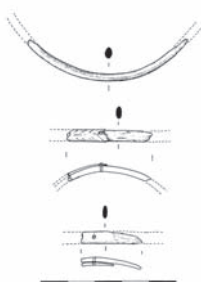
Sl. 5. G 106.3.

Sl. 6. G 106.4.

Sl. 7. G 106.5.

Sl. 8. G 106.6.

Sl. 9. G 106.7.

Sl. 1. G 108

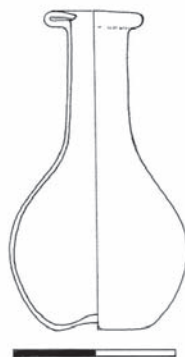
Sl. 2. G 108

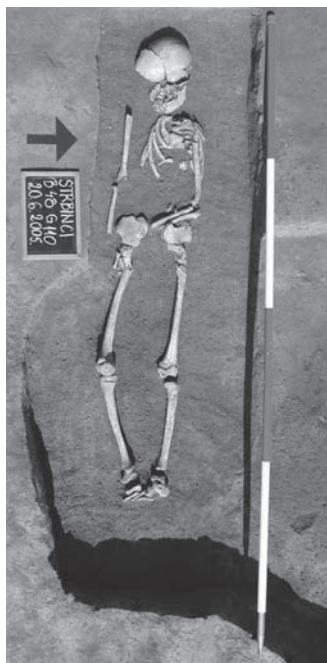
Sl. 3. G 108.1.

Sl. 5. GA 109

Sl. 4. G 108.2.

Sl. 1. G 110

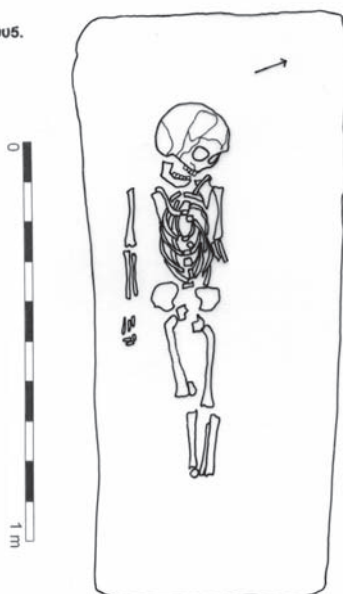

Sl. 2. G 110

Sl. 3. G 112

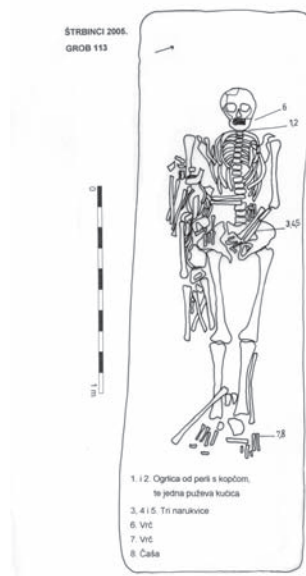
ŠTRBINCI 2005.
GROB 112

Sl. 4. G 112

Sl. 1. GS 113

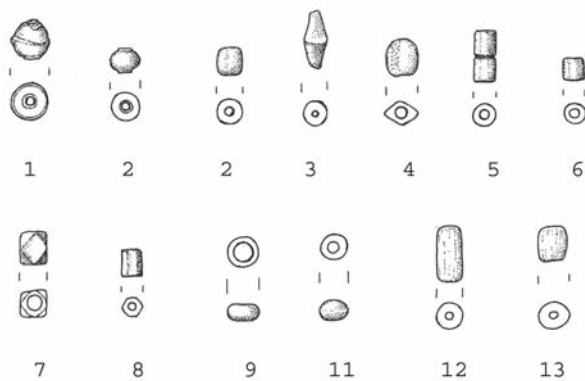
Sl. 2. GS 113

Sl. 3. GS 113.1.

Sl. 5. GS 113.3.

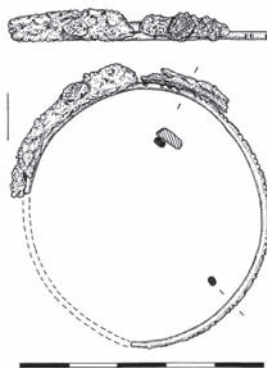

1, 2, 3, 4, 7, 8: M 1:1; 5, 6, 9, 11, 12, 13: M 2:1

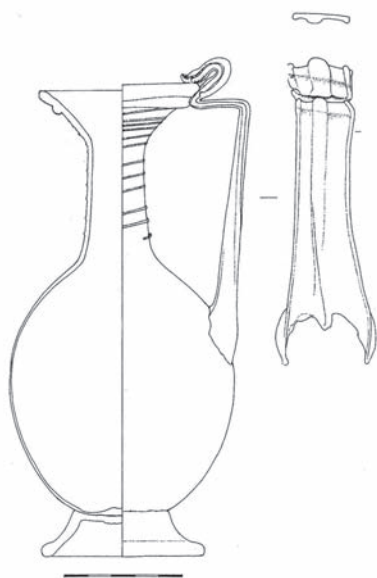
Sl. 4. GS 113.2.

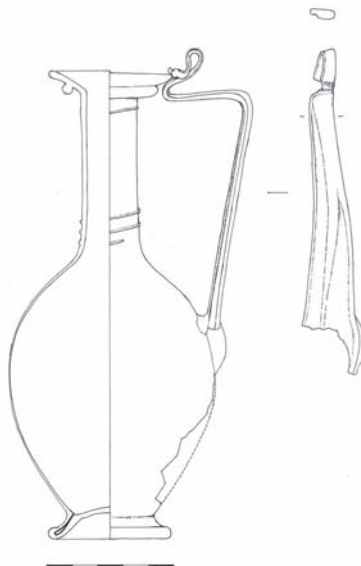
Sl. 1. GS 113.4.

Sl. 2. GS 113.5.

Sl. 3. GS 113.6.

Sl. 4. GS 113.7.

Sl. 5. GS 113.8.

Sl. 1. GS 103.11.

Sl. 2. GS 113.6.

Sl. 3. GS 113.7.

Sl. 4. GS 101.2.

Sl. 1. G 67.3.

Sl. 2. G 108.2.

Sl. 3. GA 76.1.

Sl. 4. G 68.4.

Sl. 5. G 108.1.

Sl. 1. G 67.4.

Sl. 2. G 81.2.

Sl. 3. G 84.6.

Sl. 4. GS 103 - čavli sanduka

Sl. 1. G 84.1.2.

Sl. 2. G 84.3.

Sl. 3. G 94.1.

Sl. 4. GA 69.1.

intaljo

otisak

Sl. 5. GA 78.1.

Sl. 6. GA 72.1.

Sl. 1. GA 74.1.

Sl. 2. G 95.3.

Sl. 3. GS 103.2.

Sl. 4. G 105.1.

Sl. 5. G 106.1.

Sl. 6. GS 113.1. i 2.

DARKO PERIŠA

RIMSKI DELMINIJ KAO SJEDIŠTE STAROKRŠĆANSKE BISKUPIJE

Darko Periša
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR – 10000 Zagreb

UDK 262.3(497.6-37Tomislavgrad)(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 10. I. 2009.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

Starokršćanska Delminijska biskupija nastala je u drugoj polovici 6. st. u kontekstu doseljavanja rimskog kršćanskog stanovništva iz Panonije koje je zbog avarskog osvajanja izbjeglo na slobodna područja Istočnog Rimskog Carstva, pa tako i u provinciju Dalmaciju. Tom je stanovništvu pripadalo veće groblje u Koritima u Buškom blatu koje se nalazilo na području rimskog municipija sa sjedištem u Delminiju. Povećavanje broja rimskog stanovništva i zbrinjavanje izbjeglih biskupa omogućili su nastanak novih biskupija, među njima i Delminijske koja se vrlo brzo ugasila avarskim osvajanjem i slavenskim naseljavanjem najvećeg dijela provincije Dalmacije krajem 6. i početkom 7. st.

Ključne riječi: Delminij, biskupija, Korita, groblje na redove (*Key words:* Delminium, bishopric, Korita, row cemetery)

Delminijem se u antičko doba zvalo eponimno mjesto i političko središte Delmata, središte rimskog municipija i sjedište starokršćanske biskupije. Delmatski ili predrimski Delminij (*Delminion*) nalazio se na planini Libu iznad sela Borčana na Duvanjskom polju, dok se rimski Delminij (*Delminium*) ili središte istoimenog municipija, za koji se vezuje sjedište starokršćanske biskupije, nalazio na mjestu današnjeg gradića tradicionalnog imena Duvno (nekad Županjac, a danas Tomislavgrad). Tu su krajem 19. i početkom 20. st., uz lijevu obalu Županj-potoka, otkriveni i arheološki iskopani dijelovi rimskog gradskog naselja: prostrani trg (forum) s pratećim prostorijama i kanalizacijom, na kojem su se nalazili brončani kipovi rimskih bogova (od kojih su sačuvana dva ulomka), a malo dalje, na blagoj uzvisini zvanj Karaula, posvećeno okružje s nizom zavjetnih kamenih spomenika posvećenih rimskim i domaćim bogovima, zidovi građevina, a zatim grobovi barem na dva mjesta.¹ Tu je nađen i kameni namještaj jedne starokršćanske crkve, ali ona je ostala neistražena. Prije toga, u blizini foruma, ali uz desnu obalu potoka, zabilježeno

¹ Patsch 1897, 227-243; Patsch 1904, 311-346.

je postojanje rimske građevine s hipokaustom i keramičkim cijevima za grijanje,² za koju je pretpostavljeno da je riječ o kupalištu (termama), što je i potvrđeno nedavnim arheološkim iskopavanjem.³ U novije vrijeme u blizini Karaule slučajno su u nekoliko navrata nađeni arhitektonski elementi neke rimske monumentalne građevine.⁴ To je sve još bolje upotpunilo poznavanje tog rimskog grada. Riječ je o jedinom rimskom gradskom naselju na širem duvanjskom području, a sudeći prema epigrafičkim spomenicima, koji se stalno otkrivaju,⁵ i najvažnijem, pa nema sumnje da je upravo to rimski Delminij. Delminijski municipij obuhvaćao je područje Duvanjskog polja s planinama koje ga okružuju, uključujući dva mala rubna krška polja (Šuičko i Roško). Rimski natpis iz Prisoja, na kojem se punim imenom spominje *municipium Delminensium*, svjedoči o tome da je istočna polovica Buškog blata (koje čini jugoistočni dio prostranog Livanjskog polja) također ulazila u sastav delminijskog municipija, odnosno gravitirala Delminiju, kao što danas gravitira Duvnu.⁶

Nedavno je Ante Škegro u većem radu pretočenom zatim u knjigu pokušao objasniti da je ne samo kontinuitet Duvanjske biskupije od kasnog antičkog do novijeg doba, nego uopće postojanje starokršćanske biskupije sa sjedištem u Delminiju samo znanstvena zablude Daniela Farlatija, znamenitog crkvenog povjesničara iz 18. st., koja se nekritički preuzimala i prenosila do današnjih dana.⁷ Pri tome je analizirao sve raspoložive historiografske i arheološke izvore, kao i znanstvenu literaturu vezanu uz tu temu. Zato je potrebno najprije preispitati ispravnost i uvjerljivost njegovih zaključaka, jer time iz početka preispitujemo same izvore o počecima kršćanstva na delminijskom, odnosno duvanjskom području.

Svoje negiranje postojanja Delminijske biskupije A. Škegro počinje s biskupom svetim Venancijem koji je, u doba proгона kršćana od rimskog cara Valerijana, između 257. i 259. umro mučeničkom smrću *apud Dalmatas*, što on prevodi kao "na području Delmata", iako je ispravnije "kod Delmata". S pravom zaključuje da se taj podatak ne može sa sigurnošću vezati uz Delminij, iako ni takva mogućnost nije apsolutno isključena.⁸

---

² Radmiský 1894, 305-306; Patsch 1904, 310.

³ Arheološko iskopavanje i konzervaciju vodila je godine 2000. Vanja Kovačić, arheologinja Konzervatorskog odjela Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture u Splitu. Rezultati još nisu objavljeni. Zahvaljujem V. Kovačić na osnovnim podatcima. Također vidi: Dodig 2009, T. II: 7.

⁴ Dodig 2005b, 24, sl. 3; Dodig 2009, 54, T. II: 5-6.

⁵ Za novije nalaze epigrafičkih spomenika vidjeti: Dodig 2005a, 339-351; Dodig 2009, 53-54, T. I: 4.

⁶ Bojanovski 1974, 241, T. V.

⁷ Škegro 2001; Škegro 2002. Nakon toga, A. Škegro je objavio još dva rada o istoj temi, ali u njima ne donosi ništa novo, nego samo prepričava ili izravno prenosi dijelove svojih ranijih publikacija uz gomilanje sekundarne literature. Vidjeti: Škegro 2007; Škegro 2008.

⁸ Škegro 2002, 21-27.

Prvi izvor kojem A. Škegro želi osporiti ikakve veze ne samo s Delminijskom biskupijom nego uopće s Delminijem jest djelo *Historia Salonitana* splitskog povjesničara i kroničara Tome Arhiđakona iz 13. st. Toma je u uvodu svojeg djela, pišući općenito o imenu Dalmacije, donio sljedeći podatak: "*Est enim regio quedam in superioribus partibus, que dicitur Delmina, ubi antiqua menia ostenduntur, ibi fuisse Delmis ciuitas memoratur.*". Ili u prijevodu na hrvatski jezik: *Postoji, naime, u višim predjelima [ili: gornjim krajevima] neko područje [ili: jedna pokrajina] koje se naziva Delmina gdje se vide stare zidine; spominje se da je grad Delmis bio tamo.* Zatim je u XIII. poglavlju za ranosrednjovjekovnu Hrvatsku u doba vladavine Držislava i njegovih nasljednika napisao sljedeće: "*Istaque fuerunt regni eorum confinia; ab oriente Delmina, ubi fuit ciuitas Delmis, in qua est quedam ecclesia, quam beatus Germanus Capuanus episcopus consecrauit, sicut scriptum reperitur in ea.*". Ili u prijevodu na hrvatski jezik: *A ovo su bile granice njihovog kraljevstva: na istoku Delmina, gdje je bio grad Delmis, u kojem se nalazi neka crkva koju je posvetio kapuanski biskup blaženi German, kako to otkriva natpis u njoj.* Poznato je da je German od 516. do 541. bio biskup grada Kapue u Kampaniji, a 519. predvodio je izaslanstvo pape Hormise u Konstantinopol radi okončanja prvog većeg crkvenog raskola poznatog kao Akacijeva šizma. Poslanstvo je otputovalo cestom iz Rima preko Kapue u Brundizij na jugoistoku Italije, odakle se prebacilo brodom u Dirahij iz kojeg su preko Lihnida i Tesalonike cestom stigli do Konstantinopola. Kako se Duvanjsko polje nalazi daleko od te rute, pojedini su znanstvenici osporavali vjerodostojnost Tominog svjedočanstva o posveti crkve u Delmisu ili smatrali da je on zamijenio Delminij s Doklejom koja je bila bliže toj ruti. A. Škegro u tom pogledu nudi uvjerljivo logično objašnjenje da je crkva u Delmisu bila posvećena prilikom povratka papinog izaslanstva koje je izabralo istočnojadransku pomorsku komunikaciju da bi za crkveno jedinstvo, odnosno Hormisdin *Libellus*, pridobilo dalmatinski episkopat s metropolijom u Saloni. Međutim, u određenju položaja Delmine i Delmisa iznosi postavku da se oni ne odnose na Delminij i područje delminijskog municipija, nego na Poljica, odnosno kraj u kutu između istočne jadranske obale i donjeg toka rijeke Cetine. Prema njegovoj procjeni Delmina i Delmis nalazili su se na istočnoj granici ranosrednjovjekovne Hrvatske s bizantskom temom Dalmacijom, a ta je granica bila između Splita i Omiša.⁹ Takav zaključak nije prihvatljiv iz nekoliko razloga. Prvo, Toma uopće nije smjestio Delminu i Delmis u bizantsku Gornju Dalmaciju (*in superioris Dalmatiae*) koja, uostalom, nije ni dopirala do Omiša, jer se na sjeverozapadu završavala već u Dubrovniku, nego ih je smjestio u viši (gornji) predjel (*in superioribus partibus*) nasuprot nižem (donjem) predjelu uz more. Drugo, Toma nije pisao o granici između bizantske Dalmacije i Hrvatske u doba kralja Držislava i njegovih nasljednika, nego o njima kao vladarima objedinjenih entiteta, što su priznavali bizantski carevi u Konstantinopolu. Treće, primorje između Splita i

⁹ Škegro 2002, 27-39.

Omiša nalazilo se na jugu, a ne na istoku ranosrednjovjekovne Hrvatske. Četvrto, bizantskoj Donjoj Dalmaciji u ranom srednjem vijeku nije pripadalo primorje između Splita i Omiša, nego samo Split s otokom Šoltom kao enklavom. Peto, Hlivanjska županija obuhvaćala je dio istočnog područja ranosrednjovjekovne Hrvatske, a Duvanjsko polje kao najistočniji dio te županije nalazilo se točno na samoj granici.

Dakle, A. Škegro želi Delminu i Delmis vidjeti isključivo uz istočnojadransku pomorsku komunikaciju kojom je biskup German doputovao u Salonu, a ne na delminijskom području. Kao da biskup German tijekom svojeg boravka u Salonu nije mogao posvetiti crkvu u Delminiju koji je bio udaljen samo dva dana hoda u unutrašnjost! Ironično je da upravo on podrugljivo zamjera Ludwigu Steindorfu poistovjećivanje Delmisa s antičkom Doklejom, jer je prema Škegrinom mišljenju teško povjerovati da Toma nije mogao znati ime i položaj antičke Dokleje. Isto tako je teško povjerovati da su za Tomu Delminij i Delmis različita mjesta samo sličnog imena, odnosno da on nije znao da se Duvanjsko polje nalazilo na istoku ranosrednjovjekovne Hrvatske, gdje i njegova Delmina.

A. Škegro zatim poseže za aktima Drugog salonitanskog crkvenog sabora iz 533. (čiji su prijepisi dodani Tominom djelu) u kojima je, između ostalog, zabilježena uspostava i opis područja tri nove biskupije sa sjedištem u Ludrumu, Mukoru i Sarsenterumu. Uz biskupiju sa sjedištem u Mukoru ili Mukrumu (današnja Makarska) vezan je pojam *Delminense*. Odlomak koji nas ovdje zanima u definitivnoj redakciji Tominog djela glasi: "*Muccoritanus namque episcopus se montanorum Delminense, Onestinum, salonitanum quoque dumtaxat quidquid in insulis continetur, vel trans Oneum noscitur esse divisum, quod Continens appellatur. Sed etiam Redditicum in diocesim habiturum accipiat et, exceptis reliquis in territorio Salonitano (Salonitano) basilicis, vel pro ad(ia)centia [sui novas ne rare motiones atque sagitagine].*". A. Škegro donosi riječ *Delminense* malim početnim slovom i smatra da se ona ne može, u skladu s pravilima latinske gramatike, dovesti u vezu s riječi *montanorum*, nego da *delminense* predstavlja pridjev imenu *Onestinum*. Međutim, nigdje ne spominje da takav zaključak zasniva na drugom prijepisu istog izvora, koji ima odstupanja upravo u čestom pisanju imena malim početnim slovom, a ne na prijepisu koji je priložen uz redakciju Tominog djela koja se smatra definitivnom. Iz toga dalje zaključuje kako tu nema spomena ne samo Delminijske biskupije (što nije uopće sporno) nego čak ni delminijskog područja.¹⁰ Pri tome ne objašnjava zašto bi se oblik *Delminense* nužno vezao uz oblik *Onestinum*, odnosno zašto *Delminense* ne bi mogao biti zaseban pojam. Dalje zaključuje kako se definiranje područja Mukorske biskupije, tako da je ona obuhvaćala delminijsko i riditsko područje, kosi s odlukama Drugog salonitanskog sabora kojim se nastojalo smanjiti opseg pojedinih biskupija, uključujući i opseg salonitanske biskupije,

---

¹⁰ Škegro 2002, 40-50.

kako bi se olakšala njihova uprava. Također mu je nelogično da se naziv *Redditicum* poistovjećuje s municipijem Riderom (Danilo kod Šibenika) i da se dodjeljuje mukorskom, a ne puno bližem skardonitanskom biskupu. Međutim, Rider kao sjedište ugašene biskupije¹¹ nije, zajedno sa svojim područjem, bio dodijeljen skardonitanskom biskupu iz jednostavnog razloga što su Rider i Skardona bili razdvojeni rijekom Krkom koja je u predrimsko doba bila granica Delmata i Liburna, a u rimsko doba Salonitanskog i Skardonitanskog juridičkog konventa. A je li Rider zaista bio dodijeljen mukorskom biskupu, o tome će još biti riječi.

Ante Jadrijević je u svojem, za A. Škegru neuvjerljivom, tumačenju tog odlomka riječ *Delminense* donio u obliku *Deltinense* i poistovjetio ga s deltom Neretve te tako isključio mogućnost da se raspravljalo o delminijskom području. Međutim, A. Jadrijević nije dao nikakvo neuvjerljivo tumačenje tog pasusa, nego dobar stručni prijevod s objašnjenjima u zagradama, za koji A. Škegro ne objašnjava u čemu se odražava navodna neuvjerljivost. Jadrijevićev prijevod s objašnjenjima glasi: (...) *makarski doista (t. j. pak) biskup sebi neka uzme krajinu Brdâ, Deltinsku i Onestinsku (do Oneuma-Cetine); solinski dakako (t. j. pak) što god je na otocima (Šolta i Brač) ili preko Oneuma (Cetine) što se vidi da je odijeljeno, a zove se Kopno (t. j. sve što dijeli Cetina prema Solinu), no i Riditski (teritorij) koji će pripojiti svojoj biskupiji*.¹² Isto tako, A. Jadrijević je ubrzo ispravio svoje mišljenje kada je u pitanju riječ *Delminense* smatrajući da se ona ipak odnosi na delminijsko, odnosno današnje duvanjsko područje, što je A. Škegro previdio. Ispravljeni Jadrijevićev prijevod glasi: *Makarski pak (biskup) neka uzme sebi Brda, krajinu Delminensku, Onestinsku, a solinski samo što je na otocima ili preko Oneuma što se vidi da je odijeljeno, a zove se Kopno, no i Reditik koji će pripojiti svojoj diocesi*.¹³

Škegrin pak prijevod spornog odlomka glasi: *Podrazumijeva se naime da mukoritanskom biskupu pripadnu Zagora (montanorum), delminenski Onestij (delminense Onestinum), a od Salonitanske (biskupije) samo ono što se nalazi na otocima ili preko Cetine a što se naziva Krajinom (Continens). I neka u dijecezu također preuzme i Reditik (Redditicum), izuzev onog što se nalazi na salonitanskom području*. Upravo to više sliči slobodnom tumačenju nego ozbiljnom prijevodu. Riječ *montanorum* u prijevodu s latinskog jezika općenito znači gorski ili planinski kraj u množini, a ne Zagora, tj. kraj iza neke gore. Riječ *Delminense* samo zato što se ne završava ili nije zapisana s nastavkom *-um* proizvoljno je vezao kao pridjev uz riječ *Onestinum* koju donosi velikim početnim slovom, dakle kao ime. Nigdje se ne spominje rijeka Cetina koja se u antičko doba zvala *Nestos*, nego mjesto *Oneum* što je ime antičkog naselja u današnjem Omišu, na lijevoj obali ušća Cetine. Još u srednjem vijeku desna obala ušća Cetine zvala se Priko (ijekavskim narječjem Prijeko). *Continens* u prijevodu s latinskog jezika znači *kopno* ili *obalni pojas*, a ne *Krajina* kako se u kasnom srednjem vijeku inače zvalo Makarsko primorje.

¹¹ Jadrijević 1936, 204.

¹² Jadrijević 1936, 203-204.

¹³ Jadrijević 1938, 262.

Prijevod odlomka, oslobođen tumačenja, zapravo glasi: *A mukoritanskom biskupu, naime, neka pripadne od gorskih krajeva delminijski, onestijski, a salonitanskom (biskupu) samo ono što je na otocima ili preko Oneuma, a vidi se da je odijeljeno, a naziva se Kopno. I također će imati u biskupiji Reditik, izuzevši ostale bazilike na salonitanskom području [i u svojem susjedstvu nove koje nisu udaljene i uznemirene]*.¹⁴ Dakle, stvar je više nego jasna: mukorski je biskup dobio planinski delminijski i onestijski kraj, ali potonji samo do Oneuma na ušću rijeke Cetine, a salonitanski je biskup zadržao samo uže salonitansko područje preko Oneuma i otoke, ali mu je dodijeljeno riditsko područje.

Razvijajući dalje svoju postavku, A. Škegro vezuje svoju konstrukciju *delminense Onestinum* uz delmatsko pleme Onestine koje je posvjedočeno na rimskom terminacijskom natpisu iz 1. st. postavljenom blizu Jesenica u Donjim Poljicima, koji je na tom mjestu određivao granicu između Onestina i Narestina. Na osnovi tog natpisa Onestine smješta u istočni dio Poljica do rijeke Cetine i zaključuje da je u aktima Drugog salonitanskog sabora za njih bila ubilježena dodatna etnička pripadnost. To mu je bila dovoljna potvrda prethodnog poistovjećivanja Poljica s Delminom i smještaj grada Delmisa na to područje. Skladno svojoj logici, on prepoznaje starokršćansku baziliku sv. Petra u Sumpetru kod Jesenica kao onu crkvu koju je posvetio kapuanski biskup German, a dokaz vidi u izlomljenoj i nepotpuno očuvanoj kamenoj ploči nađenoj u prezbiteriju crkve, s posvetnim natpisom na latinskom jeziku u kojem on čak prepoznaje ime pape Hormisde!¹⁵ Međutim, teško je povjerovati da bi se nekoj domaćoj, i uz to primorskoj zajednici, nakon pet stoljeća intenzivne romanizacije i tri stoljeća nakon podjeljivanja rimskih građanskih prava, naglašavala predrimska etnička pripadnost. Onestini su nedvojbeno dobili svoje ime po rijeci *Nestos* (Cetina), a njihovo je središte u rimsko doba bilo naselje *Oneum* koje se nalazilo na lijevoj obali ušća Cetine u Jadransko more. To znači da je Onestini pripadao i dio primorja istočno od ušća Cetine, a upravo je taj dio pripao mukorskom biskupu. Iz toga dalje proizlazi da se Delmina i Delmis nikako ne mogu odnositi na Poljica i Jesenice, nego na područje s druge strane Cetine, a ostaje nam samo delminijsko područje i Delminij.

A. Škegro sasvim opravdano osporava često poistovjećivanje biskupa Malha s Delminijskim biskupom. Malho je krajem 6. st. (ili preciznije oko 591.) bio upravitelj papinskog dalmatinskog patrimonija te se u tom kontekstu treba tumačiti njegov biskupski naslov *Malchus episcopus Dalma(tiae)* ili *Dalma(tiensis)*.¹⁶ Postavka nije nova, jer su je već zastupali pojedini znanstvenici počevši od Frane Bulića i Josipa Ber-

---

¹⁴ Prilikom prevođenja rečenica s latinskog na hrvatski jezik savjetovao sam se s prijateljem mr. sc. Radoslavom Dodigom iz Ljubuškog, kojem na ovome mjestu zahvaljujem na iscrpnim komentarima.

¹⁵ Škegro 2002, 50-57.

¹⁶ Škegro 2002, 57-76.

valdija, a u novije vrijeme i Nenad Cambi.¹⁷ Međutim, novo je Škegrino objašnjenje tog problema. Prema njegovoj procjeni Delminij u Malhovo doba nije imao nikakvu istaknutiju ulogu, a dovodi pod znak pitanja da je uopće tada postojao. Iz svojih domišljanja odmah izvodi dalekosežan zaključak da Delminij u takvoj situaciji nije mogao biti sjedište biskupa, jer bi se to kosilo s odlukom crkvenog sabora održanog u Serdici 343./344. prema kojoj nije dopušteno rediti biskupa u bilo kakvom selu ili u omanjem naselju, a gdje je dovoljan jedan svećenik nije potrebno da tu bude i biskup kako se ne bi ponižavalo biskupovo ime i njegovo dostojanstvo. Tu odmah možemo staviti sljedeću primjedu: kakvu su to istaknutiju ulogu imali, naprimjer, Ludrum i Sarsenterum da bi u 6. st. mogli postati sjedišta novoosnovanih biskupija? Ludrum nije više nikad spomenut u nekom literarnom izvoru, Sarsenterum samo još jednom u *Kozmografiji* Anonimnog geografa iz Ravene, a za oba se naselja uopće ne zna gdje su točno bila smještena i kolika im je bila veličina. To jasno govori da su se situacija u 6. st. i kriteriji za sjedišta biskupija promijenili, o čemu će biti riječi na završetku ovog rada

Potvrdu da je Delminij u kasno antičko doba bio beznačajno naselje i da kao takav nije mogao biti sjedište biskupije, A. Škegro vidi u činjenici da rimski Delminij nije registriran u kasnoantičkim itinerarima – *Tabuli Peutingeriani* i *Kozmografiji* Anonimnog geografa iz Ravene, odnosno da se nije nalazio na glavnim rimskim cestama.

Preko područja delminijskog municipija prolazila je magistralna cesta *Salona XVI Tilurio XXII Ad Libros IX In monte Bulsinio VI Bistue Vetis XXV Ad Matricem XX Bistue Nova XXIV Stanecli (...) Argentaria*. U samom Duvnu nađena su dva miljokaza bez uklesanih milja (bile su, dakle, označene bojom), što upućuje na to da je kroz ili blizu njega prolazila ta cesta.¹⁸ Međutim, Ivo Bojanovski i Slobodan Čače, na čija se djela A. Škegro poziva, u Duvno smještaju putnu stanicu odnosno naselje *Bistue Vetis*, a ne Delminij.¹⁹ Nasuprot njima, Veljko Paškvalin logično je zaključio kako je naselje *Bistue Vetis* zbog imena moralo biti vezano uz bistuenski municipij, koji se pouzdano prostirao na desitijatskom etničkom području u središnjoj Bosni, odnosno kako je neprihvatljivo to naselje smještati na područje delminijskog municipija. Međutim, i on je sam očito bio u zabludi dok je za *Bistue Vetis* i *Bistue Nova* zaključio da je riječ o istom naselju koje je smjestio u Čipuljić kod Bugojna.²⁰ Naime, te se dvije putne stanice po itinerarima nalaze na velikoj udaljenosti, a između njih se još nalazila i stanica *Ad Matricem*. Sve upućuje na to da se Delminij nalazio između putnih stanica *In monte Bulsinio* i *Bistue Vetis*, a postoje dva moguća objašnjenja zašto nije ubilježen. Prvo, rimska je cesta prolazila kroz sam Delminij, ali je iz kopije *Tabule Peutingeriane*,

---

¹⁷ Cambi 1976, 249-250.

¹⁸ Patsch 1904, 310-311.

¹⁹ Bojanovski 1974, 160-165; Čače 1993, 391-392.

²⁰ Paškvalin 1998, 589-599.

kojom znanost raspolaže, ispalo nekoliko putnih stanica s njihovim međusobnim razdaljinama, a među njima Delminij. Drugo, rimska je cesta, prelazeći iz Buškog blata prijevojem Privalom na Duvanjsko polje, došla u Stipanice na jugoistočnoj padini planine Tušnice, gdje je I. Bojanovski smjestio putnu stanicu *In monte Bulsinio*, i odatle najkraćim i najlakšim prirodnim putem od sela Jošanice nastavila prema sjeveru, pri čemu je zaobilazeći Duvno izbila u Eminovo Selo. Tako je Delminij ostao oko jednu ili dvije milje istočno od magistralne ceste, a u njega je silazio samo njezin sporedni odvojak. U tom je slučaju na kopiji *Tabule Peutingeriane* izostao veći broj milja izraženih rimskim brojevima između putnih stanica *In monte Bulsinio* i *Bistue Vetus*, što potvrđuje zabilježena razdaljina od samo 6 milja, koja je zaista kratka za najavu novog putnog odmorišta na toj magistralnoj cesti. O nepreciznosti *Tabule Peutingeriane* za tu cestu najbolje svjedoči činjenica da je broj milja između putne stanice *Stanecli* i područja Argentarije potpuno izostao. Bilo kako bilo, rimski se Delminij nalazio ako ne na samoj magistralnoj cesti, onda svakako u njezinoj neposrednoj blizini, tako da otpada i taj Škegrin argument.

Da je Delminij bio razvijeni rimski grad vidjeli smo već u uvodu ovoga rada, a da je zaista postojao i u 6. st. najbolje svjedoči starokršćanska bazilika u Duvnu čiji kameni namještaj predstavlja kvalitetniji rad te vrste u unutrašnjosti provincije Dalmacije.²¹ Isto tako, da je područje delminijskog municipija bilo dobro naseljeno kršćanskim stanovništvom svjedoči još pet dosad poznatih ili arheološki iskopanih starokršćanskih bazilika u Bogdašićima,²² Borčanima,²³ Crvenici,²⁴ Prisouju²⁵ i Zidinama.²⁶ Toliki broj bazilika A. Škegro je dokaz da je delminijsko područje bilo primjereno kristijanizirano,²⁷ ali očito ne i crkveno dobro organizirano.

Dosta prostora A. Škegro posvećuje papinskom dalmatinskom patrimoniju i njegovim upraviteljima²⁸ i, u skladu sa svojim predloženim smještajem u Poljica, pomišlja da su mu pripadali kasnoantička palača u Ostrvici²⁹ i starokršćanska bazilika u Gatima (*Gedate*) uz koju su bila postrojenja za proizvodnju ulja i vina.³⁰

---

²¹ Patsch 1897, 243, sl. 21 i 22; Patsch 1904, 340-341, 344-345; Basler 1972, 135, 140-141.

²² Basler 1972, 116-117.

²³ Patsch 1904, 351-352; ispravno tumačenje u: Bojanovski 1988, 225.

²⁴ Bojanovski 1965, 135-140; Cambi 1978, 151, Fig. 9.

²⁵ Bojanovski 1968, 162-165, T. LVI: 1.

²⁶ Miletić 1979, 176.

²⁷ Škegro 2002, 61. Na tome mjestu delminijskom području autor pripisuje i starokršćansku baziliku na Rešetarici kod Livna te jednu neistraženu crkvu u Vinici. Međutim, to nije prihvatljivo jer je sjeverozapadni dio Buškog blata, na kojem se nalazi Rešetarica, već pripadao municipiju sa sjedištem vjerojatno u mjestu *Bariduum* (Livno), dok je malo Viničko polje pripadalo municipiju *Novae*.

²⁸ Škegro 2002, 76-93.

²⁹ Rapanić 1984.

³⁰ Jeličić-Radonić 1994.

Iako se u čak tri povijesna izvora nastala u 10. i 12. st. spominje Delminij u kontekstu sjedišta starokršćanske biskupije, A. Škegro ih tumači na način da oni nisu nikakav dokaz ne samo kontinuiteta u srednjem vijeku, nego uopće njezinog postojanja.

Prvi izvor jesu akti Drugog splitskog crkvenog sabora održanog 928., kada je romansko svećenstvo u dalmatinskim gradovima potisnulo hrvatskog narodnog biskupa Grgura u drugi plan osporavanjem antičke tradicije Nina kao sjedišta biskupije, ponudivši mu u zamjenu skardonitansku, siscijansku i delminijsku crkvu koje su tu tradiciju imale. Većina znanstvenika, čija mišljenja A. Škegro iscrpno navodi, slaže se s time da je svim crkvama nuđenima Grguru Ninskom, unatoč naglašavanju njihove naseljenosti žiteljima i svećentvom, zajedničko to da ni u jednoj nije bila očuvana crkvena organizacija s biskupom na čelu iz kasnog antičkog doba. On se slaže s njihovim zaključkom kada su u pitanju Skardonitanska i Siscijanska, ali ne i Delminijska biskupija. Smatra da je još u 16. st. prepisivač i redaktor djela Tome Arhidakona, koji je tom djelu pridodao i akte salonitanskih i splitskih sabora, morao biti dobro upoznat s papinskim dalmatinskim patrimonijem i autoritetom njegovih upravitelja. Ponovno se poziva na slučaj biskupa Malha i pretpostavlja da se *Delminiensis ecclesia* u aktima Drugog splitskog sabora odnosi na sjedište upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija, a nikako na Delminij.³¹ Kako to da je prepisivač i redaktor Tominog djela morao u 16. st. biti dobro upoznat s autoritetom nekadašnjih upravitelja davno nestalog papinskog dalmatinskog patrimonija, a nije mogao ništa znati o samom Delminiju, mjestu i području po kojem je Dalmacija dobila svoje ime? On je Tominom djelu samo pridodao prijepis akta u kojima se na jednom mjestu jasno govori o starokršćanskom porijeklu delminijske crkve (biskupije), a ne o nekakvom sjedištu upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija. Da je, kojim slučajem, razmišljao onako kako to A. Škegro želi, prvo i najmanje što bi bio napravio jest to da bi riječ *delminensis* pretvorio u *dalminensis*!

Isto tako, prema Škegrinom uvjerenju duvanjsko je područje bilo podalje od političkih i crkvenih središta ranosrednjovjekovne Hrvatske i na njemu zbog toga nije moglo biti dostojnog mjesta za biskupsko sjedište. U suprotnom bi premještaj hrvatskog biskupa u trećerazredno naselje bio njegova dodatna degradacija, na što taj biskup, hrvatski kralj Tomislav, pa ni sam papa ne bi pristali. To bi se kosilo i s drugim zaključkom Drugog splitskog sabora kojim je bilo određeno da prema kanonskim propisima nije slobodno postavljati biskupe u malim gradovima ili selima, kako biskupsko ime ne bi gubilo ugled. A. Škegro očito ne shvaća bit stvari. Romanskom svećenstvu u dalmatinskim gradovima bilo je najvažnije Grgura Ninskog udaljiti od Zadra i hrvatskog narodnog biskupa postupno pretvoriti u mjesnog. Zato

---

³¹ Škegro 2002, 93-103.

je na kraju, iako su mu jednog trenutka bile ponuđene sve tri ugašene kasnoantičke biskupije, dobio samo područje nekadašnje Skardonitanske biskupije. Sjedište mu je vjerojatno i bilo u današnjem Skradinu, ali u to je doba malo što moglo ostati od gradske organizacije i života rimske Skardone. Vjerojatno se tek zahvaljujući smještaju hrvatskog biskupa u Skradin to mjesto i počelo razvijati u neagrarno naselje, tako da ga već polovicom 10. st. Konstantin Porfirogenet spominje kao kastrum. Ni u 11. st. sljedeće sjedište hrvatskog biskupa nije bilo u nekom ranosrednjovjekovnom gradu, nego na kraljevskom posjedu u Kosovu polju kod Knina, na mjestu koje je po tome i dobilo ime Biskupija, a koje je inače bilo najvažnije hrvatsko crkveno središte s čak pet crkvenih građevina. S vremenom se biskupsko sjedište odatle premjestilo u Knin, na mjesto gdje je već postojala crkva i benediktinski samostan sv. Bartula, po čemu je i dobilo ime Kapitul, a hrvatski je biskup postao samo kninski.

Drugi je izvor višeslojni srednjovjekovni spis *Provinciale vetus sive Ecclesiae universae provinciarum notitia* čija je posljednja redakcija iz 1188., inače izrađen na osnovi izvora iz različitih stoljeća, uključujući i izvore iz kasnog antičkog doba. U njemu se, između ostalog, nalazi i popis metropolija i njihovih sufraganskih biskupija, kao i neovisnih biskupija. U jednom je poglavlju donesen popis 20 naselja ili općina koje su pripadale Salonitanskoj metropoliji, a među njima i *civitas Scandona* (ili *Scardona*), *civitas Sissia* (ili *Siscia*) i *civitas Delmenia*. S obzirom na to da je u srednjem vijeku postojala Skradinska biskupija, A. Škegro dopušta mogućnost da je biskupsko sjedište obnovljeno na osnovi starokršćanske baštine, dok su *civitas Delmenia* i *civitas Sissia* samo podsjećanje na davno prošlo starokršćansko doba. U skladu sa svojom logikom opet zaključuje da se izričaj *civitas Delmenia* jedino mogao odnositi na sjedište nekadašnjih upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija među kojima je bilo i biskupa. Sve zbog navodne činjenice da izvori ne potvrđuju postavku da je u rimskom Delminiju bilo biskupsko sjedište.³² Razumljivo je da raspoloživi pisani izvori A. Škegri ne potvrđuju takvu postavku, jer ih on tumači na svoj način.

Iz izloženog vidimo kako nema objašnjenja da su Skardona i Siscija bile sjedišta starokršćanskih biskupija, a da to nije bio i Delminij. Ta tri rimska grada imaju još nešto zajedničko, a to je da su iz njihovih imena izvedena hrvatska imena Skradin, Sisak i Duvno (*Delminium* > *Dulmno* > Duvno). To jasno govori o djelomičnom prežitku rimskog stanovništva u tim krajevima u ranom srednjem vijeku, za razliku od sjedišta i područja drugih starokršćanskih biskupija podređenih Salonitanskoj metropoliji, kao što su *Ludrum*, *Sarsenterum*, *Bistue* i *Baloie*, čija su imena zauvijek iščeznula, kao i one same.

Treći je izvor bula pape Celestina III. iz 1192. kojom je on potvrdio splitskom nadbiskupu Petru III. prava nad sufraganskim biskupijama, a među njima je na-

---

³² Škegro 2002, 103-105.

veden i *Delmitensem episcopatus*. Iako prihvaća činjenicu da je taj izvor većim dijelom reminiscencija na kasnoantičku ili starokršćansku baštinu, ipak zaključuje da se izričaj *Delmitensem episcopatus* ne može uzimati kao argument u prilog postavci o postojanju Delminijske biskupije i njezinog kontinuiteta s Duvanjskom biskupijom, nego da bi se taj izričaj opet mogao odnositi na sjedište upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija.³³ Sve primjedbe iznesene na njegova tumačenja prethodna dva izvora vrijede i za ovaj.

Na kraju rasprave u kojoj negira postojanje Delminijske biskupije, A. Škegro se osvrće još i na kameni spomenik s gotičkim natpisom iz 1355. na kojem se spominje biskup Stjepan s naslovom poput Malhovog – *episcopus Dalma(tiensis)*. Spomenik je uzidan u grobljansku kapelu na Sustipanu kod Splita, a potječe iz srednjovjekovne benediktinske opatije sv. Stjepana pod Borovima. Iako je prema izvorima splitske nadbiskupijske kancelarije u to doba zaista postojao duvanjski biskup naslovljen kao *delmitensis*, *delmatensis* ili *dalmetensis episcopus*, A. Škegro zaključuje da se oblik *Dalma(tiensis)* na tom natpisu ne može poistovjećivati s Delminijem.³⁴ Jedino se ne izjašnjava zašto mu takav kriterij i takvi zaključci ne vrijede i za tri prethodno analizirana izvora u kojima nema oblika *Dalma(tiensis)*, nego *delminensis*, *Delmenia* i *Delmitensem*.

U drugom dijelu svoje knjige A. Škegro piše o Duvanjskoj biskupiji koju je utemeljila hrvatska dinastija Šubića na prijelazu iz 13. u 14. st. Sjedište biskupije bilo je u podgrađu srednjovjekovnog utvrđenog grada Roga, a katedralu je predstavljala crkva sv. Ivana Krstitelja (koji je inače bio zaštitnik Šubića). Treći dio njegove knjige zapravo je prerađena poznata studija Dominika Mandića o duvanjskim stvarnim i naslovnim biskupima od 14. do 17. st.,³⁵ ali to izlazi iz teme naših razmatranja.

Iz izloženog vidimo da je A. Škegro negirajući kontinuitet Delminijske biskupije kroz rani i razvijeni srednji vijek, koji se zaista ne može ničim dokazati, otišao pre-daleko i proizvoljnim, odnosno neprihvatljivim tumačenjem pisanih izvora potpuno negirao postojanje te biskupije u kasno antičko doba. Iako je Delminijska biskupija bila kratkog vijeka, svijest o njezinom postojanju očuvana je u Splitskoj nadbiskupiji kao nasljednici Salonitanske biskupije, odnosno metropolije, kroz cijeli srednji vijek. U suprotnom, ako nije postojala jaka tradicija o prostorno najbližim sufraganskim starokršćanskim biskupijama metropolije u Saloni, ili Splitu kao njezinom nasljedniku, zašto bi na prijelazu iz 13. u 14. st. osim Makarske biskupije uopće bila osnovana Duvanjska? Zašto bi prvi biskupi Duvanjske biskupije uopće bili naslovljavani delminijskima, a biskupija bila smještena točno na duvanjsko, a ne na susjedno livanjsko ili imotsko područje, odnosno u podgrađa srednjovjekovnih utvrđenih

---

³³ Škegro 2002, 105-106.

³⁴ Škegro 2002, 107-109.

³⁵ Mandić 1936.

gradova Hlivna ili Imote, puno većih i važnijih od Roga? To nikako nije moglo biti zbog pogriješnog tumačenja davno nestalog papinskog dalmatinskog patrimonija i njegovog kratkotrajnog upravitelja biskupa Malha.

Delminijska se biskupija ne spominje u aktima salonitanskih crkvenih sabora održanih 530. i 533. pa je očito bila osnovana tek u drugoj polovici ili krajem 6. st. kako je to, istina dosta oprezno, pretpostavio i N. Cambi.³⁶ Tom razdoblju pripada groblje u Koritima u Buškom blatu, odnosno u jugozapadnom dijelu delminijskog područja, pa bi upravo to groblje moglo riješiti problem nastanka te biskupije.

Groblje se nalazilo na unutrašnjoj zaravni gradinskog naselja iz brončanog i željeznog doba, odnosno grobovi su bili ukopani u kulturne slojeve tog naselja. Tijekom sustavnih zaštitnih iskopavanja otkriveno je 86 grobova s oko 90 pokojnika poredanih u sedam dužih i nekoliko kratkih redova,³⁷ a naknadno još jedan dvojni grob izvan istražene površine.³⁸ Pokojnici su bili pokopani u običnim rakama, ponekad ograđenima kamenjem uzetim iz neposredne blizine (s kamenog bedema gradine), u ispruženom položaju na leđima, najčešće sa šakama u krilu. Smjer pokojnika uglavnom je bio istok – zapad s glavom na zapadnoj strani, ali je nekoliko pokojnika pokopano između redova u smjeru sjever – jug s glavom na južnoj strani. Predmete je sadržavala gotovo polovica grobova. Uglavnom je riječ o metalnim ukrasnim i upotrebnim dijelovima nošnje kao što su pločaste križne fibule, prstenaste omega fibule, šarnirske lučne fibule, po jedna okrugla pločasta i lučna fibula s podvijenom nogom, pojasne kopče s kloazoniranim okovom, pređice, igle-pribadače u obliku stilusa i šila, jednostavne šivaće igle i jedno dugme. Nakit je vrlo rijedak i zastupljen samo s po jednom naušnicom i narukvicom te nekoliko prstenova. To vrijedi i za upotrebne željezne predmete koji su zastupljeni samo s po jednim primjerkom noža, luka torbice i kresiva. Iscrpna tipološko-kronološka analiza nalaza, koju je izvela Nada Miletić, pokazala je da groblje pripada 6. st., preciznije njegovoj drugoj polovici.³⁹ Najreprezentativniju skupinu nalaza čine pločaste križolike srebrne i brončane fibule koje ne svjedoče samo o kršćanskoj pripadnosti pokopanog stanovništva, nego i o razdoblju pokopavanja, jer se takve fibule ne pojavljuju prije polovice 6. st.,⁴⁰ a zastupljene su već u najstarijoj skupini grobova. Većina tih fibula ima izdužene i blago proširene krakove od kojih je jedan krak duži od ostala tri, a

---

³⁶ Cambi 1989, 2406; Cambi 2002, 209.

³⁷ Marić 1969; Miletić 1979.

³⁸ Grob je 1995. izbio na površinu djelovanjem vode akumulacijskog jezera koje je potopilo najveći dio Buškog blata, a čija razina za kišnih mjeseci prelazi preko zaravni gradine. U grobu je bila pokopana odrasla osoba s djetetom. Izvan toga groba slučajno je nađena jedna pločasta križna fibula i jedna prstenasta omega fibula iz drugih uništenih grobova.

³⁹ Miletić 1979, 156-175.

⁴⁰ Vinski 1968, 129-130.

samo jedna fibula ima jednake kratke krakove čiji su krajevi prošireni u obliku trokuta. Kako su svi primjerci izduženih krakova nađeni na području provincije Dalmacije, i to bliže istočnoj jadranskoj obali, zaključeno je da su izrađeni u radionicama u primorskim gradovima, prije svih u Saloni, a zatim u Naroni i Jaderu.⁴¹ Križne fibule iz Korita čine najbrojniju skupinu s jednog mjesta (ukupno devet primjeraka uključujući i jedan naknadno nađeni i neobjavljeni).

Zdenko Vinski i N. Miletić zaključili su da je zajednica pokopana na groblju u Koritima pripadala romaniziranom i kristijaniziranom domorodačkom stanovništvu.⁴² Prije svega, za domaće stanovništvo rimske provincije Dalmacije u 6. st. sasvim su neprimjereni pridjevi *romanizirano* i *kristijanizirano*, nego ga treba nazvati *rimskim* i *kršćanskim* zato što je romanizacija domorodačkog stanovništva bila već davno završena, a isto tako i kristijanizacija cjelokupnog rimskog stanovništva. Nema nikakve dvojbe da je zajednica pokopana u Koritima bila rimska i kršćanska, ali zaključku da je pripadala domorodačkom stanovništvu protive se dvije činjenice. Prvo, groblje je sasvim kratkotrajno, a u tom dijelu Buškog blata nisu dosad otkriveni rimski ostatci iz prethodnih stoljeća koji bi upućivali na kontinuitet u naseljavanju i pokopavanju.⁴³ Drugo, groblje pripada vrsti ravnih grobalja na redove s običnim ukopima, što je strana pojava u provinciji Dalmaciji gdje se kasnoantičko domaće stanovništvo pokopavalo, najčešće uz bazilike i ceste, u zidanim, često presvođenim grobnicama, kamenim sarkofazima i grobovima napravljenima od kamenih ploča ili opeka, olovnim sanducima te amforama. Groblja na redove na području provincije Dalmacije pojavila su se tek na prijelazu iz 5. u 6. st., kada je ona bila uključena u Istočnogotsko Kraljevstvo. Takva su groblja dosad otkrivena

⁴¹ Vinski 1974, 22; Jurić 1993, 115; Jurić 2003, 221, 226 (karta rasprostranjenosti). Radomir Jurić dopušta njihovu radionicu još i u Sisciji, ali u tom je rimskom gradu nađena samo jedna križna fibula sasvim drukčije konture. Usporediti: Vinski 1968, T. V: 11.

⁴² Vinski 1968, 150-151 (Korita pogrešno smještena na Duvanjsko polje!); Miletić 1979, 180.

⁴³ Osim Korita, na tom se području danas nalaze sela Rašeljke, Kazaginac, Renići, Rošnjače, Zaljut, Bukova Gora, Zidine, Dobrići i Grabovica. Samo je u Renićima nađeno pet dislociranih rimskih epigrafičkih miljkaza iz 3. st. koji su stajali uz rimsku magistralnu cestu i nekoliko primjeraka rimskog novca. Vidjeti: Radimský 1894, 314-317, 319. Istina, Ivana Marijanović je u *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* unijela tri nalazišta u Kazagincu, od kojih bi jedno trebalo biti rimsko naselje (Rebrine), a dva rimska groblja (Drage i Liskova dražica). Ta nalazišta nisu poznata u starijoj arheološkoj literaturi, predmeti su nađeni slučajno i ni jedan nije sačuvan, a podatci o njima poznati su isključivo prema pričanju mještana, tako da možemo zaključiti da su u navedenu publikaciju prepisani iz kartoteke s rekognosciranja ili nekog izvještaja s istraživanja koje su tijekom 60-ih i 70-ih godina 20. st. na području Buškog blata izvodili arheolozi Zemaljskog muzeja u Sarajevu zbog stvaranja akumulacijskog jezera. Zbog toga ta nalazišta nisu sigurna, a njihovo datiranje u rimsko doba obično je nagađanje. Također, spomenuta je autorica, kao potvrdu datiranja jednog od navedenih grobalja (onog u Dragama) u rimsko doba, navela usputnu zabilješku Vlacava Radimskog da su Rašeljke nalazište rimskog novca, ali joj nije bilo neobično da ih on ne opisuje skupa s rimskim novcem iz duvanjskog kraja koje je prikupio i u tom radu objavio. Usporediti: Radimský 1894, 317-319; Marijanović 1988, 262, 270, 291.

i istražena u Mihaljevićima kod Sarajeva,⁴⁴ u Kašiću kod Zadra⁴⁵ i u Kninu.⁴⁶ Zbog potpunosti treba spomenuti i groblje u Rakovčanima kod Prijedora,⁴⁷ koje se nalazilo na području koje je izvorno pripadalo provinciji Panoniji Saviji, ali ne zbog blizine granice s provincijom Dalmacijom, nego zbog činjenice da je tijekom prve polovice 6. st. to područje bilo barem crkveno priključeno provinciji Dalmaciji, dok su biskupi Siscije sudjelovali na salonitanskim crkvenim saborima. Na tim je grobljima pokopano pretežito rimsko kršćansko stanovništvo, a samo u manjem broju germansko, ponajprije Istočni Goti, ali i Gepidi i Alamani u istočnogotskoj službi. Od ta četiri groblja samo je na onom u Kninu nastavljeno intenzivno pokopavanje u drugoj polovici 6. st. Za razliku od njih, groblje u Koritima nema germanskih pokopa i ono isključivo pripada razdoblju nakon odlaska Istočnih Gota iz provincije Dalmacije (30-ih godina 6. st.), odnosno razdoblju kada je ta provincija Justinijanovom rekonkvistom već duže vrijeme bila uključena u sastav Istočnog Rimskog Carstva. S obzirom na sve izloženo, jedini logičan i prihvatljiv zaključak jest taj da se zajednica koja se pokopavala na groblju u Koritima doselila s područja izvan provincije Dalmacije u drugoj polovici 6. st. Preciznije, riječ je o rimskim izbjeglicama koje su se u novoj sredini pokopavale po običaju koji su donijeli sa sobom. Dakle, porijeklo te zajednice treba tražiti na onom području gdje je rimsko stanovništvo rano prihvatilo običaj pokopavanja u grobljima na redove. Odavno je poznato da se rimsko stanovništvo u provinciji Panoniji počelo pokopavati u grobljima na redove još tijekom druge polovice 4. st.,⁴⁸ iako još nije usuglašeno mišljenje što je i tko je potaknuo takav način pokopavanja. Za područje Panonije Sekunde, koja se naslanjala na provinciju Dalmaciju, to je u novije vrijeme potkrijepljeno arheološkim iskopavanjima u Tekiću⁴⁹ kod Požege i Štrbincima (*Certissia*)⁵⁰ kod Đakova. U svakom slučaju otpada argument N. Miletić da groblje u Koritima, unatoč činjenici da je zajednica isključivo rimska i da groblje pripada razdoblju kada je provincija Dalmacija bila u sastavu Istočnog Rimskog Carstva, treba promatrati kao ranosrednjovjekovno samo zato što ono pripada vrsti ravnih grobalja na redove.⁵¹

Zaključak da zajednica pokopana na groblju u Koritima nije pripadala domorodačkom stanovništvu potvrđuju i rezultati antropoloških analiza koje je iz-

---

⁴⁴ Miletić 1956. Iako je veći dio grobova iz 6. st. bio uništen građevinskim radovima (a među njima i grob s parom istočnogotskih fibula) prije arheoloških iskopavanja, za dio preostalih grobova može se reći da su bili u redovima.

⁴⁵ Belošević 1968, 224-232.

⁴⁶ Vinski 1991.

⁴⁷ Miletić 1970; Miletić 1991.

⁴⁸ Lányi 1972.

⁴⁹ Sokač-Štimac, Bulat 1974; Sokač-Štimac 1984.

⁵⁰ Migotti, Perinić 2002; Migotti 2004; Migotti 2007.

⁵¹ Miletić 1979, 177.

veo Živko Mikić. Prema njegovoj procjeni jedinke antropološke serije iz Korita ne pokazuju, u usporedbi sa željeznodobnim "ilirskim" serijama, nikakvu sličnost. Ta se serija razlikuje od svih "ilirskih" serija po manjim dimenzijama moždanog dijela lubanje, dok se najveće odstupanje uočava prema lubanjama ljudi iz rimskog doba s područja današnje Bosne i Hercegovine, odnosno unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. On je iznio dva tumačenja suštine antropološke serije iz Korita: ili postoje određene antropološke razlike između predslavenskih domorodačkih zajednica, ili je riječ o izdvojenoj skupini stanovništva niže socijalno-ekonomske razine.⁵² Drugo je tumačenje u osnovi prihvatljivo, iako je on sasvim previdio mogućnost da je tu riječ o doseljenicima iz udaljenijih krajeva, vjerojatno zbog autoritetskog mišljenja arheologa Z. Vinskog i N. Miletić da je tu pouzdano riječ o domorodačkom stanovništvu. Mogućnost da je jedna skupina domorodačkog stanovništva šest stoljeća živjela uz rimsku magistralnu cestu, koja je prolazila vrlo blizu groblja u Koritima i pri tome ostala izdvojena od ostatka svijeta, sasvim je nevjerojatna.

Ako tako postavimo stvari, nije teško odrediti uzrok seobe te zajednice iz Panonije u provinciju Dalmaciju i naseljavanje na delminijskom području. Rimske panonske provincije bile su zahvaćene velikom seobom naroda već krajem 4. st. Hunska dominacija i kasnije borbe između raznih barbarskih naroda, čiji je odnos prema Zapadnom i(li) Istočnom Rimskom Carstvu oscilirao prema okolnostima, dovele su do toga da je u 6. st. rimsko stanovništvo opstalo s kako-tako očuvanim starim poretom samo na području Panonije Savije i Panonije Sekunde, dok je područje Panonije Prime i Panonije Valerije u tom pogledu bilo izgubljeno, osim zapadnog dijela Panonije Prime koji se naslanjao na Norik. Polovicom 6. st. najveći dio Panonije pripadao je Langobardima, a samo je područje Panonije Sekunde pripadalo Gepidima. Langobardi su, zbog stalnog ratovanja s Gepidima, 567. sklopili savez s tek pridošlim Avarima i zajedno s njima uništili Gepidsko Kraljevstvo. Avarima je tada pripalo područje Panonije Sekunde osim grada Sirmija koji je pripojen Istočnom Rimskom Carstvu. Dio Gepida pobjegao je pred Avarima u Istočno Rimsko Carstvo, a tako je sigurno postupio i dio rimskog stanovništva ili se koncentrirao u Sirmiju i oko njega. Odmah poslije toga Avari su izvršili nepodnošljiv pritisak na svoje dojučerašnje saveznike Langobarde uslijed čega su se ovi 568. odselili u Italiju. Za Langobardima se iz Panonije odselio i dio Gepida koji nije priznao avarsku vlast, zatim Sarmati, Svebi i – što je za našu temu najvažnije – Panoni i Noričani pod kojima treba podrazumijevati domorodačko rimsko stanovništvo iz Panonije i Norika.⁵³ Panonskom rimskom stanovništvu najlakše je i najbliže bilo potražiti spas u provinciji Dalmaciji i Istriji. U toj se dramatičnoj situaciji jedna skupina rimskih izbjeglica

---

⁵² Mikić 1979, 212-213.

⁵³ Pohl 1988, 51.

naselila na delminijskom području, daleko od svojeg rodnog kraja. Ta je skupina živjela izdvojeno od domaćeg rimskog stanovništva, o čemu svjedoči njihovo zasebno groblje u Koritima, a vjerojatno će na delminijskom području biti otkriveno još koje takve vrste. Ipak, zbog etničke i kulturne srodnosti, zajedničke kršćanske vjere i latinskog jezika, vjerojatno su između njih ponekad stvarane bračne veze, ali bez međusobnog utjecaja na ustaljene pogrebne običaje, naravno tih dviju skupina, a ne njihovih pojedinih članova. O osnovnim vezama doseljeničkog s domaćim rimskim stanovništvom najbolje svjedoče križolike fibule u grobovima u Koritima, čije radi-onice treba tražiti u primorskim gradovima, prije svih u prostorno bliskoj Saloni.

Jasno je da učestalim avarskim pljačkaškim pohodima te osvajanjem Panonije Sekunde i Panonije Savije nisu samo rimski gradovi i sela bili osvojeni ili opustošeni, nego su bile ugašene i biskupije na tome području čija su sjedišta pouzdano postojala u nekoliko gradova (*Sirmium*, *Bassiana*, *Mursa*, *Cibalae*, *Siscia* i *Iovia*). Odnosno, zajedno s panonskim rimskim stanovništvom na slobodno je područje izbjeglo i kršćansko svećenstvo, pa tako i biskupi. Masovno doseljavanje izbjeglog rimskog stanovništva i dolazak njihovih biskupa stvorilo je uvjete za nastanak novih biskupija u onim krajevima u koje su se naselili. Za to imamo i dosta dobre primjere.

Prvi je primjer slučaj biskupa Sebastijana kojem je papa Grgur Veliki uputio tri pisma, a u dva iz 591. i 595. oslovio ga je biskupom Risinija (*Sebastiano episcopo Resinensi*) u provinciji Prevalitani (kao nekadašnjem dijelu provincije Dalmacije), a iz jednog pisma saznajemo da je pobjegao pred Avarima.⁵⁴ Prema uvriježenom mišljenju riječ je o posljednjem sirmijskom biskupu,⁵⁵ ali ne treba isključiti ni mogućnost da je riječ o posljednjem biskupu nekog od gradova provincije Mezije na desnoj obali rijeke Dunava (*Singidunum*, *Viminacium* i *Margum*) koje su Avari osvojili ubrzo nakon Sirmija.

Drugi je primjer slučaj biskupa Johana iz neke imenom nepoznate panonske biskupije, koji se 599. nastanio u kasnoantičkom utvrđenom naselju (kastelu) *Novas* ili *Civitas Nova* (današnji Novigrad) u Istriji. Njega je osobna nesreća prouzročena upravo avarskim i slavenskim prodorom natjerala da tu postane antišizmatičkim ekspONENTOM pape Grgura Velikog.⁵⁶

Treći je primjer Sirmij koji su Avari nakon dvogodišnje iscrpljujuće opsade osvojili 582., a prema uvjetima predaje njegovom je stanovništvu bilo dozvoljeno da napusti grad. Međutim, početkom 7. st. Avari su izvršili nasilnu kolonizaciju područja oko Sirmija ili Sirmijske Panonije tako što su zarobljeno rimsko stanovništvo iz svojih pohoda naselili na to područje. To je stanovništvo, usprkos miješanju s Avarima i Bugarima, ostalo kršćansko i postalo jedan cijeli narod za čijeg je vođu bio postavljen

---

⁵⁴ Mijović 1978, 645.

⁵⁵ Bratož 2007, 273.

⁵⁶ Bratož 1986, 380-381 (nap. 87).

Kuver, sin bugarskog kana Kuvrata.⁵⁷ Kada se Kuver pobunio protiv Avara poveo je sa sobom, osim Bugara, i romansko stanovništvo iz Sirmija ili kršćanski narod Sermezijance i 681. se naselio na Keramezijskom polju između Herakleje i Stobija, odnosno na području koje je otprije bilo opustošeno avarskim pohodima. Masovno naseljavanje kršćanskog stanovništva na tom području dovelo je do obnove Stobijske biskupije, koja je već oko sto godina bila ugašena.⁵⁸

Odlukom istočnorimskog cara Mauricija 591. određeno je da biskupi koji su ostali na svojim mjestima moraju materijalno pomagati izbjegle biskupe da lakše prežive. Papa Grgur Veliki obratio se biskupima u Iliriku s molbom da oni, u skladu s carevom odlukom, na svojem području prihvate izbjegle biskupe i omoguće im preživljavanje. Međutim, taj papa i crkveni zborovi nisu bili naklonjeni nastanku privremenih sjedišta izbjeglih biskupa na područjima prihvatilišnih (domaćinskih) biskupija. Njihove uredbe o ograničenju ovlasti izbjeglih biskupa trebale su zaštititi postojeće crkveno uređenje. Zadržavanje izbjeglog biskupa u nekoj prihvatilišnoj biskupiji postalo bi trajno u slučaju ispražnjenosti njezinog sjedišta. Međutim, iznimki je i u tom pogledu sigurno bilo. Najbolji je primjer slučaj spomenutog panonskog biskupa Johana koji se nastanio u utvrdi *Novas* u Istriji. On je nastupio kao katolički biskup na području koje je pripadalo šizmatičkom biskupu iz Tergesta, pa je svoju jurisdikciju proširio na 30 km udaljenu zajednicu u Kopru (*Insula Capritana*) koja se većinom opredijelila za katoličku stranu. Novo je uređenje bilo na štetu tergestanskog biskupa, ali ga je papa Grgur Veliki iz razumljivih razloga podupro.⁵⁹

I biskup Malho bi lako mogao biti izbjeglica iz neke ugašene panonske ili mezijske biskupije. On je bio upravitelj papinskog dalmatinskog patrimonija oko 591., upravo u doba pape Grgura Velikog, a iz Dalmacije je otišao na Siciliju gdje je papa od njega tražio polaganje računa, a to sve ne bi mogao raditi da je bio vezan uz neku dalmatinsku biskupiju. A. Škegri, koji (pre)naglašava kako za Malha nema dokaza da je bio delminijski biskup nego upravitelj papinskog dalmatinskog patrimonija, ipak nije ništa neobično da su Sebastijan i Antonin, prethodnik i nasljednik Malha na dužnosti upravitelja, bili đakon i podđakon, a Malho biskup! Takav Malhov položaj shvatljiv je samo u kontekstu spomenute politike pape Grgura Velikog prema izbjeglim biskupima. I ponašanje Malha, kojeg papa ubrzo tereti za prisvajanje brojnih predmeta (vjerojatno liturgijskih) salonitanske crkve i poticanje otuđivanja njezinih dobara, ponajprije upućuje na rastrojenog izbjeglog biskupa.

Dakle, bez obzira na biskupa Malha, nastanak biskupije sa sjedištem u Delminiju usko je vezan uz doseljavanje novog rimskog stanovništva iz Panonije na delminijsko područje uslijed avarskog osvajanja ili pljačkaških pohoda i naseljavanja Slavena

---

⁵⁷ Kovačević 1977, 51-53.

⁵⁸ Popović 1986, 114, 119.

⁵⁹ Bratož 2007, 273-276.

pod avarskim vrhovništvom, bez obzira na to je li nastanak bio uvjetovan nužnim smještajem nekog izbjeglog biskupa ili isključivo naglim porastom ukupnog stanovništva što je dovelo do potrebe za novom, posebnom biskupijom. Njezin se nastanak nije kosio ni s propisom pape Grgura Velikog i uredbama crkvenih zborova o ograničenim ovlastima izbjeglih biskupa kako se ne bi smanjilo područje biskupija koje su ih prihvatile. Naime, još pola stoljeća ranije iz Salonitanske su biskupije uz suglasnost njezinog biskupa, a radi lakše uprave, bile izdvojene tri nove biskupije – Mukorska, Ludrumska i Sarzentereska – od kojih je svaka zahvaćala velik prostor. Delminijsko je područje pripalo mukorskoj biskupiji, iako je bilo dosta uvučeno u unutrašnjost i udaljeno od Mukora. U stvarnosti, delminijsko se područje nalazilo na periferiji tih triju biskupija, jer su najbliži municipiji Ekvum (*Aequum*) na Sinjskom polju i Salvij (*Salvium*) na Glamočkom polju pripadali Ludrumskoj biskupiji, što znači da joj je pripadalo i uže Livanjsko polje (koje i preostaje za traženje samog mjesta Ludruma), dok je municipij Nove (*Novae*) na Imotskom polju pripadao Sarzentereskoj biskupiji. Upravo je ta činjenica i omogućila (ili barem nije bila prepreka) izdvajanje delminijskog područja u zasebnu biskupiju, a takvo što moglo je biti pospješeno i pustošenjem Mukora 548. od istočnogotske mornarice. Međutim, život Delminijske biskupije nije dugo trajao, jer se i u provinciji Dalmaciji pojavila ista opasnost koja je dovela do naseljavanja panonskog rimskog stanovništva na njezino područje. Avari i Slaveni su već 597. napali Dalmaciju i uništili utvrđeni grad *Bonkeis* i 40 drugih utvrda, a početkom 7. st. dokrajčeni su primorski kasnoantički gradovi Salona, Naron i Skardona. Ti su se događaji morali odraziti i na delminijsko područje, što se najbolje vidi u prestanku pokopavanja na groblju u Koritima. Isto tako, u ruševinama kasnoantičke utvrde iznad Podgradine, također u Buškom blatu, nađeno je desetak avaroslavenskih željeznih trokrilnih vrhova strijela, što najbolje svjedoči o tome kada je i kako ta utvrda stradala.⁶⁰ Za prorijeđeno rimsko kršćansko stanovništvo, bez obzira na njegovo porijeklo, život je na tom području postao sasvim nesiguran i težak. U tim se novonastalim okolnostima ugasila i kratkotrajna Delminijska biskupija.

Summary

Roman *Delminium* as an early Christian bishopric

A number of mediaeval written sources mention the existence of an early Christian see in the Roman town of Delminium. From this tradition sprang the mediaeval Duvno bishopric,

---

⁶⁰ Nalazište sam obišao nekoliko puta počevši od 1987. Vrhove strijela našao je moj poznanik, ljubitelj arheologije Jure Pavić iz Podhuma kod Livna, a danas se čuvaju u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

whose first bishops bore a Delminian honorific title. Given the absence of the Duvno see from the acts of the 530 and 533 Salonitan councils, it should be dating from the second half of the 6th century. It must have been founded in relation to and for the needs of the Roman-Christian fugitives from Pannonia, who, seeking refuge from Avaric occupation, fled to the still free territories of the Roman Empire, Dalmatia included. A fairly large row cemetery excavated on the site of Koriti in the vicinity of Duvno, in the territory of the Roman *municipium* of *Delminium*, belonged to one such population group. Apart from *Delminium*, other new bishoprics were constituted in the free territory in the same way i. e., owing to the rise in the number of population and the need to host the fugitive bishops. However, the bishopric in *Delminium* lasted for only a short period of time, and was extinguished in the course of Avaric occupation and the settlement of the Slavs on most of the territory of the Roman province of Dalmatia at the turn of the 6th and 7th centuries.

Translation: Branka Migotti

LITERATURA / LITERATURE

- Basler 1972   Duro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Belošević 1968   Janko Belošević, Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra, *Diadora*, 4, 221-246 + 18 tabli i 2 plana.
- Bojanovski 1965   Ivo Bojanovski, Crkvena, Crvenica, Duvno – kasnoantička bazilika, praistorijski i antički nalazi, *AP*, 7, 134-140.
- Bojanovski 1968   Ivo Bojanovski, Prisoje, Buško blato, Duvno – kasnoantička bazilika, *AP*, 10, 162-165 + 1 prilog.
- Bojanovski 1974   Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, 2, Sarajevo.
- Bojanovski 1988   Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ..., LXVI, Centar ..., 6, Sarajevo.
- Bratož 1986   Rajko Bratož, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, *Zgodovinski časopis*, 40, Ljubljana, 363-394.
- Bratož 2007   Rajko Bratož, Izseljevanje prebivalstva iz zahodnega Ilirika v 5. in 6. stoletju. Vojni ujetniki in begunci v pozni antiki, u: Vincenc Rajšp i Ernst Bruckmüller (ur.), *Vilfanov zbornik*, Ljubljana, 247-284.
- Cambi 1976   Nenad Cambi, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, u: "Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali jadrana", IX kongres Arheološkog društva Jugoslavije, Zadar, 24-27 listopada 1972., *Materijali SADJ*, XII, Zadar, 239-282.
- Cambi 1978   Nenad Cambi, Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia, *Atti del IX congresso internazionale di archeologia christiana*, Roma 21-27 settembre 1975, vol. 2, Roma, 141-156.
- Cambi 1989   Nenad Cambi, Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia, *Actes du XIe congres international d'archeologie chrétienne*,

- Lyon, Vienne, Grenoble, Genove et Aoste (21-28 settembre 1986)*, École française de Rome, Pontificio istituto di archeologia cristiana, 2389-2440.
- Cambi 2002   Nenad Cambi, *Antika*, u: *Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Čače 1993   Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae* u »Kozmografiji« Anonima Ravenjanina, *Diadora*, 15, 347-439.
- Dodig 2005a   Radoslav Dodig, Rimski nadgrobni spomenik iz Tomislavgrada, *VAHD*, 97 (2004), 339-351.
- Dodig 2005b   Radoslav Dodig, Rimski spomenici iz Tomislavgrada, *Hercegovina*, 19, Mostar, 21-30.
- Dodig 2009   Radoslav Dodig, Rimski spomenici iz delminijskoga municipija, *ARR*, 16, 47-66.
- Jadrijević 1936   Ante Jadrijević, Gdje se je nalazio Reditio(n), biskupski grad sv. Aurelija?, *Nova revija*, XV, Makarska, 194-204.
- Jadrijević 1938   Ante Jadrijević, Osvrt na kritiku veleč. Dra Mihe Barade u pitanju moje ubikacije grada Reditio(na), *Nova revija*, XVII, Makarska, 257-265.
- Jeličić-Radonić 1994   Jasna Jeličić-Radonić i suradnici, *Gata. Crkva Justinijanova doba*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, Posebna izdanja, 4, Split.
- Jurić 1993   Radomir Jurić, Fibula oblika križa iz Privlake kod Zadra, *Diadora*, 15, 103-125.
- Jurić 2003   Radomir Jurić, Fibula oblika križa iz Podgrađa (*Asseria*) kod Benkovca, *Diadora*, 21, 213-227.
- Kovačević 1977   Jovan Kovačević, *Avarski kaganat*, Srpska književna zadruga, Beograd (ćirilica).
- Lányi 1972   Vera Lányi, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien, *AArH*, 24, 53-213.
- Mandić 1935   Dominik Mandić, Duvanjska biskupija od XIV.–XVII. stoljeća, *Croatia sacra*, 5, Zagreb, 3-98.
- Marić 1969   Zdravko Marić, Kasnoantička nekropola na praistorijskoj gradini u Koritima kod Duvna, u: *Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena"*, Mostar, 24-26. oktobra 1968., *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, XII, Centar za balkanološka ispitivanja, 4, Sarajevo, 239-243.
- Marijanović 1988   Ivana Marijanović, enciklopedijske natuknice: Drage, Rašeljke, Duvno (br. 23.53); Liskova dražica, Rašeljke, Duvno (br. 23.192); Rebrine, Rašeljke, Duvno (br. 23.291), u: Borivoj Čović (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 262, 270, 291.
- Migotti 2004   Branka Migotti, Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2001., *ARR*, 14, 141-246.

- Migotti 2007 Branka Migotti, Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2002. i 2003., *ARR*, 15, 125-209.
- Migotti, Perinić 2001 Branka Migotti, Ljubica Perinić, Nekropola na Štrbincima kod Đakova u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije, *ARR*, 12, 103-204.
- Mijović 1978 Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *AV*, XXIX, 641-678.
- Miletić 1956 Nada Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *GZM, Arheologija*, n. s. XI, 9-39 + 12 tabli i 1 plan.
- Miletić 1970 Nada Miletić, Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, *GZM, Arheologija*, n. s. XXV, 119-177.
- Miletić 1979 Nada Miletić, Ranosrednjovekovna nekropola u Koritima kod Duvna, *GZM, Arheologija*, n. s. XXXIII (1978), 141-204.
- Miletić 1991 Nada Miletić, Naknadno otkriveni grobovi u Rakovčanima kod Prijedora, *GZM, Arheologija*, n. s. 46, 203-210 (ponovno tiskano 2005.).
- Mikić 1979 Živko Mikić, Rezultati antropoloških ispitivanja ranosrednjovekovne nekropole u Koritima kod Duvna, *GZM, Arheologija*, n. s. XXXIII (1978), 205-222.
- Paškvalin 1998 Veljko Paškvalin, Ostaci starokršćanske bazilike na Crkvini (Gru-dine) u Bugojnu s osvrtnom na mvn(cipium) Bist(ue) ili Bistves, sjedište bistuenske biskupije i biskupa Andrije, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, III, Città del Vaticano, Split*, 549-619.
- Patsch 1897 Karl Patsch, Novi spomenici iz Županjca – Delminiuma, *GZM*, IX, 227-243 (ćirilica).
- Patsch 1904 Karl Patsch, Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminiuma, *GZM*, XVI, 307-365.
- Pohl 1988 Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, Verlag C. H. Beck, München.
- Popović 1986 Vladislav Popović, Kuvrat, Kuver i Asparuh, *Starinar*, XXXVII, Beograd, 103-133 (ćirilica).
- Radimský 1894 Vaclav Radimský, Starine kotara županjačkog u Bosni, *GZM*, VI, 283-319.
- Rapanić 1984 Željko Rapanić, Kasnoantička »palača« u Ostrvici kod Gata (Poljica), u: *Znanstveni skup "Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka"*, Sinj, 3-6. lipnja 1980., *IzdHAD*, 8, Split, 149-162.
- Sokač-Štimac 1984 Dubravka Sokač-Štimac, Rezultati arheoloških istraživanja na Treštanovačkoj gradini, *PZ*, 5, 113-133.
- Sokač-Štimac, Bulat 1974 Dubravka Sokač-Štimac, Mirko Bulat, Rimski nekropola na Treštanovačkoj gradini. Prvi rezultati arheoloških istraživanja, *PZ*, 4, 114-140.

- Škegro 2000 Ante Škegro, Je li rimski Delminij bio biskupsko sjedište?, *Povijesni prilozi*, 20, Zagreb, 9-85.
- Škegro 2002 Ante Škegro, *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u Bosanski apostolski vikarijat*, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Škegro 2007 Ante Škegro, Tobožnja delminijska biskupija, *OA*, 31, 283-302.
- Škegro 2008 Ante Škegro, Kontroverzni biskup Malho i tzv. Delminijska biskupija, *Archaeologia Adriatica* (Cambijev zbornik), 2/2, Zadar, 519-527.
- Vinski 1968 Zdenko Vinski, Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji, *VAMZ*, III, 103-166 + 10 tabli.
- Vinski 1974 Zdenko Vinski, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, *VAHD*, LXIX, 5-86 + 50 tabli i 3 priloga.
- Vinski 1991 Zdenko Vinski, Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje, *SHP*, 19, 5-73 + 1 plan.

ŽELJKA BEDIĆ, MARIO NOVAK, MARIO ŠLAUS

DENTALNA OBOLJENJA S TRI KASNOANTIČKA NALAZIŠTA U SJEVEROISTOČNOJ HRVATSKOJ

Željka Bedić
Odsjek za arheologiju
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb
zeljka.bedic@gmail.com

UDK 902:572(497.5-11)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 18. X. 2008.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

Dr. sc. Mario Novak
Odsjek za arheologiju
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb
mnovak@hazu.hr

Dr. sc. Mario Šlaus
Odsjek za arheologiju
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb
mario.slaus@zg.htnet.hr

Zubi su u bioarheologiji neizmjerno važni za rekonstrukciju načina života arheoloških populacija. Prisutnost i distribucija dentalnih oboljenja upućuju na međusobnu povezanost prehrane i uvjeta života na nekom području. Cilj ovoga rada jest odrediti kvalitetu života na tri kasnoantička nalazišta u sjeveroistočnoj Hrvatskoj na temelju učestalosti i distribucije karijesa, apscesa i zaživotnog gubitka zuba. Dobiveni rezultati pokazuju manju učestalost dentalnih oboljenja u Štrbincima u odnosu na Zmajevac i Osijek te sugeriraju spolne razlike u uzorku iz Osijeka, gdje je kod žena evidentirano znatno više dentalnih oboljenja nego kod muških osoba.

Ključne riječi: karijes, apsces, zaživotni gubitak zuba, Štrbinci, Zmajevac, Osijek, kasna antika (*Key words:* caries, abscess, antemortem tooth loss, Štrbinci, Zmajevac, Osijek, Late Antique)

Uvod

Jednako kao i kosti, zubi su izvanredan pokazatelj uvjeta i kvalitete života određene populacije na nekom prostoru tijekom povijesti. Zubi su jedan od najizdržljivijih fizičkih dokaza postojanja osobe nakon smrti i kao takvi pogodan su materijal za paleodentalna istraživanja, iz dva razloga (Waldron 2001). Kao prvo, zbog udjela anorganskih tvari (cement zuba sadrži ih oko 68%, dentin 72%, a zubna

caklina čak 96%) (Smokvina 1959) zubi su veoma otporni na postmortalna oštećenja te zadržavaju svoj originalni oblik bez obzira na postmortalni okoliš. Drugi razlog jest taj što procesuiranja na zubima (popravci i oralna kirurgija) u prošlosti nije bilo ili ga je bilo rijetko, pa epidemiologija karijesa može biti proučena u svom originalnom obliku (Watt 1997). Nadalje, proučavanje patologija na zubima (karijesa, apscesa, zaživotnog gubitka zuba), kalkulusa, hipoplazije zubne cakline i abrazije zubnih ploština daje informacije o prehrani (što se jede), nutriciji (je li prehrana fiziološki adekvatna) te o postojećim tehnikama odnosno različitim načinima pripreme hrane (Lukacs 1989).

S razvojem bioarheologije postalo je jasno da veliku ulogu u rekonstrukciji prehrambenih navika i načina života neke populacije imaju upravo zubi. Provedena su mnoga istraživanja da bi se otkrili i razjasnili procesi koji utječu na zdravlje zuba, a samim time i na kvalitetu života. Ubelaker et al. (1969), Pindborg (1970), Molnar (1972), Nizel (1973), Burns (1979), Leverett (1982), Milner (1984), Walker i Hewlett (1990), Goodman i Rose (1991), Larsen et al. (1991), Woodward i Walker (1994), Bowen (1994), Manzi et al. (1999), Cucina i Tiesler (2003), Bonfiglioli et al. (2003), Eshed et al. (2006) i Erdal (2007) samo su neki od autora koji su se bavili proučavanjem dentalnih patologija u različitim svjetskim populacijama.

U Hrvatskoj su do sada objavljeni radovi u kojima su uglavnom prikazani rezultati antropoloških analiza ljudskog osteološkog materijala bazirani i na koštanom i na dentalnom materijalu. Mnogo su rjeđi radovi koji proizlaze samo iz proučavanja zuba (Šlaus et al. 1997; Vodanović et al. 2005; Rajić Šikanjić 2005). Svrha ovog rada jest utvrditi učestalost i distribuciju dentalnih oboljenja (karijesa, apscesa i zaživotnog gubitka zuba) na tri antičke populacije iz sjeveroistočnog djela kontinentalne Hrvatske. Analizirana su nalazišta Osijek (*Mursa*), Štrbinci (*Certissia*) i Zmajevac (*Ad Novas*). Takva analiza daje podatke o uvjetima života kasnoantičkih populacija u sjeveroistočnoj Hrvatskoj te pokazuje sličnosti i razlike između pojedinih nalazišta, što je važno zbog njihovog geopolitičkog, gospodarskog i kulturnog položaja unutar granica Rimskog Carstva.

Materijali i metode

Sva tri analizirana nalazišta nalaze se u Slavoniji i Baranji, unutar radijusa od oko 70 km te pripadaju 4. i početku 5. st. Hrvatsko je Podunavlje u rimsko doba bilo dio limesa. Zbog toga što je Dunav bio izvanredna prirodna prepreka koja nije zahtijevala gradnju posebnog zida, uz njegov je tok bio konstruiran sustav promatračnica, manjih utvrda i većih tabora koji su međusobno komunicirali sistemom cesta. Zbog takvog je karaktera taj sektor u antici imao i svoje posebno ime: *ripa* (Bulat 1969).

Zanimljivo je da svako od ovdje obrađenih nalazišta ima svojih specifičnosti što se tiče geografskog položaja, ali i u administrativnom pogledu. Arheolozi su tijekom

topografskih istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji teren podijelili na tri pojasa koji vjerojatno odgovaraju i rimskoj organizaciji limesa:

1. prostor neposredno uz staru obalu Dunava
2. bliže zaleđe
3. dublje zaleđe.

Zmajevac pripada prvom pojasu, Osijek drugom, a Štrbinci trećem.

Zmajevac se nalazi u blizini granice s Mađarskom i Srbijom. Od Dunava i njegovih meandara udaljio se za nekih 4 km, a od Osijeka 35 km. U 4. st. od Batine Skele (*Ad Militare*) do Zmajevca vodila je vojnička cesta. Zmajevac je bio kastel pravokutnog oblika, dužine 200 i širine 90 m (Pinterović 1969). Šezdesetih je godina prošloga stoljeća na obronku Gradca nađeno nekoliko skeletnih grobova iz 3. st., a 1998. otkrivena je nova nekropola koja najvjerojatnije ima veze s rimskim lokalitetom na brežuljku sa suprotne strane ulice (Varhegy). Tu nekropolu, koju prilozi datiraju u 4. st. (Šimić 1998), od 1999. do danas sustavno istražuje Muzej Slavonije Osijek. Zbog mnogo površinskih nalaza opeka, crjepova, žbuke i kamena, kao i zbog čestih nalaza keramike, željeznog alata i brončanih predmeta po okolnim zmajevačkim vinogradima smatra se da je u Zmajevcu bila *Ad Novas*, antička postaja i utvrđenje. Za analizu zuba prikupljeno je 119 kostura čija je ušćuvanost varirala od loše do vrlo dobre.

Rimska Mursa smještena je na povišenoj desnoj obali rijeke Drave, nedaleko od njenog ušća u Dunav. U doba cara Hadrijana i njegovih prvih nasljednika grad doživljava svoj najveći procvat; godine 124. Hadrijan mu dodjeljuje gradsko pravo, a kasnije (možda godine 133.) grad stječe rang kolonije (*Colonia Aelia Mursa*). Mursa je imala četiri nekropole koje se nalaze u izvangradskom prostoru: zapadnu, južnu, sjevernu i istočnu. Analizirani materijal potječe s istočne nekropole. Materijalni ostaci nekropolu datiraju u 4. st. (Göricke-Lukić 2000). Među grobnim nalazima su uporabni predmeti od kovine, kosti, stakla i keramike te kulturni predmeti. Istraživanja, započeta 1988., sustavno se provode gotovo svake godine pod vodstvom Muzeja Slavonije – od 2001. do danas pod vodstvom Hermine Göricke-Lukić (1999., 2000.) te Slavice Filipović. Za dentalnu analizu bilo je dostupno 67 dobro ušćuvanih kostura.

Štrbinci su smješteni približno 3 km jugoistočno od Đakova. Na temelju rimskih putopisno-zemljopisnih izvora od 2. do 7. st. pretpostavlja se da se ondje nalazilo rimsko naselje *Certissia* čije je ime zabilježeno na jednom epigrafičkom spomeniku s nepoznatog mjesta nalaza. Branka Raunig, arheologinja Muzeja Đakovštine u Đakovu, od 1964. do 1967. nadzirala je radove prilikom gradnje trafostanice tijekom kojih je na vidjelo izašla velika količina arheološke građe: podnice od opeke, nekoliko lončarskih peći, predmeti od keramike, stakla, željeza i bronce te novac (Raunig 1965). Ona je ujedno sporno rimsko naselje Certisiju prva smjestila u Štrbince (Raunig 1965; 1965a; 1980). Sustavna arheološka istraživanja provode se od 1993. sve do danas, prvo pod vodstvom Zorana Gregla i Arheološkog muzeja u Zagrebu (1994.), a

zatim Branke Migotti iz Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (2004.). Od priloga nađene su staklene posude, nakit od stakla, metala i kosti (narukvice, perle, prstenje, privjesci, naušnice), pojasna oprema i drugo. Groblje je određeno kao kasnoantičko-ranokršćansko, a datirano je u drugu polovicu 4. st., s još nedokazanom mogućnošću pomicanja datacije u 5. st. (Migotti 2004). Za dentalne patologije analizirano je 105 kostura čije je stanje ušćuvanosti različito, od vrlo dobrog do vrlo lošeg.

Kod uzorka iz Zmajevca analiza je načinjena na 1.187 trajnih zuba i na 1.274 alveole kod 60 žena te na 1.229 zuba i 1.257 alveola kod 59 muškaraca. Uzorak iz Osijeka sadržavao je 517 zuba i 686 alveola 33 žene te 440 zuba i 529 alveola 34 muškarca. Štrbinci su zastupljeni sa 43 žene koje imaju 795 analiziranih zuba i 860 alveola te sa 61 muškarcem kod kojih je analizirano 1.178 zuba i 1.265 alveola.

Spol je određen antroposkopskom metodom temeljenom na općim morfološkim razlikama u građi između muškog i ženskog kostura. Brojna istraživanja (Phenice 1969; Krogman i Işcan 1986; Kelley 1978; Kimura 1982; Weaver 1980; Sutherland 1991) pokazala su da se osnovne morfološke razlike između muškog i ženskog kostura nalaze u području zdjelice. Ti su kriteriji primjenjivani kad god je to bilo moguće. U slučaju kad zdjelica nije bila ušćuvana korištene su druge, kranijalne i postkranijalne morfološke razlike (Bass 1987). Od velike su važnosti bile i diskriminantne funkcije za određivanje spola odraslih osoba na temelju dimenzije bedrene kosti (Šlaus 1997) i goljenične kosti (Šlaus, Tomičić 2005).

Starost je procijenjena na temelju većeg broja kriterija: morfologije pubične simfize (Brooks, Suchey 1990; Gilbert, McKern 1973; McKern, Stewart 1957; Todd 1920, 1921), morfologije aurikularne ploštine (Lovejoy et al. 1985), promjena na sternalnim krajevima rebra (Işcan et al. 1984, 1985), stupnja obliteracije ektokranijalnih šavova (Meindl, Lovejoy 1985), prisutnosti degenerativnih osteoartritičnih promjena na zglobnim ploštinama dugih kostiju i kralježnici te na temelju istrošenosti okluzalnih ploština zubi. Procjena starosti pojedinca dana je u rasponu od pet godina, naprimjer od 21 do 25 godina, no za potrebe ovog rada uzorak je podijeljen na dvije velike starosne skupine: mlađe odrasle osobe od 16 do 35 godina te starije odrasle osobe koje imaju više od 35 godina. Razlog jest taj što su dentalna oboljenja pozitivno korelirana sa starijom dobi.

Prije početka analize obavljena je detaljna inventura svih zubi. Prisutnosti zubi kodirana je kao: prisutan, ispao zaživotno, ispao nakon smrti, djelomično niknuo ili nije niknuo. Zabilježena je i prisutnost karijesa koja je dijagnosticirana makroskopski pomoću dentalne probe pod jakim svjetlom. Također je evidentirana prisutnost apscesa te zaživotnog gubitka zuba.

Zubni karijes zarazna je bolest koja nastaje kada se na zub natalože različite bakterije koje proizvode kiseline koje demineraliziraju caklinu i, ukoliko se ne odstrane,

uzrokuju potpuno uništenje cakline i dentina (Bhaskar 1981). Za taj patogeni proces odgovorne su bakterije roda *Streptococcus* koje uzrokuju fermentaciju ugljikohidrata (White 1975; James 1975; Kamp et al. 1983). Uništenje se očituje kao manji ili veći defekt na kruni ili korijenu zuba. Učestalost i vrsta karioznih promjena na zubima unutar jedne populacije ponajprije ovisi o vrsti i konzistentnosti hrane kojom se ta populacija prehranjuje (Wells 1975; Powell 1985), a zatim i o pH vrijednosti unutar usne šupljine, dentalnoj higijeni te tehnikama pripreme hrane (Silverstone et al. 1981).

Alveolarni apsces ili granulom nastaje kada se bakterije iz karijesa prošire preko korijena zuba na zubnu alveolu te zbog pritiska gnoja stvaraju otvor na kortikalnoj kosti koji se očituje kao manji ili veći litički defekt.

Zaživotni gubitak zuba dijagnosticiran je ukoliko zubna alveola pokazuje znakove resorpcije alveolarne kosti (Frayer 1989; Ortner, Putschar 1985). Taj proces nastaje ako uslijed apscesa zub umre i biva ekstrahiran, ili nakon kronične upale desni (gingivitisa), uzrokujući povlačenje zubnog mesa (Hilson 1996).

Razlike između uzoraka testirane su Hi-kvadrat testom i smatraju se statistički značajnima ukoliko je $P < 0,05$, a vrlo značajnima ako je $P < 0,01$.

Rezultati

U tablici 1 prikazane su prosječne doživljene starosti za sva tri nalazišta iz sjeveroistočne Hrvatske. U Štrbincima muškarci žive dulje od žena u prosjeku dvije godine, u Zmajevcu i Osijeku po godinu i pol. Razlika između pojedinih nalazišta dokazana je neparametrijskim Kruskal-Wallis testom. Rezultati su pokazali da populacije iz Štrbinaca i Zmajevca žive gotovo jednako dugo (38,15 godina u Štrbincima i 38,76 u Zmajevcu) te da između njih ne postoje statistički značajne razlike. S druge strane, populacija iz Osijeka (s prosječnom doživljenom starosti od 35,07 godina) razlikuje se od populacije sa spomenutih nalazišta. Prosječni životni vijek na ovom nalazištu kraći je za tri do tri i pol godine od onoga u Štrbincima i Zmajevcu, što je i statistički značajno. Između Štrbinaca i Osijeka razlika iznosi $P < 0,05$, $\chi^2 = 4,98$, a između Zmajevca i Osijeka $P < 0,05$, $\chi^2 = 5,54$. Između žena unutar tri analizirana nalazišta ne postoji statistički značajna razlika u doživljenoj starosti, dok je kod muškaraca razlika prisutna između Zmajevca i Osijeka ($P < 0,05$, $\chi^2 = 3,94$).

Izračunate su učestalosti dentalnih oboljenja po zubu, odnosno alveoli. Rezultati su prikazani u tablici 2.

Karijesi

Ukupna učestalost karijesa u uzorku iz Štrbinaca iznosi 8,1% (159/1973). Mlađe odrasle osobe starosti od 15 do 34 godine imaju učestalost karijesa od 5,8% (42/730),

dok je kod starijih osoba učestalost karijesa 9,4% (117/1243). Ta je razlika značajna ($P<0,01$, $\chi^2=7,82$). Učestalost karijesa kod žena iznosi 6,9% (55/795), a kod muškaraca 8,8% (104/1178). Razlika u učestalosti karijesa između spolova nije značajna.

U uzorku iz Zmajevca ukupna učestalost karijesa iznosi 9,1% (221/2416), što je vrlo slično uzorku iz Štrbinaca. Osobe starosti između 15 i 34 godine imaju 5,3% (54/1028) karijesa, a one starije od 35 godina 12,0% (167/1338). Razlika je ponovno statistički značajna ($P<0,001$, $\chi^2=35,02$). Učestalost karijesa kod žena iznosi 9,6% (114/1187), a kod muškaraca 8,7% (107/1229). Razlika nije značajna.

Uzorak iz Osijeka ima ukupnu učestalost karijesa od 11,0% (105/957). Kod mlađih odraslih osoba ta učestalost iznosi 8,1% (43/528), a kod starijih 14,5% (62/429), što je statistički značajno ($P<0,01$, $\chi^2=9,01$). Žene imaju veću učestalost karijesa (13,3%, ili 69/517) od muškaraca (8,2%, ili 36/440), kako na razini čitavih uzoraka ($P<0,05$, $\chi^2=5,97$), tako i na razini uzorka starijih odraslih osoba (21,1%, ili 45/213 naspram 7,9% ili 17/216; $P<0,001$, $\chi^2=14,19$).

Pri usporedbi sva tri nalazišta prisutno je nekoliko značajnih razlika u učestalostima karijesa. Žene starije od 35 godina u uzorku iz Zmajevca (13,7%, 81/590) i Osijeka (21,1%, 45/213) imaju statistički značajno više karijesa od uzorka iz Štrbinaca (8,0%, 37/464). U Zmajevcu ta razlika iznosi $P<0,01$, $\chi^2=8,08$, a u Osijeku $P<0,001$, $\chi^2=22,50$. Razlika je također prisutna u istoj dobnoj skupini između žena iz Zmajevca i Osijeka, gdje iznosi $P<0,05$, $\chi^2=5,93$. Zbog tog razloga na razini ukupnog uzorka kod žena postoje statistički značajne razlike. Zmajevac (9,6%, 114/1187) i Osijek (13,3%, 69/517) imaju veću učestalost karijesa nego Štrbinci (6,9%, 55/795). Razlika u Zmajevcu je $P<0,05$, $\chi^2=4,06$, a u Osijeku $P<0,001$, $\chi^2=14,38$. Između uzorka iz Osijeka i Zmajevca razlika iznosi $P<0,05$, $\chi^2=4,87$. Statistički značajna razlika u cjelokupnom uzorku prisutna je između Osijeka (11,0%, 105/957) i Štrbinaca (8,1%, 159/1973) i iznosi $P<0,05$, $\chi^2=6,32$.

Apscesi

Ukupna učestalost apscesa kod žena i muškaraca iz Štrbinaca iznosi 1,4% (29/2125). Osobe starosti od 15 do 35 godina imaju učestalost apscesa 0,5% (4/729). Kod starijih osoba učestalost je mnogo veća (1,8%, ili 25/1396; $P<0,05$, $\chi^2=4,61$). Apscesi uopće nisu evidentirani kod mlađih muškaraca iz Štrbinaca (0/367), dok žene mlađe od 35 godina imaju učestalost apscesa od 1,1% (4/362). Između starijih žena (1,0%, 5/498) i muškaraca (2,2%, 20/898) postoji razlika u učestalostima apscesa koja, međutim, nije statistički značajna. Kad se usporede žene i muškarci ukupno, ne primjećuje se gotovo nikakva razlika; učestalost apscesa kod žena iznosi 1,0% (9/860), dok kod muškaraca ona iznosi 1,6% (20/1265).

Ukupna učestalost apscesa u uzorku iz Zmajevca iznosi 1,7% (43/2531). Kod mlađih odraslih osoba ta je učestalost 0,4% (4/945), a kod starijih 2,5% (39/1586), što je i statistički značajno ($P < 0,001$, $\chi^2 = 14,69$). Razlike po spolovima u istim dobnim skupinama nisu značajne: mlađe ženske osobe imaju 0,2% (1/571), a muške 0,8% (3/374) apscesa po alveoli. Učestalost apscesa kod starijih žena iznosi 3,0% (21/703), a kod starijih muškaraca 2,0% (18/883). Također ne postoji razlika pri usporedbi ukupnog uzorka žena (1,7%, 22/1274) s ukupnim uzorkom muškaraca (1,7%, 21/1257).

U Osijeku učestalost apscesa kod svih odraslih osoba iznosi 1,2% (14/1215). Ne postoji velika razlika između mlađih i starijih osoba. Osobe mlađe od 35 godina imaju učestalost od 1,0% (6/615), dok ona kod osoba starijih od 35 godina iznosi 1,3% (8/600). Žene mlađe od 35 godina imaju učestalost karijesa od 0,9% (3/351), a mlađi muškarci 1,1% (3/264). Slična je i učestalost kod starijih osoba: žene imaju 1,2% (4/335), a muškarci 1,5% (4/265). Na razini cjelokupnog uzorka između žena i muškaraca ne postoji velika razlika: 1,0% (7/686) apscesa kod žena i 1,3% (7/529) kod muškaraca.

Učestalost apscesa u sva tri nalazišta vrlo je slična. Najveća razlika evidentirana je kod starijih žena u uzorcima iz Štrbinaca i Zmajevca. Žene iz Zmajevca imaju učestalost apscesa 3,0% (21/703), a žene iz Štrbinaca 1,0% (5/498), što predstavlja statistički značajnu razliku ($P < 0,05$, $\chi^2 = 4,52$).

Zaživotni gubitak zuba

Ukupna učestalost zaživotnog gubitka zuba u uzorku iz Štrbinaca iznosi 6,2% (131/2125). Mlađe odrasle osobe imaju učestalost zaživotnog gubitka zuba od 3,2% (23/729), a starije od 7,7% (108/1396). Ta razlika jest značajna ($P < 0,001$, $\chi^2 = 17,37$). Kod mlađih žena zaživotno je ispalo 4,7% (17/362) zuba, a kod mlađih muškaraca 1,6% (6/367). Iako je riječ o razlici od čak 3%, ona nije statistički značajna. Starije žene (8,2%, 41/498) i muškarci (7,5%, 67/898) imaju sličan postotak učestalosti zaživotnog gubitka zuba. Takva je situacija i na razini cjelokupnog ženskog i muškog uzorka: žene ukupno imaju 6,7% (58/860), a muškarci 5,8% (73/1265) zaživotnog gubitka zuba.

U uzorku iz Zmajevca zaživotno je izgubljeno 9,3% (235/2531) zubi. Kod mlađih odraslih osoba učestalost iznosi 1,0% (9/945), a kod starijih 14,2% (226/1586). Riječ je o statistički značajnoj razlici ($P < 0,001$, $\chi^2 = 122,74$). Mlađe žene i mlađi muškarci imaju slične učestalosti zaživotnog gubitka zuba: za žene ona iznosi 1,1% (6/571), a za muškarce 0,8% (3/374). Kod starijih osoba postoji značajna razlika. Starije žene imaju učestalost zaživotnog gubitka zuba od 18,3% (129/703), a muškarci od 11,0% (97/883; $P < 0,01$, $\chi^2 = 16,78$). Uočena je i značajna razlika na razini ukupnih uzoraka muškaraca

i žena. Žene imaju učestalost zaživotnog gubitka zuba od 10,6% (135/1274), a muškarci od 8,0% (100/1257; $P<0,05$, $\chi^2=4,93$).

Po postotku učestalosti zaživotnog gubitka zuba Osijek pokazuje velike sličnosti sa Zmajevcem. Ukupni gubitak zuba prije smrti u čitavom uzorku iznosi 8,4% (102/1215). Evidentna je razlika između mlađih i starijih odraslih osoba. Osobe mlađe od 35 godina imaju učestalost zaživotnog gubitka zuba od 1,0% (6/615), a starije osobe od čak 16,0% (96/600), što predstavlja statistički značajnu razliku ($P<0,001$, $\chi^2=87,20$). Mlađe žene i muškarci imaju sličan postotak gubitka zuba prije smrti: žene 1,4% (5/351), a muškarci 0,4% (1/264). Kod starijih odraslih osoba postoji velika razlika: starije žene imaju učestalost zaživotnog gubitka zuba od 22,4% (75/335), dok kod muškaraca ona iznosi 7,9% (21/265). Razlika je statistički značajna ($P<0,001$, $\chi^2=21,97$). Na razini čitavog ženskog i muškog uzorka također postoji razlika. Žene imaju ukupnu učestalost zaživotnog gubitka zuba od 11,7% (80/686), a muškarci od 4,2% (22/529). Razlika je statistički značajna ($P<0,001$, $\chi^2=20,89$).

Ukupna učestalost zaživotnog gubitka zuba u uzorcima iz Zmajevca (9,3%, 235/2531) i Osijeka (8,4%, 102/1215) u usporedbi sa Štrbincima (6,2%, 131/2125) veća je, pa je razlika i statistički značajna. U Zmajevcu ona iznosi $P<0,001$, $\chi^2=15,09$, a u Osijeku $P<0,05$, $\chi^2=5,59$. Mlađe žene iz Zmajevca imaju postotak zaživotnog gubitka zuba od 1,1% (6/571), mlađe žene iz Osijeka 1,4% (5/351), a one iz Štrbinaca 4,7% (17/362). Žene iz Štrbinaca imaju veću učestalost zaživotnog gubitka zuba i od žena iz Zmajevca i od žena iz Osijeka. Razlika između Štrbinaca i Zmajevca iznosi $P<0,001$, $\chi^2=10,78$, a između Štrbinaca i Osijeka $P<0,05$, $\chi^2=5,33$. Kod starijih žena iz Zmajevca (18,3%, 129/703) i Osijeka (22,4%, 75/335) veća je učestalost gubitka zuba prije smrti nego u Štrbincima (8,2%, 41/498). Razlika je statistički značajna; kod Zmajevca ona iznosi $P<0,001$, $\chi^2=23,73$, a kod Osijeka $P<0,001$, $\chi^2=32,31$. Takva je razlika i na razini čitavog ženskog uzorka. Kod žena iz Zmajevca učestalost zaživotno izgubljenih zubi iznosi 10,6% (135/1274), u Osijeku 11,7% (80/686), a u Štrbincima 6,7% (58/860). Statistički značajna razlika u Zmajevcu iznosi $P<0,01$, $\chi^2=8,8$, a u Osijeku $P<0,01$, $\chi^2=10,75$. Kod starijih muškaraca prisutna je razlika između Štrbinaca (7,5%, 67/898) i Zmajevca (11,0%, 97/883). Razlika je statistički značajna ($P<0,05$, $\chi^2=6,19$). Postoje razlike u ukupnom uzorku muškaraca iz Štrbinaca (5,8%, 73/1265), Zmajevca (8,0%, 100/1257) i Osijeka (4,2%, 22/529). Statistički značajna razlika između Zmajevca i Štrbinaca iznosi $P<0,05$, $\chi^2=4,37$, a između Zmajevca i Osijeka $P<0,01$, $\chi^2=7,84$.

Rasprava

Analiza dentalnih patologija i njihova usporedba s tri kasnoantička nalazišta iz sjeveroistočnog dijela kontinentalne Hrvatske daju informacije o prehrani i načinu pripreme hrane. Pisanih izvora o kasnoantičkom stanovništvu koje je naseljavalo te krajeve nema. U Osijeku je pronađeno nekoliko nadgrobnih natpisa koji otkrivaju da su na nekropoli bili pokapani pripadnici svih društvenih slojeva, od peregrina do

rimskih građana različitog etničkoga podrijetla (Göricke-Lukić 2000). Na Štrbincima su pronađeni kasnoantički grobovi s posve oskudnim priložima ili potpuno bez njih, kao i oni koji su sadržavali razmjerno ili pak istinsko obilje priloženih predmeta. Odatle potječe i epitaf koji su mladiću Flaviju Mauru podigli njegovi sudruzi (kolege) i koji svjedoči o gradskoj naravi rimskog naselja na Štrbincima, jer su kolegiji bili svojstveni upravo gradskim sredinama (Migotti 1998). Rezultati analiza upozorili su na određeni trend unutar tih nalazišta. Od sva tri analizirana nalazišta Osijek pokazuje najveću učestalost karijesa na razini čitavih uzoraka, kao i najveću učestalost karijesa na uzorku žena. Slijedi ga Zmajevac, a zatim Štrbinci. Zanimljivo je da, za razliku od žena, muškarci iz Osijeka imaju najmanje karijesa na sva tri uzorka. Također je iznenađujuće što uzorak iz Osijeka ima najmanju prosječnu doživljenu starost od sva tri nalazišta, pa bi prema tome, zbog poznate povećane učestalosti dentalnih oboljenja sa starijom životnom dobi (razlog tome jest taj što je kod mladih ljudi spoj između cementuma i cakline na kruni zuba prekriven gingivom, a kod starijih taj je dio zuba zbog alveolarne apsorpcije izložen karijesu), trebao imati i najmanju učestalost karijesa, apscesa i zaživotnog gubitka zuba. Moguće objašnjenje za veću učestalost karijesa u Osijeku jest to da je postojala neka vrsta spolne diferencijacije unutar tamošnjeg društva koja je žene iz antičke Murse izlagala velikom riziku razvijanja karijesa.

Neki autori (npr. Larsen 1983; Lukacs 1996) smatraju, naime, da su različite kulturne predrasude, osobito one vezane uz pripremu i konzumaciju hrane, odgovorne za povećanu učestalost karijesa kod žena, često vidljivu u različitim arheološkim populacijama. Iako ne raspoložemo pisanim izvorima koji bi svjedočili o tome kakvu su vrstu hrane konzumirale analizirane kasnoantičke populacije, postoje izvori koji se odnose na čitavo Rimsko Carstvo.

Iz povijesnih je izvora poznato da su žitarice bile osnovni element prehrane nižih klasa u rimskom svijetu. Od 2. do 3. st. pr. Kr. žitarice su konzumirane većinom u obliku kruha. No, u ruralnim i urbanim nižim klasama, puls (kaša od žitarica pomiješana s vodom, soli i malo ulja) je bio važna zamjena za kruh (Neri 1985). Tipično rimsko jelo sastojalo se od kruha napravljenog od cjelovitog brašna, zatim od vina, različitog povrća (grah, leću i repu konzumirala je viša klasa, dok su luk, češnjak i grašak bili rezervirani za nižu; Dosi 1990), masti, nešto voća i maslina. Učestalost karijesa od 8,1% u Štrbincima, 9,1% u Zmajevcu i 11,0% u Osijeku odgovarala bi prehrani koja se uglavnom bazirala na ugljikohidratima. Turnerova istraživanja (1979.) pokazala su povezanost između učestalosti karijesa i tipa ekonomije (Lukacs 1989). Najniže učestalosti (izračunate iz ukupnog broja zuba) evidentirane su u lovačko-sakupljačko-ribolovnim populacijama (0,0-5,3%), nešto veće prisutne su u miješanim društvima koja žive od lova i poljoprivrede (0,44-10,3%), a najveće učestalosti karijesa uočene su u populacijama koje su se bavile isključivo

poljoprivredom (2,3-26,5%). Prema tim bi kriterijima Štrbinci, Zmajevac i Osijek pripadali skupini populacija koje su se bavile poljoprivredom.

Ukoliko se bakterije iz karijesa preko korijena zuba prošire na alveolu, nastaje apsces, što znači da su te dvije oralne patologije usko povezane. Od promatranih kasnoantičkih populacija najveću učestalost apscesa pokazuje Zmajevac, ali jedina statistički značajna razlika vidljiva je kod žena starijih od 35 godina između Zmajevca i Štrbinaca. Ostale su vrijednosti vrlo slične: učestalost apscesa u ukupnom uzorku varira od 1,2% u Osijeku, preko 1,4% u Štrbincima do 1,7% u Zmajevcu. Osijek bi, prema očekivanjima, trebao imati najveću učestalost apscesa jer ima najveću učestalost karijesa, no tome nije tako. Starije osobe u Osijeku imaju vrlo nisku učestalost apscesa za razliku od druga dva nalazišta, a i u usporedbi s mlađim stanovništvom učestalost je povećana za manje od pola postotka. Ta je distribucija neobična, osobito kada se u obzir uzme činjenica da su apscesi učestaliji kod starijih osoba i da su posljedica progresivnog propadanja zuba; kad se pojavi u mlađoj životnoj dobi, karijes treba vremena da dopre do pulpe i uzrokuje apsces (Beckett, Lovell 1994). Iz istog je razloga neobjašnjiva veća učestalost apscesa kod mlađih (1,1%) nego kod starijih žena (1,0%) iz Štrbinaca. Zaživotni gubitak zuba nespecifični je indikator patologija vezanih uz zube i alveolarnu kost. Iako se točan uzrok gubitka zuba ne može odrediti, zaživotni gubitak zuba omogućuje važne indikacije o dentalnom zdravlju populacije (Langsjoen 1996; Lukacs 1989; Kelley et al. 1991). Izloženost i nekroza pulpe uzrokovana jakom istrošenošću zuba ili ulazak destruktivnog karijesa, zatim periapikalni osteitis i alveolarna resorpcija općenito su najvažniji čimbenici koji uzrokuju gubitak zuba. Najveću učestalost gubitka zuba prije smrti ima Zmajevac. Ta je distribucija vidljiva na nekoliko razina. Kod starijih muškaraca i žena, kao i u ukupnom uzorku postoji statistički značajna razlika između Zmajevca i Štrbinaca. Razlika postoji i kod starijih žena te u ukupnom uzorku između Osijeka i Štrbinaca. To ne čudi s obzirom na to da je najveća učestalost karijesa evidentirana upravo u Osijeku, a potom i u Zmajevcu, pa bi iz tog razloga karijes mogao biti patologija koja utječe na gubitak zuba tijekom života. Jedina iznimka, ujedno i neobjašnjiva, jest statistički značajna razlika kod mlađih žena u Štrbincima. Ona je čak 3 do 4 puta veća nego u uzorku iz Zmajevca i Osijeka. Očito je povezana s učestalošću apscesa, jer su mlađe žene iz Štrbinaca imale i najveću učestalost apscesa, no ondje razlika nije bila statistički značajna.

Zaključak

U nedostatku pisanih izvora, analiza uzoraka zuba iz Štrbinaca, Zmajevca i Osijeka omogućila je uvid u neke pokazatelje dentalnog zdravlja i prehrambenih navika tih populacija. Poznato je nekoliko nadgrobnihi natpisa iz Osijeka koji daju naslutiti

kakav je bio karakter i sastav tamošnjeg stanovništva, no na temelju toga ne mogu se izvoditi zaključci o čitavoj populaciji. S druge pak strane, ljudi pokopani na nekropolama mogu pružiti određene informacije o kvaliteti i načinu života. Rezultati pokazuju da je najveći postotak dentalnih oboljenja prisutan u uzorku iz Zmajevca, što bi moglo značiti da je kvalitetna hrana ondje bila nedostupna. Kod uzorka iz Osijeka žene imaju najveću učestalost karijesa i zaživotnog gubitka zuba, dok je kod muškaraca iz Osijeka učestalost karijesa, apscesa i zaživotnog gubitka zuba niža nego u Zmajevcu i Štrbincima. To sugerira neku vrstu spolne razlike u prehrani i pokazuje da su se žene hranile manje kvalitetnom hranom od muškaraca. Moguće je da su žene iz Osijeka konzumirale više namirnica biljnog podrijetla, odnosno ugljikohidrate koji izravno utječu na nastanak karijesa, a muškarci više mesa. Najmanje učestalosti svih dentalnih patologija zabilježene su u Štrbincima, što bi sugeriralo da se ta populacija hranila najkvalitetnije. Iako postoje statistički značajne razlike u ta tri nalazišta, promatra li ih se zajedno primjećuje se da razlike i nisu tako velike. Karijesi variraju u rasponu od 8% do 11%, apscesi imaju relativno konstantnu vrijednost od oko 1,5%, a zaživotni gubitak zuba ima raspon od 6% do 9%. Tom su rezultatu sukladni i rezultati prethodnih analiza kasnoantičkih populacija iz sjeveroistočne Hrvatske koji su pokazali da je razina stresa u svim nalazištima slična, a razlog tome mogle bi biti slične ekološke, društvene i ekonomske prilike (Šlaus et al. 2004a; 2004b). Budući da se istraživanja provode svake godine na sva tri nalazišta, buduće će antropološke analize pružiti nove informacije koje će poslužiti daljnjoj interpretaciji uvjeta života tih populacija.

Tablica 1. Spolna i starosna distribucija na tri kasnoantička nalazišta u SI Hrvatskoj

Starost	Štrbinci		Zmajevac		Osijek	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
15-19		3	7	2	3	3
20-24	1	5	1	3	5	1
25-29	5	4	7	5	5	3
30-34	11	6	10	8	5	7
35-39	11	12	9	13	6	10
40-44	10	14	7	8	3	6
45-49	4	6	5	9	1	2
50-54	2	8	9	7	2	
55-59		1	3	4	2	1
60+		2	2		1	1
Ukupno	44	61	60	59	33	34
Prosječna	x=37,0	x=38,98	x=38,02	x=39,51	x=34,36	x=35,76
starost	sd=6,99	sd=10,85	sd=12,61	sd=10,18	sd=12,41	sd=10,12

¹ Prosječna starost izračunata je tako da su uzete srednje vrijednosti za svaku dobnu skupinu (npr. 17 za dobnu skupinu 15-19 i 65 za starosnu skupinu 60+).

Tablica 2. Učestalost dentalnih oboljenja na tri kasnoantička nalazišta u SI Hrvatskoj

		ŽENE			MUŠKARCI			UKUPNO			
		O ¹	A ²	% ³	O	A	%	O	A	%	
KARIJESI	ŠTRBINCI	<35	331	18	5,4	399	24	6,0	730	42	5,8
		>35	464	37	8,0	779	80	10,3	1243	117	9,4
		UK	795	55	6,9	1178	104	8,8	1973	159	8,1
	ZMAJEVAC	<35	597	33	5,5	431	21	4,9	1028	54	5,3
		>35	590	81	13,7	798	86	10,8	1388	167	12,0
		UK	1187	114	9,6	1229	107	8,7	2416	221	9,1
	OSIJEK	<35	304	24	7,9	224	19	8,5	528	43	8,1
		>35	213	45	21,1	216	17	7,9	429	62	14,5
		UK	517	69	13,3	440	36	8,2	957	105	11,0
APCESI	ŠTRBINCI	<35	362	4	1,1	367	0	0,0	729	4	0,5
		>35	498	5	1,0	898	20	2,2	1396	25	1,8
		UK	860	9	1,0	1265	20	1,6	2125	29	1,4
	ZMAJEVAC	<35	571	1	0,2	374	3	0,8	945	4	0,4
		>35	703	21	3,0	883	18	2,0	1586	39	2,5
		UK	1274	22	1,7	1257	21	1,7	2531	43	1,7
	OSIJEK	<35	351	3	0,9	264	3	1,1	615	6	1,0
		>35	335	4	1,2	265	4	1,5	600	8	1,3
		UK	686	7	1,0	529	7	1,3	1215	14	1,2
ZAŽIVOTNI GUBITAK ZUBA	ŠTRBINCI	<35	362	17	4,7	367	6	1,6	729	23	3,2
		>35	498	41	8,2	898	67	7,5	1396	108	7,7
		UK	860	58	6,7	1265	73	5,8	2125	131	6,2
	ZMAJEVAC	<35	571	6	1,1	374	3	0,8	945	9	1,0
		>35	703	129	18,3	883	97	11,0	1586	226	14,2
		UK	1274	135	10,6	1257	100	8,0	2531	235	9,3
	OSIJEK	<35	351	5	1,4	264	1	0,4	615	6	1,0
		>35	335	75	22,4	265	21	7,9	600	96	16,0
		UK	686	80	11,7	529	22	4,2	1215	102	8,4

O¹ = broj pregledanih alveola.A² = broj alveola zahvaćenih karijesom, apcesom ili zaživotnim gubitkom zuba.%³ = % od alveola zahvaćenih karijesom, apcesom ili zaživotnim gubitkom zuba.

*Summary***Dental pathologies in three Late Antique series from Northeastern Croatia**

In bioarcheology teeth are very important for reconstruction of the life conditions of archaeological populations. Frequency and distribution of dental pathologies show correlation between dietary habits and life conditions in some area. The purpose of this paper was to determine the quality of life in three Late Antique series from Northeastern Croatia based on the frequency and distribution of caries, abscess and ante mortem tooth loss. The results exhibit low frequency of dental pathologies in Štrbinci series compared to Zmajevac and Osijek series. In Osijek sample dental pathologies are more evident in females than males which suggest sexual differentiation.

Translation: *Željka Bedić*

LITERATURA

- Bass 1987 W. M. Bass, *Human osteology. A laboratory and field manual of the human skeleton*, Columbia: Missouri archaeological society, Columbia, MO.
- Beckett, Lovell 1994 S. Beckett, N. C. Lovell, Dental disease evidence for agricultural intensification in the Nubian C-Group, *International Journal of Osteoarchaeology*, 4, 223-240.
- Bhaskar 1981 S. N. Bhaskar, *Synopsis of oral pathology*, St. Louis.
- Bonfiglioli et al. 2003 B. Bonfiglioli, P. Brasili, M. G. Belcastro, Dento-alveolar lesions and nutritional habits of a Roman Imperial Age population (1st-4th c. AD): Quadrella (Molise, Italy), *Homo*, 54/1, 36-56.
- Bowen 1994 W. H. Bowen, Food components and caries, *Advances in Dental Research*, 8, 215-220.
- Brooks, Suchey 1990 S. Brooks, M. J. Suchey, Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Ascádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods, *Human evolution*, 5, 227-238.
- Bulat 1969 M. Bulat, Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji, Osječki zbornik, 12, 39-52.
- Burns 1979 P. E. Burns, Log-linear analysis of dental caries occurrence in four skeletal series, *AJPhA*, 51, 637-648.
- Cucina, Tiesler 2003 A. Cucina, V. Tiesler, Dental caries and antemortem tooth loss in the northern Peten Area, Mexico: a biocultural perspective on social status differences among the classic Maya, *AJPhA*, 122, 1-10.
- Dosi, Schnell 1990 A. Dosi, F. Schnell, *A tavola con i Romani antichi*, Nuova Editrice Romana, Roma.
- Eshed et al. 2006 V. Eshed, A. Gopher, I. Hershkovitz, Tooth Wear and Dental Pathology at the Advent of Agriculture: New Evidence From the Levant, *AJPhA*, 130, 145-159.

- Frayer 1984 D. W. Frayer, Tooth size, oral pathology and class distinctions: evidence from the Hungarian Middle Ages, *Anthropologiai Közlemények*, 28, 47-54.
- Gillbert, McKern 1973 B. M. Gilbert, T. W. McKern, A method for aging the female os pubis, *AJPhA*, 38, 31-38.
- Goodman, Rose 1991 A. H. Goodman, J. C. Rose, Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, u: M. Kelly, C. Larsen (ur.), *Advances in dental anthropology*, New York.
- Göricke-Lukić 1999 H. Göricke-Lukić, Osijek – Trg Bana Josipa Jelačića 19, rezultati zaštitnog iskapanja istočne nekropole rimske Murse, *Obavijesti HAD-a*, 31/3, 86-89.
- Göricke-Lukić 2000 H. Göricke-Lukić, Sjeveroistočna nekropola rimske Murse, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Muzej Slavonije Osijek, Zagreb.
- Gregl 1994 Z. Gregl, Kasnoantička nekropola Štrbinci kod Đakova – istraživanja 1993. g., *OA*, 18, 181-190.
- Hillson 1996 S. W. Hillson, *Dental Anthropology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Işcan et al. 1984 M. Y. Işcan, S. R. Loth, R. K. Wright, Age estimation from the rib by phase analysis: White males, *Journal of Forensic Sciences*, 29, 1094-1104.
- Işcan et al. 1985 M. Y. Işcan, S. R. Loth, R. K. Wright, Age estimation from the rib by phase analysis: White females, *Journal of Forensic Sciences*, 30, 853-863.
- James 1975 P. M. C. James, Epidemiology of dental caries: the British scene, *British Medical Bulletin*, 31, 146-148.
- Kamp et al. 1983 E. M. Kamp, J. Drost, Huis in t'Veld, W. H. van Palenstein Helderman, Reproducibility of dental caries in Balb/c mice induced by bacterium *Streptococcus mutans*, *Archives of Oral Biology*, 35, 445-451.
- Kelley, Levesque, Weidl 1991 M. A. Kelley, D. R. Levesque, E. Weidl, Contrasting patterns of dental disease in five early northern Chilean groups, u: M. A. Kelley, C. S. Larsen (ur.), *Advances in Dental Anthropology*, New York, 203-213.
- Kelley 1978 M. A. Kelley, Phenice's visual sexing technique for the os pubis: a critique, *AJPhA*, 48, 121-122.
- Kimura 1982 K. Kimura, Sex differences of the hip bone among several populations, *Okajimas folia anatomica Japan*, 58, 266-273.
- Krogman, Işcan 1986 W. M. Krogman, M. Y. Işcan, *The human skeleton in forensic medicine*, Springfield IL.
- Langsjoen 1996 O. M. Langsjoen, Dental effects of diet and coca-leaf on two prehistoric cultures of Northern Chile, *AJPhA*, 101, 475-489.
- Larsen 1983 C. S. Larsen, Behavioral implications of temporal change in cariogenesis, *Journal of Archaeological Science*, 10, 1-8.

- Larsen et al. 1991 C. S. Larsen, R. Shavit, M. C. Griffin, Dental caries evidence for dietary change: An archeological context, u: M. A. Kelley, C. S. Larsen (ur.), *Advances in Dental Anthropology*, New York, 179-202.
- Leverett 1982 D. H. Leverett, Fluorides and the changing prevalence of dental caries, *Science*, 217, 26-30.
- Lovejoy et al. 1985 C. O. Lovejoy, R. S. Meindl, T. R. Przybeck, R. P. Mensforth, Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death, *AJPhA*, 68, 15-28.
- Lukacs 1989 J. R. Lukacs, Dental paleopathology: Methods for reconstructing dietary patterns, u: M. Y. Iscan, K. A. R. Kennedy (ur.), *Reconstruction of Life from the Skeleton*, New York, 261-286.
- Lukacs 1996 J. R. Lukacs, Sex differences in dental caries rates with the origin of agriculture in South Asia, *Current Anthropology*, 37, 147-153.
- Manzi et al. 1999 G. Manzi, L. Salvadei, A. Vienna, P. Passarello, Discontinuity of life conditions at the transition from the Roman Imperial Age to Early Middle Ages: Example from Central Italy evaluated by pathological dento-alveolar lesions, *American Journal of Human Biology*, 11, 327-341.
- McKern, Stewart 1957 T. W. McKern, T. D. Stewart, *Skeletal Age Changes in Young American Males. Analyzed from the Standpoint of Age Identification*, Environmental Protection Research Division (Quarter-Master Research and Development Center, U.S. Army, Natick, Massachusetts), Technical Report, EP-45.
- Meindl, Lovejoy 1985 R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures, *AJPhA*, 68, 57-66.
- Migotti 1998 B. Migotti, *Accede ad Certissiam – Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odsjek za arheologiju, Zagreb.
- Migotti 2004 B. Migotti, Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2001, *ARR*, 14, 141-246.
- Milner 1984 G. R. Milner, Dental caries in the permanent dentition of a Mississippian period population from the American Midwest, *Collegium Antropologicum*, 8, 77-91.
- Molnar 1972 S. Molnar, Tooth wear and culture: a survey of tooth functions among some prehistoric populations, *Current Anthropology*, 13, 511-526.
- Neri 1985 V. Neri, L'Alimentazione povera nell'Italia romana, *Atti del convegno L'Alimentazione nell'antichità*, Parma, 2-3 maggio 1985, Archeoclub di Parma dell'Archeoclub d'Italia.
- Nizel 1973 A. E. Nizel, Nutrition and oral problems, *World Review of Nutrition and Diet*, 16, 226-252.

- Ortner, Putschar 1985 D. J. Ortner, G. J. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Smithsonian Institution Press, Washington, DC.
- Perinić 1999 Lj. Perinić, Istraživanje kasnoantičke nekropole Štrbinci kod Đakova godine 1999., *Obavijesti HAD-a*, 31/3, 98-102.
- Phenice 1969 T. W. Phenice, A newly developed visual method of sexing the os pubis, *AJPhA*, 30, 297-301.
- Pindborg 1970 J. J. Pindborg, *Pathology of the dental hard tissues*, Philadelphia, W. B. Saunders.
- Pinterović 1969 D. Pinterović, Problemi u istraživanju limesa na sektoru Batina Skela – Ilok, *OZ*, 12, 39-49.
- Powell 1985 M. L. Powell, The analysis of dental wear and caries for dietary reconstruction, u: R. I. Gilbert, J. H. Mielke (ur.), *The analysis of prehistoric diets*, New York: Academic Press Inc.
- Rajić-Šikanjić, Meštrović 2006 P. Rajić-Šikanjić, S. Meštrović, A case of Short-root Anomaly in a Female from Medieval Istria, *International Journal of Osteoarchaeology*, 16, 177-180.
- Raunig 1965 B. Raunig, Štrbinci, Đakovo – antičko nalazište, *AP*, 7, 146-149.
- Raunig 1965a B. Raunig, Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 14/5, 147-148.
- Raunig 1980 B. Raunig, Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova, *VAMZ*, 12/13, 151-167.
- Silverstone et al. 1981 L. M. Silverstone, N. W. Johnson, J. M. Hardie, R. S. William, *Dental caries. Aetiology, pathology and prevention*, London, Macmillan.
- Smokvina 1959 M. Smokvina, *Klinička Rentgenologija – Kosti i zglobovi*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Sutherland, Suchey 1991 L. D. Sutherland, J. M. Suchey, Use of the ventral arc in pubic sex determination, *Journal of Forensic Sciences*, 36, 501-511.
- Šimić 1998 J. Šimić, Otkriće rimskih grobova u Zmajevcu (Baranja), *Obavijesti HAD-a*, 30/1, 55-56.
- Šlaus 1997 M. Šlaus, Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from medieval sites in continental Croatia, *OA*, 21, 167-175.
- Šlaus et al. 1997 M. Šlaus, A. Pećina-Hrnčević, G. Jakovljević, Dental disease in the late medieval population from Nova Rača, Croatia, *Collegium Antropologicum*, 21, 561-572.
- Šlaus et al. 2004a M. Šlaus, N. Pećina-Šlaus, H. Brkić, Life stress on the Roman limes in continental Croatia, *Homo*, 54, 240-263.
- Šlaus et al. 2004b M. Šlaus, M. Novak, D. Kollmann, The Štrbinci skeletal series in context of other Late Antique skeletal series from continental Croatia, *ARR*, 14, 247-292.

- Šlaus, Tomičić 2005 M. Šlaus, Ž. Tomičić, Discriminant function sexing of fragmentary and complete tibiae from medieval Croatian sites, *Forensic Science International*, 147, 147–152.
- Todd 1920 T. W. Todd, Age changes in the pubic bone, I. The white male pubis, *AJPhA*, 3, 285-334.
- Todd 1921 T. W. Todd, Age changes in the pubic bone, III. The pubis of the white female; IV. The pubis of the female white-negro hybrid, *AJPhA*, 4, 1-70.
- Turner 1979 C. G. Turner, Dental anthropological indications of agriculture among the Jomon people of Central Japan, *AJPhA*, 51, 619-636.
- Ubelaker et al. 1969 D. H. Ubelaker, T. W. Phenice, W. M. Bass, Artificial interproximal grooving of the teeth in American Indians, *AJPhA*, 30, 145-150.
- Vodanović et al. 2005 M. Vodanović, H. Brkić, M. Šlaus, Ž. Demo, The frequency and distribution of caries in the mediaeval population of Bijelo Brdo in Croatia (10th-11th century), *Archives of Oral Biology*, 50, 669-680.
- Waldron 2001 H. A. Waldron, Are plague pits of particular use to palaeoepidemiologists?, *International Journal of Epidemiology*, 30, 104-108.
- Walker, Hewlett 1990 P. L. Walker, B. S. Hewlett, Dental health diet and social status among Central African foragers and farmers, *American Anthropology*, 92, 382-398.
- Watt et al. 1997 M. E. Watt, D. A. Lunt, W. H. Gilmour, Caries prevalence in the permanent dentition of a mediaeval population from the south-west Scotland, *Archives of Oral Biology*, 42, 601-620.
- Weaver 1980 D. S. Weaver, Sex differences in the ilia of a known sex and age sample of fetal and infant skeletons, *AJPhA*, 52, 191-195.
- Wells 1975 C. Wells, Prehistoric and historical changes in nutritional diseases and associated conditions, *Progress in Food and Nutrition Science*, 1, 729-779.
- White 1975 G. E. White, *Dental caries*, Springfield, IL.
- Woodward, Walker 1994 M. Woodward, A. R. P. Walker, Sugar consumption and dental caries: Evidence from 90 countries, *British Dental Journal*, 176, 297-302.

MARIO NOVAK – ZRINKA PREMUŽIĆ – VLASTA VYROUBAL – MARIO ŠLAUS

BIOARCHAEOLOGY OF THE LATE ANTIQUE POPULATION FROM ŠTRBINCI

Dr. sc. Mario Novak
HR – 10000 Zagreb
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju, Ante Kovačića 5
mnovak@hazu.hr

Zrinka Premužić
HR – 10090 Zagreb
Gajnice 6
zrinka.premuzic@zg.t-com.hr

Vlasta Vyroubal
HR – 10000 Zagreb
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju, Ante Kovačića 5
vlasta.vyroubal@gmail.com

Dr. sc. Mario Šlaus
HR – 10000 Zagreb
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju, Ante Kovačića 5
mario.slaus@zg.htnet.hr

UDK 902:572(497.5-11)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 7. XI. 2008.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

The purpose of this article is to synthesise bioarchaeological data from the late Antique Štrbinci skeletal series and present it by grave unit and individual skeleton, and to compare the bioarchaeological characteristics of this sample with the Antique sample from the Zadar – Relja site. Due to their different geographical location, climate and ecological settings, significant differences in life conditions and quality of life between these two samples can be expected. To determine if these environmental factors had any effect on life conditions of these populations a detailed anthropological analysis was conducted. All skeletons were analysed for sex, age, dental pathologies, subadult stress indicators, non-specific infectious diseases, osteoarthritis, Schmorl's nodes and trauma.

Data collected from this study demonstrated that, with the exception of one skeletal indicator of dental disease (caries), one skeletal indicator of subadult stress (the active form of cribra orbitalia) and one skeletal indicator of physical activity (Schmorl's nodes), no significant differences in the quality of life are present between individuals who inhabited Štrbinci and individuals who inhabited Zadar during the late Antique period. The results of this research strongly suggest similar levels of stress between the two analysed populations which were most probably the result of similar social and economical circumstances.

Key words: bioarchaeology, dental pathologies, subadult stress, traumas, late Antique period, Štrbinci, Zadar – Relja (*Ključne riječi:* bioarheologija, dentalne patologije, subadultni stres, trauma, kasnoantičko razdoblje, Štrbinci, Zadar – Relja)

INTRODUCTION

Human osteological material from archaeological sites is an important resource for understanding the living conditions and way of life of archaeological populations. Anthropological studies of various archaeological populations around the world clarified numerous complex interactionable processes between man and his environment in the past (e. g. Larsen 1997; Owsley & Jantz 1978), provided of numerous migrations and the effects of those migrations (e. g. Schwidetzky & Rösing 1984), and provided insight in the living conditions and a way of life of archaeological populations (e. g. Steckel & Rose 2002; Šlaus 2006).

In the last decade there has been an increased interest in the bioarchaeology of the Antique period skeletal samples from Croatia (Hincak et al. 2007; Novak 2007; Rajić & Ujčić 2003; Šlaus 1998, 1999, 2001, 2002a, 2002b; Šlaus et al. 2004a, 2004b). The main problem of these skeletal samples was the inadequate size and susceptibility to the local characteristics. This situation created the need to analyse a larger, well preserved, reliably dated and systematically excavated Antique sample, such as the Štrbinci skeletal series which resulted in three papers dealing with the skeletal biology of this population in recent years (Šlaus 1998, 2001; Šlaus et al. 2004a). Systematic archaeological excavations which have been recently conducted in Štrbinci resulted in a significant increase of this skeletal series resulting in a need for a comprehensive study of this site.

The purpose of this paper is to synthesise the data currently available for the Štrbinci skeletal series and to present it by grave unit and by individual skeleton. The bioarchaeological characteristics of this sample will be compared with the late Antique sample from the Zadar – Relja site. Although dated to the same period, their geographical location, climate and ecological settings differ, so one can only reasonably expect significant differences in life conditions and quality of life between these two samples.

The following pathologies were analysed in this study: dental pathologies (caries and alveolar bone disease), subadult stress indicators (linear enamel hypoplasia and cribra orbitalia), non-specific infectious diseases (periostitis), osteoarthritis on vertebrae and major joints, Schmorl's nodes on vertebrae and traumas. These pathological conditions are common in the skeletal material and, when assembled, create an insight into general health and quality of life of a certain population.

Due to the significantly different geographic location and climatological and ecological settings between Štrbinci and Zadar different levels of stress between these populations can be expected. Štrbinci is located in the Roman province of Pannonia (modern continental Croatia) while Zadar is located in the province of Dalmatia (eastern Adriatic coast).

The original inhabitants of the Pannonia were the Pannonii, a group of tribes similar to Illyrians. In the 4th century BC various Celtic tribes settled in the area. In 35 BC this region was invaded by Romans led by Augustus, but the country was not subdued until 9 BC, when it was incorporated into the province of Illyricum. After the province of Illyricum was dissolved, its lands were divided between the new provinces of Pannonia in the north and Dalmatia in the south. The area is characterised by a continental climate, with harsh winters and hot summers. It is rich in rivers that combined with the predominantly flat terrain result in marshes.

Dalmatia's name is derived from the name of an Illyrian tribe called the Dalmatae who lived in the area of the eastern Adriatic coast in the 1st millennium BC. This region was slowly incorporated into the Roman territory from the 2nd century BC to around 32-27 BC. In 9 AD inhabitants of Dalmatia, together with Pannonians raised a revolt which was brutally crushed. In 10 AD Illyricum was split into two provinces, Pannonia and Dalmatia which spread into larger area inland to cover all of the Dinaric Alps. The eastern Adriatic coast has a Mediterranean climate, with short, wet winters and dry and hot summers. The area has few rivers that frequently disappear into limestone subterranean passages.

In addition, one has to bear in mind that potential differences between the two samples might also occur due to the fact that Štrbinci was a relatively small community, possibly rural, while Zadar was a large urban centre.

MATERIALS AND METHODS

Archaeological excavations of the late Antique cemetery in Štrbinci near Đakovo (**Figure 1**), the presumed location of the Roman settlement *Certissia*, started in 1993. The excavations have been systematically conducted from 1999 under the leadership of B. Migotti from the Department of Archaeology of the Croatian Academy of Sciences and Arts and I. Pavlović from the Museum of the Đakovo Region (until 2004) (Migotti & Pavlović 2005). All burials found in Štrbinci were inhumations. Three types of graves were noted: grave vaults, earth graves and graves containing wooden caskets, which are distinguishable by the presence of a large number of nails and the remains of wood. The majority of the grave vaults were completely destroyed (Migotti & Pavlović 2005). Grave accessories (glass and pottery vessels; bronze coins; glass, amber, bone and metallic jewellery; parts of clothing etc.) date the use of this

Figure 1 Geographical location of the Štrbinci and Zadar – Relja late Antique sites (M. Novak, 2008).

cemetery to the second half of the 4th century and possibly to the beginning of the 5th century AD (Migotti 2006). A total of 150 skeletons were available for anthropological analysis, with the degree of preservation ranging from good to excellent.

Zadar was founded as a Roman colony (*Iader*) possibly by Caesar or by the emperor Augustus. During the Antique period it was one of the largest urban centres on the eastern Adriatic coast. Because of urban construction, rescue excavations of Roman necropolis were carried out in 1989/1990 in the city district Relja. Two types of burials are present in the site: incinerations and inhumations. Incinerated burials were very rich, especially numerous were the glass vessels in these graves, while the inhumated burials contained primarily pottery and coins (Brusić & Gluščević 1990). Rescue excavations conducted in 2005 and 2006 were led by I. Fadić from the Archaeological museum in Zadar (Fadić 2006a, 2006b, 2006c). Graves from which osteological material was recovered were simple inhumations in plain ground or graves covered with *tegulae* (roof tiles) or fragments of amphorae. Grave goods (coins, pottery, pins, *fibulae*, glass vessels etc.) date the use of Roman necropolis between 1st and 4th century AD (Brusić & Gluščević 1990) (incinerated burials are dated to the 1st and

2nd century, and inhumated burials are dated to the 3rd and 4th century AD) (Brusić & Gluščević 1990; Fadić 2006a, 2006b, 2006c). For the purpose of this article a total of 255 skeletons from inhumation graves were available for anthropological analysis, with the degree of preservation ranging from poor to excellent.

During anthropological analysis, an inventory of preserved bones was conducted, the sex was determined and age at death was assessed, and present pathological changes were analysed.

After inventorying, the sex of the individuals was determined. An anthropomorphic method based on general morphological differences between male and female skeletons was used. Both cranial and postcranial elements were taken into consideration. Sex was determined based on pelvic (Kimura 1982; Krogman & Işcan 1986; Phenice 1969; Sutherland & Suchey 1991; Weaver 1980) and cranial (Krogman & Işcan 1986) morphology. The sex of subadults was not determined.

Age at the time of death was determined on the basis of changes which occur on osteological tissue during the growth and aging of an individual, using as many methods as possible in order to avoid mistakes. The dominant methods are changes to the pubic symphysis (Brooks & Suchey 1990), the auricular surfaces of the pelvis (Lovejoy et al. 1985) and the sternal ends of the ribs (Işcan et al. 1984, 1985). Additional methods used to confirm or provide more accurate age estimation were: the degree of obliteration of the cranial and maxillary sutures (Meindl & Lovejoy 1985), degenerative osteoarthritic changes on the joint surfaces of other bones (Mann & Jantz 1988; Meindl & Lovejoy 1985; Pfeiffer 1991) and degree of abrasion on occlusal surfaces of the teeth. The age of subadult skeletons was estimated on the basis of changes that occur during the formation and growth of deciduous and permanent teeth, the degree of ossification of bones (connection between epiphysis and diaphysis) and based on the length of the diaphysis of other bones (Bass 1995; Fazekas & Kósa 1978; McKern & Stewart 1957; Moorees et al. 1963; Scheuer & Black 2000). The age of subadults was determined from a range of one to three years, while the age of adults covered a range of five years (e.g. from 31 to 35 years). All individuals over sixty years of age were classified in a single open ended group 60+. Mortality rates for the populations analysed in this paper are expressed through the following formula: $d(x) = D(x)/\text{total number of individuals} \times 100$. In this formula "D(x)" represents the number of individuals who died during the particular span of time (five-year age categories, e.g. 41-45), while "d(x)" represent the percentage of individuals who died during the particular span of time in relation to the complete sample.

In all skeletons, the possibility of the following pathological changes were analysed: dental caries, alveolar bone disease, linear enamel hypoplasia, cribra orbitalia, non-specific infectious diseases (periostitis), osteoarthritis on vertebrae and major joints, Schmorl's nodes on the vertebral body and traumas. These pathologies were

selected for two reasons: 1) all of these changes can be relatively easily observed by macroscopic analysis of osteological material, and 2) cumulatively these pathologies provide an insight into the quality and conditions of life of the analysed population.

Dental caries is the most common infectious disease affecting humans (Balakrishnan et al. 2000). It is a bacterial infection characterised by demineralisation of anorganic portions and destruction of organic portions of the teeth. This disease is by nature progressive, because maintenance of the same conditions that cause carious lesions ultimately leads to complete destruction of the tooth (Pindborg 1970). Caries is easy to recognise in archaeological material based on the characteristic cavities that form on the crown or root of the tooth. Cavities may vary in size, from small and shallow ones to those which fully destroy the crown or root of the tooth. The presence of caries was diagnosed macroscopically, under strong illumination, with the help of a dental probe.

For the purposes of this analysis, alveolar bone disease is defined as the presence of periodontal or periapical abscess, or antemortem tooth loss. Once caries enters the pulpal chamber, bacteria cause inflammatory responses – abscesses that may eventually result in the loss of the tooth during individual's lifetime (Cucina & Tiesler 2003).

Linear enamel hypoplasia (LEH) is recognized as horizontal lines or deficiencies of the amount or thickness of enamel on the buccal surface of teeth (Goodman & Rose 1990; Suckling 1989). This is a subadult disorder which has long been used as a nonspecific indicator of systemic physiological stress (Guatelli-Steinberg & Lukacs 1999; Goodman & Rose 1990). The presence of linear enamel hypoplasia was analysed on the permanent maxillary central incisors and on the maxillary and mandibular canines. Data were collected only for adults. It is recognized that not including subadult dentition in the analysis is a limitation of the study, but the following reasons prohibited it. Deciduous incisor and canine crowns develop *in utero* and therefore reflect pre-natal stress. The analysis of permanent incisors and canines in the subadult dentition is therefore the logical solution to this problem, but leads to the following complications. Permanent maxillary central incisors erupt at about 6-6.5 years, maxillary canines at about 10.5-12.0 years and mandibular canines at about 9-10.5 years. This means that no LEH data would be available for the two youngest subadult age categories (0-1 and 2-5 years). An additional complication in the analyzed data set was the poor preservation of permanent incisors and canines in subadult remains (Šlaus 2008).

Cribra orbitalia, i. e. porotic hyperostosis of the orbital roof, appears morphologically as a porous, gently extruding bone on the upper arches of the eye socket. It is believed to be a result of anaemia, especially iron deficiency anaemia (E1-Najjar et al. 1976; Taylor 1985; Ubelaker 1992). The most frequent etiologies of anaemia are para-

sitic disease (Larsen & Sering 2000; Reinhard 1992), chronic iron deficiency caused by lack of iron in the diet (E1-Najjar et al. 1976), thalassemia (Ascenzi et al. 1991), or chronic malnutrition. Changes can be observed in both adults and subadults, and it may occur in an active or healed condition. Research of archaeological populations from different parts of the world has shown that active forms of this pathology are almost exclusive to subadults (Mensforth et al. 1978; Mittler & Van Gerven 1994; Walker 1986; but see also Sullivan 2005) suggesting that cribra orbitalia is an osteological response to childhood anaemia (Stuart-Macadam 1985). During analysis, all skulls with preserved orbital roofs were macroscopically examined under powerful illumination, and all observed lesions were classified based on condition (active or healed) and intensity (mild, moderate or severe) at time of death.

Infectious diseases were the leading cause of death in archaeological populations, particularly during earliest childhood (Ortner 2003). Most infectious diseases present in archaeological populations have a non-specific origin, which means that pathological changes were caused by different microorganisms with unidentified etiologies. Infectious disease is the most common cause of non-specific periosteal reactions (Ortner 2003). Abnormal bone formation that affects the outer (periosteal) surface of bone, i. e. inflammation of the peripheral bone, is called periostitis. In active condition, periostitis is usually grey or brown in colour, porous; with well defined and gently raised edges (its appearance recalls tree bark). When healed, the new, weakly organised bone remodels into a lamellar bone and forms a connection with the cortical bone, so that the affected portion of the bone assumes a wavy, slightly inflated appearance (Šlaus 2006). Only cases of non-specific periostitis were included in this analysis. Non-specific periostitis was diagnosed when two or more skeletal elements, excluding the endocranial surfaces of the skull, exhibited active or healed periostitis. Criteria for inclusion in the sample were the presence of at least 50% of all cranial bones and long bones. Trauma induced periostitis cases were not taken into consideration. In individuals with evidence of trauma, periostitis was not considered present if it was located on the same bone on which the fracture was located.

Extensive physical work, as well as habitual activities, leaves traces in the human organism. Cunha & Umbelino (1995) list as much as 140 skeletal markers of occupational stress which are result of continuous use of specific motions associated with everyday activities related to food processing, work and hobbies. In this paper, particular attention has been accorded to degenerative changes (osteoarthrosis) on major joint surfaces and vertebrae, and to Schmorl's nodes on vertebrae.

Schmorl's nodes are intravertebral herniations of intervertebral disc tissue, caused by the prolapse of the intervertebral disc in the body of the vertebra. They are recognised morphologically as shallow round or kidney-shaped defects, usually not greater than one centimetre in diameter, on the superior or inferior surface of

the body of the vertebra. Although the etiology of Schmorl's nodes is not yet completely understood, continuous physical exertions are considered to be the major cause (McWhirr et al. 1982; Schmorl & Junghanns 1971).

Osteoarthritis, or degenerative joint disease, is perhaps the most commonly documented pathological condition of the human skeleton (Lieverse et al. 2007). Sex, body build, nutrition, endocrine status, and heredity have some influence, but physical activity and mechanical stress are the primary contributing factors (Jurmain 1999; Larsen 1997). Research of frequency and distribution of osteoarthritis may provide an important record of types of activity and mechanical stress levels experienced by individuals, thus enabling an insight into human adaptation and cultural change in populations (Bridges 1991; Jurmain & Kilgore 1995). Degenerative changes can be distinguished depending on their severity: osteophytes, porosity and eburnation. This paper considers osteoarthritic changes on vertebrae and major joints: shoulders, elbows, hips and knees. A joint was recorded as present if not less than one joint element was preserved or if over 50% of the joint surface was preserved in two or three elements.

Traumatic lesions are common abnormalities observed in skeletal populations (Grauer & Roberts 1996). Examination of trauma in individuals and patterns of trauma in populations can reveal a great deal about how individuals and societies interacted with one another and how their lifestyles influenced health and mortality (Kilgore et al. 1997). For the needs of this paper, traumas were defined as fractures of the bones which result due to forceful impact or contact with sharp or hard, blunt objects. The presence of traumas was established by macroscopic analysis which includes verification of the bilateral asymmetry of bones, angular deformities, presence of bone calluses and depressions on the skull. The head was included in the analysis only if all bones of the cranium and face were preserved. The postcranial skeleton was included in the analysis only if the analysed bones (clavicle, humerus, radius, ulna, femur, tibia, and fibula) had at least two thirds of their diaphysis and both joint surfaces preserved.

Some of the described diseases (e. g. dental diseases) are age-dependent (i. e. their frequency increases with advanced age). Therefore, when tabulating the data, age was controlled by dividing the sample into two broad categories: young adults (individuals aged between 16 and 35 years) and old adults (individuals older than 36 years).

The majority of the data gathered by the bioarchaeological analysis of the late Antique skeletal samples from Croatia does not have a normal distribution; therefore, for the determination of the statistical significance of the differences of the obtained results non-parametric methods were used. The differences in the average age-at-

death for males and females and between the analysed samples were evaluated using the non-parametric Kruskal – Wallis test. The differences in the frequencies of the subadult stress markers, dental pathologies, infectious diseases, bone traumas and markers of hard physical labour between the complete samples, between subadults and adults, and between males and females were evaluated with the χ^2 test using Yates correction when appropriate. A statistical computer program SPSS 10.0 for Windows was used for all statistical calculations and tests.

RESULTS

Because graves from prior campaigns were described in Šlaus et al. (2004a), only graves excavated during 2002 or later are described in this article. The results of bioarchaeological analyses by grave and each individual skeleton unit are as follows:

Grave 51, 2002

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years based.

Pathological features: Schmorl's nodes are present on T6, T7, T8, T9, T11, T12, L2 and L3. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary central incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 52, 2002

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: Schmorl's nodes are present on T8-T12, L1 and L2. Slight healed ectocranial porosity is present on both parietal bones and on the occipital bone. An antemortem, well healed depression fracture is present on the left parietal bone; the fracture is elongated, 10x5 mm in size with well remodelled edges. Slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left shoulder, both knees, L3 and L4. Slight healed periostitis is present on the proximal halves of both tibiae.

Grave 54, 2002

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: Schmorl's node is present on T11. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary central incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 55, 2002

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on the proximal halves of the left tibia and fibula.

Grave 56, 2002

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on the proximal half of the right tibia. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary central incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 57, 2002

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on T9, T10, T12 and L4. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 58, 2002

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 3.5 and 4.5 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on the proximal halves of both tibiae.

Grave 59, 2002

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on the gracility of long bones.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 60, 2002

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) robusticity of long bones.

Age at death: between 51 and 55 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on L5.

Grave 61, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: indeterminable, due to the poor preservation of the remains.

Age at death: this is an adult.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 62, 2003

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in both orbits. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary and mandibular canines.

Grave 63, 2003

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: Schmorl's nodes are present on T8, T10 and L1. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary central incisors and canines.

Grave 64, 2003

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 5.5 and 6.5 years.

Pathological features: severe active porotic hyperostosis is present on the frontal bone, both parietal bones and the occipital bone. Moderate active cribra orbitalia is present in both orbits.

Grave 65, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 6 and 10 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 67, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) innominate.

Age at death: between 41 and 50 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left hip.

Grave 68, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with moderate post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 46 and 55 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 69, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: ankylosis of the 2nd and 3rd cuneiform and navicular bone of the right foot is present. Slight active periostitis is present on the left side of the maxilla. Slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the right shoulder, both hips and both knees.

Tomb 70, individual A, 2004

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) innominate.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the right hip, both knees and both distal tibiae.

Tomb 70, individual B, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the innominate, 2) robusticity of long bones.

Age at death: between 15 and 18 years.

Pathological features: hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary canines.

Tomb 71, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the innominate, 2) gracility of long bones.

Age at death: between 46 and 50 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left shoulder, both distal radii and the right hip. Moderate degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left knee.

Grave 72, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: probably male, based on: 1) morphology of the mandible, 2) robusticity of long bones.

Age at death: between 31 and 40 years.

Pathological features: severe active periostitis is present on the right humerus and proximal halves of both femora. Slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left knee.

Tomb 73, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the innominate, 2) gracility of long bones.

Age at death: between 46 and 50 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both elbows and both hips. Slight degenerative osteoarthritic changes (porosity) are present on the right shoulder. Moderate degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on L4 and L5. Spondylolysis is present on L5.

Tomb 74, individual A, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on robusticity of long bones.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on elbows, the right distal radius, the right knee and T11, L1 and L5. A well-healed fracture is present on the middle third of the right ulna; the bone exhibits a callus measuring 24x12 mm, but there are no signs of infection.

Tomb 74, individual B, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 3 and 4 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 75, individual A, 2004

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) innominate.

Age at death: between 51 and 55 years.

Pathological features: a well-healed fracture is present on the right nasal bone; the bone exhibits a fracture line measuring 9 mm and slight lateral angulation. Slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the right shoulder, both elbows, both hips, both knees, both ankles, L3 and L4. Moderate degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on T3. Ankylosis and severe degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on T6, T7, T8, T11 and T12.

Grave 75, individual B, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: probably male, based on morphology of the skull.

Age at death: between 36 and 45 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in both orbits.

Grave 79, 2004

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) innominate.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary incisors.

Grave 80, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 21 and 25 years.

Pathological features: Schmorl's nodes are present on T6, T7, T8, T10 and T11. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 81, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 51 and 55 years.

Pathological features: a well-healed fracture is present on the right nasal bone; the bone exhibits a callus measuring 5x10 mm and slight medial angulation. Traumatic

myositis ossificans measuring 65x34 mm is present on the distal half of the right femur. Slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both shoulders, both wrists, both hips, both ankles, T2, T6-T12 and L1-L5. Moderate degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both knees, C7, T1, T9 and T10. Severe degenerative osteoarthritic changes (eburnation) are present on T1, T3, T4 and T5. Spondylolysis is present on L5.

Grave 82, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in both orbits. Slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both knees and L4. Schmorl's nodes are present on T11, T12 and L2.

Grave 83, 2004

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the innominate, 2) robusticity of long bones.

Age at death: between 51 and 55 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left elbow, both hips, the right knee. Moderate healed periostitis is present on proximal halves of both tibiae and the right fibula.

Tomb 85, 2005

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on robusticity of long bones.

Age at death: this is an adult.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 86, 2004

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with moderate postmortem damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 12 and 13 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in both orbits. Slight healed periostitis is present on proximal half of the left tibia.

Grave 87, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 26 and 30 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on T12. Schmorl's nodes are present on T7-T12, L1 and L2. Spondylolysis is present on L5.

Grave 88, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 26 and 30 years.

Pathological features: degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on T4, T5 and T6. Schmorl's nodes are present on T6-T12, L1 and L2. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 90, 2004

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the right shoulder, the right hip, the right knee, T6, T7 and T8.

Grave 92, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left wrist, both hips, both knees, both ankles, C3, T7, T8, T9, L1

and L3. Severe degenerative osteoarthritic changes (osteophytes and eburnation) are present on the right wrist. Schmorl's nodes are present on T7-T12. Superior plate fracture is present on L3. Moderate active periostitis is present on the distal halves of both radii, both tibiae and the right fibula. Ankylosis of the first and second phalanges of the first toe of the right foot is present.

Grave 93, 2005

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both elbows, both hips, both knees and both ankles. Slight active periostitis is present on the distal halves of both tibiae and both fibulae. Otitis media is present on both temporal bones. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 94, 2005

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 8.5 and 9.5 years.

Pathological features: severe active cribra orbitalia is present in both orbits.

Grave 95, individual A, 2004

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left shoulder, both wrists, both hips and both knees. Schmorl's node is present on L2. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary and mandibular canines.

Grave 95, individual B, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, yellowish in colour with slight postmortem damage to the cortex (**Figure 2**).

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 0 and 0.5 year.

Figure 2. Excellently preserved skeleton of a subadult aged between 0 and 0.5 years. Štrbinci, grave 95, individual B (photo by V. Vyroubal, 2005).

Pathological features: slight active periostitis is present on the right clavicle.

Tomb 96, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on gracility of long bones.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 97, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on gracility of long bones.

Age at death: between 31 and 40 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Tomb 98, 2004

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on gracility of long bones.

Age at death: between 36 and 45 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the right hip.

Grave 99, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both shoulders, both hips and both knees.

Grave 100, 2005

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 51 and 55 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left shoulder, both knees and both ankles. Moderate degenerative osteoarthritic changes (porosity) are present on C3 and C4.

Grave 101, 2005

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 46 and 50 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both shoulders, both hips, T6-T12. Slight degenerative osteoarthritic changes (porosity) are present on the left elbow, T1, T2, T3 and T4. Schmorl's nodes are present on T7, L2 and L3. Slight healed cribra orbitalia is present in both orbits. Slight healed periostitis is present on the right tibia and the right fibula. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary and mandibular canines.

Grave 102, 2004

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with severe postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: slight active periostitis is present on the right side of the maxilla and distal halves of both tibiae. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary incisors.

Grave 103, 2004

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both shoulders, both hips, both knees, C4, C5, T3, T7-T12, L1 and L5. Moderate degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on L1, L2, L3 and L4. Schmorl's nodes are present on L2, L3 and L4. Ankylosis of T12 and L1 is present. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 104, 2005

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the innominate, 2) robusticity of long bones.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both knees, both ankles and L1. Moderate degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on T11, T12 and L2. Slight active periostitis is present on the distal half of the right tibia. Slight healed periostitis is present on the distal half of the left tibia.

Grave 105, 2005

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on the proximal halves of both tibiae.

Grave 106, 2005

The remains of a subadult and an adult are present in the preserved material.

Grave 107, 2005

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the innominate, 2) robusticity of long bones.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in both orbits. Slight healed periostitis is present on both tibiae and the left fibula. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 108, 2005

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left knee. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary incisors.

Tomb 109, 2005

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the innominate, 2) robusticity of long bones.

Age at death: between 36 and 45 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left hip and the left knee. Slight healed periostitis is present on the left tibia.

Grave 110, 2005

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with moderate postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) innominate.

Age at death: between 15 and 17 years.

Pathological features: Schmorl's nodes are present on T5 and T6. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary and mandibular canines.

Grave 112, 2005

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 3.5 and 4.5 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 113, individual A, 2005

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on C5, C6, C7, T1, T7, T8, T9, T10, and L1-L5. Slight lateral epicondylitis is present on the right elbow. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 113, individual B, 2005

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on both ulnae, radii, the right humerus and three cervical vertebrae.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 12 and 14 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 115, 2005

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 11 and 15 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 117, 2007

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with moderate postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the mandible, 2) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years based.

Pathological features: Schmorl's nodes are present on T11 and T12. Slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both elbows and the right knee.

Grave 118, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 3.5 and 4.5 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on the proximal half of the left tibia.

Grave 119, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on the frontal bone.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 4 and 5 years.

Pathological features: slight active cribra orbitalia is present in the left orbit.

Grave 120, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 10.5 and 11.5 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 121, individual A, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on both radii and both ulnae.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 51 and 55 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in both orbits. Slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left elbow, both hips, both knees, C4, C7, L2, L3 and L4.

Grave 121, individual B, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 3 and 4 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on the proximal half of the left femur.

Grave 122, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 51 and 55 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both shoulders and the right elbow. Moderate degenerative osteoarthritic changes (osteophytes and porosity) are present on C3-C7 and T1-T4. Severe degenerative osteoarthritic changes (osteophytes and eburnation) are present on both hips. Schmorl's nodes are present on T6-T12 and L1-L5. Severe active osteomyelitis with severe active periostitis is present on both tibiae and fibulae which resulted in ankylosis of both tibiae and fibulae on the distal ends. Well healed fracture with shallow remodelled fracture line is present on the inferior side of the proximal joint surface of the left talus.

Grave 123, 2007

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with moderate postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the mandible, 2) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 124, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with moderate post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible.

Age at death: between 26 and 30 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in both orbits. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 125, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on both elbows and both clavicles.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 10 and 11 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 126, 2007

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with moderate damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on both radii and both ulnae, the right maxilla and metacarpal bones.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 14 and 15 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 127, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 51 and 55 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both elbows, both hips and both knees. Severe degenerative osteoarthritic changes (osteophytes, eburnation and porosity) are present on C3, C4, C5, and C6. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 129, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left knee. Schmorl's nodes are present on T6, T8, T9, T10, T12, L2, and L4. Ossified subperiosteal haematoma is present on the medial side of the middle third of the left tibia. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary central incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 131, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on the left hip, both radii and both ulnae.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 21 and 25 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in the right orbit. Slight healed periostitis is present on both tibiae. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 132, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight post-mortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on L4 and L5. Slight healed periostitis is present on both tibiae. Schmorl's node is present on T11. An antemortem, well healed depression fracture is present on the frontal bone, 52 mm superior of nasion; the fracture oval-shaped, 6x3 mm in size with well remodelled edges and very shallow. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary central incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 133, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on both innominates. Slight active periostitis is present on both tibiae, both fibulae and both calcanei.

Grave 134, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe postmortem damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on the frontal bone, the occipital bone and the right clavicle.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 2 and 3 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 135, 2007

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with moderate postmortem damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on carpal and metacarpal bones.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on T9 and T10. Slight healed periostitis is present on both tibiae.

Grave 136, individual A, 2007

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with moderate postmortem damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on both radii and the right ulna.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: Schmorl's nodes are present on T7-T12. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 136, individual B, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the innominate, 2) gracility of the long bones.

Age at death: between 36 and 40 years.

Pathological features: ossified subperiosteal haematoma is present on the lateral side of the middle third of the left tibia.

Grave 137, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe postmortem damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 10 and 11 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on the left tibia.

Grave 138, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: over 60 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the right shoulder, the left knee, T6, and T7. Moderate degenerative osteoarthritic changes (osteophytes and porosity) are present on the left elbow, both hips, C4-C7, T8-T12, L4, and L5. Severe degenerative osteoarthritic changes (osteophytes and eburnation) are present on the right knee and C3. An antemortem fracture is present on the distal joint surface of the right tibia; an irregular fracture line diagonally divides the joint surface in half and intersects on the proximal end. One hypoplastic defect is present on the crown of the maxillary canine.

Grave 139, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe postmortem damage to the cortex.

Sex: this is a subadult.

Age at death: between 6 and 10 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 140, 2007

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 46 and 50 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes and porosity) are present on C6, C7, and L3. Schmorl's node is present on L3. Slight healed periostitis is present on the left tibia. An antemortem fracture is present on the anterior side of the medial condyle of the left femur; the fracture line is 27 mm long. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 142, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both elbows, T10, and T11. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary and mandibular canines.

Grave 143, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on the robusticity of the long bones.

Age at death: between 16 and 18 years.

Pathological features: not present in the preserved material.

Grave 144, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 21 and 25 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on both tibiae. Schmorl's nodes are present on T4-T12 and L1-L5.

Grave 145, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe postmortem damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on the hand phalanges.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 56 and 60 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on both shoulders and the left knee. Severe degenerative osteoarthritic changes (osteophytes and eburnation) are present on both hips. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary central incisor and canine.

Grave 146, 2007

Taphonomy: the bones are poorly preserved, dark in colour with severe postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 46 and 50 years.

Pathological features: slight healed periostitis is present on the right tibia. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary central incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 147, 2007

Taphonomy: the bones are excellently preserved, dark in colour with slight postmortem damage to the cortex.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 26 and 30 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in both orbits. Slight healed periostitis is present on both femurs and both tibiae. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary and mandibular canines.

Grave 148, 2007

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with moderate postmortem damage to the cortex.

Sex: female, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: slight healed cribra orbitalia is present in both orbits. Moderate active periostitis is present on both tibiae. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary central incisors, and on the maxillary and mandibular canines.

Grave 149, 2007

Taphonomy: the bones are moderately well preserved, dark in colour with moderate postmortem damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on the hand phalanges.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 41 and 45 years.

Pathological features: slight degenerative osteoarthritic changes (osteophytes) are present on the left shoulder, T7, T8, and T9. An antemortem well healed spiral fracture is present on the distal third of the right tibia; the fracture is manifested by a well remodelled callus, slight healed periostitis and two fracture lines on the distant joint surface of the right tibia. An antemortem well healed fracture is also present on the left clavicle; the fracture is manifested by well remodelled small callus without any signs of angulation. A dislocation of the left shoulder is present. The dislocation is most probably caused by an antemortem fracture of the left clavicle. Hypoplastic defects are present on the crowns of the mandibular canines.

Grave 150, 2007

Taphonomy: the bones are well preserved, dark in colour with moderate postmortem damage to the cortex. Traces of metal oxidation are present on both innominates.

Sex: male, based on: 1) morphology of the skull, 2) mandible, 3) innominate.

Age at death: between 31 and 35 years.

Pathological features: slight active periostitis is present on the left femur. Hypoplastic defects are present on the crowns of the maxillary and mandibular canines.

Table 1. Age and sex distribution in the Štrbinci skeletal sample

Age	Subadults	Females	Males
0-1	2		
2-5	10		
6-10	13		
11-15	9		
16-20			3
21-25		1	5
26-30		5	4
31-35		11	6
36-40		11	12
41-45		10	14
46-50		4	6
51-55		2	8
56-60			1
60+			2
Total	34	44	61
Mean age at death ¹		x=37.0 (sd=6.99)	x=39.0 (sd=10.85)

¹ The average age at death was calculated on the basis of the median value for each age group (e.g. 38 years for the age group 36-40) and 65 years for the age group 60+.

The sex- and age-based distribution of mortality for the Štrbinci and the Zadar – Relja samples is shown in **Tables 1 and 2**. The Štrbinci sample consists of 139 individuals (only individuals with unambiguous determination of sex and age are included) of whom 34 are subadults (24.5%), 44 are females (31.6%) and 61 are males (43.9%). The sample from the Zadar – Relja is larger, and consists of 255 individuals of whom 64 are subadults (25.1%), 80 are females (31.4%) and 111 are males (43.5%). In both samples the ratio between males and females is identical: 1.00: 0.72. Both analysed samples contain a small proportion of subadults: in Štrbinci subadult skeletons account for 24.5% of the total sample and in Zadar subadult skeletons account for 25.1% of the total sample.

The highest subadult mortality in the Štrbinci skeletal sample was recorded in the period between six and ten years of age (13/139 or 9.3% of the entire sample), while in the Zadar – Relja sample the highest subadult mortality was recorded in the period between two and five years of age (21/255 or 8.2% of the entire sample) (**Chart**

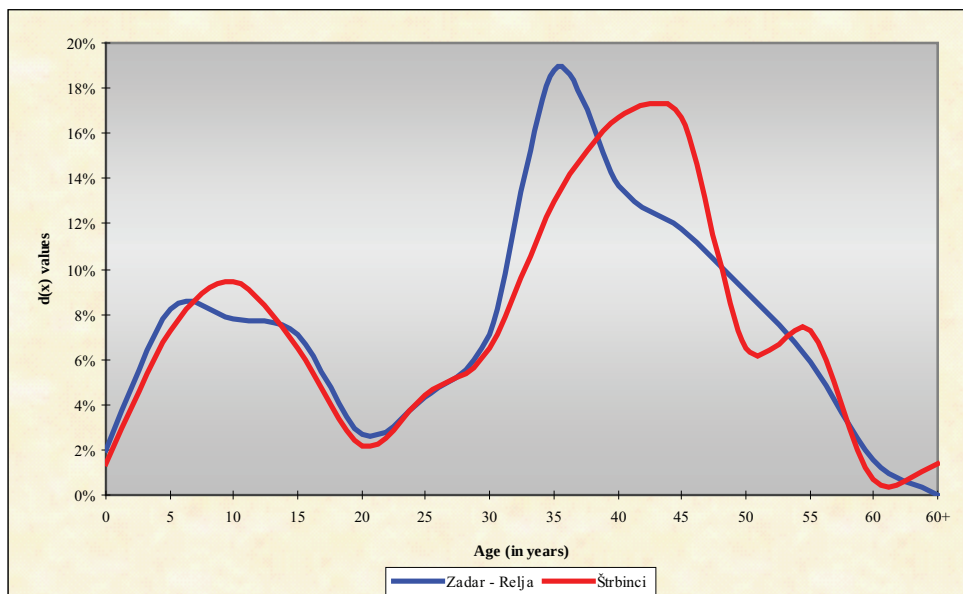

Chart 1. $d(x)$ values for the complete Štrbinci and Zadar - Relja skeletal samples (M. Novak, 2008).

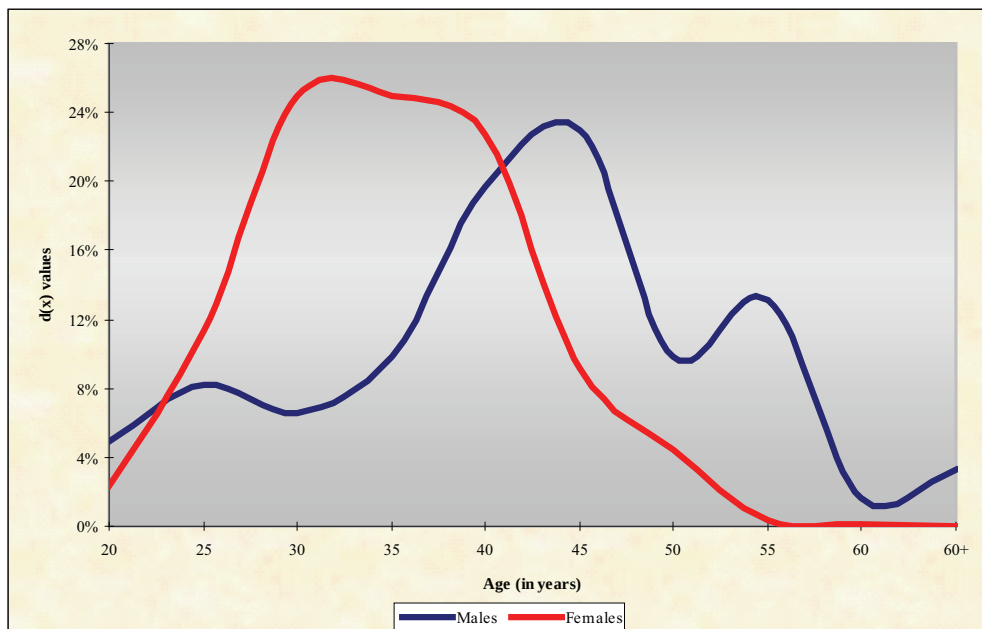

Chart 2. $d(x)$ values for males and females from the Štrbinci skeletal sample. The most pronounced difference is present in the 31-35 years age category (M. Novak, 2008).

1). In both samples, the mortality of subadults between birth and one year of age is very low: in Štrbinci 1.4% of the entire sample (2/139) and in Zadar – Relja 2.0% of the entire sample (5/255).

Table 2. Age and sex distribution in the Zadar – Relja skeletal sample

Age	Subadults	Females	Males
0-1	5		
2-5	21		
6-10	20		
11-15	18		
16-20		2	5
21-25		6	5
26-30		12	6
31-35		19	29
36-40		11	24
41-45		12	18
46-50		9	14
51-55		9	6
56-60		0	4
60+		0	0
Total	64	80	111
Mean age at death ¹		x=37.4 (sd=9.43)	x=38.4 (sd=9.29)

¹ The average age at death was calculated on the basis of the median value for each age group (e.g. 38 years for the age group 36-40) and 65 years for the age group 60+.

In the Štrbinci sample males exhibited somewhat longer average life span than females (39.0 years vs. 37.0 years), but this difference is not statistically significant. Similar situation was observed in the Zadar – Relja sample where the average age-at-death for males was 38.4 years and for females 37.4 years, but again, without statistically significant difference between the sexes.

The highest female mortality rate in the Štrbinci sample appears between the ages of 31 and 35, and between 36 and 40, when 25.0% of the females died (**Chart 2**), while in the Zadar – Relja sample the highest female mortality rate appears between the ages of 26 and 30, and between 41 and 45, when 15.0% of the females died. In the Štrbinci sample highest mortality among males occurred between the ages of 41 and 45, when 23.0% of the males died, while among males from the Zadar – Relja

sample the highest mortality occurred between the ages of 31 and 35, when 26.1% of the males died.

Table 3. Frequency of alveolar bone disease in the Štrbinci skeletal sample

	Subadults		Females		Males	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%
Young adult			21/362	5.8	6/367	1.6
Old adult			46/498	9.2	87/898	9.7
Total	1/355	0.4	67/860	7.8	93/1265	7.3

A¹ = number of tooth sockets with periodontal or periapical abscess, or antemortem tooth loss.

O² = number of tooth sockets observed.

Table 4. Frequency of alveolar bone disease in the Zadar – Relja skeletal sample

	Subadults		Females		Males	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%
Young adult			9/811	1.1	19/782	2.4
Old adult			136/885	15.4	107/1035	10.3
Total	0/796	0.0	145/1696	8.5	126/1817	6.9

A¹ = number of tooth sockets with periodontal or periapical abscess, or antemortem tooth loss.

O² = number of tooth sockets observed.

The frequencies of alveolar bone disease in the Štrbinci and Zadar – Relja samples are shown in **Tables 3 and 4**. In both samples, alveolar bone disease is exceptionally rare among subadults: in the Štrbinci sample only one case of alveolar bone disease among subadults was observed (0.4% or 1/355), while in the Zadar – Relja sample not one case of alveolar abscess or antemortem tooth loss (0/796) was noted. The overall frequency of alveolar bone disease among adults in Štrbinci is 7.5% (160/2125) and in Zadar 7.7% (271/3513) with no statistical differences between the analysed samples. Also, there are no statistically significant differences between sexes in both analysed skeletal series: in Štrbinci the frequency of alveolar bone disease in males is 7.3%, and in females 7.8%, while in Zadar this frequency for males is 6.9% and for females 8.5%. A considerable increase in alveolar bone disease among older individuals is clearly visible in both samples. For individuals aged 16 to 35, the frequency of alveolar bone disease is 3.7% (27/729) in Štrbinci, and 1.8% (28/1593) in Zadar, while for individuals over 35 years of age this frequency in both samples is much higher: 9.5% (133/1396) in Štrbinci and 12.6% (243/1920) in Zadar. In both samples the difference between “young” and “old” individuals is statistically significant: in Štrbinci it is $\chi^2 = 22.498$; $P < 0.001$, while in Zadar it is $\chi^2 = 143.375$; $P < 0.001$.

Table 5. Frequency of carious lesions in the Štrbinci skeletal sample

	Subadults		Females		Males	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%
Young adult			18/331	5.4	24/399	6.0
Old adult			37/464	8.0	80/799	10.3
Total	5/315	1.6	55/827	6.9	100/1178	8.8

A¹ = number of teeth with carious lesions.O² = number of teeth observed.

Table 6. Frequency of carious lesions in the Zadar – Relja skeletal sample

	Subadults		Females		Males	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%
Young adult			14/613	2.3	32/726	4.4
Old adult			59/664	8.9	34/746	4.5
Total	6/678	0.9	73/1277	5.9	66/1472	4.5

A¹ = number of teeth with carious lesions.O² = number of teeth observed.

The frequencies of dental caries in the Štrbinci sample and in the Zadar – Relja sample are shown in **Tables 5 and 6**. The frequency of caries among subadults (deciduous and permanent teeth combined) in both samples is very low: in Štrbinci 1.6% (5/315) and in Zadar 0.9% (6/678). The overall frequency of carious lesions among adults is significantly higher in Štrbinci (7.7% or 155/2005) than in Zadar (5.1% or 139/2749) and it is $\chi^2 = 13.834$; $P < 0.001$. Analysis by sex shows no significant difference in the frequency of caries between males and females in both samples: in Štrbinci males suffered from caries more frequently than females (8.8% vs. 6.9%), while in Zadar females exhibited somewhat higher frequencies of carious lesions than males (5.9% vs. 4.5%).

The frequencies of linear enamel hypoplasia (LEH) in both samples are shown in **Tables 7 and 8**. The frequency is somewhat greater in the sample from Zadar in which LEH was observed in 61.1% of the analysed teeth (245/401), while in Štrbinci hypoplastic defects were present in 56.9% of the analysed teeth (115/202). This difference is not statistically significant. In Štrbinci LEH is most often recorded on the maxillary canines (60.1%), while in Zadar LEH is most often recorded on the mandibular canines (76.6%). In Štrbinci adult individuals without hypoplastic defects lived averagely 2.0 years longer than the individuals with LEH (39.7 vs. 37.7 years), but this difference is not statistically significant.

The frequencies of cribra orbitalia are shown in **Tables 9 and 10**. The overall frequency of cribra orbitalia among subadults in the Štrbinci sample is 37.5% (9/24). In six subadults, cribra orbitalia was active at the time of death (66.7%). For adults from Štrbinci, the frequency of cribra orbitalia is 20.1% (19/91) with a somewhat higher frequencies in males than in females (26.4% vs. 13.2%), but this difference is not statistically significant, probably due to relatively small analysed sample. The frequency of cribra orbitalia among subadults in Zadar (50.0%) is somewhat higher than in Štrbinci, but the difference is not statistically significant. Active cribra orbitalia is present in 16.7% (2/16) of the observed cases among subadults from Zadar. The frequency of this pathological change among adults is 10.3% (10/97), with very similar frequencies in males and females (9.4% and 11.4%). However, an analysis of cribra orbitalia frequency in the studied samples indicates one, very important difference. Namely, while the frequency cribra orbitalia among subadults and adults is very similar, the frequency of the *active* form of this pathology is essentially different. In Štrbinci, active cribra orbitalia was recorded in 66.7%, while in the Zadar only two cases of the active form (16.7%) were observed. This difference is statistically significant ($\chi^2 = 5.48$; $P = 0.0192$). The effect that the underlying anaemia causing cribra orbitalia had on the quality of life in Štrbinci can be gauged by the fact that adults with cribra orbitalia lived, on average, 5.9 years shorter than the individuals without cribra orbitalia (40.7 vs. 34.8 years). This difference is marginally non-significant ($\chi^2 = 3.688$; $P = 0.055$).

Table 7. Hypoplasia frequencies by individual in the Štrbinci skeletal sample

Tooth	N¹	NwLEH	% wLEH
Maxillary I1 ²	56	29	51.8
Maxillary C	69	42	60.1
Mandibular C	77	44	57.1

N¹ = number of analyzed teeth; NwLEH=number of teeth with one or more case of LEH; % wLEH=% of N with one or more case of LEH;

I² = incisor; C=canine.

Table 8. Hypoplasia frequencies by individual in the Zadar – Relja skeletal sample

Tooth	N¹	NwLEH	% wLEH
Maxillary I1 ²	119	54	45.4
Maxillary C	128	73	57.0
Mandibular C	154	118	76.6

N¹ = number of analyzed teeth; NwLEH=number of teeth with one or more case of LEH; % wLEH=% of N with one or more case of LEH;

I² = incisor; C=canine.

Figure 3. Slight active periostitis on the right tibia. Male, aged, between 31 and 35 years. Štrbinci, grave 102 (photo by V. Vyroubal, 2005).

The frequencies of non-specific periostitis in both analysed samples are shown in **Tables 11 and 12**. The overall frequency of periostitis in both analysed skeletal series is almost the same: in Štrbinci it is 42.7% (38/89) while in Zadar it is 47.1% (138/165). The frequency of periostitis among subadults in both samples is also very similar: in Štrbinci the frequency of periostitis among subadults is 61.5%, while in Zadar this frequency is 66.7%. Overall frequency of periostitis among adults in Štrbinci is 39.5% (30/76) with a somewhat higher frequency in males (**Figure 3**) than in females (44.4% vs. 32.3%), but without statistically significant differences. In Zadar, the frequency of periostitis among adults is almost identical to that in Štrbinci (40.2% or 41/102), with again, higher frequencies in males than in females (50.0% vs. 27.3%).

Figure 4. Severe degenerative osteoarthritis (osteophytes) on the 6th, 7th and 8th toracal vertebrae. Male, aged between 51 and 55 years. Štrbinci, grave 75, individual A (photo by V. Vyroubal, 2005).

Table 9. Frequency of cribra orbitalia in the Štrbinci skeletal sample

Age/sex	Cribra orbitalia			Active lesions	
	O ¹	A1 ²	%	A2 ³	% of A1
0 - 0.9	2	0	0.0	0	0.0
1 - 4.9	6	1	16.7	1	100.0
5 - 9.9	10	6	60.0	5	83.3
10 - 14.9	6	2	33.3	0	0.0
Subadults - total	24	9	37.5	6	66.7
Females	38	5	13.2	0	0.0
Males	53	14	26.4	0	0.0
Adults - total	91	19	20.1	0	0.0

O¹ = number of analyzed frontal bones;

A1² = number of frontal bones on which a minimum of one orbit shows signs of cribra orbitalia;

A2³ = number of frontal bones on which cribra orbitalia was active at time of death.

Table 10. Frequency of cribra orbitalia in the Zadar – Relja skeletal sample

Age/sex	Cribra orbitalia			Active lesions	
	O ¹	A1 ²	%	A2 ³	% of A1
0 - 0.9	0	0	0.0	0	0.0
1 - 4.9	12	8	66.7	2	25.0
5 - 9.9	8	2	25.0	0	0.0
10 - 14.9	12	6	50.0	0	0.0
Subadults - total	32	16	50.0	2	16.7
Females	44	5	11.4	0	0.0
Males	53	5	9.4	0	0.0
Adults - total	97	10	10.3	0	0.0

O¹ = number of analyzed frontal bones;

A1² = number of frontal bones on which a minimum of one orbit shows signs of cribra orbitalia;

A2³ = number of frontal bones on which cribra orbitalia was active at time of death.

The frequencies of Schmorl's nodes in both analysed samples are shown in **Tables 13 and 14**. The total frequency of Schmorl's nodes in the sample from Štrbinci is 16.4% (145/882), with statistically higher frequency in males (20.9%) than in females (11.1%) ($\chi^2 = 14.602$; $P < 0.001$). The overall frequency of Schmorl's nodes in the Zadar – Relja sample is 12.2% (205/1677), with, again, statistically higher frequency in males (16.2%) than in females (6.3%) ($\chi^2 = 35.58$; $P < 0.001$). Schmorl's nodes are

much more frequent in Štrbinci (16.4%) than in Zadar (12.2%), and this difference is statistically significant ($\chi^2 = 8.55$; $P = 0.0039$)

Table 11. Frequency of periostitis in the Štrbinci skeletal sample

Sex	N ¹	O ²	%
Subadults	13	8	61.5
Males	45	20	44.4
Females	31	10	32.3
Total	89	38	42.7

N¹ = number of well-preserved skeletons;

O² = number of well-preserved skeletons showing signs of periostitis.

Table 12. Frequency of periostitis in the Zadar – Relja skeletal sample

Sex	N ¹	O ²	%
Subadults	36	24	66.7
Males	58	29	50.0
Females	44	12	27.3
Total	138	165	47.1

N¹ = number of well-preserved skeletons;

O² = number of well-preserved skeletons showing signs of periostitis.

Table 13. Frequency of Schmorl's nodes in the Štrbinci skeletal sample

	Thoracic		Lumbar		Total	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%
Females						
Younger ³ adults	13/101	12.9	4/41	9.8	17/142	12.0
Older adults	14/175	8.0	13/81	16.0	27/256	10.5
Total	27/276	9.8	17/122	13.9	44/398	11.1
Males						
Younger adults	18/112	16.1	8/48	16.7	26/160	16.3
Older adults	54/223	24.2	21/101	20.8	75/324	23.1
Total	72/335	21.5	29/149	19.5	101/484	20.9

A¹ = number of vertebrae with Schmorl's defects;

O² = number of examined vertebrae;

younger adults³ = individuals aged 16 to 35; older adults=individuals over 35 years of age.

Table 14. Frequency of Schmorl's nodes in the Zadar – Relja skeletal sample

	Thoracic		Lumbar		Total	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%
Females						
Younger ³ adults	7/245	2.9	0/102	0.0	7/347	2.0
Older adults	26/231	11.2	10/99	10.1	36/330	10.9
Total	33/476	6.9	10/201	5.0	43/677	6.3
Males						
Younger adults	59/282	20.9	30/146	20.5	89/428	20.8
Older adults	52/383	13.6	21/189	11.1	73/572	12.8
Total	111/665	16.7	51/335	15.2	162/1000	16.2

A¹ = number of vertebrae with Schmorl's defects;O² = number of examined vertebrae;younger adults³ = individuals aged 16 to 35; older adults=individuals over 35 years of age.

Table 15. Frequency of degenerative osteoarthritis on the vertebrae in the Štrbinci skeletal sample

	Cervical		Thoracic		Lumbar		Total	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Females								
Younger ³ adults	0/51	0.0	4/101	4.0	0/41	0.0	4/193	2.1
Older adults	11/81	13.6	33/175	18.9	16/81	19.7	60/337	17.8
Total	11/132	8.3	37/276	13.4	16/122	13.1	64/530	12.1
Males								
Younger adults	0/59	0.0	1/112	0.9	0/48	0.0	1/219	0.5
Older adults	23/95	24.2	50/223	22.4	27/101	26.7	100/419	23.9
Total	23/154	14.9	51/335	15.2	27/149	18.1	101/638	15.8

A¹ = number of vertebrae with osteoarthritis;O² = number of examined vertebrae;younger adults³ = individuals aged 16 to 35; older adults=individuals over 35 years of age.

The frequencies of vertebral osteoarthritis are shown in **Tables 15 and 16**. The overall frequency of osteoarthritis on the vertebrae in both skeletal samples is almost identical: in Štrbinci it is 14.1% (165/1168) (**Figure 4**), while in Zadar it is 14.8%

(341/2305). There is no significant difference between males (15.8%) and females (12.1%) in Štrbinci, while in Zadar the frequency of degenerative osteoarthritis is significantly higher in males than in females (18.9% vs. 9.2%) ($\chi^2 = 41,178$; $P < 0,001$). In both samples, osteoarthritis most often appears in the lumbar vertebrae: in Štrbinci this frequency is 15.9%, and in Zadar it is 19.6%.

Table 16. Frequency of degenerative osteoarthritis on the vertebrae in the Zadar – Relja skeletal sample

	Cervical		Thoracic		Lumbar		Total	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Females								
Younger ³ adults	0/120	0.0	9/245	3.7	2/102	2.0	11/467	2.3
Older adults	32/173	18.5	32/231	13.8	14/99	14.1	78/503	15,5
Total	32/293	10.9	41/476	8.6	16/201	8.0	89/970	9.2
Males								
Younger adults	3/143	2.1	10/282	3.5	2/146	1.4	15/571	2.6
Older adults	41/192	21.3	109/383	28.5	87/189	48.6	237/764	31.0
Total	44/335	12.4	119/665	17.9	89/335	26.6	252/1335	18.9

A¹ = number of vertebrae with osteoarthritis;

O² = number of examined vertebrae;

younger adults³ = individuals aged 16 to 35; older adults=individuals over 35 years of age.

The frequencies of osteoarthritis on major joints are shown in **Tables 17 and 18**. The overall frequency of osteoarthritis in major joints in Štrbinci is 33.5%, with almost identical frequencies between males (32.4%) and females (35.1%). In the sample from Štrbinci, osteoarthritis among females is most often recorded at the knees and hips, followed by the shoulders and elbows. Among males, osteoarthritis most often appears in the knees, followed by the shoulders and then hips and elbows. In Zadar, the total frequency of osteoarthritis in major joints is somewhat lower than in Štrbinci (25.2%), but this difference is not statistically significant. The Zadar – Relja sample also exhibits statistically higher frequencies of osteoarthritis in males (29.0%) than in females (19.9%) ($\chi^2 = 4.585$; $P = 0.0322$). In this sample, osteoarthritis among both sexes was most often recorded in the knees and shoulders, followed by the elbows and then hips.

The frequencies of traumas in long bones in Štrbinci are shown in **Table 19**. This table shows each bone with trauma, regardless of whether or not there is more than

one trauma on the bone. A total of 807 bones were analysed. The bones were classified based on sex and the part of the body from which they came. Traumas were recorded on only 7 of the 807 analysed bones (0.9%). Traumas were recorded on the radius (3/101 or 3.0%), tibia (2/144 or 1.4%), ulna (1/101 or 1.0%) and femur (1/141 or 0.7%). Table 19 also shows that there is a slight difference in the frequency of trauma with regard to the side of the body – the overall frequency of trauma on the left side is 0.8%, while on the right side it is 1.0%, but the difference is not statistically significant. Additional analysis based on sex also indicates a difference in the frequency of trauma on other bones: among males traumas are present on 1.3% (6/475) of the analysed long bones, while among females traumas are present on 0.3% (1/332) of the analysed bones, but the difference is not statistically significant, most probably, due to the exceptionally small number of traumas. A comparison of the frequency of trauma in Štrbinci with skeletal sample from Zadar – Relja is presented in **Table 20**. This table clearly shows that in terms of frequency of long-bone traumas, the Zadar – Relja sample exhibits much higher frequency compared to the Štrbinci sample (1.9% vs. 0.9%). This difference is marginally non-significant ($\chi^2 = 3.121$; $P = 0.077$). As in Štrbinci, the skeletal sample from Zadar exhibits highest frequency of trauma on the radius (7/159 or 4.4%), but it also exhibits relatively high frequencies of trauma on the humerus (5/191 or 2.6%) and clavicle (5/220 or 2.3%).

Table 17. Frequency of degenerative osteoarthritis on the major joint surfaces in the Štrbinci skeletal sample

	Shoulder		Elbow		Hip		Knee	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Females								
Younger ³ adults	1/6	16.7	0/5	0.0	1/8	12.5	2/9	22.2
Older adults	7/16	43.8	3/9	33.3	8/20	40.0	10/18	55.5
Total	8/22	21,1	3/14	14,0	9/28	32.1	12/27	44.4
Males								
Younger adults	2/8	25.0	0/11	0.0	1/10	10.0	3/13	23.1
Older adults	7/17	41.2	8/22	36.4	11/27	40.7	13/31	41.9
Total	9/25	36.0	8/33	24.2	12/37	32.4	16/44	36.4

A¹ = number of joints with osteoarthritis;O² = number of analyzed joints;younger adults³ = individuals aged 16 to 35; older adults=individuals over 35 years of age.

Table 18. Frequency of degenerative osteoarthritis on the major joint surfaces in the Zadar – Relja skeletal sample

	Shoulder		Elbow		Hip		Knee	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Females								
Younger ³ adults	0/32	0.0	0/20	0.0	0/26	0,0	1/25	4.0
Older adults	12/25	48.0	6/23	26.1	6/23	26.1	14/22	63.6
Total	12/57	21.1	6/43	14.0	6/49	12.2	15/47	31.9
Males								
Younger adults	1/27	3.7	1/27	3.7	0/32	0.0	3/30	10.0
Older adults	20/40	50.0	13/37	35.1	17/48	35.4	27/42	64.3
Total	21/67	31.3	14/64	21.9	17/80	21.2	30/72	41.7

A¹ = number of joints with osteoarthritis;O² = number of analyzed joints;younger adults³ = individuals aged 16 to 35; older adults=individuals over 35 years of age.

Table 19. Distribution of long-bone traumas by side and sex in the Štrbinci skeletal sample

	Left side			Right side		
	N ¹	n ²	% ³	N	n	%
Clavicles						
Males	30	0	0.0	34	0	0.0
Females	22	0	0.0	26	0	0.0
Humeri						
Males	36	0	0.0	27	0	0.0
Females	17	0	0.0	22	0	0.0
Radii						
Males	31	1	3.2	33	1	3.0
Females	19	0	0.0	18	1	5.5
Ulnae						
Males	30	0	0.0	31	1	3.2
Females	21	0	0.0	21	0	0.0
Femurs						
Males	40	1	2.5	39	0	0.0
Females	30	0	0.0	32	0	0.0
Tibiae						
Males	39	1	2.6	41	1	2.4
Females	29	0	0.0	35	0	0.0
Fibulae						
Males	31	0	0.0	33	0	0.0
Females	20	0	0.0	20	0	0.0
Males	237	3	1.3	238	3	1.3
Females	158	0	0.0	174	1	0.6
Total	395	3	0.8	412	4	1.0

N¹ = total number of long bones; n² = total number of long bones with trauma; %³ = percentage of total number of long bones.

Table 20. Frequency of long-bone traumas in analysed skeletal samples

	Štrbinci			Zadar - Relja		
	N ¹	n ²	% ³	N	n	%
Clavicles	112	0	0.0	220	5	2.3
Humeri	102	0	0.0	191	5	2.6
Radii	101	3	3.0	159	7	4.4
Ulnae	103	1	1.0	154	2	1.3
Femurs	141	1	0.7	232	2	0.9
Tibiae	144	2	1.4	192	3	1.6
Fibulae	104	0	0.0	197	2	1.0
Total	807	7	0.9	1345	26	1.9

N¹ = total number of long bones; n² = total number of long bones with trauma; %³ = percentage of total number of long bones.

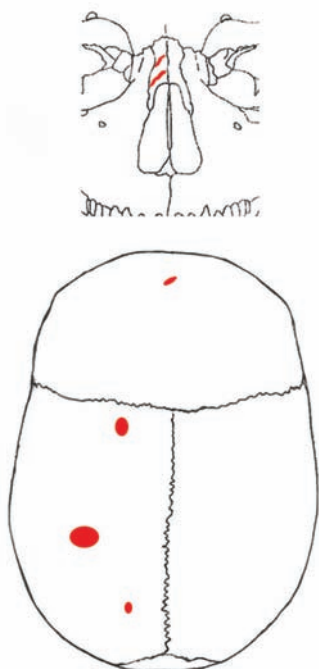

Figure 5. Schematic representation of the distribution of cranial traumas in adults from the Štrbinci skeletal sample (M. Novak, 2008).

Figure 6. Well-healed fracture of the right nasal bone. Male, aged between 51 and 55 years. Štrbinci, grave 75, individual A (photo by V. Vyroubal, 2005).

Besides long-bone traumas, cranial and facial traumas were also analysed in Štrbinci. Cranial traumas were observed in six individuals. The frequency of cranial traumas among adults in the analysed sample is relatively high, so that 6 of the 49 (12.2%) well preserved adult skulls exhibit some form of trauma. Cranial and facial traumas were observed only in males (6/32 or 18.7%). Most of the observed traumas on the cranium were situated on the cranial vault (four fractures). Traumas of the cranial vault were located on the frontal bone (one) and left parietal bone (three) (**Figure 5**). Facial traumas were recorded on two skulls, and both cases represent transversal fractures of the nasal bones (**Figures 5 and 6**). All of the observed cranial traumas from the Štrbinci sample represent old, healed fractures probably inflicted by a blunt weapon or tool, or direct punch to the face. The frequency of cranial traumas among adults in the Zadar – Relja sample is higher than in Štrbinci (23.3% vs. 12.2%), but the difference is not statistically significant, most probably, due to the relatively small analysed sample. In Zadar, cranial traumas were more frequent in females than in males (25.9% vs. 21.2%), but this difference is not statistically significant.

DISCUSSION

Analysis of the skeletal series from Štrbinci offers important data on the biological history of the inhabitants of continental Croatia. Comparison with other late Antique period samples from this region, like the Zadar sample, helps

to expand our knowledge and understanding of living conditions and the way of life of the inhabitants of this territory during the late Antique period. The accumulation of osteological data from skeletal collections is an important step in evaluating conclusions from historical, archaeological and economic sources, as well as for expanding empirical evidence not available through these sources (Šlaus et al. 2004a).

The demographic characteristics of the Štrbinci sample are almost identical to those of the Zadar – Relja sample. In both samples subadults comprise approximately one fourth of the total sample, but are clearly underrepresented, especially in the youngest age category. Subadult mortality in both analysed late Antique skeletal samples from Croatia may seem extremely high, but in fact these ratios do not reveal the true magnitude of subadult mortality which must have been much higher. Under-representation of subadults, similar to that in Štrbinci and Zadar, was observed in numerous Antique skeletal samples from all around Europe (Aner 1971; Kaufmann & Morgenthaler 1975; Kolnik & Stloukal 1974; Kunter 1996; Mikić 1984; Neugebauer-Maresch & Neugebauer 1987; Wahl 1988; Ziegelmayer 1979). As to the under-representation of subadults in the youngest age group, a review of the relevant literature suggests that this is a widespread phenomenon. Similar or even more notable under-representation was observed by Acsádi & Nemeskéri (1970), Alesan et al. (1999), Aner (1971), Kolnik & Stloukal (1974), Kunter (1996), Šlaus (2000, 2006), Šlaus et al. (2007), Wahl (1988), and many other authors. Among the factors contributing to this under-representation are different funeral customs for neonatal deaths and shallower graves of very small children, as well as the chemical composition of the soil (acidity) and frequent reuse of burial sites, especially in urban conglomerations, such as Zadar. All of these have unfavourable effects on the fragile subadult bones.

Many other similarities were noted in the demographic profiles of the analysed samples, such as the identical ratio between males and females, very similar average life spans of adults, and somewhat longer average life span for males in both skeletal series. The small sex differences in average life spans noted in both analysed samples suggest similar stress levels for both sexes.

Frequencies of alveolar bone disease are relatively low, and almost identical in both samples (in Štrbinci 7.5% and in Zadar 7.7%). These values are similar to those observed in many other Antique skeletal series (e. g. Bonfiglioli et al. 2003; Perez-Perez & Lalueza 1992; Schweder & Winkler 2004). Both samples analysed in this paper show another common feature – a slightly higher frequencies of alveolar bone disease in females than in males. This is somewhat unexpected, particularly when one takes into account the clear correlation between older age groups and greater frequencies of alveolar bone disease. Further systematic analyses of dental pathologies in Štrbinci and Zadar are necessary to evaluate the exact cause of this condition.

The Štrbinci sample exhibits significantly higher frequencies of dental caries than the Zadar sample which may suggest different diets in these two series. Typically,

higher frequencies of caries are recorded in populations whose diet was generally based on agriculture (Armelagos 1969; Fujita 1995; Larsen et al. 1991; O'Sullivan et al. 1993; Tóth 1970; Wells 1975). The reason is that populations dependent on agriculture have diets with a higher share of carbohydrates: the starch and sugar found in wheat, maize and other crops cultivated at the archaeological sites contained 45% to 80% of the total calories in the diets of pre-industrial agricultural populations (Guthrie 1979). Given the geographic location of the Štrbinci sample, this hypothesis is very probable because the diet of the late Antique populations from continental Croatia was probably based largely on agriculture and depended on cultivated plants. Additional confirmation for this hypothesis may be seen in numerous written sources, such as Cassius Dio, the Roman historian, who at the beginning of the 3rd century AD described Pannonia and its inhabitants: "The Pannonians (...) lead the most miserable existence of all mankind. For they are not well off as regards either soil or climate; they cultivate no olives and produce no wine (...) but drink as well as eat both barley and millet." (*Historia Romana*, 49.36). This theory is additionally confirmed by numerous cereal and legume remains (barley, millet, wheat, lentil etc) found in two Roman graves from Ilok and Šćitarjevo (Šoštarić et al. 2006). The significantly lower frequency of carious lesions in Zadar suggests a diet based more on fish and seafood. It is recognised that fish and seafood are not cariogenic, and some types of sea fish (particularly anchovies and sardines) are exceptionally rich with fluoride that protects teeth from caries and bleeding gums (Konig 2000; Van Loveren 2000). Additionally, there is clear historical data that fishing was a very important branch of economy in Antique Zadar (Peričić 1999; Suić 1981).

Linear enamel hypoplasia frequencies in both analysed samples are very similar and correspond well to the results observed in other Antique populations from the Roman Empire (e. g. Facchini et al. 2004; Manzi et al. 1999; Perez-Perez & Lalueza 1992). Such LEH frequencies are characteristic for sedentary populations with agriculture based diets (Lanphear 1990). Relatively high frequency of LEH in both samples suggests that more than half of the analysed individuals survived strong metabolic stress during their childhood, possibly during the weaning period. Namely, some authors (Goodman 1988; Goodman et al. 1984; Hodges 1986; Lanphear 1990) noted that most of the hypoplastic defects in the sedentary populations are formed between the first and third year of life, i. e. during the transition from the diet based on the sterile breast milk to the diet rich with micro organisms. However, it is important to stress that serious doubts about this interpretation have been raised (Blakey et al. 1994), and that serious methodological problems related to the age assessment of the defects have been identified (Hodges and Wilkinson 1990).

Cribra orbitalia is generally accepted as a sensitive and reliable osteological indicator of subadult anaemia caused by iron deficiencies, which emerged due to inadequate nutrition, endemic parasitism, unhygienic living conditions or chronic

gastrointestinal disease (Larsen 1997; Mittler & Van Gerven 1994). The frequencies observed in Štrbinci and Zadar are similar to those observed in other populations from the Roman period (e.g. Salvadei et al. 2001; Stuart-Macadam 1985). When comparing the two samples there are no statistically significant differences in the frequency of cribra orbitalia among adults. The frequency of this pathology among subadults is somewhat higher in Zadar, but again, without statistically significant differences. The one, essential, difference between the two samples is the frequency of the *active* form of cribra orbitalia. This distinction is exceptionally important: healed forms indicate that the affected person survived anaemia, while active forms suggest that anaemia caused by an absence of iron significantly compromised the health of these individuals. Significantly higher frequency of the active form of cribra orbitalia among subadults in Štrbinci may be the result of numerous factors, including among others a relatively unhealthy environment abundant with marshlands and forests. Antique Pannonia was dominantly a wooded region filled with swamps, as mentioned by numerous Roman historians (e. g. Pliny the Elder, Florus, Herodian, Cassius Dio, Aurelius Victor etc.). Because of the abundance of rivers, and its flat terrain, continental Croatia is full of, in some cases, very large marshes. This is such a predominant feature of the landscape that Mayer (1957) states that towns with Roman names such as Mursa, Mursella and Marsonia derived their name from the Indo-European root **murs-* meaning swamp or marsh. Considerable effort was put into draining these marshes during Roman times. For instance, following his wars on the Danube limes the emperor Marcus Aurelius resettled the Celtic tribe Cotini from their homeland in Dacia to the area between Osijek and Vinkovci and set them to draining the large swamp called Hiulca palus (Pinterović 1978). This kind of unhealthy environment may have been a host for various parasitic infections which may be responsible for the higher frequencies of the active form of cribra orbitalia among subadults in Roman period Certissia.

The appearance of non-specific infectious diseases is frequently connected with iron deficiency anaemia resulting from an inadequate diet and parasitism (Stuart-Macadam 1992). In the two late Antique skeletal series from Croatia infectious diseases identified through non-specific periostitis are present in high frequencies, and these frequencies are consistent with the relatively high frequencies of cribra orbitalia and linear enamel hypoplasia. In both, Štrbinci and Zadar the frequency of periostitis is somewhat higher in males than in females, which is consistent to the data observed by Brothwell (1986) and Paine et al. (2007) for late Antique/Byzantine skeletal samples from Turkey. These authors suggest that males were more frequently under stress due to se specific activity patterns that exposed males to more difficult physical tasks (Paine et al. 2007).

Schmorl's nodes on the vertebrae testify to strong mechanical burdens on the spine. The significantly higher frequencies of Schmorl's nodes among males in both

analysed samples is consisted with data observed in numerous Croatian archaeological populations regardless of the chronological period (e.g. Novak et al. 2007; Šlaus 2000, 2002a, 2006; Šlaus et al. 2004a, 2007). These data also strongly suggest a sex-based division of labour where males performed more difficult physical tasks. Significantly higher frequency of Schmorl's nodes in the Štrbinci series suggests that working conditions in this site were more arduous than in Zadar, possibly due to the less favourable environment (abundant with swamps and forests) during the late Antique period. Different frequencies of Schmorl's nodes between these two sites might also be the result of the differences between urban and rural lifestyles, i. e. during the late Antique period Štrbinci was relatively small settlement, while Zadar was one of the largest cities on the eastern Adriatic coast.

The factors that contribute most to osteoarthritis are mechanical stress, physical activity (Hough & Sokoloff 1989; McKeag 1992) and advanced age. Even today, most individuals older than forty years develop osteoarthritic changes on vertebrae (Dieppe & Lim 1998; Schmorl & Junghanns 1971). Thus the considerably higher frequency of osteoarthritic changes on all analysed segments of the vertebrae among males in comparison to females in both samples is closely tied to the longer average life span of males in both series and additionally confirms the hypothesis stated earlier on the sex-based division of labour. Additionally, the higher frequency of osteoarthritis on all major joints in Zadar is an expected consequence of the longer average life span in this sample. At this point we are not sure about the cause of slightly higher osteoarthritis frequencies on the major joints of females in Štrbinci, especially taking into consideration a somewhat longer average life span of males in this sample.

Both analysed late Antique skeletal samples from Croatia display similar, relatively low prevalence of long bone fractures. In an attempt to get a clearer picture of trauma patterns in the analysed samples, an effort was made to distinguish traumas that were the result of accidents and those that were the result of deliberate violence.

Evidence for long bone fractures that were the result of intentional interhuman violence in both skeletal collections is scarce. In both Štrbinci and Zadar the most frequent location of fractures was on the radius (in Štrbinci 3.0% and in Zadar 4.4%). Most of the observed radial traumas in both samples were so called Colles' fractures, a type of fracture most often attributed to accidents, i. e. to falling onto pronated arms and outstretched hands (Kilgore et al. 1997; Ortner 2003).

A part of the postcranial skeleton which has frequently been utilized as an indicator of intentional violence is the ulna, or more precisely the presence of so-called 'parry' fractures of the distal or middle third of the ulna. The aetiology of this fracture is explained by the following scenario: in an attempt to protect one's head from blows, a person raises his arm to protect his head and face. In this position, ulna is closest to the attacker and as a consequence suffers the largest amount of force from

the blow, and therefore breaks (e. g. Merbs 1989; Ortner 2003; Wells 1964). In this context, the low frequencies of ulnar fractures in Štrbinci (1.0%) and Zadar (1.3%) might suggest low amount of intentional violence in the studied skeletal collections.

However, analysis of cranial traumas suggests a higher degree of intentional violence in the analysed samples. Numerous authors (e.g. Alvrus 1999; Standen & Arriaza 2000; Tyson 1977; Walker 1989, 1997) point out those high frequencies of head and face traumas are clear evidence of intentional interhuman violence. The frequency of cranial traumas in Štrbinci and Zadar is higher than the frequencies observed in other osteological samples from around the world (e. g. Bennike 1985; Ferguson 1980; Jurmain 2001; Miles 1975; Morse 1969; Owsley et al. 1994; Robb 1997; Snow 1948; Stewart & Quade 1969). Only several authors recorded frequencies similar to those in late Antique skeletal samples from Croatia (Alvrus 1999; Heinrich 1991; Novak et al. 2007; Šlaus & Novak 2006; Walker 1989; Webb 1995). The two nasal fractures in Štrbinci give an additional support for the theory of a somewhat higher degree of physical risk and potential indicator of sporadic episodes of interpersonal violence in this sample. Therefore, it seems that in both series, intentional human violence was a relatively frequent occurrence.

CONCLUSION

This paper presents the results of bioarchaeological analyses of the late Antique skeletal sample from Štrbinci and its comparison with the Antique period skeletal sample from Zadar. The different geographical locations and significantly different ecological settings of these sites suggest different living conditions in these populations, which, in theory could affect health and therefore be identified by the analysis of the skeletal and dental markers of health analysed in this study. Detailed paleodemographic and paleopathological analyses of these samples showed no significant differences between them. This study shows that, with the exception of one skeletal indicator of dental disease (caries), one skeletal indicator of subadult stress (the active form of cribra orbitalia) and one skeletal indicator of physical activity (Schmorl's nodes), no significant differences in the quality of life are evident between individuals who inhabited the continental part of Croatia (Štrbinci) and individuals who inhabited Croatia's eastern Adriatic coast (Zadar) during the late Antique period. The results of this research suggest similar levels of stress between these populations which may have been the result of similar social and economical circumstances in which both these populations lived. Future research of other Antique skeletal samples from Croatia is necessary to see if data from these series support this conclusion.

Sažetak

Bioarheologija kasnoantičke populacije sa Štrbinaca

Svrha ovog rada jest prikazati rezultate bioarheološke analize populacije pokopane na kasnoantičkoj nekropoli u Štrbincima te skeletni uzorak usporediti s antičkim skeletnim uzorkom s nekropole Zadar – Relja. Činjenica da su Štrbinci i Zadar smješteni u različitim geografskim i klimatsko-ekološkim cjelinama sugerirala je različite životne uvjete i razine proživljenog stresa u analiziranim populacijama.

Paleodemografske analize upozorile su na podjednaku doživljenu starost u oba uzorka (u Štrbincima muškarci su živjeli prosječno 39,0 godina, a žene 37,0 godina; u Zadru muškarci su živjeli prosječno 38,4 godina, a žene 37,4 godina) i na jasnu podzastupljenost djece u oba uzorka. Učestalosti alveolarnih bolesti u oba su uzorka relativno niske i vrlo slične, a statistički značajno veća učestalost karijesa u Štrbincima sugerira različit način prehrane između uzoraka (prehrana u Štrbincima vjerojatno se temeljila na poljoprivredi i žitaricama, a u Zadru na ribi i plodovima mora). Učestalost pokazatelja subadultnog stresa (*cribra orbitalia* i hipoplazija zubne cakline) u oba je uzorka vrlo slična, s jednom bitnom razlikom: u Štrbincima je prisutna bitno veća učestalost aktivnog oblika *cribrae orbitaliae* u odnosu na Zadar (16,6% i 66,7%). To se objašnjava nezdravim ekološkim sustavom, ispunjenim brojnim šumama i močvarama, koji je okruživao Štrbince tijekom kasne antike, što je vjerojatno pogodovalo razvoju parazitskih infekcija. Analiza učestalosti zaraznih bolesti sugerira da su muškarci bili nešto podložniji razvoju zaraznih bolesti od žena, moguće zbog težih fizičkih poslova koje su obavljali. Značajno veća učestalost pokazatelja fizičkog napora kod muškaraca u oba uzorka snažno sugerira podjelu poslova baziranu na spolu, pri čemu su muškarci obavljali teže fizičke poslove. Analiza trauma sugerira da je većina trauma u Štrbincima nastala kao posljedica nesretnih slučajeva, ali nešto veća učestalost trauma glave i prisutnost dvije frakture nosa mogle bi sugerirati sporadične pojave međuljudskog nasilja.

Ovo je istraživanje pokazalo da, s izuzetkom učestalosti karijesa, aktivnog oblika *cribrae orbitaliae* i Schmorlovih defekata, ne postoje bitne razlike u kvaliteti života između populacija koje su tijekom kasne antike nastavale Štrbince i Zadar, što je najvjerojatnije posljedica vrlo sličnih društvenih i gospodarskih uvjeta.

Prijevod: Mario Novak

LITERATURE

Acsádi, Nemeskéri 1970	G. Acsádi, J. Nemeskéri, <i>History of human life span and mortality</i> , Akadémiai Kiadó, Budapest.
Alesan et al. 1999	A. Alesan, A. Malgosa, C. Simó, Looking into the demography of an Iron Age population in the Western Mediterranean. I. Mortality, <i>AJA</i> , 110, 285-301.
Alvrus 1999	A. Alvrus, Fracture Patterns Among the Nubians of Semna South, Sudanese Nubia, <i>International Journal of Osteoarchaeology</i> , 9, 417-429.
Aner 1971	U. Aner Die anthropologische Untersuchung der Leichen-

- brande aus dem Urnenfriedhof Hamfelde, Kreis Herzogtum Lauenburg in Holstein, in: N. Bantelmann (ed.), *Hamfelde, Kreis Herzogtum Lauenburg. Ein Urnenfriedhof der römischen Kaiserzeit in Holstein*, Offa-Bucher 24, 58-77.
- Armelingos 1969 G. J. Armelingos, Disease in ancient Nubia, *Science*, 163, 255-259.
- Ascenzi et al. 1991 A. Ascenzi, A. Bellelli, M. Brunori, G. Citro, R. Ippoliti, E. Lendaro, R. Zito, Diagnosis of thalassemia in ancient bones: Problems and prospects in pathology, in: D. Ortner, A. Aufderheide (eds.), *Human Paleopathology. Current Synthesis and Future Options*, Smithsonian Institution Press, Washington DC, 73-75.
- Balakrishnan et al. 2000 M. Balakrishnan, R. S. Simmonds, J. R. Tagg, Dental caries is a preventable infectious disease, *Australian Dental Journal*, 45 (4), 235-245.
- Bass 1995 W. M. Bass, *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, Missouri Archaeological Society, Columbia.
- Bennike 1985 P. Bennike, *Paleopathology of Danish Skeletons: A Comparative Study of Demography, Disease and Injury*, Akademisk Forlag, Copenhagen.
- Blakey et al. 1994 M. L. Blakey, T. E. Leslie, J. P. Reidy, Frequency and chronological distribution of dental enamel hypoplasia in enslaved African Americans: a test of the weaning hypothesis, *AJPhA*, 95, 371-383.
- Bonfiglioli et al. 2003 B. Bonfiglioli, P. Brasili, M. G. Belcastro, Dento-alveolar lesions and nutritional habits of a Roman Imperial age population (1st-4th c. AD): Quadrella (Molise, Italy), *Homo*, 54 (1), 36-56.
- Bridges 1991 P. S. Bridges, Degenerative joint disease in hunter-gatherers and agriculturalists from the southeastern United States, *AJPhA*, 85, 379-391.
- Brooks & Suchey 1990 S. Brooks, J. M. Suchey, Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution*, 5, 227-238.
- Brothwell 1986 D. Brothwell The human bones, in: R. M. Harrison (ed.), *Excavation at Sarāḫane in Istanbul, vol. 1. The Excavation, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones, and Molluscs*, Princeton University Press, Princeton, 374-398.
- Brusić & Gluščević 1990 Z. Brusić, S. Gluščević, *Zadar – istraživanje antičkog grada mrtvih*, Muzejsko-galerijski centar, Zagreb.
- Cucina & Tiesler 2003 A. Cucina, V. Tiesler, Dental Caries and Antemortem Tooth Loss in the Northern Peten Area, Mexico: A Biocultural Perspective on Social Status Differences Among the Classic Maya, *AJPhA*, 122, 1-10.

- Cunha & Umbelino 1995 E. Cunha, C. Umbelino, What can bones tell about labour and occupation: the analysis of skeletal markers of occupational stress in the Identified Skeletal Collection of the Anthropological Museum of the University of Coimbra (preliminary results), *Antropologia Portuguesa*, 13, 49-68.
- Dieppe & Lim 1998 P. Dieppe, K. Lim, Clinical features and diagnostic problems, in: J. Klippel, P. Dieppe (eds.), *Rheumatology*, Mosby, London, 3.1-3.16.
- El-Najjar et al. 1976 M. El-Najjar, D. Ryan, C. Turner, B. Lozoff, The etiology of porotic hyperostosis among the prehistoric and historic Anasazi Indians of Southwestern United States, *AJPhA*, 44, 477-488.
- Facchini et al. 2004 F. Facchini, E. Rastelli, P. Brasili, Cribra orbitalia and cribra cranii in Roman skeletal remains from the Ravenna area and Rimini (I-IV century AD), *International Journal of Osteoarchaeology*, 14, 126-136.
- Fadić 2006a I. Fadić, Zadar – Relja (Trgovački centar), *HAG*, 3, 347-349.
- Fadić 2006b I. Fadić, Zadar – Relja (Vrt Relja), *HAG*, 3, 350-352.
- Fadić 2006c I. Fadić, Zadar – Relja (Zrinsko-frankopanska ulica), *HAG*, 3, 352-354.
- Fazekas & Kósa 1978 I. G. Fazekas, F. Kósa, *Forensic fetal osteology*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ferguson 1980 C. Ferguson, Analysis of skeletal remains, in: L. S. Cordell (ed.), *Tijeras Canyon: analysis of the past*, University of New Mexico, Albuquerque, 121-148.
- Fujita 1995 H. Fujita, Geographical and chronological differences in dental caries in the Neolithic Jomon Period of Japan, *Anthropological Science*, 103, 23-37.
- Goodman 1988 A. H. Goodman, The chronology of enamel hypoplasias in industrial population: A reappraisal of Sarnat and Schour (1941, 1942), *Human Biology*, 60, 781-791.
- Goodman & Rose 1990 A. H. Goodman, J. C. Rose, Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasia and associated histological structures, *Yearbook of Physical Anthropology*, 33, 59-110.
- Goodman et al. 1984 A. H. Goodman, G. J. Armelagos, J. C. Rose, The chronological distribution of enamel hypoplasias from prehistoric Dickson Mounds populations, *AJPhA*, 65, 259-266.
- Grauer & Roberts 1996 A. L. Grauer, C. A. Roberts, Paleoepidemiology, Healing, and Possible Treatment of Trauma in the Medieval Cemetery Population of St. Helen-on-the-Walls, York, England, *AJPhA*, 100, 531-544.

- Guatelli-Steinberg & Lukacs 1999 D. Guatelli-Steinberg, J. R. Lukacs, Interpreting sex differences in enamel hypoplasia in human and non-human primates: developmental, environmental and cultural considerations, *Yearbook of Physical Anthropology*, 42, 73-126.
- Guthrie 1979 H. A. Guthrie, *Introduction to Nutrition*, C. V. Mosby, St. Louis.
- Heinrich 1991 W. Heinrich, Disease and injury in the Late Middle ages in Eggenburg, lower Austria, *Anthropologischer Anzeiger*, 49, 239-260.
- Hincak et al. (2007) Z. Hincak, D. Mihelić, A. Bugar, Cremated Human and Animal Remains of the Roman Period – Microscopic Method of Analysis (Šepkovčica, Croatia), *Collegium Antropologicum*, 31 (4), 1127-1134.
- Hodges 1986 D. C. Hodges, *Agricultural intensification and prehistoric health in the Valley of Oaxaca, Mexico*, doctoral dissertation, University of New York, Albany.
- Hodges & Wilkinson 1990 D. C. Hodges, R. G. Wilkinson, Effect of tooth size on the ageing and chronology distribution of enamel hypoplastic defects, *American Journal of Human Biology*, 2, 553-560.
- Hough & Sokoloff 1989 A. J. Hough, L. Sokoloff, Pathology of osteoarthritis, in: D. J. McCarty (ed.), *Arthritis and Allied Conditions*, Lea and Febiger, Philadelphia, 1571-1594.
- İşcan et al. 1984 M. Y. İşcan, S. R. Loth, R. K. Wright, Age estimation from the rib by phase analysis: White males, *Journal of Forensic Sciences*, 29, 1094-1104.
- İşcan et al. 1985 M. Y. İşcan, S. R. Loth, R. K. Wright, Age estimation from the rib by phase analysis: White females, *Journal of Forensic Sciences*, 30, 853-863.
- Jurmain 1999 R. D. Jurmain, *Stories from the skeleton: Behavioral reconstruction in human osteology*, Gordon and Breach, Amsterdam.
- Jurmain 2001 R. D. Jurmain, Paleoepidemiological patterns of trauma in a prehistoric population from central California, *AJPhA*, 115, 13-23.
- Jurmain & Kilgore 1995 R. D. Jurmain, L. Kilgore, Skeletal evidence of osteoarthritis: A paleopathological perspective, *Annals of the Rheumatic Diseases*, 54, 443-450.
- Kaufmann & Morgenthaler 1975 B. Kaufmann, W. Morgenthaler, Die menschlichen Skelettreste aus dem spätrömischen-völkerwanderungszeitlichen Gräberfeld von Schiers GR., *Vierteljahresschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich*, 120, 159-220.
- Kilgore et al. 1997 L. Kilgore, R. Jurmain, D. Van Gerven, Palaeoepidemiological Patterns of Trauma in a Medieval Nubian Skeletal Population, *International Journal of Osteoarchaeology*, 7, 103-114.

- Kimura 1982 K. Kimura, Sex differences of the hip bone among several populations, *Okajimas Folia Anatomica Japonica*, 58, 266-273.
- Kolnik & Stloukal 1974 T. Kolnik, M. Stloukal, Pohrebiste z doby rimske v Abrahamu (okr. Galanta), *Casopis Narodniho Muzea*, 143, 57-68.
- Konig 2000 K. G. Konig, Diet and Oral Health, *International Dental Journal*, 50, 162-174.
- Krogman & Iscan 1986 W. M. Krogman, M. Y. Iscan, *The human skeleton in forensic medicine*, C. C. Thomas, Springfield:.
- Kunter 1996 M. Kunter, Anthropologische Analyse der menschlichen Leichenbrände aus dem römischen Brandgraberfeld von Septfontaines – Deckt, Luxemburg, in: M. Polfer (ed.), *Das gallorömische Brandgraberfeld und der dazugehörige Verbrennungsplatz von Septfontaines – Deckt (Luxembourg)*, Dossiers d'archéologie du musée national d'histoire de d'aret (Luxembourg) 5, 190-200.
- Lanphear 1990 K. M. Lanphear, Frequency and Distribution of Enamel Hypoplasias in a Historic Skeletal Sample, *AJPhA*, 81, 35-43.
- Larsen 1997 C. S. Larsen, *Bioarchaeology: Interpreting behavior from the human skeleton*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Larsen & Sering 2000 C. S. Larsen, L. Sering, Inferring iron deficiency anemia from human skeletal remains: The case of the Georgia Bight, in: P. Lambert (ed.), *Bioarchaeological Studies in Life in the Age of Agriculture*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, 116-133.
- Larsen et al. 1991 C. S. Larsen, R. Shavit, M. C. Griffin, Dental caries evidence for dietary change: An archaeological context, in: M. A. Kelley, C. S. Larsen (eds.), *Advances in Dental Anthropology*, Wiley-Liss, New York, 179-202.
- Lieverse et al. 2007 A. R. Lieverse, A. W. Weber, V. I. Bazaliiskiy, O. I. Goriunova, N. A. Savel'ev, Osteoarthritis in Siberia's Cis-Baikal: Skeletal Indicators of Hunter-Gatherer Adaptation and Cultural Change, *AJPhA*, 132, 1-16.
- Lovejoy et al. 1985 C. O. Lovejoy, R. S. Meindl, T. R. Pryzbeck, R. P. Mensforth, Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death, *AJPhA*, 68, 15-28.
- Mann & Jantz 1988 R. W. Mann, R. L. Jantz, Maxillary suture obliteration: Aging the human skeleton based on intact or fragmentary maxilla, *Journal of Forensic Sciences*, 32, 148-157.
- Manzi et al. 1999 G. Manzi, L. Salvadei, A. Vienna, P. Passarello, Discontinuity of Life Conditions at the Transition From the Roman Imperial Age to the Early Middle Ages: Example From Central Italy Evaluated by Pathological Dento-Alveolar Lesions, *American Journal of Human Biology*, 11, 327-341.
- Mayer 1957 A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier, I*, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung 15, Wien.

- McKeag 1992 D. B. McKeag, The relationship of osteoarthritis and exercise, *Clinics in Sports Medicine*, 11, 471-487.
- McKern & Stewart 1957 T. W. McKern, T. D. Stewart, *Skeletal age changes in young American males. Analyzed from the standpoint of age identification*, Environmental protection research division, Natick.
- McWhirr et al. 1982 A. McWhirr, D. Viner, C. Wells, *Romano-British Cemeteries at Cirencester*, Cirencester Excavation Committee, Cirencester.
- Meindl & Lovejoy 1985 R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral – anterior sutures, *AJPhA*, 68, 57-66.
- Mensforth et al. 1978 R. P. Mensforth, C. O. Lovejoy, J. W. Lallo, G. J. Armelagos, The role of constitutional factors, diet and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children, *Medical Anthropology*, 2, 1-59.
- Merbs 1989 C. F. Merbs, Trauma, in: M. Y. İşcan, K. A. R. Kennedy (eds.), *Reconstructing of life from the skeleton*, Alan R. Liss, New York, 161-190.
- Migotti 2006 B. Migotti, Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2002. i 2003, *ARR*, 15, 125-209.
- Migotti & Pavlović 2005 B. Migotti, I. Pavlović, Štrbinci, *HAG*, 1, 12-15.
- Mikić 1984 Ž. Mikić, Beiträge zur Anthropologie spätrömischer bis spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens, *GodCBI*, 22, 5-109.
- Miles 1975 J. S. Miles, *Orthopedic problems of the Wetherill Mesa population, Mesa Verde National Park, Colorado*, US Department of the Interior, National Park Service, Washington DC.
- Mittler & Van Gerven 1994 D. M. Mittler, D. P. Van Gerven, Developmental, diachronic, and demographic analysis of cribra orbitalia in the medieval Christian populations of Kulubnarti, *AJPhA*, 93, 287-297.
- Moorrees et al. 1963 C. F. A. Moorrees, E. A. Fanning, E. E. Hunt, Age variation of formation stages for ten permanent teeth, *Journal of Dental Research*, 42, 1490-1502.
- Morse 1969 D. Morse, *Ancient diseases in the Midwest*, Illinois State Museum, Springfield.
- Neugebauer 1987 Neugebauer-Maresch C. Neugebauer-Maresch, J. W. Neugebauer, *Das werden der Stadt Klosterneuburg, Teil 1. Urzeit – Römerzeit – Frühmittelalter*, Amtsblatt der Stadtgemeinde Klosterneuburg 3, 1-8.
- Novak 2007 M. Novak, Trauma analysis in Roman era skeletal sample from Zadar – Relja, *Abstracts of the 13th annual meeting of the European association of archaeologists (18th-23rd Sept 2007, Zadar – Croatia)*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 338-339.

- Novak et al. 2007 M. Novak, M. Šlaus, M. Pasarić, Bioarheološke osobine novovjekovne populacije s nalazišta Koprivno – Kod križa kraj Klisa, *OA*, 31, 303-346.
- O'Sullivan et al. 1993 E. A. O'Sullivan, S. A. Williams, R. C. Wakefield, J. E. Cape, M. E. J. Curzon, Prevalence and site characteristics of dental caries in primary molar teeth from prehistoric times to the 18th Century in England, *Caries Research*, 27, 147-153.
- Ortner 2003 D. J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Amsterdam, Academic Press, San Diego.
- Owsley & Jantz 1978 D. W. Owsley, R. L. Jantz, Intracemetery morphological variation in Arikara crania from the Sully site (39SL4), Sully County, South Dakota, *Plains Anthropologist*, 23, 139-147.
- Owsley et al. 1994 D. W. Owsley, G. W. Gill, S. D. Owsley, Biological effects of European contact on Easter Island, in: C. S. Larsen, G. R. Milner (eds.), *Biological responses to conquest*, Wiley-Liss, New York, 161-177.
- Paine et al. 2007 R. R. Paine, R. Vargiu, A. Coppa, C. Morselli, E. E. Schneider, A health assessment of high status Christian burials recovered from the Roman – Byzantine archaeological site of Elaiussa Sebaste, Turkey, *Homo*, 58, 173-190.
- Phenice 1969 T. W. Phenice, A newly developed visual method of sexing the os pubis, *AJPhA*, 30, 297-301.
- Perez-Perez & Lalueza 1992 A. Perez-Perez, C. Lalueza, Indicadores des estrés nutricional y patológico en series de época romana en Catalunya, *Munibe*, 44 (8), 145-141.
- Peričić 1999 Š. Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb – Zadar.
- Pfeiffer 1991 S. Pfeiffer, Estimation of age at death, in: S. Pfeiffer, S. R. Williamson (eds.), *An investigation of a military cemetery from the war of 1812*, Dundurn Press, Toronto.
- Pindborg 1970 J. J. Pindborg, *Pathology of the dental hard tissues*, W. B. Saunders, Philadelphia.
- Pinterović 1978 D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Osijek.
- Rajić & Ujčić 2003 P. Rajić, Ž. Ujčić, Anthropological analysis of the Late Roman/ Early Medieval cemetery of Novigrad (Istria), *Collegium Anthropologicum*, 27, 803-808.
- Reinhard 1992 K. Reinhard, Patterns of diet, parasitism and anemia in prehistoric west North America, in: P. Stuart-Macadam, S. Kent (eds.), *Diet, Demography, and Disease: Changing Perspectives on Anemia*, Aldine de Gruyter, New York, 219-258.
- Robb 1997 J. Robb, Violence and gender in early Italy, in: D. W. Martin, D. L. Frayer (eds.), *Troubled times: Violence and Warfare in the*

- Past (War and Society)*, Gordon and Breach, Amsterdam, 77-109.
- Salvadei et al. 2001 L. Salvadei, F. Ricci, G. Manzi, Porotic hyperostosis as a marker of health and nutritional conditions during childhood: studies at the transition between Imperial Rome and the Early Middle Ages, *American Journal of Human Biology*, 13, 709-717.
- Scheuer & Black 2000 L. Scheuer, S. Black, *Developmental Juvenile Osteology*, Academic Press, New York.
- Schmorl & Junghanns 1971 G. Schmorl, H. Junghanns, *The Human Spine in Health and Disease*, Grune and Stratton, New York.
- Schweder & Winkler 2004 B. I. M. Schweder, E.-M. Winkler, *Untersuchungen zu den Gräberfeldern in Carnuntum Band II: Die menschlichen Skelettreste des römischen Gräberfeldes Petronell – Carnuntum südlich der Zivilstadt (Notgrabungen 1984-1986)*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Schwidetzky & Rösing 1984 I. Schwidetzky, F. W. Rösing, Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Neuzeit (nach 1500), *Homo*, 35, 1-49.
- Snow 1948 C. E. Snow, Indian Knoll skeletons of site Oh 2 Ohio County, Kentucky, *University of Kentucky Reports in Anthropology*, 4, 321-554.
- Standen & Ariazza 2000 V. G. Standen, B. T. Ariazza, Trauma in the Preceramic Coastal Populations of Northern Chile: Violence or Occupational Hazards?, *AJPhA*, 112, 239-249.
- Steckel & Rose 2002 R. H. Steckel, J. C. Rose, *The Backbone of History. Health and Nutrition in the Western Hemisphere*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Stewart & Quade 1969 T. D. Stewart, L. G. Quade, Lesions of the frontal bone in American Indians, *AJPhA*, 30, 89-110.
- Stuart-Macadam 1985 P. Stuart-Macadam, Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition, *AJPhA*, 66, 391-398.
- Stuart-Macadam 1992 P. Stuart-Macadam, Porotic hyperostosis: a new perspective, *AJPhA*, 87, 39-47.
- Suckling 1989 G. Suckling, Developmental defects of enamel – Historical and present-day perspectives of their pathogenesis, *Advances in Dental Research*, 3, 87-94.
- Suić 1981 M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Filozofski fakultet, Zadar.
- Sullivan 2005 A. Sullivan, Prevalence and etiology of acquired anemia in Medieval York, England, *AJPhA*, 128, 252-272.
- Sutherland & Suchey 1991 L. D. Sutherland, J. M. Suchey, Use of the ventral arc in pubic sex determination, *Journal of Forensic Sciences*, 36, 501-511.
- Šlaus 1998 M. Šlaus, Antropološka analiza osteološkog materijala, in: B. Migotti (ed.), *Accede ad Certissiam – Antički i ranokršćanski*

- horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 121-134.
- Šlaus 1999 M. Šlaus, Antropološka analiza kasnoantičke populacije s nalazišta Ad Basilicas Pictas, in: F. Oreb, T. Rismondo, M. Topić (eds.), *Ad Basilicas Pictas*, Konzervatorski odjel Ministarstva kulture, Split, 60-65.
- Šlaus 2000 M. Šlaus, Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia, *AJPhA*, 111, 193-209.
- Šlaus 2001 M. Šlaus, Bioarchaeological research of the Štrbinci skeletal series, *ARR*, 13, 205-224.
- Šlaus 2002a M. Šlaus, *The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*, Archaeopress, Oxford.
- Šlaus 2002b M. Šlaus, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Narona – Erešove bare, *VAHD*, 94, 205-215.
- Šlaus 2006 M. Šlaus, *Bioarheologija. Demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Šlaus 2008 M. Šlaus, Osteological and dental markers of health in the transition from the Late Antique to the Early Medieval period in Croatia, *AJPhA*, 136, 455-469.
- Šlaus & Novak 2006 M. Šlaus, M. Novak, Analiza trauma u srednjovjekovnim uzorcima iz Kliškovca i Crkvara, *PrillArh*, 23, 213-228.
- Šlaus et al. 2004a M. Šlaus, M. Novak, D. Kollmann, The Štrbinci skeletal series in context of other Late Antique skeletal series from continental Croatia, *ARR*, 14 247-292.
- Šlaus et al. 2004b M. Šlaus, N. Pećina-Šlaus, H. Brkić, Life stress on the Roman limes in continental Croatia, *Homo*, 54, 240-263.
- Šlaus et al. 2007 M. Šlaus, M. Novak, Ž. Bedić, V. Vyrubal, Antropološka analiza kasnosrednjovjekovnog groblja kraj crkve svetog Franje na Opatovini u Zagrebu, *ARR*, 15, 211-247.
- Šoštarić et al. 2006 R. Šoštarić, M. Dizdar, D. Kušan, V. Hršak, S. Mareković, Comparative Analysis of Plant Finds from Early Roman Graves in Ilok (*Cuccium*) and Šćitarjevo (*Andautonia*), Croatia – A Contribution to Understanding Burial Rites in Southern Pannonia, *Collegium Antropologicum*, 30 (2), 429-436.
- Taylor 1985 M. Taylor, The paleopathology of a Southern Sinagua population from Oak Creek Pueblo, Arizona, in: C. Merbs, R. Miller (eds.), *Health and Disease in the Prehistoric Southwest*, Arizona State University Anthropological Research Papers no. 34, Arizona State University, Tempe, 115-118.
- Tóth 1970 K. Tóth, *The Epidemiology of Dental Caries in Hungary*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Tyson 1977 R. A. Tyson, Historical accounts as aids to physical anthropology. Examples of head injury in Baja California, *Pacific Coast Archaeological Society Quarterly*, 13, 52-58.
- Ubelaker 1992 D. Ubelaker, Porotic hyperostosis in prehistoric Ecuador, in: P. Stuart-Macadam, S. Kent (eds.), *Diet, Demography, and Disease*, Aldine de Gruyter, New York, 201-217.
- Van Loveren 2000 C. Van Loveren, Diet and Dental Caries: cariogenicity may depend more on oral hygiene using fluorides than on diet or type of carbohydrates, *European Journal of Paediatric Dentistry*, 1 (2), 55-62.
- Wahl 1988 J. Wahl, Süderbrarup. Ein Gräberfeld der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Angeln, II. Anthropologische Untersuchungen, Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Walker 1986 P. L. Walker, Porotic hyperostosis in a marine-dependent California Indian population, *AJPhA*, 69, 345-354.
- Walker 1989 P. L. Walker, Cranial injuries as evidence of violence in prehistoric southern California, *AJPhA*, 80, 313-323.
- Walker 1997 P. L. Walker, Wife beating, boxing and broken noses: Skeletal evidence for the cultural patterning of violence, in: D. Martin, D. Frayer (eds.), *Troubled times: Violence and Warfare in the Past (War and Society)*, Gordon and Breach, Amsterdam, 145-180.
- Weaver 1980 D. S. Weaver, Sex differences in the ilia of a known sex and age sample of fetal and infant skeletons, *AJPhA*, 52, 191-195.
- Webb 1995 S. Webb, *Palaeopathology of aboriginal Australians*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wells 1964 C. Wells, *Bones, bodies and disease*, Praeger, New York.
- Wells 1975 C. Wells, Prehistoric and historical changes in nutritional diseases and associated conditions, *Progress in Food and Nutrition Science*, 1, 729-779.
- Ziegelmayr 1979 G. Ziegelmayr, Die anthropologische Befunde, in: E. Keller (ed.), *Das spätrömische Gräberfeld von Neuburg an der Donau, Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte*, 40, Verlag Michael Laßleben, Kallmünz, 71-133.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Chart 1. d(x) values for the complete Štrbinci and Zadar – Relja skeletal samples (M. Novak, 2008).
- Chart 2. d(x) values for males and females from the Štrbinci skeletal sample. The most pronounced difference is present in the 31-35 years age category (M. Novak, 2008).
- Figure 1. Geographical location of the Štrbinci and Zadar – Relja late Antique sites (M. Novak, 2008).
- Figure 2. Excellently preserved skeleton of a subadult aged between 0 and 0.5 years. Štrbinci, grave 95, individual B (photo by V. Vyrubal, 2005).

Figure 3.	Slight active periostitis on the right tibia. Male, aged, between 31 and 35 years. Štrbinci, grave 102 (photo by V. Vyroubal, 2005).
Figure 4.	Severe degenerative osteoarthritis (osteophytes) on the 6 th , 7 th and 8 th toracal vertebrae. Male, aged between 51 and 55 years. Štrbinci, grave 75, individual A (photo by V. Vyroubal, 2005).
Figure 5.	Schematic representation of the distribution of cranial traumas in adults from the Štrbinci skeletal sample (M. Novak, 2008).
Figure 6.	Well-healed fracture of the right nasal bone. Male, aged between 51 and 55 years. Štrbinci, grave 75, individual A (photo by V. Vyroubal, 2005).
Table 1.	Age and sex distribution in the Štrbinci skeletal sample.
Table 2.	Age and sex distribution in the Zadar – Relja skeletal sample.
Table 3.	Frequency of alveolar bone disease in the Štrbinci skeletal sample.
Table 4.	Frequency of alveolar bone disease in the Zadar – Relja sample.
Table 5.	Frequency of carious lesions in the Štrbinci skeletal sample.
Table 6.	Frequency of carious lesions in the Zadar – Relja skeletal sample.
Table 7.	Hypoplasia frequencies by individual in the Štrbinci skeletal sample.
Table 8.	Hypoplasia frequency by individual in the Zadar – Relja skeletal sample.
Table 9.	Frequency of cribra orbitalia in the Štrbinci skeletal sample.
Table 10.	Frequency of cribra orbitalia in the Zadar – Relja skeletal sample.
Table 11.	Frequency of periostitis in the Štrbinci skeletal sample.
Table 12.	Frequency of periostitis in the Zadar – Relja skeletal sample.
Table 13.	Frequency of Schmorl's nodes in the Štrbinci skeletal sample.
Table 14.	Frequency of Schmorl's nodes in the Zadar – Relja skeletal sample.
Table 15.	Frequency of degenerative osteoarthritis on the vertebrae in the Štrbinci skeletal sample.
Table 16.	Frequency of degenerative osteoarthritis on the vertebrae in the Zadar – Relja skeletal sample.
Table 17.	Frequency of degenerative osteoarthritis on the major joint surfaces in the Štrbinci skeletal sample.
Table 18.	Frequency of degenerative osteoarthritis on the major joint surfaces in the Zadar – Relja skeletal sample.
Table 19.	Distribution of long-bone traumas by side and sex in the Štrbinci skeletal sample.
Table 20.	Frequency of long-bone traumas in analysed skeletal samples.

PRIKAZI

STEVEN WILLIS, RICHARD HINGLEY, ROMAN FINDS: CONTEXT AND THEORY, *Proceedings of a Conference Held at the University of Durham, July 2002, Oxbow Books, Oxford, 2007., 243 str.*

Knjiga predstavlja zbornik priopćenja iznesenih na znanstvenom skupu održanom 2002. u Centru za studije o rimskoj kulturi pri Sveučilištu u Durhamu (Durham Centre for Roman Cultural Studies). Arheološka škola u Durhamu jedan je od predvodnika postprocesualizma u rimskoj arheologiji, što se najbolje vidi u izdanjima TRAC-a (Proceedings of Theoretical Roman Archaeologist Congress).

Radovi objavljeni u knjizi S. Willisa i R. Hingleyja usredotočeni su na razvoj teorijske i metodološke podloge za područje obrade rimskih nalaza. Iako pojam *nalazi* u hrvatskom jeziku ima drukčiji prizvuk, u engleskome riječ *finds* označava sve pokretne predmete nađene prilikom arheološkog iskopavanja. Hrvatski arheološki jezik ne poznaje riječ koja bi jasno obuhvatila keramičko i stakleno posuđe te razne uporabne predmete (tzv. *instrumentum*), pa ću stoga, radi jasnijeg izražavanja, dalje u tekstu koristiti pojmove *pokretna građa* i *pokretni nalazi*.

Kao što se vidi iz naslova, okosnica ovog zbornika jest odnos između nalaza i konteksta u kojem su oni nađeni. Različiti autori kontekst doživljavaju na različit način. Dok jedni kontekstom smatraju stratigrafsku jedinicu ili nalazište na kojem su predmeti nađeni, drugi su pri obradi nalaza u obzir uzimali društveni i povijesni kontekst u kojemu su ti predmeti bili izrađeni i korišteni. Bez obzira na razumijevanje toga pojma, svi autori slažu se u tome da je (barem u Britaniji) prevladano vrijeme kada je cilj obrade pokretne građe bio sastavljanje tipoloških i kronoloških tablica. Svi objavljeni radovi polaze od stava da je struka dosegla razinu na kojoj se arheološki nalazi moraju koristiti kao sredstvo za proučavanje širih društvenih tema. Tragom takvog razmišljanja prilozi u ovome zborniku usredotočeni su na razvoj novih metoda koje se ne temelje na prirodno-znanstvenim analizama, već na kvantitativnoj i statističkoj metodi.

Prvi dio zbornika sastoji se od četiri uvodna članka u kojima su predstavljeni dosadašnji dosezi u obradi nalaza, ali i problemi s kojima se susreću stručnjaci za pokretnu građu. Može se reći da su to dijelom i programatski radovi, odnosno politični članci koji zagovaraju neke administrativne i strukturalne promjene u organizaciji rimske provincijalne arheologije u Ujedinjenom Kraljevstvu.

Prvi rad, *Roman Finds: Context and Theory* (str. 2-17), napisali su urednici zbornika Steven Willis i Richard Hingley i u njemu dali sumarni pregled dosadašnje razine stručnog i znanstvenog pristupa obradi pokretnih nalaza. Na više mjesta u zborniku govori se o problemu smanjivanja zanimanja za proučavanje pokretnih nalaza; tako je Ellen Swift u radu *Small Objects, Small Questions? Perceptions of Finds Research in the Academic Community* (str. 18-28) statistički obradila podatke o arheolozima koji se na

području Ujedinjenog Kraljevstva bave ovom temom. Autorica je došla do egzakt-nih podataka o padu zanimanja za ovu poddisciplinu, na temelju čega raspravlja o budućnosti usmjerenja prema obradi pokretnih nalaza.

Catherine Johns napisala je esej *The Last Chance* (str. 29-34) u kojemu promišlja budućnost istraživanja rimskih pokretnih nalaza. Posebno je zanimljiv prijedlog o uključivanju arheologa-amatera (opremljenih detektorima metala) u buduća istraživanja, kao i prijedlog da se u akademsku zajednicu što više uključuju arheolozi iz lokalnih muzeja. Nick Cooper autor je opsežnog rada *Promoting the study of finds in Roman Britain: democracy, integration and dissemination practice and methodologies for the future* (str. 35-53) u kojem je predstavio dosadašnje odnose između arheologa i lokalne zajednice. On daje čitav niz prijedloga u kojem bi se smjeru ta suradnja trebala razvijati, odnosno na koji bi se način u buduća istraživanja mogli uključiti i arheolozi-amateri i sustav obrazovanja.

Iako urednici navode da članke nije bilo moguće jasno grupirati po temama, radovi su podijeljeni u dvije skupine. U poglavlju *Method and Theory* prikupljeni su članci koji bi trebali biti usredotočeni na raspravu o teoriji i metodama, dok bi oni iz poglavlja *Applications of Method and Theory* trebali govoriti o primjeni novih metoda i tehnika, s konkretnim primjerima. No, preklapanja tema i pojedinih članaka iz drugog i trećeg dijela knjige više su pravilo nego iznimka, zbog čega tu podjelu treba zanemariti.

Hilary Cool u radu *Telling stories about Brougham, or the importance of the specialist report* (str. 54-58) iznosi iskustva koja su rezultat rada na obradi građe iz grobova, četrdeset godina nakon obavljenih iskopavanja. Autorica je u svome eseju prikazala da se čak i pri obradi starijih istraživanja, ukoliko u njoj sudjeluju stručnjaci za pojedine vrste nalaza, može iščitati velika količina podataka o načinu pokapanja, o demografiji, pa i o kasnijem pljačkanju grobova.

Nina Crummy je u radu *Six Honest Serving Men: a Basic Methodology for the Study of Small Finds* (str. 59-66) iznijela shemu koja bi, po njenom mišljenju, trebala biti temelj svake obrade pokretne građe. Članak je izvrstan uvod u ovu problematiku za arheologe koji nemaju iskustva u obradi pokretne građe.

Developing Methodology for Inter-provincial Comparison of Pottery Assemblages“ (str. 67-76) autora Robina Symondsa i Iana Haynesa daje uvid u metode i tehnike koje se u Britaniji koriste pri obradi keramike. „Britanski sustav“ (razrađen u Muzeju Londona) najbolje je razrađeni sustav za obradu rimske keramike, a autori su pokazali da je s različitim uspjehom primijenjen i izvan Britanije. U prilogu donose iskustva iz Akvitanije i Baskije te iz rada britanskih arheologa na rumunjskom lokalitetu Alba Iulia. Rad *Mine's Bigger Than Yours: Comparing Values of Late Roman Hoards* (str. 77-85), u kojemu autor raspravlja o mogućnostima određivanja materijalne i simboličke vrijednosti ostava zlatnog i srebrnog posuđa na temelju kemijskih, tipoloških i stil-

skih analiza. Ovaj je rad sažeti pregled dijela istraživanja R. Hobbsa, opsežnije objavljenog u knjizi *Late Roman Precious Metal Deposits, AD 200-700: Changes over Time and Space* (BAR Int. Series 1504, Oxford, 2006.).

T. Scott Martin u radu *Techniques for Exploring Context, Deposition and Chronology* (str. 86-99) povezuje volumetrijsku analizu ukopa i statističku obradu nalaza s rasprostranjenošću nalaza i ukopa na određenom lokalitetu. Podaci do kojih je takvom tehnikom došao omogućili su uvođenje egzaktne metode za određivanje kronologije i namjene pojedinih dijelova nalazišta, odnosno nalazišta u cijelosti.

Martin Millett, jedan od najvećih današnjih rimskih arheologa u Velikoj Britaniji, napisao je rad *Experiments in the Analysis of Finds Deposition at Shiptonthorpe: a Retrospect* (str. 100-105). Riječ je o kratkoj raspravi u kojoj je autor iznio neka svoja razmišljanja o obradi nalaza prikupljenih rekognosciranjem i arheološkim iskopavanjem. Vrlo je zanimljiv dio u kojem predlaže korištenje detektora za metal u sustavnom pregledu površine nalazišta. U radu *Creolising the body in early Roman Britain* (str. 106-115) Gillian Carr tipološkom je obradom toaletnog pribora i stavljanjem tih predmeta u širi povijesni kontekst došla do zanimljivih zaključaka o kreolizaciji britanskog društva u 1. i 2. stoljeću. Kreolizacija je izraz koji se sve više susreće u rimskoj teorijskoj arheologiji, a koji proces romanizacije prije svega vidi kao sustav vriednosti koji osvajačka elita nameće osvojenim „domorocima“. Autorica je određene dokaze o takvom načinu uvođenja promjena našla u uporabnim predmetima iz toga razdoblja, što ovaj članak čini dobrim primjerom u kojem smjeru trebaju ići buduća proučavanja pokretnih nalaza.

Opsežna teorijska studija *A Severed Head. Prolegomena to a Study of the Fragmented Body in Roman Archaeology and Art* (str. 116-127), koju je napisao Iain Ferris, raspravlja o simbolici dijelova ljudskog tijela u rimskome društvu. Autor je bez jasne teze povezo posmrtn maske od voska, votivne modele ljudskih udova, dekapitirana tijela u grobovima i odlomljene dijelove rimske skulpture s primjerima iz rimske književnosti i umjetnosti. Rad *Artefacts, Contexts and the Archaeology of Social Practices* (str. 128-139) Andrewa Gardnera na određeni način rehabilitira procesualnu teoriju koju autor koristi pri obradi keramike iz otpadnih jama s vojnih lokaliteta u Britaniji. Autor pokušava razraditi metodu kojom bi se keramički nalazi doveli u vezu s društvenim aktivnostima i društvenim promjenama do kojih je na tim nalazištima dolazilo. Sličnim problemom bavi se i Hella Eckhardt koja u raspravi *Contexts in Colchester* (str. 142-149) zagovara metodu kojom bi se na temelju rasprostranjenosti nalaza na nekom nalazištu mogla odrediti društvena uloga konteksta tih nalaza, pa i namjena samoga lokaliteta. Marleen Martens u radu *Creating Order in Waste: Structured Deposit in Roman Tienen, Belgium* (str. 150-155), predstavlja metodu kojom pokušava odvojiti „obične“ otpadne jame od jama u koje su se predmeti ritualno bacali i/ili spaljivali.

Jedan od najopsežnijih radova u ovome zborniku članak je naslova *Not in My Back Yard! The Industry of Secondary Animal Products Within the Roman Civitas* (str. 156-175) koji su napisala dva Belgijanca, Alain Vanderhoeven i Anton Ervynck. Autori iznose zaključke postojanja „prljavih“ obrta unutar rimskih gradova za koje se pretpostavljalo da su bili smješteni izvan naselja. Naglasak je stavljen na obrte vezane uz obradu životinjske sirovine kao što su to klaonice i kožare, te na obrte za izradu koštanih predmeta i obradu životinjske masti. Njihov potpuno nov pogled na izgled rimskog grada temelji se na podacima koje su dobili prebrojavanjem nalaza i obradom podataka o rasprostranjenosti pokretne građe i životinjskih kostiju, te kemijskom obradom zemlje iz zapuna jama.

U svom vrlo neobičnom članku *Styles of Pottery Deposition at a Roman Rural Site in Hampshire* (str. 176-185) John Evans donosi podatak da su Rimljani nasipali zemljište ulomcima keramike i opeka kako bi stvorili vizualni efekt prisutnosti rimske kulture na nekom području. Autor je do te spoznaje došao tijekom istraživanja jednog ruralnog nalazišta u kojem su ulomci keramike bili nađeni gotovo isključivo u oraćem sloju. Raphael Isserlin u članku *Deposit or Withdrawal?* (str. 186-198) raspravlja o namjeni, sastavu i kronologiji votivnih ostava. U središtu zanimanja su nalazi prikupljeni na području rimskog termalnog središta na mjestu današnjeg Batha, ali su dani i primjeri iz ostalih dijelova Carstva, kao i suvremeni primjeri. *The Detrius of Life: the Contribution of Small Find to Understanding Smaller Military Installations* (str. 199-213) rad je dvoje arheologa, Sonje Jilek i Davida Breezea, u kojem autori iz pokretne građe pokušavaju iščitati povijest i namjenu manjih rimskih utvrda. Autori su došli do egzaktnih podataka o posadama smještenima u kule i manjim kastelima.

Zbornik zaključuje rad *Silver for the Barbarians: Interpreting Denarii Hoards in North Britain and Beyond* (str. 214-224) autora Fraisera Huntera. U njemu je obrađen problem ostava rimskog srebrnog novca u barbariku na primjeru ostava s područja današnje Škotske.

Pri čitanju ove knjige treba imati na umu da je rimska provincija Britanija među najbolje istraženim dijelovima Carstva. To posebno vrijedi za istraženost materijalne kulture, odnosno za razinu znanja o tipologiji, kronologiji i rasprostranjenosti pokretne građe u toj provinciji. Zahvaljujući dugoj tradiciji obrade keramike i *instrumentuma*, tipološke i kronološke tablice su za većinu vrsta nalaza bile razrađene već prije nekoliko desetljeća. Ne čudi podatak koji u ovome zborniku navodi C. Johns (str. 30) da je sredinom 1970-ih u britanskim stručnim krugovima prevladavalo mišljenje da je istraživanje rimske keramike zaključeno te da nema ništa novoga kazati. Možda je upravo to jedan od razloga što se u Britaniji tada počeo razvijati novi pravac u arheološkoj teoriji – postprocesualizam. I. Hodder, D. P. S. Peacock i K. Green su tijekom 80-ih godina objavili svoja kapitalna dijela koja imaju snažan utjecaj na razvoj stručnjaka za (rimske) pokretne nalaze. Moglo bi se reći da je knjiga *Roman finds*:

Context and Theory svojevrsni odraz i nastavak razmišljanja koja su tada bila pokrenuta. U nekim sredinama, a posebno u onima koje gravitiraju njemačkoj arheološkoj školi, postprocesualna arheologija uglavnom se smatra ispraznim teoretiziranjem koje zanemaruje osnove arheološke struke. No, upravo je u ovoj knjizi, na većem broju primjera, pokazano koliko je taj stereotip pogrešan. Autori koji mahom pripadaju toj arheološkoj školi sami ističu da je osnova svih metoda obrade pokretnih nalaza kategorizacija građe, katalogiziranje, prebrojavanje nalaza, statistička obrada i komparativna metoda. Drukčiji pristupi, pa i oni postprocesualistički, mogu biti samo nadgradnja tipologiji, kronologiji i statistici koje ostaju standard u arheologiji i bez kojih rasprave o pokretnoj građi nemaju smisla.

Većina autora u svojim je radovima iznijela vlastita viđenja problema i stanja struke u Britaniji. Zanimljivo je čuti njihova iskustva u organizaciji posla te u razini svijesti o važnosti ove specijalističke discipline unutar arheološke struke i o problemu stvaranja budućih stručnjaka. Arheologija u Ujedinjenom Kraljevstvu dosegla je standard, što se nerijetko može vidjeti u popularno-znanstvenim filmovima, da se usporedo s arheološkim iskopavanjem na terenu odvija i obrada nalaza. Dok posebna skupina arheologa boravi na terenu i obavlja iskopavanje, skupina stručnjaka za određene vrste nalaza u „bazi“ obrađuje materijal. Ističe se važnost očuvanja takvog standarda iskopavanja, o čemu H. Cool podrobno govori u svome prilogu, jer takav pristup istraživanju pokazuje znatno bolje rezultate nego kada se obrada nalaza obavlja nakon zaključenog iskopavanja. Takvom organizacijom iskopavanja otvara se mogućnost da se podaci dobiveni obradom nalaza provjere i usporede sa situacijom na terenu, odnosno spoznaje dobivene obradom pokretne građe mogu se primijeniti na tehniku iskopavanja ili na određivanje ciljeva tekućeg istraživanja. Usprkos tako razvijenoj svijesti o važnosti obrade nalaza i visokim standardima istraživanja te materije, u novije je vrijeme vidljivo opadanje zanimanja studenata na britanskim sveučilištima za ovo područje. Tu tvrdnju E. Swift potkrijepila je podacima koji upućuju na sve kasniju prosječnu životnu dob stručnjaka za pokretnu građu, ali i na naglo opadanje specijalizacija za to područje u okviru doktorskog studija.

Jedna od poruka ovoga zbornika jest upozorenje o pogrešnom viđenju rimske materijalne kulture, odnosno o stavu da je pokretna građa slična u svim dijelovima Carstva. Dosadašnja istraživanja pokazala su da postoje velike razlike u materijalnoj kulturi, tako da je pri obradi pokretne građe ključna riječ danas *regionalizam*. Upravo se zbog toga Britanci zalažu za ujednačen metodološki pristup za sve dijelove Carstva, kako bi se sličnosti i razlike među pojedinim regijama mogle što jasnije uočiti. R. Symonds i I. Haynes u svome radu donose iskustva o širenju *britanske metode* obrade keramike izvan granica Ujedinjenog Kraljevstva. Naime, od svih vrsta pokretne građe, na području Britanije najbolje je istražena rimska keramika. Nigdje u Rimskome Carstvu ne postoje tako podrobno razrađeni sustavi obrade i doku-

mentiranja keramike kao što je to na području te provincije. Prilog R. Symondsa i I. Haynesa pruža uvid u taj „keramološki“ sustav od strane stručnjaka kojemu on predstavlja temelj rada. Vrlo je inspirativno čitati opis rada koji se oslanja na arhive keramike (keramoteke), odnosno na sustav koji se temelji na kartotekama s popisanim fabrikatima. No, na primjerima iz drugih provincija pokazano je da takav pristup nije jednostavno primijeniti na druge zemlje. Posebno je zanimljiv dio članka koji opisuje iskustva iz Rumunjske. Naime, pri obradi građe iz grada *Alba Iulia* uvidjelo se da zbog puno veće količine i raznovrsnosti keramike, ali i zbog niske razine istraženosti, nije bilo moguće obraditi nalaze po britanskim standardima. Na temelju tih iskustava R. Symonds i I. Haynes predlažu prilagođavanje metodologije određenoj sredini i situaciji, no nužno je da se pri tome metode obrade i objave ujednače. Sami autori naglašavaju da je budućnost (britanske) arheologije povezana sa širenjem kvantitativnih metoda i analiza fabrikata na razini čitavog Carstva. Oni smatraju da će se internacionalizacijom proučavanja keramike doći do (sada nezamislivih) podataka o rimskoj ekonomiji i društvenom sustavu. Takvi podaci neće biti važni samo za sagledavanje globalnih problema, već će omogućiti i sagledavanje materijalne kulture na razini pojedinih provincija, na način na koji to sada nije moguće.

Svi se autori slažu da je pri obradi nalaza ključno povezivanje predmeta i konteksta u kojem je predmet nađen, što se vidi prema činjenici da je većina radova usredotočena na metode obrade podataka o rasprostranjenosti nalaza na nekom prostoru koji se doživljava kao osnovni kontekst nalaza. H. Eckhardt navodi da je velika povlastica rimske arheologije lako određivanje konteksta nalaza i priroda nekog lokaliteta (vojni, urbani, ruralni...). Upravo zbog takve prednosti ona smatra da se mora nadići tradicionalan pristup koji je usredotočen na određivanje vremenskih faza lokaliteta i distribucije nalaza. U ovoj knjizi pokazano je nekoliko primjera kako se kombinacijom različitih kvantitativnih metoda i podataka o rasprostranjenosti nalaza može doći do zanimljivih spoznaja. Kao što Eckhartova u svome prilogu navodi, budućnost obrade rimske materijalne kulture korištenje je pokretne građe kao izvora za proučavanje različitih društvenih aktivnosti koje su se odvijale na nekom nalazištu, odnosno određivanje različitih identiteta i statusa stanovnika s obzirom na materijalne ostatke koji su nakon njih ostali. Na tome su tragu i radovi u ovom zborniku koji se bave (što nije rijetkost u britanskoj literaturi) kvantifikacijom i statističkom obradom pojava koje se mogu činiti očitim i naoko nebitnim. T. S. Martin statistički je obradio stratigrafske jedinice s obzirom na količinu nalaza u njihovoj zapuni. Tako je, primjerice, statistički dokazao da u ukopima s višeslojnim zapunama najveću količinu nalaza uvijek sadrže najmlađi slojevi. Ta činjenica dobro je poznata svim terenskim arheolozima, no T. S. Martin iskoristio ju je kao jednu od polaznih točaka u razradi kronologije i stratigrafije čitavog jednog nalazišta. On

je, s obzirom na rasprostranjenost pojedinih vrsta ukopa i nalaza u njima, postavio čitavu metodološku podlogu za obradu nalaza iz jednoslojnih ruralnih lokaliteta. M. Millett također ističe važnost volumetrijskog mjerenja sastava pojedinih ukopa te definiranje količine i kvalitete nalaza pronađenih u zapunama. A. Gardner pokušao je otići i korak dalje, tako što je pomoću podataka o rasprostranjenosti nalaza odredio aktivnosti koje su se odvijale u pojedinim ukopima i uz njih. Svi radovi koji su se dotakli te problematike uspjeli su dokazati da prebrojavanje, vaganje i statistička obrada nalaza imaju smisla te da ne moraju biti sami sebi svrhom. Posebno se to odnosi na rad T. S. Martina koji nadahnjuje i potiče primjenu sličnog razmišljanja na obradu građe s velikih istraživanja provedenih posljednjih godina u Hrvatskoj na trasama velikih infrastrukturnih radova.

M. Millett jedini se dotaknuo obrade nalaza prikupljenih sustavnim pregledom površine nalazišta. On je iznio svoja iskustva u istraživanju arheoloških (uglavnom jednoslojnih) nalazišta koja se sastoje od sustavnog pregleda terena kombiniranog s ciljanim probnim sondiranjima. Među ostalim, on iznosi zanimljiv prijedlog o korištenju detektora metala za sustavn pregled rimskih nalazišta. Ovom razmišljanju treba pribrojiti i mišljenje N. Coopera koji se zalaže za uključivanje lokalne zajednice u sustavni pregled terena i pronalaženje novih nalazišta. Posebno se to odnosi na razvoj suradnje s „detektorašima“ koje u nekim sredinama, pa i u Britaniji, doživljavaju kao osobe na rubu zakona. On smatra da je ipak, uglavnom, riječ o entuzijastima kojima arheologija nije nužno samo izvor zarade te se zalaže za stvaranje sustava koji bi i takve ljude povezao s akademskom zajednicom, odnosno s proučavanjem pokretne građe.

Ovdje prikazan zbornik naglašava važnost proučavanja cjelovitih zbirki nalaza (*assemblages*) s pojedinih nalazišta ili iz pojedinih objekata. Autori su suglasni u mišljenju da se pojedine vrste nalaza mogu jasno sagledati samo ukoliko se proučavaju kao dijelovi veće cjeline, dok sami za sebe imaju znatno manju vrijednost. Radovi koji raspravljaju o takvom pristupu građi, odnosno koji donose primjere obrade svih vrsta nalaza nađenih u istom kontekstu, najzanimljiviji su članci u zborniku. S. Jilek i D. Breeze, odnosno A. Vanderhoeven i A. Ervynck dali su potpuno nove i svježije poglede na već davno obrađene teme, i to isključivo na temelju obrade pokretne građe. Upravo u tim priložima vidi se važnost što više razine obrade nalaza, ali i vrijednost vođenja detaljne dokumentacije koja će biti temelj u obradi pokretne građe.

U zborniku su objavljeni i radovi usredotočeni na pojedine vrste nalaza, ali promatrani u širem kontekstu. Prilozi R. Hobbsa i F. Huntera bave se problemom rimskih ostava, s time da svaki na svoj način pokušava iskoristiti nalaze iz ostava za sagledavanje ekonomskih i političkih pitanja. Spomenutim radovima može se pridružiti i prilog R. Isserlin, koja na sličan način obrađuje votivne nalaze. Sva tri

rada pokušavaju kroz određenu teorijsku podlogu obradom nalaza odgovoriti na konkretna pitanja o rimskome društvu. U toj namjeri najuspješnija je G. Carr koja je obradom toaletnog pribora pokazala da se jedna specifična vrsta nalaza može iskoristiti kao prvorazredni izvor za proučavanje romanizacije u nekom području.

Autori objavljenih priloga stručnjaci su koji uglavnom djeluju kao dio istraživačke ekipe, pa stoga moraju paziti na koji način će rezultate svojih istraživanja uklopiti u širi kontekst i u samu objavu. Iako neki prilozi sadrže vrlo iscrpne opise prikupljanja i obrade nalaza, niti jedan se rad ne bavi problemom objave građe. Odnosno, ništa nije rečeno o postavljanju standarda za objavljivanje rezultata iskopavanja i obrade nalaza. S. Jilek i D. Breeze (str. 199) pišu da se rezultati obrade pokretnih nalaza u objavama istraživanja tek po potrebi koriste kao potvrda stratigrafiji i dataciji pojedinih objekata, pa se često zanemaruje činjenica da se kroz promišljene i detaljne obrade nalaza mogu izvesti ključne spoznaje o životu na istraženim nalazištima. Takva su iskustva dobrodošla s obzirom na to da se britanska arheologija susrela s problemom naglog rasta broja zaštitnih iskopavanja daleko prije nego što se to dogodilo kod nas. Prilikom čitanja nemoguće je ne povući paralelu između činjenice koliko je britanska arheologija napredovala otkako je promjena legislative povećala broj zaštitnih iskopavanja, i položaja u kojem se u tom smislu danas nalazi hrvatska arheologija.

Velikim arheološkim istraživanjima u Hrvatskoj, obavljenima u posljednjih deset godina, ne samo da je prikupljena ogromna količina građe, već je i znatno podignuta razina kvalitete iskopavanja. Valja očekivati da poboljšanje u metodama i tehnikama iskopavanja prati i napredak u obradi pokretne građe, odnosno podizanje kvalitete objave tih istraživanja. Ova knjiga može pokazati u kojem bi se smjeru trebale kretati znanstvene i stručne objave rezultata velikih arheoloških istraživanja koje očekujemo u bliskoj budućnosti. Radovi u ovoj knjizi pokazali su da se već na temelju kvantitativnih metoda koje ne koštaju mnogo, za razliku od skupih kemijskih i fizikalnih analiza, može doći do iznimnih rezultata. Iako *Roman Finds: Context and Theory* nije prva knjiga koja se bavi problemima obrade rimske pokretne građe, svakako spada među rijetka izdanja koja arheologu mogu pokazati u kojem smjeru treba ići obrada nalaza prije nego li se pristupi poslu. Iako nikako ne treba zanemariti časopise arheoloških udruga koje okupljanju stručnjake za određene vrste rimskih nalaza (*RCRF*, *SFECAG*, *Instrumentum*), tamošnji članci rijetko pružaju uvid u same metode obrade nalaza kao što je to u ovoj knjizi. Zbornik nikako ne treba doživljavati kao priručnik, već više kao zbir smjernica koje mogu biti veoma korisne svakome tko želi osvježiti obradu pokretnih nalaza s nekog istraživanja. Takvim korisnicima ove knjige od velike će važnosti biti i iscrpni popisi literature kojima je popraćena većina članaka. Stoga bi svakako trebalo uzeti u obzir i knjigu *The Inscribed Economy* koja je prije 16 godina izašla kao šesti *Supplement JRA*. U njoj su objavljeni radovi sa skupa o rimskoj pokretnoj građi

održanog 1992. u Rimu. Iako te knjige ne možemo smatrati priručnicima za obradu keramike, stakla ili malih uporabnih predmeta, obje su postale obvezatnom literaturom svakome tko se želi baviti rimskom pokretnom građom.

Tino Leleković

SEVERAN CULTURE, Edited by Simon Swain, Stephen Harrison, Jaś Elsner, Cambridge University Press, Cambridge 2007, 569 str., 117 crno-bijelih ilustracija (fotografije, crteži, table, karte), popis literature (str. 512-560), indeks (str. 561-569).

Knjiga je podijeljena na tri veća poglavlja, koja odvojeno pokrivaju sljedeće teme: 1. književnost i kulturu; 2. umjetnost i graditeljstvo; 3. religiju i filozofiju. Ona je svojevrstan *homage* Ewanu Bowieju, profesoru grčkog jezika i kulture na koledžu *Corpus Christi* u Oxfordu, u razdoblju 1965.-2007. E. Bowie odgojio je velik broj studenata, od kojih su mnogi postali vodeći stručnjaci u različitim poljima klasičnih znanosti. Najbolja potvrda tome jest podatak da su svi autori u ovoj knjizi nekadašnji Bowijevi studenti, a ujedno istaknuti stručnjaci u svojim područjima.

Simon Swain, *Introduction* (str. 1-26). Predstavljena je i obrazložena tema knjige: kultura grčkog i rimskog svijeta u razdoblju vladavine Severâ (193.- 235.). Ukupno 26 autora dobilo je zadatak obraditi glavne vidove književnosti, umjetnosti, arhitekture te religijskih i filozofskih strujanja, u odsječku rimske povijesti poznatom po raznovrsnosti i bogatstvu kulturnih sadržaja, ali i po nizu promjena koje mu s pravom priskrbuju pridjev ne samo prijelaznog već i prijelomnog razdoblja. Odabrane teme povjerene su vodećim stručnjacima za pojedina područja i pitanja. U uvodnome dijelu predstavljaju se prilozi o tim temama i procjenjuje njihov značaj u kontekstu ukupnog sadržaja. Nadalje, skreće se pozornost na žarišta rasprava, na narav i valjanost dokazivanja te na proturječja i na nov pristup mnogim spornim pitanjima.

Part I: Literature and culture (prilozi 1-11, str. 27-198)

1. Tim Whitmarsh, *Prose literature and the Severan dynasty* (str. 29-51). Daje se pregled proznog stvaralaštva, čvrsto ukorijenjenog u grčku jezičnu podlogu antoninskog razdoblja; jedina su iznimka pravni spisi, pisani na latinskom (Paul, Papinijan, Ulpijan). Nadalje, raspravlja se o opsegu i naravi utjecaja severskih vladara na književno stvaralaštvo, osobito u usporedbi s istaknutom ulogom antoninskih careva na tom području. Slijedi zaključak: najvažnija opća djela odraz su kulturne politike razdoblja, u kojoj se prije svega ogleda želja za potvrđivanjem putem izravne veze s neposrednim rimskim i helenističkim nasljeđem. 2. Harry Sidebottom, *Severan historiography: evidence, patterns, and arguments* (str. 52-82). Ovaj je prilog nadahnut mišlju E. Bowija da se mentalitet jednog razdoblja uvelike odražava u povijesnim djelima koja se pišu i čitaju. U danom kontekstu omiljeno historiograf-

sko štivo bilo je ono povijesno, ratno, etnografsko, potom (auto)biografije careva i drugih istaknutih osoba, romansirane povijesne i mitološke priče; prizvuk je neri-jetko protudržavan, osobito ako je iz kršćanskog pera. U podnaslovu posvećenom najistaknutijim povjesničarima razdoblja, Dionu Kasiju i Herodijanu, razmatra-ju se nove smjernice suvremene historiografije i njihovo pomicanje od činjenice i događaja prema zanimanju i namjeri. Na toj se podlozi nastoji proniknuti u slo-jevitost oblika grčko-rimskog etničkog identiteta. 3. John Ma, *The worlds of Nestor the poet* (str. 83-113). Nastoji se proniknuti u privatnu, javnu i umjetničku osobnost (uključujući i fizički lik) poznatog pjesnika L. Septimija Nestora, punu nedoumi-ca usprkos opsežnih literarnih i mnogih epigrafičkih podataka o njemu. Nudi se viđenje tog lika kao predstavnika neprekinute poslijeklasične, novohelenističke struje severskog razdoblja, koja je novohelenističke sadržaje i načine prenijela do u kasnu antiku. 4. Gideon Nisbet, *Sex lives of the sophists: epigrams by Philostratus and Fronto* (str. 114-124). Razrađuju se tematski izabrani epigrami dvojice ključnih pjesnika grčke kulturne renesanse severskog razdoblja, s naglaskom na istodobnom njegovanju i ironiziranju grčkih književnih i mitoloških obrazaca. 5. Mary Whitby, *The Cynegitica attributed to Oppian* (str. 135-134). Raspravlja se o pjesniku nepoznata imena, Pseudoopijanu, i njegovu didaktičkome djelu posvećenom caru Karakali i bogatom aluzijama na carev život i njegove sklonosti, osobito one prema konjima i lovu na divlje zvijeri. Nameće se usporedba s motivima lova, omiljenima osobito u kasnoantičkom razdoblju. 6. Jason König, *Greek athletics in the Severan period: literary views* (str. 135-145). Raščlambom Filostratova *Gymnasticusa* nastoji se odgovoriti na pitanje je li grčka atletika, inače svojstvena severskom razdoblju, u to vrijeme za-pravo nazadovala pod lošim utjecajem profesionalizacije. Međutim, u Filostratovu radu autor iščitava, osim spomenute kritike, i uravnoteženo optimističnu procjenu o atletskoj kulturi kao moguće cvjetajućoj djelatnosti, oslonjenoj na slavne prim-jere iz neposredne prošlosti. 7. Judith Mossman, *Heracles, Prometheus, and the play of genres in [Lucian]'s Amores* (str. 146-159). *Amores* je tekst bogat aluzijama na filo-zofska i književna djela. U ovome prilogu otkrivaju se slojevi navedenog teksta u kojima se odražavaju utjecaji tragedije i komedije. U središtu pozornosti pritom su grčki heroji Heraklo i Prometej, kao mitološke osobe koje premošćuju jaz između ko-medije i tragedije, a njihovi su životi, zbog obilja literarnih alegorija, česta tema svih književnih vrsta. 8. Glenn Most, *Allegory and narrative in Heliodorus* (str. 160-167). Tema se obrađuje u svjetlu pretpostavke da alegorijska tumačenja pisane riječi mogu imati književnih vrijednosti sama po sebi, i da kao takva mogu pružiti estetsku ugo-du kultiviranom čitatelju. S druge strane, nastoji se pokazati kako alegorija može imati narativan oblik i vremensko određenje, odnosno čvrstu usidrenost u stvarnosti i neposrednu vezu sa životom. 9. Philip Hardie, *Polyphony or Babel? Hosidius Geta's Medea and the poetics of the cento* (str. 168-176). Na primjeru tragedije o Medeji, koju je

na temelju Vergilijevih stihova sastavio rimski tragičar Hozidije Geta, raspravlja se o intertekstualnosti kompilacijske književnosti, odnosno o autorsko-hijerarhijskom odnosu novog djela i njegovih izvora. 10. Jonathan Powell, *Unfair to Caecilius? Ciceronian dialogue techniques in Minucius Felix* (str. 177-189). Polazište rasprave dijalog je *Octavius*, jedino sačuvano djelo kršćanskoga pisca Marka Minucija Feliksa, i jedino takve vrste u cjelokupnoj kršćanskoj književnosti. Ono je nastalo u krugu retorski i pravnički obrazovanih rimskih odličnika, a odražava promjenu međusobnog komuniciranja kršćana i rimske elite u razdoblju u kojemu se kršćani s rubova društva pomiču prema njegovome središtu, osvajajući intelektualno i građansko uvažavanje. 11. Michael Winterbottom, *Cyprian's Ad Donatum* (str. 190-198). Središte rasprave Ciprijanovo je djelo u obliku pisma, koje otkriva tri različita stila, odnosno načina kršćanske apologije: 1. raskošnost prikladna za pohvalu Bogu i njegovim darovima; 2. gorljiva sofisterija u službi odbacivanja svjetovnog i tjelesnog; 3. smiren ali odlučan način pozivanja kršćana na život u skladu s dužnošću. U podlozi svih triju stilova, kojima se i inače služe kršćanski latinski pisci, stoji jednostavnost u službi objave kršćanske istine.

Part II: Art and Architecture (prilozi 12-17, str. 199-397)

12. Zahra Newby, *Art at the crossroads? Themes and styles in Severan art* (str. 201-249). Zahtjevnost obrade ove teme proizlazi iz činjenice da je u umjetničkom stvaralaštvu seversko razdoblje ključno za stilski prijelaz od klasične prirodnosti prema srednjovjekovnom ekspresionizmu i apstrakciji. U pokušaju da pruži što utemeljeniju razradu tema i stilova severske umjetnosti na primjerima državnog reljefa, portreta i grobnih spomenika, autorica tu umjetnost stavlja ne samo u povijesno-umjetnički kontekst, nego i onaj povijesno-kulturni, obilježen ratovima i dinastijskim političko-povijesnim i kulturološkim i stremljenjima. Odavno uočene i često raspravljane osobitosti severske umjetnosti (ukočenost, prednji pogled, ptičja perspektiva, isticanje vanjskih obrisa istaknutih osoba itd.) razrađuju se i ovdje, ali uz važan naglasak na činjenici da uočene stilske promjene nisu jednoznačne niti same po sebi jasno vremenski ograničene te da istodobno postoje različite struje i stilovi, ponekad razabirljivi i na jednom te istom spomeniku. U tom kontekstu važno je i zapažanje da su regionalni identiteti sazrijevali tijekom 2. stoljeća i do najvećeg izražaja došli upravo u severskome razdoblju, odrazivši se na planu umjetničkog stvaralaštva u vidu provincijalnih umjetnosti, različitih od one dvorske. 13. Alexia Petsalis-Diomidis, *Landscape, transformation, and divine epiphany* (str. 250-289). Osnovna misao ove filozofski obojene rasprave – prožimanje sveopćih rimskih i pojedinačnih provincijskih pojava, tako svojstvenih upravo severskome razdoblju – razrađuje se na izabranim primjerima religije i građevinskih spomenika. Ti primjeri s jedne strane obuhvaćaju podizanje i/ili obnovu hramova sirijskim i afričkim bo-

govima u Rimu, a s druge graditeljske pothvate u sjevernoafričkim gradovima, izvedene prema rimskim obrascima. Prožimanja i raznolikosti iščitavaju se na intrigantan način: povezivanjem s putovanjima, bilo fizičkim (hodočašća), književnima ili vizualnima (promatranje krajolika na umjetničkim spomenicima), te promatranjem spomenika u svjetlu metafizičko-religijskog identiteta i ispreplitanja fizičke perspektive s onom duhovnom. Takvo se povezivanje ilustrira primjerima poznatih kamenih spomenika (kulturnih građevina i sarkofaga te mozaika i fresaka) iz Rima, Ostije, El Djema i s otoka Kosa, a prepoznaje se u združivanju različitih kutova gledanja te personifikacijama i preobrazbama poznatih zemljopisnih prizora i građevina. 14. Andrew Wilson, *Urban development in the Severan empire* (str. 290-326). Daje se pregled najvažnijih graditeljskih pothvata, carskih i privatnih, na cjelokupnom prostoru Carstva za vrijeme vladavine Severa. Izvanredan cvat gradnji (premda postoje naznake da je sâm car više obnavljao negoli gradio) povezuje se s gospodarskim napretkom, najizraženijim na području Mediterana, osobito u Rimu i sjevernoj Africi. Na podlozi gospodarske uspješnosti i vladar i gradovi gotovo da se natječu u gradnjama: Severi da bi zadobili podršku naroda, a gradovi i pojedinci u čast vladara, nadajući se njihovome pokroviteljstvu i podižući im u to ime mnogobrojne posvete i kipove. U usporedbi s Rimom i Leptis Magnom, gradnje u istočnim, sjevernim i zapadnim provincijama doimaju se manje vrijednima pozornosti, pa im je i posvećeno znatno manje prostora. 15. Edmund Thomas, *Metaphor and identity in Severan architecture: the Septizodium at Rome between „reality“ and „fantasy“* (str. 327-367). Raspravlja se o građevini koju je Septimije Sever dao sagraditi na Palatinu u Rimu. Bila je to veličanstvena, svečana, višekatna zgrada s elementima zvjezdarnice i ukrasnog pročelja, a doživljava(la) se kao građevinski simbol carske vlasti. U ovome prilogu nudi se novi pogled na mjesto te građevine i njene namjene u simbolici severske kulture i carske promidžbe. On se, naime, tumači kao „zavičajan“ spomenik, pun afričkih primisli u imenu, smještaju, izgledu, kao i vrstama kamena ugrađenima u nj. Septizodij je, prema tome, bio sjajna semantička protuteža, ili radije nadopuna, „rimskoj“ arhitekturi Septimijeve rodne Leptis Magne. 16. Jennifer Trimble, *Visibility and viewing on the Severan Marble Plan* (str. 368-384). Plan grada Rima na mramornoj ploči iz severskog razdoblja izvanredan je i jedinstven kartografski spomenik, koji je na površini od oko 18 x 15 m (sačuvano je oko 10-15%) prikazivao sve ulice, hramove, skladišta, dvorišta, trgovine i stambene zgrade Rima. Budući da je sporno je pitanje svrhe i načina korištenja tog spomenika s obzirom na njegovu veličinu, u ovome se prilogu nudi simboličko sagledavanje u smislu usredotočenosti na carske spomenike. Drugim riječima, mramorni severski plan Rima tumači se kao putokaz prema carskim zahvatima u urbanu cjelinu nabijenu simbolikom, ostvaren smišljenim manipuliranjem promatračeva iskustva u svrhu predstavljanja spomenika kao vizualiziranog grafičkog prikaza carske vrline. 17. Allison Cooley, *Septimius*

Severus: the Augustan emperor (str. 385-397). Razmatraju se načini i postupci kojima je Septimije Sever potvrđivao svoje iskonstruirano rodoslovlje koje bi trebalo sezati sve do Augusta, s naglaskom na neposrednoj povezanosti antoninske i severske vladarske obitelji. Između ostalog ovamo spada naziv *mater castrorum* Julije Domne, potom „augustovski“ odnos prema senatorima, pretorijanskoj gardi i ratnim zarobljenicima, ali prije svega tu su graditeljski pothvati u gradu Rimu. Pokroviteljstvo nad gradnjama istaknuo je nazivom *restituor orbis* na novcu, sigurno ne bez asocijacije na Augusta kojeg je Livije obilježio kao *templorum omnium conditorem et restitutorem*. Autor priloga duhovito opaža kako je Septimije Sever, poklonik tradicije ali i inovacija, u pojedinim elementima carske promidžbe uspijevao ovo dvoje združiti tako da urode dojmom neprekinutog trajanja i nepomućene baštine slavn(ij)e prošlosti.

Part III: Religion and philosophy (str. 399-511)

18. Mark Edwards, *Severan Christianity* (str. 401-418). Ustrojstvo, sastav i ukupan broj te svakodnevicu i intelektualnu kulturu kršćanskog pokreta u razdoblju Severâ autor rekonstruirao na temelju djela kršćanskih pisaca Tertulijana, Minucija Feliksa, Origena, Hipolita i Klementa Aleksandrijskog, jer su arheološki izvori za to razdoblje posve oskudni i dvojbeni. Zaustavlja se na sljedećim temama: kršćanskome shvaćanju onostranosti u odnosu na religijsko-filozofsku misao nekršćanskih krugova, društvenom poretku i doktrinarnoj poslušnosti, odnosno odmetništvu i krivovjerju, te na percepciji kršćana među neistomišljenicima u svakodnevici njihova zajedničkog života i razlozima zbog kojih su kršćani ostavljali dojam filozofa. 19. Richard Finn, *Almsgiving for the pure of heart: continuity and change in early Christian teaching* (str. 419-429). Raspravlja se o načinima na koje se u kršćanskim izvorima severskog razdoblja doživljavaju pojedine pretpostavke kršćanske moralne teologije, od kojih su u središtu zanimanja jednostavnost i čistoća srca, te udjeljivanje milostinje. Razradom tih pojmova u izvorima osvjetljava se svojstveno kršćanski odnos prema pojedinim moralnim vrijednostima i postupcima, različit od onoga u grčorimskom kulturnom krugu. 20. Catherine Conybeare, *Tertullian on flesh, spirit and wives* (str. 430-439). Polazište rasprave Tertulijanov je spis posvećen supruzi (*dilectissima in domino conserva*), inače neuobičajeno jednostavan i kratak u usporedbi sa složnošću i uzvišenim tonom ukupna piščeva opusa. Prilog je posvećen raspravi o strukturi kršćanskog intelektualnog nasljeđa koja uvjetuje stvaranje stava o braku kao zajednici u kojoj se u konačnici prednost daje duhovnosti nauštrb tjelesnosti. 21. Joseph Geiger, *Sophists and Rabbis: Jews and their past in the Severan age* (str. 440-448). Raspravlja se o rabinima, društvenoj skupini unutar židovstva u istočnome dijelu Rimskog Carstva koja se od kraja 1. stoljeća pojavljuje ne samo kao intelektualno-kulturna elita, već i društveno-politička. U prilogu se osobito razrađuje intelektualni odnos rabina prema prošlosti i sadašnjosti te sličnosti i razlike njihova razmišljanja

u odnosu na istodobni sofistički pokret. 22. Ian Rutherford, *Trouble in Snake-Town: interpreting an oracle from Hierapolis-Pamukkale* (str. 449-457). Prilog se odnosi na jedan od većeg broja epigrafičkih dokaza o djelovanju Apolonova proročišta u frigijskom Hijerapolu, inače gradu višestruko povezanome sa severskim vladarima. Krenuvši od jednog u kamenu zapisanog proročanstva sa spomenom zmije i Apolona, autor je prikupio arheološke i druge dokaze kojima je utvrdio povezanost Hijerapola i Klarosa, drugog poznatog maloazijskog Apolonova svetišta. 23. Daniel Ogden, *Magic in the Severan period* (str. 458-469). Premda su svjedočanstva o magiji iz sever-skog razdoblja posve oskudna, osobito ona arheološka, sretna je okolnost pri obradi naznačene teme bila ta da su se suprotstavljene religijske struje, podjednako poganske i kršćanske, natjecale oko određivanja sadržaja vraćanja i magije u odnosu na službene i prihvaćene načine predskazivanja; pritom se, dakako, vraćanje pripisivalo protivnicima. 24. Michael Trapp, *Philosophy, scholarship, and the world of learning in the Severan period* (str. 470-488). Polazište ovog priloga objektivno je zanimljivo: usprkos severskom razdoblju posvećenom političkim i vojničkim sadržajima, na kojima je i izraslo, nema naznaka da je obrazovanje dospjelo u drugi plan, naprotiv. Filozofija se uvažavala kao i u prethodnom razdoblju, premda možda nije dosegla njegovu razinu količine i vrsnoće napisanih djela. Naprotiv, retorika, gramatika i medicina čak su i napredovale, dok su pravne znanosti doživjele pravi procvat. Ono što međutim daje najsnažnije obilježje severskoj učenosti i naobrazbi u svakom je slučaju kršćanska misao, s jedne strane ukorijenjena u tradiciju, a s druge uvelike izvorna, inovativna i misaono izazovna. 25. George Boys-Stones, *Human autonomy and the divine revelation in Origen* (str. 489-499). Izazov na kojemu se temelji ovaj prilog jest Origenov odnos prema jednoj od najtežih zagonetki kršćanske teologije: odnosa božanske objave i neovisnosti ljudskog razuma, ili, drugim riječima, odnosu zadane sudbine i mogućnosti ljudskog djelovanja na nju. S obzirom na to da je Origen ustvrdio da to dvojje nisu isključivi, već da se naprotiv Božja objava može razumski obrazložiti, u radu se razlažu načini i sredstva kojima su suvremeni mislioci tumačili Origenovu prilagodbu filozofa na kršćansku pretpostavku o prioritetu objave pred razumom. 26. Christopher Taylor, *Socrates under the Severans* (str. 500-511). Autor razlaže tumačenje Sokrata i način na koji su se prema njemu odnosili poganski i kršćanski pisci severskog razdoblja, skrećući pozornost na velike razlike u tim dvama viđenjima. Kršćani su, naime, u Sokratu vidjeli filozofa čija je misao bila toliko bliska njihovoj da su smatrali opravdanim vidjeti u njemu prethodnika kršćanstva. U središtu razmatranja inače je pitanje mogućnosti života u onostranosti u kršćanskom i poganskom viđenju.

U uvodnome tekstu Simon Swain kritičkim je osvrtom na svaki pojedinačni prilog naznačio sadržajno ishodište knjige te istaknuo vodeće kulturne obrasce razmatranog razdoblja i dvojbe u tumačenju i razrješavanju pojedinih pitanja i problema. Tako je knjiga pod gornjim naslovom zadovoljila neophodan uvjet „uređene“ tematske

publikacije. S druge strane, raznovrsnost priloga u kojima su priznati stručnjaci obradili opće smjernice i pojedinačne teme urodila je složenim i uzbudljivim prikazom jednog jedinstvenog razdoblja kulturnih inovacija, ali takvih u kojima se beziznimno očituje ukorijenjenost u rimsku tradiciju. Prigoda u kojoj je knjiga ostvarena urodila je naglaskom na kulturu viđenu kroz pisane izvore, bilo književne, pravne ili filozofske, dok je arheološka građa u drugome planu. Ipak, u drugome dijelu (*Part II*) niz je priloga u kojima se daju nova viđenja severske arhitekture i umjetnosti kao cjeline, ili pak pojedinih spomenika, u njihovu društvenome kontekstu i u perspektivi suvremene metodologije koja prednost daje društvenom, psihološkom i pojedinačnom pristupu u odnosu na onaj zadan i općenit, uvjetovan zacrtanim obrascima razdoblja i umjetničkih stilova. Jedan od dvaju vodećih radova u poglavlju o umjetnosti i arhitekturi svakako je onaj pod brojem 14. Čini mi se, međutim, da upravo taj prilog pati od ozbiljnog nedostatka uravnoteženog pristupa, pri čemu mislim na sadržaj koji je, usprkos naslovu, gotovo isključivo posvećen afričkome graditeljstvu. Premda nema dvojbe da je Septimijev sjevernoafrički zavičaj dao najobilniju i najuzbudljiviju arhitekturu razdoblja, uz onu grada Rima, promašaj je u monografiji koja smjera ilustrirati seversku kulturu Rimskoga Carstva tek dvije od ukupno tridesetak stranica teksta posvetiti dunavskim provincijama. Takav bi pristup bio opravdan u popularnoj knjizi, ali ne i visoko stručnoj poput ove. Bez obzira na to potječe li od nedovoljnog uvida u građu ili stava da je najatraktivnije ujedno i najvažnije, u takvome se pristupu skriva zrnce znanstvenog neprimjerenog „imperijalizma“. Nema dvojbe da i arheolog usmjeren vlastitim radom i interesom na jugoistočni dio Carstva zna da je seversko razdoblje u Panoniji vrijeme najvećeg procvata te provincije, između ostalog i zato jer joj je Septimije Sever bio osobito naklonjen. Istina je da je Septimijev sjevernoafrički zavičaj dao najmoćniju arhitekturu razmatranog razdoblja, kojoj ona panonska nije prispodobiva po raskoši. To, međutim, nije opravdanje da se graditeljska djelatnost u sjevernim zapadnim provincijama Carstva, uključujući i Panoniju, u knjizi poput ove obilježi lapidarnom primjedbom ...*and the northern and western provinces are also unrewarding for historians*, kao što je to u uvodnome razmatranju učinio S. Swain (str. 16). Prilike bi se možda pokazale drukčijima da je autor priloga o severskom urbanizmu uzeo u ruke tri sveska *Situle* (40-42) pod tematskim nazivom *The autonomous towns of Noricum and Pannonia* (Ljubljana 2003.-2004., uredili Marjeta Šašel Kos i Peter Scherrer). Nadalje, ne sumnjamo da autor priloga o magiji (br. 23) zna za panonske augure (*Pannonici augures*), kao nadaleko poznate upravo u severskom razdoblju. I tako dalje...

Usprkos zamjerkama koje se odnose na zemljopisno neuravnotežen raspored tema u poglavlju II, ova knjiga obiluje svježim i poticajnim razmišljanjima, pretpostavkama i tumačenjima te zaslužuje preporuku kao korisno štivo o širokom rasponu tema severske kulture.

Branka Migotti

BRANKA MIGOTTI, LUKOVIČASTE FIBULE S PORTRETIMA NA PODRUČJU RIMSKOG CARSTVA (THE CROSSBOW BROOCHES WITH PORTRAITS IN THE ROMAN EMPIRE), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, Odsjek za arheologiju, Zagreb, 2008, 99 str., 20 slika, 5 tabla.

Nakladnička tradicija Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti odnosno njezinih razreda vrlo je raznolika i bogata, kao što i dolikuje toj važnoj i uglednoj ustanovi. Odsjek za arheologiju, odnosno Razred za društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti osim časopisa *Arheološki radovi i rasprave* nakladnik je ili su-nakladnik drugih važnih publikacija, kao što su to *Accede ad Certissiam: antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova* (Branka Migotti, Mario Šlaus, Zdenka Dukat, Ljubica Perinić), Zagreb, 1998. i *Branka Migotti, Two gold-sandwich glasses from Štrbinci (Đakovo, Northern Croatia)*, Zagreb, 2002. Tim publikacijama valja pridodati i najnoviju knjigu Branke Migotti, *Lukovičaste fibule s portretima na području Rimskog Carstva*, Zagreb, 2008.

Kao povod za pisanje knjige o lukovičastim fibulama s portretima autorici je poslužila fibula pronađena godine 1999. prilikom iskopavanja kasnoantičkog groblja na Štrbincima kod Đakova. Iako istraživači drže da je na tome mjestu bila smještena rimska Certisija, ona još nije i arheološki dokazana. Iako je do sada tijekom stoljećâ prikupljeno i pronađeno mnogo građe, posebnu pozornost pružaju statusno obilježeni predmeti, među kojima se posebno ističu lukovičaste fibule, kao službeni dio vojničke i činovničke odjeće. Autorica s pravom upućuje na činjenicu da tolik broj predmeta na jednome nalazištu prije govori o gradskoj sredini, negoli o gospodarskom imanju (*villa rustica*) ili selu (*vicus*). Do istoga smo zaključka došli obrađujući antičke gradove i naselja u kontinentalnoj Hrvatskoj na temelju izvora, materijalne građe i topografskih karata.

Knjiga je podijeljena u nekoliko poglavlja: *Sadržaj/Content* (str. 5), *Predgovor i zahvale/Foreword and Acknowledgements* (str. 7-8), *I. Uvod/Introduction* (str. 9-11), *II. Stanje istraženosti LF tipa 5/The State of research of the CB of Type 5* (str. 13-23), *III. Nova razmatranja/ A new discussion* (str. 25-60), *IV. LFP kao statusno obilježje/The CBP as a mark of status* (str. 61-67), *V. Radionice/Workshops* (str. 69-82), *VI. Zaključak/Conclusions* (str. 83-86), *Popis slika i tabli/List of figures and plates* (str. 87), *Kratice/Abbreviations* (str. 88), *Literatura/Bibliography* (88-94), *Table/Plates* (str. 95-99).

U predgovoru autorica objašnjavanja potrebu za ovakvom temom koja u nas sustavno nije obrađena, a potom slijedi njezina zahvala svima koji su joj pomogli uvi-dom u materijalnu građu, savjetima i znanjem. Autorica izražava nadu da će „ova knjiga, premda i dalje osujećena necjelovitim uvidom u nalaze i tek naznačenim a nerazriješenim pitanjima, biti korisna pri daljnjem proučavanju lukovičastih fibula s portretima“.

U *Uvodu* ona govori o fibuli iz Štrbinaca, izrađenoj od pozlaćenog brončanog lima i ukrašenoj stiliziranim biljnim i geometrijskim motivima i poprsjima u okruglim okvirima, izvedenima tehnikom umetnutog niella; ta je fibula bila priložena pokojniku umrlog u dobi od 40 do 45 godina i pokopanom u drvenom sanduku i zemljanoj raci (G 29). Fibula se nalazila uz glavu pokojnika, dok je prsten bio nađen na njegovoj ruci. Ispred pokojnikovih nogu bile su i dvije staklene boce. Autorica naglašava kako se tijekom rada na rukopisu te stjecanjem dubljeg uvida u građu opseg teme proširio, obuhvativši ukupnu problematiku lukovičastih fibula s portretima. Nit vodilja bila je stjecanje boljeg uvida i razumijevanja ukupnog arheološkog konteksta koji obuhvaća vremensko određenje, namjenu, rasprostranjenost i radionička središta, a nakana joj je bila i ustanoviti namjenu fibule u okviru općeprihvaćene pretpostavke o statusnoj ulozi lukovičastih fibula u cjelini te tako pridonijeti rekonstruiranju jednog vida društvenih odnosa i političkih zbivanja kasnoantičkog razdoblja, osobito u podunavskim provincijama. Lukovičaste fibule s portretima obrađene na takav način zacijelo mogu poslužiti kao komparativna građa u istraživanju drugih skupina slično ukrašenih predmeta.

U II. poglavlju autorica donosi stanje istraženosti lukovičastih fibula tipa 5, dakle njihovu rasprostranjenost i datiranje. Daje se pregled dosadašnjeg datiranja temeljenog na tipologiji oblika, okolnostima nalaza (prisutnost datiranih predmeta, poglavito novca) te analizi portreta. S obzirom na to da je datiranje u pravilu povezano (i) s tumačenjem portreta, pojedini ključni stavovi o tim pitanjima u podnaslovu *Datiranje* komentiraju se u svjetlu pretpostavke o carskim portretima. Autorica podrobno razrađuje datiranje na temelju tipologije poznatih 64 primjeraka lukovičastih fibula s portretima (za 58 primjeraka ima uvid u oblik) koje obrađuju drugi istraživači te donosi njihova razmišljanja, pretpostavke i zaključke. Autorica tvrdi da pitanje portreta na lukovičastim fibulama tipa 5 ostaje nerazriješeno. Naime, prema njezinom mišljenju postoji mogućnost da je nešto, zamišljeno kao carska simbolika ograničena na statusne predmete, prešlo i u širu privatnu uporabu. No, polazište ovoga rada ipak ostaje pretpostavka o tim likovima kao o prikazima samih careva i/ili njihovih obitelji, odnosno moguće drugih najviših predstavnika državne vlasti.

U III. poglavlju o novim razmatranjima nalazi se katalog svih iz literature ili na temelju uvida autorici poznatih lukovičastih fibula s portretima. Razvrstava ih u dvije cjeline: 1. prema broju portreta; 2. prema mjestu nalaza i pripadnosti provinciji. Prema B. Migotti, svrha je takvog postupka dobiti uvid u okvirni izgled portreta, ukupnost nalaza i nalazišta te u gustoću nalaza u pojedinim provincijama. Kataloške jedinice nemaju klasičan oblik, već sadrže isključivo podatke vezane uz osnovnu temu: 1. mjesto nalaza, uključujući rimski i suvremeni toponim te provinciju; 2. mjesto čuvanja; 3. kratak opis s obrazloženjem mogućih nejasnoća; 4. literaturu. Iako su fibule napravljene od pozlaćenog brončanog lima i ukrašene tehnikom niella, ni ti

se podaci ne navode posebno. Portretima su tako podređeni i opisi i slikovni prilozi, a opisani su kao glave ili poprsja, odnosno polupoprsja. U katalogu se donose fibule s jednim portretom (8 primjeraka), fibule s dva portreta (4 primjerka), fibule s tri portreta (8 primjeraka), fibule s četiri portreta (10 primjeraka), fibule s pet portreta (17 primjeraka), fibule sa šest portreta (2 primjerka), fibule s osam portreta (2 primjerka), fibula s deset portreta (1 primjerak) te fibule s neodređenim brojem portreta (10 primjeraka), kao i popis nalaza prema rasprostranjenosti, odnosno pripadnosti provinciji. Što se tiče rasprostranjenosti lukovičastih fibula s portretima, uočava se prevlast Panonije u odnosu na druge provincije, uključujući i one istočnopodunavske. Naime, iz Panonije potječe 19 ili 20 primjeraka, iz Galije 8, iz Germanije (uključujući Sekvansku Maksimu) 5 ili 6, iz Donje Mezije i Trakije po 4 primjerka te iz Dakije 3 primjerka, dok su u drugim provincijama pronađene 1 ili 2 fibule. Po autoričinom mišljenju, bilo bi poželjno dokučiti razloge njihove nadmoćne rasprostranjenosti u Panoniji, odnosno u podunavskim provincijama u cjelini, s obzirom na to da njihovo statusno obilježje nije upitno.

Nadalje se obrađuje kronologija lukovičastih fibula s portretima, na temelju usporedne razrade portreta, tipologije i ukrasa. U skupini A autorica donosi oblik lica koje je: I. trokutasto, II. ovalno-trokutasto ili četvrtasto sa zaobljeno-četvrtastom bradom, III. kruškoliko, naglašenih jagodica, IV. ovalno ili okruglasto, izrazito pojednostavljeno. Skupina B sadrži frizure: I. kosa je na čelu prikazana pojasom manje ili više zaobljenih te okomitih ili kosih usporednih crta koje dosežu do otkrivenih ušiju; tjeme je zaobljeno; II. kosa na čelu prikazana je ravnim pojasom okomitih ili kosih usporednih crta koji ne prelazi na sljepoočnice; tjeme zaobljeno; III. kosa ne doseže do ušiju, nego od čela strši uvis i u stranu; tjeme je zaobljeno, zaravnano ili nejasno oblikovano, odnosno zaklonjeno okvirom; IV. osobiti oblici; frizure su raznovrsne i tek se mjestimično međusobno dodiruju na temelju pojedinih osobina, a pojedini likovi možda prikazuju ženske osobe.

Autorica je na temelju ukupnih kronološki osjetljivih elemenata, kao što su portreti, arheološki kontekst i tipologija fibula, ukupnu građu razvrstala u skupine I. (fibule 1. polovice i sredine 4. st.) i II. (fibule od sredine 4. st. do početka 5. st.). Analizirajući fibulu sa Štrbinaca (D5) autorica smatra da je nalaz dodatna karika u zaokruživanju neposrednog vremenskog i sadržajnog slijeda između ranijih zlatnih carskih fibula s natpisima i lukovičastih fibula s portretima.

U IV. poglavlju B. Migotti obrađuje lukovičaste fibule s portretima kao statusno obilježje. Većina autora ne razdvaja vojničku od građanske državne službe, jer je militarizacija i državne uprave i svakodnevnog života u kasnoantičkom razdoblju utjecala na isprepletenost upravnih službi i njihovih vanjskih obilježja s vojničkim službama i obilježjima. No, statusna uloga lukovičastih fibula nije izravno i nedvosmisleno potvrđena ni u jednom pisanom izvoru. *Notitia dignitatum*, važan

kasnoantički izvor za upravno ustrojstvo vojske i države, u kontekstu statusno-počasnih predmeta namijenjenih vojničkim i državnim dužnosnicima spominje počasnu kopču, ali ne i fibulu. No, ipak se iz pisanih izvora daje iščitati da su se zlatne i srebrne fibule dodjeljivale u ime cara, te da su i proizvodnjom bile vezane uz carski dvor. Naime, izvjesne potvrde o statusnoj ulozi fibule pružaju pojedini arheološki predmeti. Tumačenje likova na lukovičastim fibulama s portretima kao carskih portreta samo po sebi podrazumijeva statusno obilježje fibule. No, pri tome valja uzeti u obzir i materijal od kojeg su lukovičaste fibule s portretima načinjene. Izborom pojedinih vrsta plemenitih metala odražavala se statusna ljestvica dužnosnika koji su imali pravo na službeni lukovičastu fibulu. Statusno obilježeni predmeti pronađeni u Štrbincima jedan su od pokazatelja naravi naselja s elementima gradskog života, uključujući i državnu i/ili vojnu upravu. Osim spomenute fibule D5, među takve nalaze spada i niz lukovičastih fibula drugih tipova te dva pozlaćena dna staklenih posuda na kojima su takvi predmeti prikazani.

U V. poglavlju govori se o radionicama lukovičastih fibula s portretima, a pretpostavke je moguće temeljiti na posrednim pokazateljima: 1. na pretpostavljenoj državnoj nadležnosti proizvodnje; 2. na rasprostranjenosti nalaza; 3. na tipološko-stilskim odlikama; 4. na načinu izrade; 5. na kemijskoj analizi kovine. Pretpostavlja se *državna nadležnost* u proizvodnji lukovičastih fibula s portretima, odnosno da su se one kao službeni statusni dio muške odjeće proizvodile isključivo u carskim radionicama, ili pak u onima koje je država nadzirala. U *Notitia dignitatum* navode se *fabricae*, na pr. *Lauracum*, *Carnuntum*, *Aquincum*, *Marcianopolis* te nekoliko postrojenja u sjevernoj Italiji: *Concordia*, Cremona, Lucca, Mantua, *Ticinum* i Verona. Glavna namjena tih postrojenja bila je izrada oružja, pa se podrazumijeva i izrada odjeće, uključujući i fibule, no ta pretpostavka nije dokazana. U istom kontekstu spominju se i radionice (*thesauri*), priključene carskim kovnicama s kojima su povremeno i mijenjale sjedišta prateći kretanje carskog dvora, a kao središta u kojima su tezauri djelovali u literaturi se navode: Trier, Milan, *Sirmium*, *Naissus*, *Serdica*, *Thessalonica*, *Cyzicus* i drugi, a pridodaju im se i veći provincijski gradovi s posvjedočenom tradicijom umjetničkog obrta: *Neviodunum*, *Siscia*, *Sopianae* i *Mursa*. Iako neki autori smatraju da je postojalo jedno središte proizvodnje lukovičastih fibula nazvavši ga „državnom tvornicom oružja u Iliriku“, drugi misle da je bio veći broj radionica smještenih u podunavskim provincijama. Ako je država uistinu nadzirala izradu lukovičastih fibula s portretima kao statusnog predmeta, autorica drži da to ne proturječi pretpostavci o većem broju radioničkih središta.

Rasprostranjenost pak nalaza kao dokaza o mjestu proizvodnje valja uzeti s oprezom, a vjerojatnost za takvu uzajamnu povezanost odnosi se prije svega na pojedinačne gradove. U okviru širih zemljopisno-političkih okolnosti, usredotočenost lukovičastih fibula s portretima u podunavskim provincijama (upadljiva brojčana

prednost Panonije) zacijelo potvrđuje tamošnje preduvjete i za uporabu i za proizvodnju tih predmeta. Razrada građe po načinu i stilu ukrašavanja nije, po autorici, uspostavila sigurna uporišta za prepoznavanje radionica, no potvrđena je neodrživost pretpostavke o jednom jedinom središtu proizvodnje lukovičastih fibula s portretima, a zacrtan je i načelni okvir za prepoznavanje radioničkih krugova u pojedinim provincijama.

U VI. poglavlju (zaključku) B. Migotti drži da razrada građe, poglavito portreta, nije ni osnažila, ali ni obezvrijedila pretpostavku o carskim portretima na lukovičastim fibulama s portretima, temeljenu na općim razlozima i načinu djelovanja carske promidžbe. Autorica donosi proširen uvid u građu, a ponudila je i nova razmišljanja o dvojama koje opterećuju ukupno razumijevanje obrađene teme. Spoznaje u ovoj knjizi polaze od pretpostavke o prikazima careva, suvladara i članova carskih obitelji 4. st. i početka 5. st. Autorica u obzir uzima i mogućnost da su se na isti način na fibulama prikazivali i članovi dvora u širem smislu, odnosno predstavnici građanske i vojne vlasti u provincijama, s pripadajućim upravnim aparatom. Ona ne isključuje ni prikazivanje privatnih osoba u pojedinim slučajevima, no zakonska podloga takvog postupka ostaje nerazjašnjena. Razrada portreta temeljila se na općim naznakama portretistike 4. st. Analizirajući fibulu D5 sa Štrbinaca autorica potkrjepljuje početak izrade lukovičastih fibula s portretima u 1. polovicu 4. st. Iako je u uvodu najavila zadatke, oni nisu mogli biti ostvareni u cijelosti, jer su neka pitanja ostala nerazriješena. Osim naravi portreta, najveću nedoumicu i dalje izaziva pitanje radionica. No, dokazano je postojanje više radionica za izradu fibula, kao i zajednički elementi skupina fibula koji bi mogli upućivati na isto radioničko podrijetlo. Također se zapaža i regionalni raspored pretpostavljenih radionica, dok pogled na kartu rasprostranjenosti daje naslutiti kako je jedan od razloga usredotočenosti nalaza na spomenute provincije u njihovoj najtješnjoj povezanosti s Dunavom, odnosno granicom Carstva. Na kraju autorica zaključuje kako su takve prilike najvjerojatnije neposredan odraz povezanosti lukovičastih fibula s portretima s najistaknutijim slojem provincijalnog društva u 4. i 5. st. – višim vojničkim i građanskim dužnosnicima. Ukoliko se pak lukovičaste fibule s pretpostavljenim carskim portretima shvate kao znak osobite vladarske naklonosti odličnicima određenog prostora, veliku količinu nalaza u podunavskim provincijama moguće je protumačiti s jedne strane kao posljedicu vojno-političke važnosti toga prostora u 4. st., a s druge strane kao odraz privrženosti careva konstantinske i valentinijanske vladarske kuće ilirskom zavičaju.

U *Dodatku* je predstavljena nova lukovičasta fibula s portretima koja nije uvrštena u katalog, a otkrivena je godine 2006. prilikom istraživanja groblja uz kasnoantičku carsku palaču *Felix Romuliana* u Gamzigradu, kao i dvije lukovičaste fibule koje potječu iz Zmajevca i Vinkovaca.

Na kraju se, uz popis slika i tabli te kratica, nalaze iscrpna relevantna bibliografija i table.

Knjiga je tiskana usporedno na hrvatskom i engleskom jeziku, što uvelike pridonosi dostupnosti istraživanja, novih spoznaja i promišljanja naših stručnjaka u svijetu. Autorica se prihvatila velikog rada na proširivanju naših spoznaja o problematici lukovičastih fibula, u kontekstu nalaza fibule iz Štrbinaca te rekonstruiranja jednog segmenta društvenih odnosa i političkih zbivanja kasnoantičkog razdoblja. S obzirom na brojne zanimljive nalaze otkrivene na Štrbincima kod Đakova, poželimo da nas Branka Migotti ponovno obrađuje novom knjigom.

Marija Buzov

KREŠIMIR FILIPEC, ARHEOLOŠKO-POVIJESNI VODIČ PO SVETIŠTU MAJKE BOŽJE GORSKE U LOBORU, Zagreb, 2008.

Knjiga Krešimira Filipca malog je formata (18 x 12,5 cm), a broji 98 stranica bogato opremljenih fotografijama i crtežima.

Prirodna baština loborske općine izvanredno je predstavljena, a zahvaljujući višegodišnjim arheološkim istraživanjima proštenjarske crkve Majke Božje Gorske, sada znademo više i o bogatoj loborskoj kulturnoj baštini.

Knjiga *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru* podijeljena je u pet poglavlja, svako s potpoglavljem. U *Uvodu* autor nas upoznaje s loborskim krajem, uz kratak pregled kulturnih spomenika. Potpoglavlje *Položaj mjesta* daje detaljan zemljopisni opis loborske okolice uz antičke i današnje cestovne pravce. Lobor je smješten na najkraćoj prometnici koja spaja Ptuj i Sisak, dva velika središta rimske provincije Panonije Savije. Kao najstariji vlasnici Lobora spominju se Vrban i sin mu Pučina (godine 1239), no arheološka su istraživanja pokazala da se na širem području općine boravilo i znatno ranije. *Pristup svetištu* izrazito detaljno opisuje dva pravca koja vode do svetišta. Gradini se može pristupiti sa zapadne strane „proštenjarskim“ putem (pristupni put 1) te sa sjeverne strane (pristupni put 2). Sve do oko 907. godine, proštenjarska staza bila je najvažniji prilaz gradini. Polazilo se pješice iz središta mjesta, preko župne crkve Sv. Ane kroz barokni pil, a zatim srednjovjekovnim pristupnim putem stizalo do crkve sv. Antuna i napokon do crkve Majke Božje Gorske. Pristupni put 2, odnosno asfaltna cesta, također kreće iz središta mjesta kod župne crkve sv. Ane prema župnom dvoru, uz staru župnu crkvu, a potom uz izvor, putem uklesanim u stijenu, vodi do Pavlove hiže (pećine). Na gradinu se dolazi kroz zaselak Horvate, a u sam kompleks svetišta ulazi se kroz istočni sporedni ulaz. Od davnine, glavni ulaz u svetište onaj je na zapadnoj strani. Ulazna vrata cinkture imaju barokni portal, kao i samo pročelje crkve, i okrenuta su prema zapadu.

U poglavlju *Povijest istraživanja* daje se kratak pregled raznorodnih istraživanja loborskog svetišta, od analize gotičkih freski do arheoloških istraživanja. Sustavno arheološko istraživanje počelo je tek 2002. i još uvijek nije završeno. Uz obnovu, radilo se i na predstavljanju otkrivenih građevina. U ovome poglavlju nalazi se opis crkve i cinkture, kao i opis unutrašnjosti crkve te podroban tlocrt svetišta s ucrtanim fazama gradnje od 5. do 20. st. Antička i ranosrednjovjekovna spolija zamjećuju se od samih temelja pa sve do krovišta na više različitih mjesta u crkvi. Unutar broda autor posebno ističe škropionicu, antička spolija smještena uz južni sporedni ulaz.

Poglavlje *Opis gradine* daje vrlo iscrpan pregled povijesti naseljenosti gradine od pretpovijesti, preko antike i romaničkog doba sve do ranog srednjeg vijeka. Najstariji otkriveni slojevi potječu iz ranog brončanog doba (1600.-800. pr. Kr.). Veća građevinska aktivnost zamijećena je u kasno brončano doba, u vrijeme kulture polja sa žarama, kada su se najvjerojatnije i gradili prvi bedemi. U mlađe željezno doba (300.-15. pr. Kr.) gradina je bila podijeljena na dva dijela, pri čemu je sjeverozapadni dio bio posebno utvrđen velikim zemljanim bedemom s drvenom palisadom. Sjeverna strana teže je obranjiva te je stoga i dodatno utvrđena opkopom s vanjske strane. Danas je zemljani bedem vidljiv samo na zapadnoj strani, dok su ostali dijelovi uništeni naknadnim gradnjama. Prema svemu sudeći, gradina je svoj konačni oblik dobila upravo u mlađe željezno doba, kada je cijeli prostor unutar utvrđenog naselja bio niveliran.

Nakon dolaska Rimljana miran život tekao je sve do 2. st. U vrijeme prodora Kvada i Markomana pretpovijesna gradina pretvara se u visinsku utvrdu koja je trebala poslužiti kao zaštita od mogućeg novog barbarskog upada. Nalazi potvrđuju gradnju stambenih objekata (vjerojatno drvenih), radionica i sakralnih građevina (najvjerojatnije hram Dijane ili Velike majke) unutar zidina. U 5. st. unutar utvrde gradi se prilično velika i prostrana, vjerojatno jednobrodna, pravilno orijentirana starokršćanska crkva. Na području sjeverne Hrvatske povijesni izvori spominju nekoliko biskupija, ali crkve su gotovo nepoznate. U tome kontekstu otkriće starokršćanske crkve s krstionicom u Loboru od iznimne je važnosti, jer pokazuje da na tom prostoru treba očekivati još sličnih građevina. Ovu su utvrdu razorili Avari i Slaveni najkasnije početkom 7. st., kada je zapaljena i crkva, a starosjedioci protjerani. Novopridošli Slaveni svoja naselja podižu u plodnim dolinama, a u utvrdi je tijekom 7. i 8. st. život jednostavno stao.

Početkom 9. st. utvrda je ponovno obnovljena, i tada se povrh zemljanih bedema, ispred kasnoantičkog zida, podiže drvena palisada. Slavenske visinske utvrde spominju se u vrijeme ustanka panonsko-slavenskog kneza Ljudevita protiv franačke vlasti. U prvoj polovici 9. st je, za potrebe kršćanske zajednice, uz ruševine starokršćanske crkve, južno od postojeće crkve na prostoru gradine, bila podignuta drvena crkva. Na prijelazu 9. u 10. st. ili najkasnije do sredine 10. st. iznad ruševina

starokršćanske crkve podiže se trobrodna bazilika s predvorjem i zvonikom na pročelju. Njezina unutrašnjost višekratno je preuređivana do kraja 12. ili početka 13. st., kada je i ta bazilika porušena. U temeljima i zidovima ove romaničke crkve nađena su mnogobrojna antička i predromanička spolija. Romanička crkva porušena je najkasnije do početka 15. st.

Prema istraživanjima provedenima godine 1998., groblje uz crkvu datira se u 5. i 6. st. te od 9. do 19. st. Prostire se na većem dijelu zaravanka izvan crkvenog kompleksa sve do zemljanog bedema na sjeveru. Kasnosrednjovjekovno i novovjekovno groblje nalazilo se unutar današnje cinkture. Autor zaključuje da crkva na području Lobora opstaje u neprekinutom vremenskom slijedu od početka 9. st. do danas, što posredno znači da je barem u jednom dijelu sjeverne Hrvatske kristijanizacija potpuno završila do kraja 9. st. Od početka 10. st. misionarsko središte u Loboru pripada sisačkoj biskupiji koja je, prema zapisnicima sa splitskog kongresa, dobro napućena i ima dosta svećenika. Tada je ovo područje pripojeno Hrvatskoj kneževini u vrijeme kneza (kasnije kralja) Tomislava. Drvena crkva u Loboru najstarija je ranosrednjovjekovna crkva u sjevernoj Hrvatskoj. Nju su, prema autoru, sagradili misionari koji su pokršćavali ondje naseljene Slavene. Predromanička crkva u Loboru zasad je jedina takva crkva otkrivena u sjevernoj Hrvatskoj. Bogatstvo njezinog interijera uvrštava je među najraskošnije ranosrednjovjekovne crkve. Shodno tome, Lobor je bio jedan od najvažnijih misionarskih punktova u vrijeme pokršćavanja sjeverne Hrvatske.

Posljednje poglavlje ovoga vodiča donosi prikaz predstavljenog arheološkog lokaliteta istraženog zaključno s godinom 2008. Otkrivene građevine u najvećem broju slučajeva prikazane su *in situ*. Jedan dio lokaliteta nalazi se uokolo crkve, dok je drugi predstavljen u podzemnoj prostoriji. Unutar podzemne konstrukcije nalaze se dijelovi mlađeželjeznodobnog objekta, starokršćanska, predromanička i romanička crkva te dijelovi gotičkog predvorja. Autor napominje da na velikom dijelu površine arheološka istraživanja još uvijek nisu završena. Idejnim projektom zamišljeno je da se posjetitelj, nakon obilaska gradine i svetišta, spusti u podzemne prostorije iz dva pravca: iz cinkture ili izvana (s južnog ulaza u krpitu). U baroknoj kripti bit će predstavljeni arheološki predmeti nađeni na lokalitetu, a ispod betonske konstrukcije ostaci starokršćanske krstionice i predromaničke crkve. Nakon toga posjetitelj se penje na površinu, gdje unutar cinkture razgledava izloženu kamenu skulpturu, a zatim kroz sakristiju ulazi u postojeću crkvu. Sakristija je podignuta iznad sjevernog broda predromaničke crkve, a planira se urediti onako kako je izgledala u predromaničko doba. U taj bi se prostor, sjeverni brod predromaničke crkve, postavila menza nađena prilikom istraživanja, a rekonstruirala bi se i oltarna pregrada. Na taj bi se način oživio stari prostor, a istodobno bi građa bila smisleno izložena. Nakon toga posjetitelj se upućuje u postojeću crkvu, čime završava ovaj dio obilaska.

Poticaј arheološkim istraživanjima bila je obnova crkve Majke Božje Gorske. Istodobno s obnovom postojećeg kompleksa provode se konzervatorski i arheološki radovi. Dugoročni cilj svih tih radova preobrazba je prostora u arheološki park. Na mjestu nekadašnje „crkvene kuće“ planira se podignuti zgrada, odnosno multimedijalno središte, u kojem će se predstaviti dosadašnji rezultati istraživanja i održavati nastava studentima arheologije. Arheološki lokalitet već je uvršten u nastavni program Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kao mjesto terenske nastave. Nažalost, istraživanja u sklopu obnove više su puta prekidana zbog nedostatka novca. Autor vjeruje da se nakon spoznaje o važnosti ovog lokaliteta to više neće događati.

Knjiga *Arheološko-povijesni vodič* praktičnog je džepnog formata, kako to i priliči ovoj vrsti izdanja. Uz kronološku tablu, na kraju knjige nalaze se i popis korištene literature, pojmovnik te tri razglednice koje posjetitelj/izletnik može poslati sa samoga mjesta. Vodič je grafički izvrsno opremljen. Brojne fotografije i crteži u tekstu svakako pridonose boljem razumijevanju isprepletenih slojeva i kod onog čitatelja, odnosno izletnika, koji nema arheološku izobrazbu. Možemo se, kao i autor, nadati da će ovo najstarije sjevernohrvatsko marijansko svetište uskoro ponovno zasjati u punome sjaju, kada se očekuje i novo, dopunjeno izdanje ovoga izvanrednog vodiča.

Ljubica Perinić Muratović

KRATICE / ABBREVIATIONS

AA	Archaeologia Austriaca, Wien
AAntH	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AArH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AE	L' Année épigraphique, Paris
AEM	Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Wien
AI	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
AJPhA	American Journal of Physical Anthropology
AK	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz am Rhein
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römische Welt, Berlin, New York
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AP	Arheološki pregled, Beograd, Ljubljana
AR	Alba Regia, Székesféhérvár
ARR	Arheološki radovi i rasprave, Zagreb
AV	Arheološki vestnik, Ljubljana
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BD	Bullettino di storia e archeologia dalmata, Split
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main
Britannia	A Journal of Romano-British and Kindred Studies, London
CAH	Cambridge Ancient History, Cambridge
CAP	Cahiers Archéologiques de Picardie, Amiens
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editum, Berolini
CW	Classical World, New York
DAG	Dissertationes Archaeologicae Gandenses, Brugge
Diadora	Diadora, glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar
DjANUBiH	Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

FA	Folia Archaeologica, Budapest
FABT	Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Trier
FÖ	Fundberichte aus Österreich, Wien
Gallia	Gallia. Fouilles et Monuments Archéologiques en France Métropolitaine, Paris
GDV	Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B, Berlin
Glas SKA	Glas Srpske kraljevske akademije, Beograd
GodCBI	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
GPV	Gesellschaft Pro Vindonissa, Jahresbericht, Brugg
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo
HA	Histria Antiqua, Pula
HAG	Hrvatski arheološki godišnjak, Zagreb
ILJug	A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, I (1963.), II (1978.), III (1986.), Ljubljana
Instrumentum	Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'antiquité, Montagnac
IzdHAD	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, razni gradovi
JAC	Jahrbuch für Antike und Christentum, Münster
JRA	Journal of Roman Archaeology, Ann Arbor, Mi
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KJ	Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Köln
KM	Katalogi in monografije, Ljubljana
MAI	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MBV	Materialhefte für bayerischen Vorgeschichte, Reihe A – Fundinventare und Ausgrabungsbefunde, München
MBVF	Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, München
MEFRA	Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité, Roma
MiChA	Mitteilungen zur christlichen Archäologie, Wien
Numizmatičar	Numizmatičar. Narodni muzej i Srpsko numizmatičko društvo, Beograd
OA	Opuscula archaeologica, Zagreb
Obavijesti HAD-a	Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
OZ	Osječki zbornik, Osijek
PBSR	Papers of the British School at Rome, London
PrilIArh	Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Zagreb

PWRE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
PZ	Požeški zbornik, Požega
RFFZd	Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar
RIB	Roman Inscriptions of Britain (ur. R. G. Collingwood i R. P. Wright), Oxford, 1965.
RVM	Rad Vojvođanskih muzeja, Novi Sad
SHP	Starohrvatska prosvjeta, Split
SJ	Saalburg Jahrbuch, Berlin, Mainz am Rhein
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb
WMBH	Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina, Wien
ZM	Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
ŽA	Živa antika, Skopje

Arheološki radovi i rasprave, 16 (2009.)

Nakladnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Za nakladnika: akademik Slavko Cvetnić, glavni tajnik

Tehnički urednik: Ranko Muhek

Lektorica: Alka Domić Kunić

Naklada: 400 primjeraka

Tisak: Intergrafika TTŽ d.o.o., Zagreb

Arheološki radovi i rasprave izlaze povremeno.

Tiskanje dovršeno u srpnju 2009.

ISSN 0570-8958

9770570895009

150,00 kn